TÜRKİYE SELÇUKLULARI

HAKKINDA RESMÎ VESİKALAR

Metin, Tercüme ve Araştırmalar

OSMAN TURAN

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
VII. SERİ — No. 32

TÜRKİYE SELÇUKLULARI

HAKKINDA RESMÎ VESİKALAR

Metin, Tercüme ve Araştırmalar

OSMAN TURAN

Metin dışında 6 fotokopi vardır

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1 9 5 8

İÇİNDEKİLER

I. GİRİŞ IX
II. TAKRİR UL-MANASIB XI
III. RESMÎ MEKTUPLARA DAİR XVI
1. Vezirlik Menşûru 1
2. Müstevfîlik Menşûrları 3
3. Zeâmet Menşûrları 7
4. Atabeglik Fermanı 16
5. Tercümanlık Fermanı 18
6. İşrâf-i Memâlik Menşûru 20
7. İnşâ ve Tuğra Menşûrları 22
8. Selçuk ülkesi Avcılık emirliğine tâyin 27
9. Temlik-nâme 32
10. Konya'ya kütüval tâyini 33
11. İhtisâp Menşûru 35
12. Mûsîkîşinasların tâyini 37
13. Kadılık Menşûrları 41
14. Müderrislik Menşûrları 47
15. Hatiplik Menşûru 48
16. Hafızların tâyinleri 49
17. Mescid İmamlığına tâyin 50
18. Zâviye şeyhliğine tâyin 50
19. Hastahane tabipliklerine tâyin Menşûrları 50
20. Seyyidlere dair Menşûrlar 55
21. Melik uş-şuarâlık beratı 57
22. Sultanın ustadlığına tâyin 58
23. Şeyhlere maaş tâyini 58
24. Vilâyet İmamlarının vergi muafiyetine ve Halkın ibâdete devamına dair Divân emir-nâmesi 59
25. Divâna mensup ikinci derece memurların tâyinine dair örnekler 60
26. Nâiblik ve kedhudalık menşûrları 62

RESMÎ MEKTUPLAR VE AHİDNÂMELER

LXII

IV. KILIÇARSLAN'IN AĞABEYİ II. İZZEDDİN KEYKÂVUS'A MEKTUBU

a) Mektubun Muhtevası 63
b) Sultan Hanı Muharebesi 65

c) Konya'nın kurtuluşu 68
d) İki Sultan arasında temaslar 70

LXIII

KEMALEDDİN KÂMYÂRA AİD MENŞÛR

a) Menşurun Muhtevası 74
b) Kayseri Sübaşılığı 75
c) Kâmyârın hayatı 76
d) Kâmyârın Gürcistan Seferi 78
e) Kâmyârın şahsiyeti 80

CELÂLEDDİN HAREZMŞAH İLE ALÂEDDİN KEYKUBÂD ARASINDA MEKTUPLAŞMALAR

LXIV. Harezmşahın Keykubâda I. mektubu 82
LXVI. Alâaddin Keykubâdın Celâleddin Harezmşah'a I. Cevabı ... 83
LXV. Celâleddin Harezmşahın Alâaddin Keykubâd'a II. Mektubu. 84

VESİKALARIN TARİHÎ EHEMMİYETİ

a) Harezmşah'ın Mektubuna dair 85
b) Keykubâd'ın Cevabına dair 88
c) Kaybolmuş diğer mektuplar 90
d) Harezmşâh'ın İkinci Mektubuna dair 93
e) Münasebetlerin gerginleşmesi 95

LXVII

I. KEYKÂVUS'A AİT ANTALYA FETİHNÂMESİ

a) Fetih-nâmenin Muhtevası 101
b) Antalya'nın ikinci Fethi 102
c) Fetihnâmenin gönderildiği hükümdar 106

İZZEDDİN KEYKÂVUS I. İLE KIBRIS KIRALI HUGUES ARASINDA MEKTUP VE AHİDNÂMELER

a) Türkiye - Kıbrıs münasebetlerinin başlaması 109
b) Keykâvus'la Kıral arasında ticari taahhütler 112
c) Taahhüd-nâmelerin hukukî hükümlerine dair 115
d) Taahhüd-nâmelerden sonraki münasebetleri 117

SELÇUKLULAR İLE VENEDİKLİLER ARASINDA TİCARET MUAHEDELERİ

a) Ticari münasebetlerin inkişafı 121
b) Muahede-nâmenin ticari hükümleri 125

c) Tazminat veya Devlet sigortası 126
d) Selçuklularda para siyaseti 129
e) Türkiye'deki Lâtinların hukuki meseleleri 131
f) Muahede-nâmenin diğer hususiyetleri 133
I. İzzeddin Keykâvus ile Kıbrıs kıralı Hugues arasında Mektuplar ve ahid-nâmeler 139
Alâaddin Keykubad ile Venedikliler arasında ticaret muahedesi 143

SELÇUK DEVRİNE AİD YENİ İNŞA MECMUALARI

A. AL-TARASSUL VE RAVZAT UL-KUTTÂB :
1. Eser hakkında 147
2. Cimri hâdisesi 150
3. Tabib Ekmeleddin 151
4. Yeni bir Tarihî isim 152
5. Emîr Bahaeddin 152
6. Sâhib Ataoğulları 152
7. Son Mektuplar 154

B. SA'DEDDİN MES'UD'A AİD MEKTUPLAR :
1. Müellif hakkında 156
2. Yeni bir Şâir 157
3. Sa'deddin Mes'ud'un Sinop hakkında şiirleri 159
4. Samsun ve Canik seyahati 162
5. Canik hakkında 164
6. Mes'ut'un Sultanla münasebeti 166
7. Selçuk devrinde bir kadın şâir 168

C. NÜMÛNELİK İNŞA KİTAPLARI :
a) Nüzhet ül-hüttab 172
b) Kavâid ur-risâil 172
c) Gunyet ül-kâtib 174

D. RUSÛM UR-RİSÂİL :
1. Eserin mahiyeti 175
2. Vâlilik ve Nazırlık fermanları 177
3. İğdişlere dair 178
4. Kâbızlık vazifesi 179
5. İhtisâb işleri 179
6. Şer'i makamlar 180
7. Halk ve hükûmet münasebetleri 182
8. Kölelerin âzâd edilmesi 183

BİBLİYOGRAFYA 185
İNDEKS 191
FARSÇA METİN ..... ١ — ١٠٧

I. GİRİŞ

Selçuk İmparatorluğunun kuruluşu, doğurduğu iki büyük netice itibariyle, cihan tarihinin büyük dönüm noktalarından birini teşkil eder. İslâm âleminin, iç ve dış tehlikeler karşısında, ciddî bir buhrana maruz kalarak çökmekten kurtulması ve yeni bir hayatiyet kazanması bu hâdisenin doğrudan doğruya birinci, Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi de dolayısiyle ikinci büyük neticesidir[1]. Eski bir çok kavimlere yurt ve medeniyetlere sahne olan, veya üç kıta arasında, bunların mübadele sahası bulunan Anadolu, yerli unsurların tesirlerine rağmen, tarihinde ilk defa olarak, ırk, dil, din, kültür ve sanat bakımlarından küllî bir inkılâba maruz kalmıştır. Selçuk İmparatorluğunun kuruluşu İslâm dünyasının kurtuluşunda ne kadar büyük bir âmil olmuş ise bu İmparatorluğun yıkılışından sonra da İslâm medeniyeti ve kavimlerinin mevcudiyetlerini muhafazada Anadolu'nun Türkleşmesi o derecede bir ehemmiyet arzeder. Filhakika Anadolu'da yeni bir Türk vatanı (Türkiye')nın kurulması yalnız bu memleketin tarihinde yeni bir devrin açılması bakımından değil İslâm ve Hıristiyan iki medeniyetin ve hususiyle bu medeniyetlere mensup komşu kavimlerin kaderlerini tâyin eden bir tesiri de hâizdir. Üç kıta üzerinde hâkim olarak bir kaç asır kadar dünya siyaset ve muvazenesinin mihverini teşkil eden Osmanlı İmparatorluğunun menşeini ve kudret kaynaklarını göz önüne getirdiğimiz zaman bu Türkleşme hâdisesinin ehemmiyetini ve Türkiye Selçuklularının tarihî rollerini daha kolayca kavramış oluruz.

Bu kadar büyük bir ehemmiyeti haiz olmasına rağmen Büyük Selçuklular gibi Türkiye Selçukluları tarihinin, bir çok safha ve meseleleriyle, hâlâ karanlıklar içinden sıyrılamamış

[1] Bak. Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. IV, sayı 4 (1946), s. 485-547).

olması bugünkü tarih ilmi için şayanı esef bir vâkıadır. Bu husus, umumiyetle kaynakların kifayetsizliğine atfedilmektedir. Anadolu'da yerleşmek ve vatan kurmak maksadiyle Oğuzların bu uğurda bir asırdan fazla süren ilk mücadelelerini, sonra da siyasî, içtimaî, dinî ve kültürel inkişaf ve faaliyetlerini aydınlatmak için kaynakların, kemiyet ve keyfiyet bakımından, tatmin edici bir mahiyette bulunmadığı muhakkaktır. Bir kavim veya devletin tarihini tetkik ve araştırmada bizzat onun bıraktığı kaynak ve vesîkalar birinci derece bir ehemmiyet arzettiği halde XIII üncü asra kadar Türkiye Selçuklularından bize pek az bir şey intikal ettiği gibi bu asırda çoğalmaya başlıyan çeşitli kaynak malzemesi de yine doyurucu olmaktan uzaktır.

Bununla beraber, Türkiye'nin coğrafî mevkii ve ozamanki medeniyet dünyası ortasında bir köprü vazifesini görmesi Selçukluların bir çok komşu kavimlerle münasebette bulunmasına ve bu suretle de pek mütenevvi dillerde kaynak malzemesinin meydana gelmesine sebep oldu. Gerçekten muhteva bakımından çok zengin olmamakla beraber Selçuk Türkiyesine aid malûmata Arapça, Farsca, Ermenice, Gürcüce, Süryanice, Yunanca, Lâtince ve hatta eski İtalyan, Fransız, İngiliz ve Alman dillerinde sâhip olmamız millî kaynakların kifayetsizliğini gidermek için mevcut imkânların ne derece çeşitli olduğunu meydana koymaya kâfidir[2]. Bu münasebetle Türkiye Selçukluları tarihinin henüz aydınlanmamış bulunması keyfiyetini sadece kaynakların kifayetsizliğine bağlamanın isabetsizliğine işaret etmiş oluyoruz. Hattâ devrin hususiyeti ve şartları dolayısiyle Selçuk Türkiye'sinin Bizans Anadolusu'na nisbetle kaynak bakımından çok daha zengin bir vaziyette olduğunu da kaydetmemiz gerekir. Bu durum îcabı yirminci asra aid tarih görüşü ve metodlarına sâhip bir ilim adamının kendisini bu sahaya vakfettikten sonra, sanıldığından fazla imkânların mevcut bulunduğunu ve mühim neticeler elde edebileceğini ifade etmemizde hiçbir mahzur yoktur. Halbuki böyle bir araştırıcının mevcut kaynak ve malzemeye her an daha bir çok yenilerini ilâve edebileceği, zaman zaman neşrettiğimiz vesîkalarla meydana çıkmaktadır. Bununla beraber

[2] Bu kaynaklar neşredeceğimiz Türkiye Selçukluları tarihinde gösterilecektir.

bahis mevzuu yeni kaynakların daha ziyade arşiv malzemesi mahiyetinde olduğunu ve XIII üncü asırdan evvelki devir için bu hususta fazla bir şey beklenemiyeceğini de belirtmeliyiz.

Ortaçağ Türkiyesine aid olup bize kadar gelen arşiv vesîkaları arasında vakfiye, temliknâme, sened, fetihnâme, muahedenâme, mektup, fermân, menşûr ve inşa kitapları bizi kaynak bakımından düne nazaran çok daha ileri ve müsâid bir duruma eriştirmektedir. Ortaçağ Türkiye kültür ve içtimaî müesseseleri, iktisadî hayatı, şehirlerin kuruluşu, ticarî ve sınaî faaliyetleri, tarihî topografyası ve sâir birçok tarihî mevzû ve meselelerin aydınlatılmasında son derece ehemmiyeti hâiz bulunan bu devir vakfiyeleri mühim bir yekûna baliğ olmakta ve bunlardan bâzıları da bize, orijinal nüshâ hâlinde, vâsıl olmuş bulunmaktadır. Mahdud bir miktarda tetkik ve neşrettiğimiz bu vakfiyeler üzerindeki çalışmalarımızı bu tarzda ikmal etmek mümkün olmasa dahi onların ihtiva ettiği mühim tarihî malûmat Selçuklulara dair tetkiklerimizde kullanılmış ve işlenmiş olacaktır[3]. Selçuk Türkiyesi tarihine aid istifâde edilmesi gereken yeni bir kaynak da Osmanlı Tahrir defterleridir. Hususiyle Vakıf defterleri Selçuk devrine aid bir çok malûmatı ve bâzen de orijinal vakfiye suret veya hülâsalarını ihtiva etmektedir, ki neşrettiğimiz vakfiyeler münasebetiyle bu hususta ne gibi imkânlara mâlik olduğumuza dair bazı dikkate şayan kayıtları meydana koymuştuk[4]. Elimizde geçen ve ileride neşredilecek olan münferit vesîkaları bir tarafa bırakarak şimdi Münşeât mecmuaları ve bunların ihtiva ettiği vesîkalar üzerinde duracağız.

II. TAKĀRÎR UL-MANÂSIB

Selçuk Türkiyesine aid elimize geçen yeni kaynaklardan bir kısmını da *Münşeât* mecmuaları teşkil eder. Bunlar arasında en mühimi, şüphesiz, neşretmekte olduğumuz *Takārīr ul-manāṣib*

[3] Bu vakfiyelerden beş tanesini Belleten'de (XLII, XLIII, XLV), bir temliknâma Prof. Zeki Velidi Togan namına çıkan Armağan'da (İstanbul 1953), bir sened de Prof. Muhammed Şafî için neşredilen *Armağan-ı ilmî* (Lahore 1955) ve Belleten LXII de tarafımızdan neşredilmiştir.

[4] Bak. Belleten XLII, s. 206 XLIII, s. 424-425; XIV, s. 81-82.

(Devlet makamlarına tâyinler) adlı eserdir. İlim âlemince bugüne kadar meçhul kalan ve yakın bir tarihte Türkiye'den çıktığı anlaşılan bu eser Almanya Berlin Devlet Kütüphanesine 1929-1930 da giren yazmalar arasında olup bugün Marburg kütüphanesinde Mr. Or. 3173 numarada yazılı bulunmaktadır. Eserin mevcudiyeti hakkında ilk kayıt Profesör Zeki Velidi Togan tarafından verilmiştir[5]. Kelîle ve Dimne'ye aid parçalarla aynı cilt içerisinde olup bunun 55b-95a varaklarını işgal eder. Elde ettiğimiz filimde varak numaraları çıkmadığı için biz esere 1b-38b numaralarını vermiş bulunuyoruz. Bizim yazmanın, mutat hilâfına, bir mukaddemesi mevcut olmadığı gibi müellifi, ismi, tarihi ve sâhibinin maksadına dair kendisi tarafından verilmiş sarih bir malûmata raslamıyoruz. Yalnız ilk vesîkanın başında aynı kalem ve iri yazı ile konmuş olan *Takarir ul-menasib* başlığının eserin adı olduğu hakkında hiç bir şüpheye mahal bırakmaz. Metinle alâkasız bir takım şiirleri ihtiva eden 14a daki :

تا مدرسهٔ عشق تو شد جای دلم
املای تو گشت انشای دلم

beyit altında bunun nâzimi olarak gösterilen Konyalı Kemaleddin'e aid bir kayıt aynı zamanda eserin onun tarafından okunduğunu gösterir[6]. 'Arif Çelebi (ölümü M. 1319) nin tâyin ettiği halîfelerinden Kemaleddin ile bu Kemaleddin'in aynı şahıs olması ihtimali kuvvetlidir.[7] Metnin yazısı ile bu şiirlerin yazısı arasında ki fark da bunun eserin sahibi olmadığına delalet eder. Bu beyti müteakip *Rubâ'î-i maşnû'* nâmiyle :

[5] *Umumî Türk tarihine giriş*, İstanbul 1946 s. 453. Profesör Z. V. Togan eserin numarasını vermediği ve sadece kütüphaneye almış tarihini kaydettiği için bunu bulmakta güçlük çekilmiş, Berlin kütüphanesine aid bir kısım yazmaların nakledildiği Tübingen şehrine 1950 de yaptığımız bir seyahat da müsbet bir netice vermemiş; nihayet muhterem kütüphane Müdürü Wol. Voigt ile Mainz Universitesi profesörlerinden H. Roemer'in yüksek himmetleri sâyesinde eser bulunmuş ve filimleri temin edilmiştir, ki bu vesile ile kendilerine çok müteşekkir olduğumu kaydetmeliyim. Rûdaki'nin *Kelile ve Dimne*'si münasebetiyle Prof. Mucteba Minovî'nin *Dâstân-i Kelile ve Dimne-i Rûdaki* (Ferhengi İran-zemîn)den ayrı basim, Tahran 1336, (şemsî) s. 1-14.

[6] حرره العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى كمال الدين القنوى

[7] Bak. Eflâki, *Menâkib ul-'ârifîn*, Türk. terc. Tahsin Yazıcı, II, s. 400.

رخ زردم واه درد دارم در دل
کزگل خد خویش جز که غم نه حاصل
پیوسته بمن جفا مکن مغل چگل
بشنو سخنی چنین لطیف مشکل

dercedilen bu rubâînin de ona aid olduğu anlaşılıyor. Bundan sonra aynı sahifede mevcud bulunan şu :

دارم رخ زر ز دردت ای درج درر
باشد برسم بو صل تو من چاکر
شکر شکر لبت کنم پیش شکر
لشکر بکشم بجنك خصمت یکسر

kıtanın da Paşa Zâhid isminde bir şâire aid olduğu kaydedilmektedir[8]. Eflâki'nin bahsettiği Konyalı Şeyh Paşa adlı kimsenin bu zat olduğu şüphesizdir. Filhakika ona göre Şeyh Paşa Zâhid, müritlere sâhip ve Mevlevîlere muhalif bir kimse olmakla beraber Âbid Çelebi onun cenazesinde bulunmuştur[9]. Her iki eserin de Paşa Zahid ve Şeyh Paşa adlariyle aynı zatı kastettikleri muhakkak bulunduğu ve bu isimlerin bir lâkap olduğu da anlaşılıyor. Zira aşağıda Mevlânâ Sadeddin adlı yeni bir edip ve şâirin mektupları arasında Ali Beg Paşa adlı birisine yazılan manzûm ve mensûr bir mektup bize aynı zatın bahis mevzuu bulunduğunu ve adının Ali Beg ve lâkabının de Paşa olduğunu göstermektedir[10]. Bu suretle XIII üncü asrın sonlarında zuhur eden paşa lâkabı hakkında bu yeni kayıtlara da sahip olmuş bulunuyoruz.

Yazmanın kapağındaki bir ibâre bize eserin yazıldığı (vesikaların toplandığı) yer ve tarihi vermektedir. Gerçekten buna göre mecmua h. 720 yılında Beyşehir gölünde (*Buhayra-i Kubâd-âbâd*)

[8] پاشا زاهد فرماید هم درین صنعت رحمه الله

[9] *Menâkib ul-ârifîn*, Türk. terc. Tahsin Yazıcı, II, s. 457-458.

[10] محرز المعالی و المفاخر مجیرالدولة و الدین ظهیرالاسلام نصیر انصارالمسلمین عزیزالملوك والسلاطین ابوالمحامد علیبك پاشا انجزالله مقاصدت معظمات (Bak. s. 167).

bir adada yazılmıştır [11]. Bizim yazmada sıra itibariyle olduğu gibi kronolojik bakımdan da son vesîkalardan birisi 717 tarihini ihtiva ettiğine ve Anadolu'da İlhanî vâlisi Timurtaş Noyan (717-727) a aid bulunduğuna göre eserin bu tarihten daha önce yazılmamış ve bu iki tarih arasında vucuda gelmiş olduğunu ifade edebiliriz [12]. Yazmanın 21a sahifesi tamamiyle boş bırakılmış ve 21b ise ayrı bir yazı ile ve metinle alâkası bulunmayan ibarelerle doldurulmuştur. Buradaki metin ismi iyi okunamayan ve eseri mütalâa ettiği anlaşılan bir kimse bir emîrden bahsetmektedir.

برمشرفهٔ همایون جناب شریف خداوند مشفق مخدوم معظم طرفدار مکرم سپهدارنامدار مالك ازمة الامرا والاعاظم مبارزالدوله والدین چلبی پیروز بخت ادام الله بالوفا و بدل کدورته بالصفا . . . ایستاده مطالعه رفت و بر تحریر احاطت حاصل شد...

kaydı da Beyşehir'de hâkim bulunan Eşrefoğulları ile ilgilidir. Filhakika eser Beyşehir gölünde bir adada yazıldığına, Eflâkî'ye ve kitâbelere nazaran 1320 de burada Eşrefoğlu Mübârizüddin Çelebi Mehmed bey hüküm sürdüğüne göre bahis mevzuu emîrin bu zat olması iktiza eder [13]. Esasen buradaki Mübarizüddin Çelebi kaydı da bunu göstermektedir. İşte eserin yazıldığı yer ve tarihi bu şekilde tesbit ettiklten sonra müellifi hakkında bir kayda rastlanmamış olduğunu da meydana koymuş oluyoruz.

Selçuk Türkiyesinde yazılıp bugüne kadar elimize geçmiş bulunan İnşâ kitapları arasında en mühimini, hiç şüphesiz Takârîr ul-manâsıb teşkil eder. Bunun ehemmiyeti diğerleri gibi bir takım

[11] وقع الفراغ من تحریره سنه ۷۲۰ بجزیرة کسیفون (؟) من جزایر بحیره قباد آباد (Aşağıda s. 14 bak.). Beyşehir gölünde bulunan bu ada (köy) Konya vakıf defterinde de *Cezire-i Kesî* şeklinde kaydedilmiştir (Bak. *Ertokuş vakfiyesi*, Belleten XLIII, s. 422). Buradaki tarih kaydı Dîvânî rakamlarla verilmiştir. Eserin yazılış tarihi hakkında söylediklerimiz ve husûsile 717 tarihli son vesîkalardan biri bu dîvânî rakamların 710 değil 720 olarak okunması gerektiğini gösterir.

[12] Farsca metin, s. 80, İzahlar s.59-60. Yazma 12b de metinde geçen Arapça *Kasvere* kelimesinin Farsca ve Türkçe mukabilleri olan "Şîr", "Aslan", "Kaplan" kelimeleri konmuştur.

[13] Bunun hakkında Bak. Halil Etehm, TOEM, sene 1330, s. 136; Âli, TOEM, s. 251; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, İstanbul 1929, s. 47-48. *Menâkib ul-ârifîn*, terc. Tahsin Yazıcı II, 389, 404, 411, 417, 418.

edebî mektuplar veya inşa numuneleri yerine tamamiyle resmî ve orijinal vesikalar ihtiva etmesinden ibaret kalmayıp başka İslâm ülkelerinde telif edilen inşa mecmualarının bile dercetmediği bâzı mühim menşûr ve fermânların burada mevcud bulunmasından ileri gelmektedir. Selçuklulara ve hattâ sadece Türküye Selçuklularına aid bazı mansıp (mevki)ler vardır ki bunlara müteallik bu cins resmî vesikaların yegânelik vasfı sebebi anlaşılmakta ise de bunlar arasında bütün İslâm âlemi için müşterek olanları da mevcuttur. Tercümanlık, avcılık, mûsiki-şinaslık[14] hastahane ve saray tabiplikleri, türbe ve zâviye şeyhliklerine tâyin karar-nameleri (fermân veya menşûrları) bu türlü vesîkaları teşkil etmektedir. Bununla beraber eser sâhibi tamamiyle resmî vesîkalardan bir koleksiyon vücûde getirirken bile yine de bir inşa numûnesi olması maksadiyle, bunlardan bir kısmını tam metin halinde dercetmeyip son parçalarını "*ilâahir*", "*yazdıkları gibi*" veya maaşlar hakkındaki ibareleri "*tâyin olunan şey budur*" dedikten sonra tayyetmektedir, ki bu husus bu cins vesîkaların ehemmiyetini azaltmakta, yani ihtiva ettikleri malûmatın bir kısmını çıkarmış bulunmaktadır. Eserde fermân, menşûr ve misâl nâmiyle büyük - küçük 81 adet vesîka vardır. Yazmanın hacmi gözönüne getirilirse nisbeten büyük olan vesikaların da aslında pek mufassal olmadıkları anlaşılır. Bu vesîkaları, taalluk ettikleri mevzular itibariyle, 26 kısma ayırmak mümkündür. Vesîkalar pek az tarih kaydetmekle beraber, muhtevalarına göre, bunların hemen hepsi Köse-dağ muharebesinden (1243) sonraki devreye, yani Mogol hâkimiyetinin fiilî bir mahiyet aldığı XIII üncü asır sonları ile XIV üncü asır başlarına aid bulunduğu meydana çıkmaktadır, ki bu husus her vesîka hakkında yaptığımız tetkiklerde gösterilmiştir. Nitekim Timürtaş Noyan'a ait 717 tarihli bir vesika sıra itibarile olduğu kadar kronoljik bakımdan da sonuncuyu teşkil eder. Bunlar üzerinde araştırmalar yaparken, edebî ifâdeler bırakılmak suretiyle, her

[14] Türk mûsikisi hakkında biraz tarihî malûmat verirken (s. 37, 41) temas etmediğimiz Kâşgarlı Mahmud'un şu kaydını buraya ilâve ediyoruz. Kaşgarlı Mahmud malûm mânasından başka hükümdar önünde çalınan köş ve davula *Tuğ* denildiğini ve bu sebeple de "*Han tuğ urdu, yani hükümdar nöbet çaldı*" tâbirinin mevcut olduğunu (III, 92) söylemekle *nöbet* ananesi ve askerî mûsiki hakkında mühim bir kayıt verir.

birinin ihtiva ettiği tarihî malûmat alınmış ve böylece aynen tercümelerine lüzum görülmemiştir[15].

III. RESMÎ MEKTUPLARA DAİR

Neşretmekte olduğumuz eserin ikinci kısmı Selçuk Sultanlarına aid resmî mektup, menşur, fetih-nâme ve muahede-namelerdir. IV. Kılıçarslan'dan II. İzzeddin Keykâvus'a mektup, Alaaddin Keykubâd'ın Kemaleddin Kâmyâr'ı Kayseri subaşılığına tâyin eden menşûru ve nihayet bu Selçuk sultanı ile Celâleddin Harezmşâh arasında teâti olunan mektuplar Paris Millî kütüphanesinde *Suppl. Pers.* 1353 de kayıtlı bulunan Harezmşahlar devrine aid *al-Tevessul il'al-teressul* adlı inşa kitabiyle birlikte aynı cilt içerisinde *al-Tarassul il'al-tevessul* (varak 128-174) nâmiyle tanıtılan Türkiye Selçuklularına aid diğer bir inşa kitabının zeyilleri arasında (181a-187a) bulunmaktadır[16]. Bahis mevzuu iki eser gibi bu mektupların da Antalya'da 684 senesi Zilhicce ayında (II. Kânun 1286) istinsah edildiği, Kemaleddin Kâmyâr'a aid menşûrun sonunda kaydedilmiştir. İkinci eserin sonunda adı geçen muharrir İbn ül-Felekî'inin iki yazma ile birlikte bu mektupların da müstensihi olduğu anlaşılmaktadır[17].

Kılıçarslan'a aid mektup ve Kemaleddin Kâmyâr'a sâdır olan menşûr ile Celaleddin Harezmşah'ın bir mektubu yalnız bu eser

[15] Metinlerin neşrini hazırlarken okunuşu müşkül bazı kelime ve ibârelerin hallinde yardımlarını esirgemiyen bugünkü İran'ın değerli âlimlerinden dostum Prof. Mucteba Minovî'ye burada hararetli teşekkürlerimi kaydetmek isterim.

[16] Bu vesikaların mevcudiyetini ilk defa İranlı âlim Muhammed Kazvînî kaydetmişti (Bahaeddin Bağdadî, *al-Tavassul ila a-tarassul*, Tahran 1315, mukaddeme; *Bîst-Makale* II, s. 194). Bunlar İslâm Ansiklopedisinde yazdığımız Keykubâd I ve Keykâvus II makalelerinde kullanılmıştır.

[17] واختتم تزييره برسم مطالعة الخدمة العاليه العاليه الجمالية مع اضافاته الابيات بكورة انطاليه الروم حفظها الله تعالى م. خمد (يعنى 684) هجريه على يد الداعى الفقير ابن الفلكى المحرر المتفقه . . . بدكان المنسوب اليه

Kemaleddin Kâmyâr'ın menşûru sonunda okuyamadığımız kelimelerin de aynı tarihi gösterdiği anlaşılıyor.

vasıtasiyle bize kadar gelebilmiştir.Fakat Keykubâd ile Harezm sultanı arasında teâtî olunan diğer mektuplar İbn Bîbî'nin Selçuknâmesinde (s. 368-373) ve Sarı 'Abdullah Efendinin Münşeât Mecmuası içerisinde (Süleymaniye, Esat Efendi kitapları, Numara 3333 de, varak 1b-3b) mevcut olmakla üç nüsha halinde bize intikal etmiştir [18]. *Al-Tarassul*'un sonundaki mektuplar kronolojiye ve İbn Bîbî ile Sarı Abdullah Efendi'deki sıraya aykırı olmakla beraber bu metni neşirde esas aldığımız ve bu nüshada diğer vesîkalar bulunduğu için bu tertibi muhafaza ettik ve sadece bunlara aid tetkik kısmında kronolojik esasa göre hareket ettik.

Muhammed Kazvînî bu mektupların Celâleddin Harezmşah'ın inşâ dîvânı başında bulunan Muhammed Nesevi'ye aidiyetini söyler, ki bu ifadenin sadece Celâleddin'e aid mektuplara râci olabileceğini tasrih etmemiz icabeder. Nesevî, Celâleddin Harezmşah'ın Keykubâd'a, Mısır ve Suriye hükümdarlarına gönderdiği mektuplara kendi adına babasının adını, Sultan unvaniyle, birlikte koyduğunu; fakat umumiyetle kullandığı *ḫâdimihi*, *muḥibbihi* ve *aḫiyyihi* formüllerini istimal etmediğini söyler ki, bizim mektup kopyaları da buna göre yazılmıştır[19]. Fakat bütün Selçuk Sultanları gibi Keykubâd'a aid vesîkaların başında da tuğra makamında bulunması lâzım gelen Sultan ve sâir kelime ve işaretler bu kopyalarda gösterilmemiştir.

Farsca vesîkaların sonuncusunu teşkil eden I. İzeddin Keykâvus'a ait Antalya fetih - namesi bize yanlız Sarı Abdullah Efendi vasıtasiyle tek nüsha halinde intikal etmiştir. Selçuk Sultanlarının zaferler kazandıkça ve yeni şehir ve memleketler fethettikçe bunu ber-mutâd etraf hükümdarlarına birer fetihnâme ile bildirdiklerine dair elimizde kayıtlar ve İbn Bîbî'de dercedildiği üzere de, bir takım fetih-nâme suretleri mevcuttur. Neşrettiğimiz eserin son metinlerini Yunanca ve Lâtince mektup ve muahede-nâmelerin tercümeleri teşkil etmektedir. Bunlar hakkında araştırma kısmında izahat verildiğinden burada yeni bir şey ilâvesine lüzum kalmamıştır.

[18] Metinde kullandığımız Tr. İşareti *al-Tarassul*, İb. İbn Bîbî ve SA. da Sarı 'Abdullah Efendi münşeâtına delâlet eder.

[19] Muhammed Nesevî, *Sîret Celâleddîn Mengü-birti*, Fr. terc. O. Houdas, p. 412.

Bugüne kadar isimleri malûm olup da muhtevaları bilinmiyen ve tetkik edilmiyen veya mevcudiyetleri hakkında hiç bir malûmat verilmemiş olan Selçuk devrine aid bâzı İnşa kitapları ve mektuplar hakkında da bu neşretmekte olduğumuz eserimize bir (III.) kısım daha ilâve etmiş bulunuyoruz. Yalnız bunların metinlerini dercetmeksizin içlerinde mevcut tarihî malûmat tamamiyle alınmak ve bu hususta sâdece bu malûmatın ehemmiyetini meydana koymakla iktifa etmiş bulunuyoruz. Bu suretle bu eser üç kısımdan terekküp etmektedir :

I. Takarîr ul-manasıb'a aid metin ve tetkikler;

II. Resmî mektup ve muahedenamelere aid metin ve tetkikler;

III. Selçuk devrine aid yeni bulunmuş inşâ mecmualarının muhtevaları ve bu hususlara dair araştırmalar.

Eserin bu üçüncü kısmı kitabın adına tamamiyle uymayan bir ilâve mahiyetindedir. Zira görüleceği üzre burada bahis mevzuu olan vesîkaların ekserisini hususî mektuplar teşkil eder, ki bunlar arasında pek mühim olanlar dikkati çekecektir.

Bundan sonra Selçuklulara dair terkibî mahiyetteki eserlerimizin ikmal ve neşrine başlamakla beraber fırsat buldukça yine elimizde bulunan başka mahiyette mühim vesîka ve kaynak malzemesinin ilim âlemine takdimine çalışacağız.

10 Haziran 1958
Bahçelievler, Ankara

OSMAN TURAN

1. VEZÎRLİK MENŞURU

Eserin ilk vesikasını teşkil eden bu menşûr İlhanî hükümdarı Gazan Han'ın Şemseddin Ahmed bin Osman Lâkûşi'yi Selçuk Türkiyesi *(Temamet-i memâlik-i mahrûs-i Rûm)* vezirliğine tâyini için verilmiştir. Menşûr, henüz Selçuk Hanedanının Anadolu'da mevkiini muhafaza ettiği bir zamanda sâdir olduğu için, hükümdar burada Türkiye *(Rûm)*nin babaları tarafından Selçuk Sultanlarına verildiğini ve bu sebeple Ahmed Lâkûşî'nin hem Selçukluların vezîri, hem de Han'ın Anadolu'da nâibi bulunduğunu kaydetmektedir. Bu gibi mansıb tefvizi vesîkalarında mutad olduğu üzere, vezirin bir çok meziyetleri sayıldıktan ve medhiyesi yapıldıktan sonra Anadolu'daki bütün devlet işleri, emîrlerin, mansıb sahiplerinin azl ve nasbı onun sâlâhiyetine terk edilmektedir ki, bu onun vezirliği ile değil naipliği ile alâkalıdır. Filhakika kaynaklara uygun olarak Selçuk devleti'nin iktidarı fiilen İlhanlı hükümdarının eline geçtiği için Ahmed Lâkûşi haiz olduğu bu salâhiyetleri Selçuk veziri sıfatiyle değil fakat İlhanî hükümdarının nâibi olarak deruhte etmiş bulunmaktadır. Bu sebepledir ki fermanda eski meşhur vezirlerden Sahib 'Abbâd ve Nizâm ül-Mülk'ün yolundan ayrılmaması Ahmed Lâkûşi'ye tavsiye edilirken onun Türkiye'de İlhan'ın nâibi, yani makamına kaim *(ḳāim-i maḳâm-i mā)* olduğu kaydolunmakta ve kimsenin onun hüküm ve emrinden ayrılmaması tenbih edilmektedir. Bununla beraber yine de hukukan Selçuk vezirliği makamında bulunduğu için menşûr, Selçukluların dîvân ananelerine uygun olarak, Ahmed Lâkûşî hakkında türkçe "*İnanç*" lâkabını kullanmaktadır, ki Uygurlardan beri devam eden bu türkçe unvan ve lâkaplar bütün Selçuk emîrlerine tefviz edilen ferman ve menşûrlarda bulunduğu ve hattâ diğer İslâm devletlerinden gelen mektup ve sair tahriratta bunların ihmal edilmediği görülmektedir. Bu sebeple, neşrettiğimiz vesikalarda olduğu gibi, Selçuk Türkiyesine ait diğer bütün resmî vesikalar ve hattâ kitabeler Osmanlı devrine kadar bu türkçe unvanları devam ettirmiştir, ki bu

husus Türk devlet teşkilâtı bakımından dikkate şayan bir hâdisedir.

Neşrettiğimiz eserin hemen bütün vesikalarında olduğu gibi Gazan Han (674-703/1295-1304) tarafından verilen bu menşûrdaki tarih de eserin sahibi tarafından kaydedilmemiştir. Aksarayî'ye göre Sadüddevle Yahûdi Argun Han'ın veziri olunca (690) Selçuk vezirliğine tâyin edilen Fahreddin Kazvînî öldürüldü. Bu sıralarda Anadolu'nun idaresine gönderilenler arasında Ahmed Lâkûşî de bulunuyordu ise de bu esnada onun vezirliğe tâyini hakkında bir işaret mevcut değildir[1]. Nitekim aynı müellifin Geyhâtu zamanında (690-694) Sâhib Necmeddin'in Selçuk vezirliğinde bulunduğuna dair kaydı bu gelişin vezirlikle alâkalı bulunmadığını meydana koymaktadır[2]. Nihayet Gazan Han 697 de Giyâseddîn Mesud'u İsfahan'da hapsettirip yerine yeğeni Alâeddin Keykubâd bin Ferâmurz'u Selçuk tahtına geçirdiği zaman Ahmed Lâkûşî'yi de onun vezâretine tâyin etti[3], ki işte bizim menşûr da bu tarihte ve bu münasebetle verilmiş olmak icap eder. Nitekim Hamdullah Kazvînî de amcazâdesi Fahreddin Kazvînî zamanında Anadolu'nun sükûna kavuştuğunu beyandan sonra Tebrizli Ahmed Lâkûşî'nin Selçuk vezirliğine tâyin edildiğini kaydeder[4]. Fakat Sülemiş'in Gazan Han'a karşı isyanı sırasında Alâeddin Keykubâd'ın veziri Lâkûşî ile birlikte Sivas'ta mahsur kaldığını biliyorsak da onun Anadolu'da ne kadar bir müddet bulunduğu ve ne suretle döndüğü hususu malûm değildir. Zira bu hâdiselerden sonra onun artık vezirlik makamını işgal ettiğini görmüyoruz. Filhakika o, nihayet Sultan Olcaytu zamanında (1304-1316), "Erzurum hududundan Antalya'ya ve Sinop'tan Diyarbekir sınırlarına kadar bütün memleketin idaresini kendisine tefviz eden altın tamgalı bir yarlığ ile Anadolu *(Rûm)* ya geldi"[5]. Hamdullah Kazvini vezârete gelen Ahmed Lâkûşî'nin Anadolu vergilerinin buradaki Moğol şehzadeleri ve askerlerine kifayet etmediğini görerek divanın

[1] Kerîmüddin Aksarayi, *Müsâmeret ül-Aḫbâr*, Ankara 1944, s. 156.
[2] Keza, s. 171, 179.
[3] Keza, 236, 239.
[4] *Tarîḫ-i Güzide*, GMS, s. 485.
[5] Aksarayî, s. 302.

mülkiyetinde, yani *mirî* rejime tâbi, bulunan toprakları mansıb sahiplerine satmağa başladığını ve bu sayede memleketin mamur olduğunu, zira yerinden emin olmıyan hâkimler elinde kalsa idi, bu endişe dolayısiyle, ihmal ve harabinin mukadder olduğunu ve nitekim divana bağlı arazinin hususî mülkiyette kalanlara nisbetle çok dun bir durumda bulunduğunu kaydeder.[6] Lâkûşî zamanında vukubulan bu hâdise Selçuk Türkiyesinde câri bulunan *mîrî* toprak rejiminin Mogol idaresinde nasıl bozulduğuna ve hususî toprak mülkiyetinin ne şekilde meydana çıktığına dair dikkate şayan bir misaldir[7]. Kazvini'nin bu münasebetle Lâkûşî'yi medhetmesine mukabil Aksarayi onu uzun boylu zem etmekte, zulmünden ve bu hususta şöhreti olan İrincin noyan ile şerik bulunduğundan, gösterişe ve kesesini doldurmağa düşkün bir kimse olduğundan bahseder ve hattâ ona tahsis ettiği bir hicviyede gittiği her yerde feryadların yükseldiğini belirtir[8]. Ahmed Lâkûşî'nin vezirliği Timürtaş Noyan'ın zamanına kadar sürer; fakat sui istimalleri dolayısiyle Emîr Çoban oğlunu Anadolu'ya gönderdiği sırada Lâkûşî'nin vezirliğine nihayet verdi ve İlhani merkezinden gönderilen elçiler vasıtasiyle yakalatılarak öldürüldü[9].

2. MÜSTEVFÎLİK MENŞÛRLARI

II. İkinci vesikayı Mecdeddin Muhammed bin Hasan'ın *Dîvân-i istîfâ*'ya tâyin edildiğine dair bir menşûr teşkil eder. Menşûr müstevfî olarak tâyin edilen bu zatın, mutat üzere, bir çok meziyetlerini zikrettikten sonra bütün Selçuk ülkesi (*Memâlik-i mahrûs*) nin gelirini zabtetmesi, bu hususta kendisine tevki verildiği, bu işlere nezaret edenlerin atıl kalmaması, nedimlerin sözlerine itimad etmemesi tavsiye edilmekte ve vergi ödeyen reâyayı daima hazır bulundurması, müteaddiler elinde telef olan *vücûhât*'ın keşf ve istihracında derin tetkikler yapması kaydolunmakta ve, menşûrda şerh edildiği üzere, iktaından

[6] T. *Güzîde*, s. 486.

[7] Bak. Osman Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, Belleten XLVII (1948) (RE İsl: *Droit terriren sous les Seldjoukides de Turqiue*, 1948.

[8] Aksarayî, s. 303.

[9] Kcza, s. 312, 313, 315-317.

kendisine ait maişetin temini ifade olunmakta, emîrlere, sadrlara, büyüklere ve saltanat divanı nâiblerine Mecdeddin'i müstakil olarak tanımaları ve memleket gelirlerinin *(vücûhât)* hesaplanmasında ona ve onun naip ve muharrirlerine müracaat edilmesi emredilmektedir. Menşûrun bu kayıtları diğer emsali gibi olup bir hususiyet arzetmemektedir.

Türkiye Selçuk Sultanı *(Ecdâd-i mâ Salâtin-i Selçuk)* tarafından verildiği kaydedilen menşûrun tarihi derc olunmamış ise de bunun devletin Mogol tabiiyeti altında iken sâdir olduğu meydana çıkmaktadır. Filhakika metinde geçen *yarlığ-ı humâyûn* ve *padişâh záde-i cihân zuyyidat 'azametehu* tâbirleri buna delâlet ettiği gibi müstevfî'lik makamına tâyin edilen Mecdeddin Muhammed'in hayatı ve bu tâyini hakkındaki kayıtlar da bunu teyid etmektedir. Gerçekten II. Keykâvus son defa Selçuk tahtını terk edip (1261) Bizans'a gidince kardeşi IV. Kılıçarslan müstakillen Sultan oldu; Ağabeğisinin maiyetindeki devlet adamlarını idbara uğrattı ve yerlerine yenilerini tâyin etti, ki Mecdeddin Mehmed de Necîbeddin yerine *Dîvân-i istîyfâ*'nın başına getirildi[10]. Mecdeddin bu mevkii oğlu III. Keyhusrev tahta çıktığı zaman da bir müddet daha muhafaza etti [11]. İşte menşûru alan zatın bu Mecdeddin Mehmed, ve verenin de IV. Kılıçarslan olduğu meydana çıkmış oluyor. Menşûr Selçuk divan ananesine uygun olarak Mecdeddin için *Ulug İnanç Bilge* unvanlarını kullanmaktadır. İbn Bîbî Mecdeddin'i Erzincan'a nisbet etmekle bu sayede onun menşeini de öğrenmiş oluyoruz. Yalnız bu kaynakla birlikte Aksarayî ve Baybars tarihi bizim menşûra karşı babasını Hasan değil Hüseyin adiyle kaydederler. Giyaseddin Keyhusrev zamanında Sahib Fahreddin Ali vezirlikten azledilerek Osmancuk kalesine hapsedildiği vakit (671) Mecdeddin Mehmed onun yerine vezir oldu [12]. İbn Bîbî ve Aksarayî yeni vezirin ilim, fazilet ve cömerdliğiyle meşhur olduğunu bildirirler. Fahreddin Ali İlhan Abaga'ya giderek tekrar Selçuk vezirliğini elde edince (674) Mecdeddin'in divandan çıkarıl-

[10] Keza s. 73; bak. Osman Turan, *Kılıç Arslan* IV. İslâm Ansiklopedisi.
[11] Aksarayî, s. 89.
[12] Kezâ s. 93; İbn Bîbî, s. 656-659; *Baybars tarihi*, türk. terc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s 24.

ması devlet işlerini aksatacağı, eski vazifesi olan müstevfîliğe getirilmesi ise rütbe tenzili sayılacağı cihetle, Karatay zamanındaki salâhiyetiyle, atebeğlik makamına tâyini münasip görüldü ve böylece istifa talebi de önlenmiş oldu [13].

Bu yeni mevkiinden dolayı atabeg unvaniyle meşhur olmuş ve bu sebeple de mektuplarda kendisine "*Ab ul-mulûk ve's-Selâtîn*" (Melik ve sultanların babası) lâkabiyle hitap edilmiştir. Mecdeddin'in müstavfîlik makamına gelişi (659) dan sonra olduğuna göre bu menşûrun da bundan daha muahhar yazılmış olması iktiza eder.

Mecdeddin Muhammed Mevlâna Celâleddin'in çok yakın dostlarından biri olduğu için Eflâkî aralarındaki münasebetlere dair bir çok rivayetler nakletmektedir [14]. Nitekim Mevlâna'dan ona yazılmış bulunan iki mektup da bunu teyit etmektedir. Gerçekten bu mektuplardan birinde Mevlâna Nizameddin isminde fikaraperver bir dostunun vergi *(vücûh)* den uğradığı zararlar arzedilmekte, diğerinde de İlhan Abaga'yı dönüşünde teşyi edenler arasında bulunan Mecdeddin'e bu seferin uğurlu gelmesi temenni olunmaktadır [15]. Mecdeddin Atabeg bu seferden dönüşünde, Mu'îneddin Pervâne'nin ölümünden sonra(675), Sivas'ta hastalanarak öldü [16]. Baybars tarihi müellifi ve Eflakî Mecdeddin'in Mu'îneddin Pervâne'nin damadı olduğunu kaydederler. Birinci müellif onu Mısır Sultanı Baybars tarafından Kayseri'de esir edilip serbest bırakılanlar arasında zikrederse de [17] bu hakikatte Mecdeddin'in kendisi değil yeğeni Nizameddin olmak icap eder, ki zaten o Mogollara karşı ittifak yapmak maksadiyle bu sultana gönderilen Selçuk emirleri arasında idi [18].

* * *

[13] Aksarayî, s. 95; İbn Bîbî, 657; *Baybars tarihi*, s. 57; *Anonim Selçuk-nâme*, s. 56.

[14] *Menâkıb-al-'ârifîn*, Fr. terc. Cl. Huart, I, s. 92, 93, 103, 137, 270, 283.

[15] *Mevlâna'nın mektupları*, neşir. Feridun Nafiz Uzluk, İstanbul 1937, s 14-17.

[16] Aksarayî, s. 118.

[17] *Baybars tarihi*, s. 157.

[18] 'Aynî, *'İkdül-Cümân*, Veliyeddin kütüphanesi XIX (3391). s. 601; *Anonim Selçuknâme*, s. 57, 58; Makrîzî, *Al-Sulûk*, fr. terc. Quatremère, 12, s. 127.

III. Eserin üçüncü vesikasını da yine Selçuk Türkiyesi *İstîyfa* divanı başına (Maliye nezaretine) getirilen Necmeddin Mahmud'un tâyin menşûru teşkil eder. Menşûr onun, mutad üzere, meziyetlerini saydıktan, müstavfîlik makamının saltanatın direği olduğunu beyan ettikten sonra Necmeddin Mahmud'un bu büyük işin idaresine tâyin olunduğunu belirtir ve dîvân ile vilâyet ve beldelerin (malî) işlerini emîn ve mutemed memurlara *(kârdârân)* tefviz, maden ve tuzla *(memleha)*lara liyakatli âmiller nasbetmesini, emvâlin istihrac ve muhafazasında gayret göstermesini emreder. Menşûrda müstavfî'nin kale ve hudutları murakabe etmesine dair *(ve murâḳabet-i aḥvâl-i ḳılâ' ve biḳâ' ve ṣugûr ve ḥudûd)* ifâde bu makam sahibinin askerî veya idarî işlerle dahi alâkadar olacağına delâlet ederse de buna imkân olmasa ve yine de malî hususlar derpiş edilse gerektir. Filhakika hudut ve kalelerdeki gümrük teşkilâtı ve bu vasıta ile alınan vergilerin bahis mevzuu olması icap eder. Müstavfînin bu vazifeleri hatırlatıldıktan sonra ona halka ve fakirlere *(reâyâ ve derviṣân)* iyi muamelede bulunması ve adaletten ayrılmaması, halka ve ileri gelenlere meclisini açık bulundurması *(bâr-i 'âmme ber ḫâṣṣ ve 'âm güşâde)* tavsiye edilmektedir. Her fermân ve menşûrda olduğu gibi burada da Selçuk Sultanı emîrler, nâibler, saltanat erkânı ve ileri gelenlerle memleketinde oturan bütün ahaliye bu fermana riayet etmeleri, büyük-küçük işlerde ona başvurmaları ve mevkiinin saltanatı hizmetinde olduğunu bilmeleri emredilmektedir.

Eksik olarak dercedilen menşûrun tarihi kaydedilmediği gibi hangi Selçuk Sultanına ait olduğu da vesikadan anlaşılamamaktadır. Vesikada Necmeddin Ebu'l Mehâmid Mahmud adiyle geçen ve türkçe *İnanç Bilge* unvanını taşıyan Müstevfî'nin yukarıdaki vesikada *dîvân-ı istîyfa*da bulunup Fahreddin Ali'nin azlinden sonra vezirliğe gelen Mecdeddin Muhammed'in halefi olarak müstevfîlik mevkiine geçen Celâleddin Mahmud bin Ebu'l-Hâc olması iktiza eder. Filhakika tarihî vakalar ve unvanlar aynı zatın bahis mevzuu olduğunu göstermekte, yalnız bizim vesikada Celâleddin yerine Necmeddin künyesi kaim olduğu anlaşılmaktadır [19]. Bundan önce, IV.

[19] İbn Bîbî, s. 656, 662; Aksarayî, s. 93, 100. 102; *Anonim Selçuknâme*, s. 56-57.

Kılıç Arslan'ın müstakil saltanatı (1261) zamanında Selçuk Devleti *müşrif*'i (teftiş dairesi nazırı) olan Mamud, III. Keyhusrev zamanında, Mecdeddin Muhammed'in Sivas'ta ölümü üzerine *Dîvân-i istiyfa*'nın başına geçti; daha sonra da saltanat nâibi oldu *(İnanç uğurlu nâib us-sultan)* [20]. Müstevfî Mahmud'un Celâleddin Rûmî'nin yakin dostlarından olduğu Eflâki'nin rivayetlerinden anlaşıldığı gibi, bizzat Mevlânâ'nın ona yazdığı iki mektup da bize kadar gelmiştir [21]. Filhakika Mevlanâ, İstiyfâ dîvânı sâhibi olarak zikrettiği Celâleddin Mahmud'a yazdığı birinci mektubunda Nizamettin adlı bir kimseye yardım ve ihsanda bulunamasını rica etmekte, ikincisinde şeyh Salâhaddin namında birisinin 500 dirheme bir bağ satın aldığını, satıcının onbeş günden fazla mühlet vermediğini, fıkaraperverliği dolayısiyle, kendisinden istikraz ümidinde olduğunu bildirmektedir [22]. İbn Bîbî Celâleddin Mahmud'un uzun bir medhiyesini yaparken divan hesaplarını ve saltanat muamelelerini îfada memleketteki emlâk ve iktâların keşfinde çok mâhir bulunduğunu kayıt eder [23]. Bu son kayıt iktâ ve emlâk işlerinin büyük dîvâna ve pervâneye, ve iktâ ve mülk olmıyan vergi kaynaklarının da müstevfî'ye ait olduğundan bunların meydana çıkarılması da bu mevkide bulunanların vazifesi olduğunu gösterir. Fahreddin Ali'nin Osmancık kalesine hapsedilmesi üzerine Mahmud'un müstevfî olduğu gözönüne getirilirse bu menşûrun 670 veya 671 tarihinde sudûr etmiş olması icap eder [24].

3. ZEÂMET MENŞÛRLARI

Sıra ile IV üncüyi ve bu mevzuda ilkini teşkil eden bu vesika Selçuk Sultanı tarafından kardeşi Ebu'l Muzaffer Melik Rükneddin Keyûmerş'in Kayseri zeâmetine tâyinine dair bir menşûrdur. Burada, akrabalarına ihsanlarda bulunmayı pâ-

[20] Aksarayî, s. 74, 89; İbn Bîbî, s 725, 730.

[21] *Menâkıb ul-'arifin*, Cl. Huart. Fr. terc. I, s. 199 ve indeks; II, 145, 204; Osman Turan, *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 43.

[22] *Mevlâna'nın mektupları*, s. 29, 87.

[23] İbn Bîbî, s. 733- 734.

[24] Aksarayi, s. 92; *Baybars tarihi*, s. 23.

dişahlık vazifeleri meyanında sayan Selçuk Sultanı, bu sebeple müslümanların yardımcısı, kâfir ve haricilerin kahredicisi bulunan ve Selçuk oğullarının iftiharı, pâdişahlık ağacının dalı olan kardeşi Rükneddin Keyûmerş'in her zaman saltanatına hizmet ettiğini ve saadeti bunda bulduğunu beyan ettikten sonra *Dâr-ül Feth* (kaynaklarda ve bu meyanda İbn Bîbî'de s. 300, 360 bazan *Dâr-ül mülk)* Kayseri'nin zeâmet ve kumandanlığını ona lâyik gördüğünü söylüyor. Buna mukabil de melikin muharebeye hazır askerlerini hizmete âmâde bulunmdurması gerektiği bildiriliyor. Menşûrda zeâmet ve kumandanlık için lâzım gelen masrafların da İstiyfâ divanında tâyin edildiğine işaret olunuyorsa da bundan aşağısı derc olunmadığı cihetle bu tahsisatın ne olduğu meçhul kalmaktadır.

Elimizde bulunan diğer askerî iktâ sahipleri ve kumandanlara ait menşûrlara nazaran muhteva itibariyle muhtasar olan bu menşûr, Türkiye Selçuklularında, devlet telâkkisi ve hükümdar ailesinin hukuku bakımından vukubulan değişikliğin ifadesini gösteren dikkate şayan bir vesikadır. Filhakika Kayseri kumandanlığına tâyin edilen sultanın biraderi menşûra göre diğer askerî reislerden farklı hiçbir imtiyaza sahip değildir. Halbuki Göktürk, Karahanlı ve Büyük Selçuk devletlerinde olduğu gibi, II. Kılıçarslan zamanına kadar Anadolu'da da câri olan, devletin hükümdar ailesinin müşterek malıbulunduğuna dair bir hâkimiyet telâkkisi mevcut idi ki, şimdi bu, artık bahis mevzuu bulunmamaktadır. Büyük Sultana tabi olmakla beraber idaresine memur oldukları vilâyetlerde muhtar bir otoriteye sahip melikler II. Kılıç Arslandan sonra artık bu hukukî durumu kaybetmişlerdir. Hatta Anadolu Selçukluları devletin feodal parçalanmalara maruz kalmaması ve kuvvetli bir merkeziyetçi idarenin teessüsü için büyük iktâ sistemini de kaldırarak kumandanlara ve maiyetlerindeki askerlere maişetlerine kifayet edecek kadar iktâlar tahsis edilmiş ve böylece bir vilâyete askerleriyle birlikte toptan sahip feodal reisler yerine sadece o vilâyette bulunan askerlerin başı haline gelmişlerdir [25]. Bu sebeple Melik Keyûmers, iktâ olarak bütün Kayseri vilâyetine sahip olmayıp, diğer askerî reisler gibi, sadece askerlerin kumandanı ve *za'îmi*'dir.

[25] Bak. Osman Turan, *İktâ* (İslâm Ansiklopedisi), s. 952-957; *Kılıç Arslan* II (İslâm Ansiklopedisi). s. 696.

Osmanlılarda *timar* ile *ḫâṣ* arasında bir askerî dirliğe tekabül eden *zeamet* ıstılahının Selçuklularda bu mânada kullanılmadığı muhakkaktır. Gerçekten daha ziyade sivil idarede reis mânasında kullanılan *(za'îm ud-dâr* gibi) za'îm ıstılahının reis, kumandan, ser-leşker ve sübaşı' nın müradifi olduğu gözükmekte ve İbn Bîbî' de olduğu gibi(meselâ s. 469)müteakip vesikalarda da bu mânada kullanılmaktadır. Nitekim Mevlâna'nın mektuplarında *Za'îm ul-cuyûş* ifadesi kumandan demektir [26]. Bizim eserden başka Zeâ met adı altında diğer bir daha askerî tâyin vesikasının ele geçmiş olması bu ıstılahın Selçuk devrinde mevcudiyetini meydana koymak bakımından ehemmiyetlidir. Filhakika Hasan Bin Abdülmümin al-Huyî adlı bir münşi tarafından *Rusûm el-resâil* adlı Münşeat mecmuasına dercedilen "*Ze'âmet*" menşûrunun tefviz edildiği emîr hakkında *Za'îm ul-Cuyûş* unvanı Sübaşı ile birlikte *(Za'îm ul-Cuyûş uluğ bilge ḫaş uğurlu alp subaşı beg ...)* müradif olarak kullanılmakta ve askerî vazifeleri belirtildikten sonra iktâ sahipleri, hizmette özürsüz bir şekilde kusur ettikleri takdirde, iktâlarını ellerinden almak ve kendilerini azletmek salâhiyeti bu emîre verilmekte ve eski zaîm'lerin tasarrufunda bulunan havali gösterilip kendisine ait iktâ da tahsis olunmaktadır [27]. Bu menşûrda da emîrin kendi iktâı ile maiyetindeki askerlerin iktâlarının ayrı olduğuna dair kayıt mühim olup yukarıda işaret ettiğimiz üzere iktâ sisteminin Anadolu'da maruz kaldığı değişikliğin ve merkeziyetçi bir idareye gidişin bir ifadesidir. Böylece Selçuk devrinde *za'îm* ve *zeâmet* ıstılahlarının mevcudiyeti meydana çıkmakta ise de bunun, Osmanlı devrinde olduğu gibi, muayyen bir miktarda bir iktâ mânasına gelmediği de belirmektedir.

Menşûrun hangi Selçuk Sultanı tarafından verildiği nihayetinde *Dîvânî* rakamlarla verilen 688 tarihiyle belli olmaktadır, ki bu zamanda tahtı II. Giyaseddin Mesud'un işgal etmesi

[26] *Mevlanâ'nın mektupları*, s. 29, 146.

[27] Üsküdar Nûrbanu kütüphanesi, No. 122, 25a, Beni bu kitaptan haberdar ederek istifademi temin eden Doçent Adnan Erzi'ye teşekkür ederim. Haşan bin Abdülmümin'in yazdığı daha iki inşa kitabı vardır (Bak. Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak*, Köprülü Armağanı, s. 533. Karatay'ın medrese vakfiyesinde şahit bulunan Abdülmümin bin Mahmud el-Hûyî)nin bu müellifin babası olduğu anlaşılıyor (Belleten, XLV, s. 134).

(birinci saltanatı 682-698) bu Rükneddin'in onun kardeşi olduğunu gösteriyor. Filhakika İbn Bîbî Kırım'da bulunan II. İzzeddin Keykâvus'un ölümünden (1278) sonra [28] diğer kardeşleri ve emîrlerin veliahd olan büyük birader Giyaseddin Mesud'a bi'at ederek, Selçuk tahtını elde etmek üzere, Solḫād'dan Anadolu sahillerine geçmeğe karar verdiklerini anlatırken ikinci evlât olan Rükneddin Keyûmers'in denizi aşarak Amasya taraflarına geldiğini ve yakalanarak Kastamonu kalesinde hapsedildiğini, daha sonra Sinop sahiline varan Mesud'a Rükneddin'i gönderdiklerini ve Kastamonu *uc*unda bulunan Muzafereddin Yavlak Arslan'ın yardımiyle tahtı ele geçirmeğe teşebbüs ettiklerini yazar [29]. İşte menşûrda adı geçen Rükneddin Keyûmers budur. Baybars tarihi müellifi Keykâvus'un üç oğlu olduğunu söylerse de bunların isimlerini kaydetmez[30]. Baybars Mansûrî Mesud'un iki kardeşi (metinde oğlu) ile birlikte Anadolu'ya geçtiğini, bunlardan birinin Ferâmûrz, diğerinin Melik olduğunu ilâve ederse de bu Melik kaydiyle Keyûmers'i kastettiği malûm değildir [31]. Zira Aksarayî bu sonuncudan bahsetmeksizin Keykâvus'un oğullarını Mesud, Ferâmurz ve Rükneddin Kılıçarslan adiyle zikretmekle iktifa eder [32]. Halbuki bu üç kardeşe ilâve olarak meydana çıkan Keyûmers'den başka Siyâvüş adlı başka bir kardeşin daha mevcut olduğunu biliyoruz. Gerçekten Anonim Selçuknâme Kırım'dan gelen ilk şehzadenin Siyâvüş olduğunu, daha sonra Mesud'un geldiğini söyler [33]. İbn Bîbî'de, tezyif için, *Cimri* olarak yâd edilip Karaman oğullarının Selçuk şehzadesi sıfatiyle saltanatını ilân ettikleri bildirilen Giyaseddin Siyâvüş'ün Keykâvus'un bir oğlu olduğu anlaşılmaktadır [34]. Nitekim Karamanlıların bu hareketi neticesinde Konya'yı işgal edip orada Sultan ilân edilen Alâeddin Siyâvüş bin Keykâvus namına basılan bir sikke de bunu isbat etmektedir [35]. Anonim

[28] Bak. Osman Turan, II. *Keykâvus* (İslâm Ansiklopedisi).

[29] İbn Bîbî, s. 739, 740.

[30] Şerefeddin Yaltkaya tercümesi, s. 32

[31] *Zubdet ül-Fikre*, British Museum, Add. 2332, 92b

[32] *Musâmeret*. 170, 236

[33] *Anonim Selçuknâme*, s. 63.

[34] İbn Bîbî, s. 690; Aksarayî, s. 123, 133.

[35] Osman Ferid Sağlam, *Şimdiye kadar görülmeyen Cimri sikkesi*, Belleten XXXV, s. 302. İbn Bibî Cimri namına sikke basıldığını kaydeder (696).

Selçuknâme Siyâvüş'ün Alaeddin lâkabını taşıdığını ve, Karamanlı isyaniyle alâkasından bahsetmeksizin, Sultan Mesud'un biraderi Sultan Alâeddin'in denizi geçerek Karamanlı türkler tarafından 679 da Lârende'de namına hutbe okunduğunu, fakat nihayet mağlup olarak Tekfur'un memleketine (Kilikya'ya) kaçtığını ve bu meselenin böylece kapandığını kaydeder[36], ki bu Cimri isyanı'nın son hâdisesidir. Nitekim Anonim Selçuknâme asıl Cimri hareketinden bahsederken Alâeddin ve Şiyâvüş adlarını kullanmadan 676 yılında Keykâvus'un oğlu Melik Mesud olduğu iddiasiyle bir şahsın meydana çıkarak Karamanlı türkmenlerini başına topladığını kayıtla Cimri isyanını tasvir eder [37]. Bununla beraber aynı müellif 688 de kardeşi Siyâvüş'ü Sinop'tan getirtip Eşrefoğlu'nun kızıyle evlendirmek üzere ona gönderdiği zaman Eşrefoğlu tarafından hapsedildiğini ve Karamanoğlu'nun yardımiyle serbest bırakılıp Konya'ya gönderildiğini (689) söyler. Böylece aynı şahsa ait bulunan Alâeddin ve Siyâvüş adlarını birleştirdikten sonra da Keykâvüs'un Mesud, Keyûmerş, Ferâmurz, Siyâvüş ve Kılıçarslan olmak üzere beş oğlu meydana çıkıyor. Halbuki Keykâvus Bizans'tan Altınordu'ya gittiği zaman İstanbul'da kalarak Hıristiyan olan ve Melik Konstantin adını alan bir evlât daha bırakmıştı[38]. Siyâvüş henüz biraderi Mesud tahta çıkmadan III. Giyaseddin Keyhusrev'e karşı cenupta Karamanlı türkmenlerle harekete geçtiği gibi Kılıçarslan da, şimalde, Kastamonu havalisindeki türkmenlerle Sultan Mesud'a karşı şiddetli bir mücadeleye girişti (h. 691) ve neticedde Kılıçarslan ile birlikte türkmenler müthiş bir mağlubiyete uğradılar. Bu hususta tafsilât veren Aksarayî bu şehzadenin akibetinden bahsetmez[39]. Pachymeres adını vermeden Melik unvaniyle bir şehzadenin Kastamonu havalisindeki türkmenlerin başı bulunan Umur tarafından mağlup edilerek İstanbul'a gidip birçok maceralar

[36] *Anonim Selçuknâme*, s. 63, 64.

[37] Keza, s. 59, 62, 73, 74.

[38] Pachymers (Cousin, *Histoire de Constantinople)* de, VI, s. 192 971; P. Wittek, *Yazijioghlu Ali on the Chris. Turks of the Dobrija*, BSOAS, XIV 3 (1952), s. 660, 662, 665. Keykâvus'un maiyetinde olup İstanbul'da kalan ve cebren hıristiyan edilen kimseler için İbn Bîbî, 639; *Baybars Mansûrî*, 63 a

[39] Aksarayî, s. 170-179.

geçirdiğini yazarken İzzeddin Keykâvus'un, yine yalnız Melik unvaniyle zikrettiği, bir şehzadesinin de Sultan Mesud tarafından öldürüldüğünü söyler, ki bunun Kılıçarslan olması iktiza eder[40]. Aşağıda XXXI. vesikanın tahlilinden istidlâl ettiğimize göre bu Kılıç Arslan önceleri ağabeğisiyle birlikte çalışmış ve o da ona Akşehir civarında bir köyü temlik etmiştir. Kılıç Arslandan başka isyan edip şimal *uc*undan Bizans'a kaçan bu melikin hangi şehzade olduğu da taayyün edemiyor. Müneccimbaşı Ferâmurz'un Bizans İmparatoru'nun hapsinde öldüğünü, oğlu Keykubâd'ın 695 de imparator tarafından İlhanî hükümdarına gönderildiğini ve bu suretle amcası Mesud'un yerine Selçuk tahtına geçirildiğini yazar[41]. Bununla beraber bu malûmatın kaynağı ve mezkûr Melik olduğu henüz meçhul kalmaktadır. Diğer taraftan Kayseri sübaşılığına tâyin edilmiş olan Rükneddin Keyûmerş'in de kardeşi Mesud'a karşı isyan ettiği gözüküyor. Filhakika Anonim Selçuknâme Anadolu'da vukubulan kargaşalıklar sırasında Sultan'ın biraderi Melik'in Kayseri'den geldiğini, Beyşehir havalisinde (Gorgorum) türkmenleri mağlup ettiklerini, başka bir defa, 692 de, Konya'ya hücum eden Karamanlılara karşı, kuvvet hazırladığını, fakat bu sırada Konya'ya gelmekte olan Sultan Mesud'a isyan ederek Burgulu (Uluborlu) kalesine gittiğini ve Kastamonu emirleriyle ittifak ettiğini, nihayet Mogol kumandanları vasıtasiyle ele geçirilerek Sultan Mesud ile barışıp Kayseri'ye azimet ettiğini, fakat Mogolların şikâyeti üzerine Sultan Mesud'un kardeşine karşı asker göndermesi neticesinde Melik'in Demürlü Hisar kalesine sığındığını ve yakalanarak zincire vurulduğunu, fakat Mogol kumandanı Baltu, Meliki serbest bırakıp kızını ona verdiğini (696) yazar, ki burada bahis mevzuu bu şehzadenin Rükneddin Keyûmerş olması icap eder[42].

* * *

Melik Keyûmerş'in tâyininden sonra gelen on sekiz menşûr da askerî mevkilere dair olup hepsi aynı mahiyettedir. Bun-

[40] Pachymers, s. 945, 946, 971.

[41] *Câmi ud-duvel*, Anadolu Selçukluları, türk. terc. Hasan Fehmi Turgal, neşr, Nihal Atsız, İstanbul 1940, s. 48

[42] *Anonim Selçuknâme*, s. 84, 86, 89, 90.

lardan V. yi teşkil eden menşûrun hangi Sultan tarafından ve kime verildiği, hulâsa olarak dercedilmesi dolayısiyle, malûm değilse de Zile sübaşılığına tâyini ifade eden kısım vesikada aynen muhafaza edilmiştir. Menşûr bu askerî mevkii emâret, zeâmet ve ser-leşkerî gibi müradif üç kelime ile ifade ettikten sonra emîrin seçkin yiğitleri ve tecrübe görmüş askerleri tam silâh ve techizatlariyle hizmete âmada bulundurmasını ve her askerî hizmeti derecesine göre tutmasını ve o bölgedeki ahali ve *ked-hudâ*'ları himaye etmesi emredilmekte, fakat maalesef nümune olarak bu kadarla iktifa eden eser sahibi menşûrun aşağı kısmını tay etmektedir. Menşûr'da Zile'nin tâbi bulunduğu Tokat şehrinin, Selçuk Türkiyesine mahsus hemen bütün şehirler gibi, *Dâr-un-nuşre* lâkabını taşıdığı kaydedilmiştir ki, diğer mühim şehirlerin lâkablarına Selçuk kaynaklarında rastlanmış olduğu halde bu şehrinki mevcut değildi. Nitekim Türkiye şehirlerinin lâkablarını toplayan muahhar bir müellifin listesi de bunu teyit etmektedir [43].

VI. ıncı menşûr hudut civarında bir belde ile bir kalenin sübaşılığının tefvizine dair olup buna asker ve levâzımlariyle sefere hazır bulundurması, kaleye akıllı ve ihtiyatlı bir *kütüvâl* tâyin etmesi ve bununla muhafızlarının maaş ve masraflarını ödemek suretiyle kale işlerinde ihmale meydan vermemesi emredilmekte ve *Dîvân-i işrâf* (teftiş nezareti) da yazıldığı üzere emîrlik levazımını tanzim ve tertip etmesi bildirilmektedir. Menşûrun alt tarafı derc olunmadığı gibi tarihi, kime ait bulunduğu da kaydedilmemiştir.

VII. menşûr baba ve ecdadı bulunan sultanların âdetlerine uygun olarak eski emîrlerden birinin, yaptığı hizmetler dolayısiyle, bugüne kadar tasarruf ettiği bir yerin sübaşılığına (emâret ve zeâmet) tâyinine dair olup diğerleri gibi bu da ihtisar edilmiştir.

VIII. Menşûr aynı şekilde ihtisar edilip seferde ve hazerde hizmeti geçmiş bulunan birisine isimleri kaydedilmeyen bir vilâyetin bir köyünün tefviz edilip hazer ve seferde kulluğunu ifa etmesi emredilmektedir, ki Selçuk Türkiyesinde feodal bün-

[43] Bak. Adnan Erzi, *Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar*, Belleten LIII, s. 97.

yeyi kaldırarak merkeziyeti temin etmek maksadiyle iktâların parçalandığına dair bu vesika dikkate şayandır [44].

IX. Küçüklüğünden gençliğine kadar saltanata hizmet eden bir kimseye Antalya'nın sübaşılığını (*zeâmet ve ser-leşkerî*) tefviz eden bir menşûrdur. Diğer kaynaklarda olduğu gibi burada da Antalya şehrinin lâkabı *Dâr us-şagr* olarak geçmektedir. Menşûr ihtisar edildiği için muhtevası hakkında daha fazla malûmat yoktur.

X. Hizmetleri zikredilen *Uluġ İnânç yahşi sü-başı beg* Yusuf'un Kubâd-âbâd emîrliğine tâyinine dair bu menşûr da mezkûr emîrin, silâh ve malzemesiyle mücehhez askerler (*sipâhiyân*) istihdam ederek saltanata mülâzemet etmesi emredilmekte ve menşûrun İstiyfâ divânından tâyin ettiği geliri tasarruf ederek bununla emîrlik icaplarını tanzim etmesi bildirilmektedir. Bundan sonra Kubâd-âbâd ahalisi, ileri gelenleri ve ked-hudâlarının Yusuf Begi emîr ve reis olarak tanımaları ve saltanat emîr ve nâiplerinin de bunu sultanın fermanı bilmeleri ilân edilmektedir. Fermanların sonunda emir ve kumandanlara, asker ve halka hitap edilmesi fermanların kalabalık arasında okunması âdeti dolayısiyle (Bak. İbn Bîbî, s. 322).

Kubâd-âbâd Alâeddin Keykubâd tarafından Beyşehir gölü üzerinde, Konya Antalya yolunda tesis edilmiş bir mamûre olup yakın zamana kadar nerede olduğu malûm değil iken kaynaklara dayanılarak bu göl civarında olacağı tarafımızdan tesbit edilmiş; [45] ve bilâhare Zeki Oral tarafından kasaba bazı mühim eserlerle bulûnmuştur. Filhakika meydana çıkan bir kitabe Keykubâd zamanında, 633 de, Kubâd-âbâd valisi bulunan Bedreddin Sav-taş tarafından bir câmi bina edildiğini göstermektedir. Sarayın çiniler üzerinde resmedildiği anlaşılan bir takım kadın ve erkek tasvirleri bu sanatta, yerli veya Bizans'a mensup ressamlara rağmen, Orta Asya ananelerinin tesirlerini açıkça meydana koymaktadır [46]. Menşûr tam olarak dercedilme-

[44] İslâm Ansiklopedisindeki *İktâ'* makalemize bak.

[45] Bak. Osman Turan, *Selçuk vakfiyeleri* II, Belleten XLIII, s. 421; *I. Keykubad*, İslâm Ansiklopedisi, s. 659.

[46] Zeki Oral, *Anıt Mecmuası*, sayı X (1949), s. 23; Belleten LXVI, s. 209-222.

diği için tarihi ve binaenaleyh tâyin edilen valinin zamanı meçhul kalmaktadır.

XI. Menşûr Selçuk Sultanı tarafından diğer bir sübaşılığın tefvizine dairdir. XII, XIII, XIV ve XV inci menşûrlar da çok kısa ve nümunelik olarak dercedilmiş olup hiçbir yer ve şahıs adı zikredilmemiştir.

XVI. Menşûrda Selçuk sultanı ecdadının yoluna devam ettiğini kaydederek çocukluktan gençliğine kadar saltanat kulluğunda, piyade ve suvari olarak rikâb-ı hümâyunda, hizmet ederek zekâ ve şecaatiyle kendini gösteren birisinin Amasya emîrliğine *(emâret ve serverî ve zeâmet ve ser-leşkerî)* tâyini ve askerlerini techiz ederek hazırlamasını emretmekte ve *Dîvân-i İstiyfâ* kaleminde şerhedilen geliri ile de emîrlik ihtiyaçlarını temin edeceği ifade olunmaktadır. Menşûr Amasya'nın lâkabını da kaydediyor. Filhakika metne göre bu unvan *Dâr us-şagr* okunmaktadır. Halbuki diğer kaynaklarda bu *Dâr-ul-'izz* şeklindedir ve bir müstensih hatası olmalıdır[47]. Vesika ihtisar edildiği için sübaşının divandan ayrılan tahsisatı ve bu tâyinin tarihi malûm değildir. Çocukluktanberi hizmet kaydı bu emîrin sultanın kölelerinden olduğunu gösterir.

XVII. Menşûr yine *Dâr u-şagr* lâkabını taşıyan Lâdik ser-leşkerliğini sultanın cihadı *(peykâr-i mübârek)* için seçkin erkekler ve tecrübeli askerler istihdam etmesi ve istiyfâ divanında tâyin edilen maaşla emîrlik icaplarını yerine getirmesi suretiyle bir emîrin tâyinine dair olup vesikanın aşağısı alınmamıştır. Türkiye'de bir kaç Lâdik varsa da sübaşılık (valilik) merkezi olan bu Lâdik daha İbn Sa'îd coğrafyasında türkçe Tonguzlu (Denizli) adını alan kasaba olmak lâzımdır. Bu sebeple lâkabını *Dâr-ul-'izz* değil *Dâr us-şagr* okuduk.

XVIII. Menşûr sultanın kullarından birine, yaptığı hizmetlere mükâfat olarak, bir köyün bütün hudutlariyle, muâf ve müsellem olmak suretiyle, temlîkine dairdir. Hepsi derc

[47] Osman Turan, II. *İzzeddin Keykâvus'a ait bir temliknâme*, Zeki Velidi Armağanı, s. 166; Eflâki, *Menakıb ül-'Arifin*, Cl. Huart. fr. trc., II, s. 334, Adnan Erzi, aynı makale, s. 96. Maamafih iki lâkabı olan başka şehirler de vardır. Bu kayıt Amasya'nın hudut olduğu bir zamanın hâtırası da olabilir. Bu takdirde metin doğru olur. Lâkin biz buna ihtimal vermiyoruz.

edilmeyen bu temliknâmenin malikâne hükümlerine göre tasarruf edileceği de kaydedilmektedir. Selçuk Türkiyesinde arazi *mîrî* yani devlet mülkü olduğu için buradaki mülkiyetin devlete ait gelire ait olup bizzat toprağın tasarrufuna şâmil olmadığına işaret etmek yerinde olur. Vesika tamamiyle derc olunsa idi toprak mülkiyeti bakımından elimizdeki mahdut kayıtlara yeni bir şey ekliyeceği muhakkaktı [48].

XIX. Menşûrun ne gibi bir tâyine dair bir vesikadan iktibas edildiği sarih değilse de askerî bir mevkiin tefvizile alâkalı olduğu şüphesizdir. XX. menşûr da bir şehrin emîrliğine tâyin kısmını almakla iktifa etmiştir. XXI. menşûr ömrünü saltanata hizmetle geçiren bir emîrin vilâyetiyle birlikte bir şehrin emîrliğine tâyinine dairdir. XII. menşûr da hemen aynı şekilde olup yukarıdaki gibi bu da "yazdıkları gibi" diyerek menşûrun aşağısını tay etmiştir. Şehzadeler için "*misâl*"lerin başına konacak bir kaç satırlık hitap ibaresi XXXIII.vesikayı teşkil ediyor.

4. ATABEGLİK FERMANI

XXIV. vesika *Bilge yegâne inanç atabeg* unvanlarını taşıyan Cemaleddin Muhammed bin Mahmud'un hizmet ve meziyetleri dolayısiyle Selçuk saltanatı atabegliğine tâyini için çıkarılan fermandır. Devlet erkânı ve saltanat divânı nâiplerinin saltanat atabegliği mevkiinde tanımaları gereken Cemaleddin ile bütün işlerde müşavere etmeleri emredilmekte, Divân-i İstiyfâ'da kendisine tâyin olunanı tasarruf ederek masraflarına sarfetmesi bildirilmektedir, ki bu tâyine ait kısım mutat olarak vesikadan çıkarılmıştır. Fermanda bütün devlet erkânı ile saltanat divanı nâiplerinin bütün işlerde onun ittifak ve meşveresiyle hareket etmeleri ibaresi atabeglik mevkiinin vazifeleri bakımından mühimdir. Filhakika büyük Selçuklularda şehzadelerin tahsil ve terbiyesiyle birlikte aynı zamanda onlara ait yerleri idare eden atabeglerin mevkii Anadolu Selçuklularında tekâmül ederek atabeglik devletin daimî ve en mühim vazifelerinden

[48] Bak. Osman Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, Belleten XLVII, s. 562-566, Aynı makalenin fransızcası RE İsl. 1948, s. 37-42; yine benim, *Selçuk Türkiyesinde faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika*, Belleten LXII, s. 254.

biri olmuştur, ki fermanın bu kaydı da buna delâlet eder [49]. Bu mevkii icabı atabeglere verilen unvan ve yapılan hitaplar arasında türkçe *İci atabeg*, (ağabey)in bulunduğuna dair yeni bir kaydı da buraya ilâve edelim [50].

Fermanın tarihi mevcut olmadığından zamanı ve hangi Selçuk sultanına ait olduğu araştırılmaya muhtaçtır. Bununla beraber vesikanın başlangıcındaki "Dünyânın padişahı İlhan... saltanat teşrifini bize kuşattı" ibaresi daha ilk bakışta fermanın Selçuk Devletinin Mogol nüfuzu altında bulunduğu bir zamanda sâdir olduğunu meydana koymaktadır. Diğer taraftan Atabeglik makamına getirilen Cemaleddin Mahmudu'un şahsiyeti meydana çıkarsa bu husus daha iyi bir şekilde belirmiş olur. Cemaleddin lâkabının farklı olmasına rağmen bunun İzzeddin Muhammed bin Mahmud olduğu anlaşılıyor. Zira mevkilerin değişmesiyle başta isim mahiyetini alan lâkabların değişmesi ve mevkilerle mütenasip bir mahiyet alması âdeti mevcut idi. Konya kadısı ve daha sonra iki defa İzzeddin Keykâvus'un veziri olarak Aksaray civarında, Sultan Hanı önünde Baycu ile girişilen muharebede [51] şehit düşen (654/1256) Reyli İzzeddin Muhammed bin Mahmud'un daha önce Atabeg olduğu, İbn Bibî'nin vezirliğe tâyininden bahsederken onu "*atabeg*" unvaniyle yazmasından anlaşılmaktadır [52].Muhammed bin Mahmud birinci vezirli-

[49] Bak. Osman Turan, *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV s. 36.

[50] Hasan bin Abdülmümin al-Huyî, *Kavâ'id ur-risâil*, Süleymaniye kütüphanesi, Esad Efendi, numara 4369, 61b. *İci* kelimesinin tarihi istimali hakkında bak. Aksarayî. 85; İbn Bibî 526. *İci*'nın Mogolcada sahip, mâlik manâsına gelen *İcen* ile müşterek bir menşeiden ise (bak. Aksarayi, s. 138 not) burada "ağabeg, atabeg" yerine "efendi atabeg" demek olduğu daha doğru olsa gerektir. Memlûklerde Atabeg beylerbeyi, mânasında kullanılmış ve büyük Selçuklular'da, Harezmşahlar'da ve Türkiye Selçuklularında bir memuriyet mahiyetini almaksızın Atabeg müradifi olarak kullanılan *Lala* atabeg yerine kaim olmuştur (Râvendi, *Rahat uş-şudûr*, s. 163; Aksarayi, s. 39; İbn Bibî, s, 465. 608). Eflâki'nin Burhaneddin Muhakkik'in Mevlâna'nın "*atabegi*" olduğuna dair rivayeti bu müessesenin saray dışında da kullanılmağa başlandığını gösteriyor (Huart tercümesi I, s. 64).

[51] Aksarayi, s. 41; İbn Bibî 622; Anonim, 53. II. *Keykâvus* (İslâm Ansiklopedisi).

[52] İbn Bibî, s. 601.

ğinden önce yani 645 ve 646 tarihlerinde Konya kadısı olduğu Karatay'a ait vakfiyelerin kayıtlariyle sabit olduğundan nazaran onun atabegliği bu tarihlerden önce olmak icap eder ve bu tarihler aynı zamanda Celâleddin Karatay'ın da bu makama geçtiği zamana tekabül eder[53]. Binaenaleyh onun atabegliğini ve fermanın sudûrunu Kösedağ muharebesinden (1243) sonra, 645 ve 646 larda kadı ve, 646 (1248) de Şemseddin İsfahanî'nin öldürülmesi üzerine vezîr olduğuna göre, atabeg oluşunu bu tarihlerden önceye almak icap eder. İbn Bîbî kadı ve vezîr İzzeddin'in uzun bir methiyesini yaparken onun sultan tarafından halifeye elçi olarak gönderildiğini yazar. Anonim bu seferin Celaleddin Karatay ile birlikte 649 da vukubulduğunu bildirir[54]. Onun II. Giyaseddin Keyhusrev'in ölümünden şehîd olduğu tarihe kadar devlet işlerinde mühim bir role sahip olduğu kaynakların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kadı İzzeddin Muhammed'in Mevlânâ ile sıkı münasebetlerine dair Eflâkî bir takım kayıtlar verdiği gibi bizzat Mevlanâ'nın ona yazdığı mektuplar da bize kadar gelmiştir[55]. Bahis mevzuu mektupların ikisi de Fahreddin isminde bir talebe hakkında, İzzeddin'in kadı olduğu zamanda, ölen hemşiresinden intikal eden hakların verilmesine ve bu vârisin muhtaç olduğuna dairdir.

5. TERCÜMANLIK FERMANI

XXV. vesika Kemaleddin Mehmed'in tercümanlık mansıbına tâyinine dair bir fermandır. Hizmeti, ahlâkı ve liyakati dolayısiyle dergâhın tercümanlığına getirilen bu zatın hükümdarın *Bargâh-i 'âlî*'sine mülâzemet edip mazlûm ve hak sahiplerinin şikâyetlerini tahta arzetmesi ve dâvaların hallinde zayıf ve kuvvetli arasında fark gözetmemesi, gareze müstenit bir tercihten sakınması emredilmekte ve *Dîvân-i İstiyfâ*'da kendisine tahsis edilen maaşa tasarruf etmesi bildirilmekte, lâkin bu tahsisata ait kısım tay edilmiş bulunmaktadır. Bundan sonra emîrlere, büyüklere, nâiblere, memurlara, havas ve müstahdemlere

[53] Osman Turan, *Celâleddin Karatay ve vakfiyeleri*, Belleten, XLV İndekse (İzzeddin Muhammed) Bak.

[54] Anonim, s. 52. Terc.

[55] Terc. Huart, I, 82, 83, 84; *Mevlâna'nın mektupları*, s. 76. 78.

tercümanlık mansıbına müteallik işlerde ona müracaat edilmesi bildiriliyor. Bu mevkie uygun olarak tercümana metinde *Lisân ül-mülük ve's-selâtin* hitabından sonra[56] türkçe *İnanç bilge tercüman beg* unvanlarının verildiği de yazılıdır. İbn Bîbî'de sık sık zikredilen ve bazı vesikalarda da rastlanan tercümanların tâyinine dair bu yegâne ferman onların vazifelerini göstermek bakımından ehemmiyetlidir. İbn Bîbî'deki bir metin, fermana uygun olarak, sultanın *Divân-i mezâlim*'de oturduğu zaman tercüman ve münşîlerin sağda ve solda mevkilerini aldıklarını, tercümanlar şikâyetçilerin davalarını arzettiğini ve münşîlerin mazlûmların hakkını temin eden ferman ve *misâl*ler yazdıklarını ifade eder [57]. Alâeddin Keykubad, kendisine deniz aşırı yerlerden gelen tacirlerin vâki şikâyetlerini tercüman vasıtasiyle dinlemişti. Buna mukabil Harezmşah'ın elçileri ile tercümansız konuştu (İbn Bîbî' 376) ve Melik Eşref'le de, arapça bilmediği için, tercümanla mükâleme etti (386). Tercümanların lisan bilmeleri elçi olarak da istihdamlarına sebep olmuştur (İbn Bîbî, 301, 627). Diğer memleketlerde böyle daimî ve hususî ehemmiyeti haiz bir tercümanlık memuriyetinin bulunduğuna dair kaynakların sükûtu ve Anadolu'da keyfiyetin aksi olması burada devlet dilinin farsça ve şer'î meselelerde arapça olmasiyle alâkalı bulunmak iktiza eder. Filhakika halkın şikâyetlerini arzda tercümanların vasıta olması ve kâtiplerin bundan sonra ferman ve misalleri yazmaları resmî dilden haberdar olmayan tebaa ile devlet arasındaki münasebetlerin teminini, böyle bir memuriyetin meydana çıkmasına sebep oldu. Hıristiyan memleketlerle vukubulan muhaberat ve akidlerde yunanca ve lâtincenin kullanıldığına dair elimizde Sultanlar tarafından yazılmış ferman ve mektuplar bulunmakta ise de bahis mevzuu tercümanlık mansıbının bununla alâkadar olmadığı anlaşılıyor. Meselâ I. İzzeddin Keykâvus ile Trabzon Komnenler imparatoru Alexis arasındaki muahedeyi saltanat divânı noterleri *(nôtârân-i dîvân)* kaleme almışlardı, ki bizzat bu lâtince ıstılah Selçuk divanında bu dilleri

[56] *Gunyet ul-Kâtip* ((Fatih kütüphanesi 5406)'de de bu hitap tarzı kaydedilmiştir (75a).

[57] İbn Bîbî, s. 572; Osman Turan, II. *İzzeddin Keykâvus'a ait bir temlikname*, Zeki Velidi Armağanı, s. 161, 162

bilenlerin istihdam edildiğini gösterdiği gibi bu vesikanın Devlet arşivine konduğu da kayıtlıdır[58].

Fermanda tercüman Mehmed Bey'in "*emîr sipehsâlâr-i kebîr*" sıfatiyle zikredilmesi askerî bir mevkiden geldiğini meydana koyduğu gibi Karatay'ın medrese vakfiyesi zeylinde tercümanların efendisi" vasfiyle Şemseddin Mehmed ve Taceddin Mahmud Simcûri adlı iki zatın da İsfehsâlâr lâkabını taşıdığı görülmektedir[59]. Diğer taraftan tercümanlık makamından devletin büyük mevkilerine yükselmiş bir takım devlet adamlarının mevcudiyetini kaynaklar kaydediyor. Fermanın tarihi dercolunmadığı gibi bu tercümanın kim olduğu da tahkik edilemiyor. Acaba bu Karatay vakfiyesinde geçen tercüman Şemseddin Mehmed mi veya Aksarayi'nin[60] III. Giyaseddin Keyhusrev zamanında kaydettiği münşi Kemaleddin midir? Diyarbekir kumandanı Altun-aba, II. Keykâvus zamanındaki fena idare ve israftan şikâyet ederken Alâeddin Keykubad'ın azametli devrinde iki tercüman ve dört münşîden fazla memur kullanılmadığı halde haracgüzar ve zillet devri olarak tavsif ettiği kendi zamanında memurların birler hanesinden onlar hanesine çıktığını, maaşların ona göre artıp hazinenin boş kaldığını söylemek suretiyle tercümanların miktarı hakkında bize bir fikir verir[61].

6. İŞRÂF-İ MEMÂLİK MENŞÛRU

XXVI. Menşûr, bütün Selçuk ülkesi İşrâf divânı (teftiş nezareti) için türkçe *Uluğ kutluğ bilge* lâkablarını taşıyan Fahreddin Mehmed bin Abdürreşid'in tâyinine dairdir. Fermân'da Fahreddin'in aslî defterlerin düzeltilmesi, memleketlerin yazılması, divan (hazine) mallarının meydana çıkarılması, beldelerin ahval ve muamelât ile hanedana ait binaları *(buyûtât-i hâss)*, gelir ve masrafların bilinmesi için kendi mutadı üzere gayret göstermesi, takrir ve berâtlar üzerine nişân koyması emredilmektedir. Bu malûmat müşriflerin vazifelerini göstermek bakımından çok mühimdir. Hoylu Hasan bin Abdülmümin

[58] İbni Bibî, s. 153.

[59] *Selçuk devri vakfiyeleri* III. Belleten XLV, s. 136 Keza bak. İbn Bibî, s. 566, 585.

[60] Aksarayî, s. 91.

[61] İbn Bibî, s. 605, 606.

tarafından yazılan, yukarıda mezkûr, inşa kitabı bir beldenin müşrif'i olarak tâyin edilen *Uluğ ḫaṣṣ müşrif-beg* lâkablı birisinin vazifeleri zikredilirken divan mühimmatının takririnde, vergilerin *(vücuhât)* arttırılmasında gayret etmesi, mersûmatı, mutad *'avâriz*, yeni tekâlif ve müsaderelerde kuvvetli ve zayıf arasında fark gözetmemesi ve reayânın kudreti nisbetinde tahsilât talebinde bulunması, divan işlerinde hiçbir şeyin onun bilgisinden kaçmaması ve böylece vilâyetin mamûr, vergilerin *(vücûh-i emvâl)* çok olması emredilmek suretiyle bu mansıbın hizmet ve vazifeleri hakkında yeni bilgiler vermektedir [62]. Bahaeddin Bağdadî meşhur inşa kitabına dercettiği bir işrâf makamına tâyin vesikasında, daha mübhem olarak, reâyanın durumunu ıslahta, divan mallarının (vergiler) tesbitinde gayret sarfetmesi ve her iki hususta da, yani halkın ve devletin hukukuna riayette çok hassas davranması beyan ediliyor [63].

İşrâf (teftiş) vazifesinin ehemmiyeti dolayısiyle Nizamülmülk eserinde müşriflerin çok itimada şayan kimseler olmasını tavsiye ederken bunların şehir ve nahiyelere memur (nâib) göndermeleri, dost kimseler olmaları, devlet malının muhafazasında itina göstermeleri, her şeyden haberdar bulunmaları, hiyanet ve rişvetten korunmaları için hazineden gereken aidatı almaları lüzumunu belirtmektedir [64]. Gerçekten bu kayıtları teyiden merkez işrâf divanı emrinde muhtelif şehir ve kasabalarda ve türlü işlerde müşriflik yapmış kimselerin mevcudiyetini biliyoruz. Filhakika aşağıda sondan birinci ve ikinci vesikalarda Nureddin'in ve ismi meçhul diğer birisinin Aksaray müşrifliğine dair iki menşûr vardır. İbn Bîbî Kemal lâkabiyle maruf bir Kubâd-âbâd müşrifini kaydettiği [65] gibi, II. İzzeddin Keykâvus'a ait bir temliknâmenin şahîtleri arasında *Müşrif ül-eytâm* ve *Müşrifi beyt ül-mâl* vazifeleriyle mükellef iki zata da rastlanmıştır [66]. Nitekim neşrettiğimiz ikinci işrâf fermanı (vesika XXVII)

[62] *Rusûm ur-risâil*, 27 b-28a.

[63] *Al-tavassul ile't-terassul*, neşr. A. Behmenyâr, Tahran 1315 (Şemsi), s. 123.

[64] *Siyasetnâme*, fasıl IX. Barthold, *Turkestan*, p. 231.

[65] İbn Bîbî, s. 482.

[66] Zeki Velidi Armağanı, s. 164; mutbaha nezaret eden kimseye de *müşrif-i mutbaḫ* denirdi (İbn Bîbî, 204).

de hazine müşrifliğine dairdir. Sultan burada *İnanç uluğ müşrif-beg* Giyaseddin Ahmed bin Mahmud'u *İşrâf-i ḫazâne-i 'âmire*'ye tâyin ederken evrak, irad ve defterlerin yazılması hususunda tam bir itina göstermesi, gelir ve masrafları defterlere vazîh bir şekilde tesbit etmesi belirtilmekte, vahim neticeler doğuracak olan ihmal ve hatadan sakınması; terakkinin esası olan doğruluktan ayrılmaması tavsiye edildikten sonra maaş tâyinine geçmekte, fakat bu kısım derc olunmamaktadır. Alâeddin Keykubâd kendi müşrifini çağırarak emîrlere altın, hil'at, at, katır ve koyun tevzi edilmesi için ayrı ayrı yazdırarak *miṣâl* verip onlara göndermesi (İbn Bîbî 263) de burada kayda değer bir malûmattır. Vazifelerin yakınlığı dolayısiyle bazan İşrâf ile Evkaf nezaretleri (tevliyet) veya Tuğra mansıblarının aynı zatta birleştiği de görülmektedir [67]. Selçuk devrinde İşraf divanı başında bulunan bir çok ricalin ismini biliyorsak da bu Fahreddin Mehmed bin Abdürreşid hakkında malûmatımız yoktur. Anonim Selçuknâme 685 senesinde, II. Mesud zamanında, sultanın İlhanı hükümdarına gittiği sırada Konya'da çok zulüm yaptığı için Mogol elçilerinin gelmesi üzerine Eşref oğluna kaçan bir müşrif Fahreddin'den ve onunla birlikte hareket edip aynı zamanda Karamanoğlu'na firar eden bir *emîr-i dâd*'dan bahsetmektedir ki, kendisine menşûr verilen zatın bu Fahreddin olması mümkündür [68]. Fakat hazine müşrifliğine tâyin edilen Giyaseddin Ahmed bin Mahmud'a dair şimdilik bir şey bilmiyoruz.

7. İNŞA ve TUĞRA MENŞÛRLARI

XXVIII. vesika Kemaleddin Ahmed'in, meziyetleri ve kitabetteki kudreti dolayısiyle, yüce inşa divanına tayinine dair olup onun inşa işleri, divana mülâzemet, muhaberat ve mektupların yazılması hususunda gerekeni yaparak tatlı kelimeler, güzel ve doğru lûgatler koyması, divana ait menşûr, ferman ve misalleri süslemesi ve güzelleştirmesi ve kalemini daima doğru kullanması emredilerek, şerh edildiği üzere, kendisine tahsis edilen geçim vasıtasına (*vech-i ma'işet*) tasarruf

[67] İbn Bîbî, s. 412; Aksarayî, s. 140.
[68] *Anonim Selçuknâme*, s. 68.

etmesi bildirilmiş ve menşûrun aşağısı, "*yazdıkları gibi*" kaydiyle, çıkarılmıştır.

XXIX. vesikada türkçe *bilge* lâkabını haiz Ziyaeddin Mahmud Tuğraî'nin tayinine dair bir menşûrdur. İnşa divanının hâkimi, kâtiplerin meliki olarak tavsif edilen tuğracının İstiyfâ divanında namına mukarrer kılınan maaşa tasarruf ederek inşa divanında hizmet etmesi bildirilmektedir. Hoylu Hasan bin Abdülmümin tarafından yazılan inşa kitabında, mutad olduğu üzere, isimler çıkarılarak, dercedilen bir inşa menşûru da hemen aynı mahiyette olup orada türkçe *Uluğ ḫaşş* ve islâmî Hüsameddin lâkablarını haiz gösterilen zatın îcâz'a riayet, hazer ve seferde hizmete mülâzemet etmesi beyan edildikten sonra, yine yazıldığı üzere tayin olunan, fakat kaydedilmeyen maaşa tasarruf etmesi ifade olunuyor[69].

İnşa divanı Selçuk devletinin iç ve dış resmî muamelât ve muhaberatını idare eden bir daire idi; sultan namına yazılan türlü mahiyetteki fermân, menşûr ve misâller (emir-nâmeler), ecnebi hükümdarlara ve memleket dahiline gönderilen fetihnâmeler, mektuplar, muahedeler; bu resmî tahriratın başlıcasını teşkil ederdi. Günlük saray masrafları da dîvân misâl (berât) lariyle yapılırdı; Şemseddin Altun-aba divanın akdinde çıkarılan *misâl*lere "*nişân*" kordu (İbn Bîbî, s. 254, 349, 427, 471). Müslüman devletlerinde mevcut olan İnşa divanı Selçuklular zamanında aynı zamanda Tuğra divanı adını almıştır, ki bunun sebebi bu divandan Selçuk sultanı namına çıkan bütün vesikaların, eski Türk hâkimiyet telâkkilerine göre, tuğra ihtiva etmeleri idi. Filhakika Ebülferec ilk Selçuk sultanı Tuğrulbeg'in halifeye gönderdiği mektubun başında bir *ok* ve *yay* işareti bulunduğunu ve daha sonra kendisine halifeden bir takım unvanlar alınca mührünün üzerine bir *yay* ve içerisine de bu unvanları koyduğunu ve bunu yazmağa memur olana da *tuğraî* (tugracı) denildiğini söyler[70].

Kirman Selçuklularının kurucusu olan Kavurt'un (1041-1073) misâl (berât)leri üzerinde *ok yay* ve küçük bir *yay* konur ve bu tuğrâ'nın altına da isim ve lâkabları yazılırdı ve

[69] 27 b

[70] Budge tercümesi. s. 200, 206

Selçuk usulüne göre de *çetri* ok ve yay şeklinde idi[71]. Bundari tuğrâ makamının bir yay çizmekten ibaret olduğunu ve Sultan Sencer'in alâmetinin tuğra yayından ve üstünde "*Bismillâh tevekkeltu'ala'llah*"dan ibaret olduğunu söyler[72]. Nitekim Mahmud Kâşgari de Oğuzlara mahsus olan tuğrâ'nın Hakana ait tevki olduğunu kaydeder[73]. Bu, bir tetkikimizde meydana koyduğumuz üzere, ok ve yayın hâkimiyet sembolü olarak kullanılması neticesidir ve Selçukluların büyük ceddi Dukak'ın "*Demir yaylı*" unvaniyle tanınması Gök Türklerden Selçuklulara intikal eden bir telâkki ve ananenin mevcudiyetini meydana koymaktadır[74]. Bir hâkimiyet alâmeti olarak resmî vesikaların başına konan tuğrânın yalnız ok ve yaydan ibaret olmadığı, hükümdar ailesinin mensup olduğu boya ait damganın ilâve edildiği anlaşılıyor. Gerçekten Râvendi, yukarıda tuğrasının ok ve yay ihtiva ettiğini gördüğümüz Tuğrulbeg'in tevkiî'ının *çomak* şeklinde olduğunu kaydeder ve resmini de verir[75], ki Fuad Köprülü' bunun Kınık boyunun damgası olduğunu meydana koymuş ve paralar üzerinde de buna rastlanmıştır[76].

İşte Selçuk Devleti'nin kurulmasiyle inşa divanından çıkan resmî vesikalara hâkimiyet alâmeti olarak bu tuğrâ konduğu için bu makama inşa divanı yanında tuğrâ divanı da denilmiş ve başında bulunan zata da *turâî* (tuğracı) lâkabı verilmiştir. Bu sebepledir ki bizim vesikada (XXIX) olduğu gibi kaynaklarda da inşa ve tuğrâ mansıbları müradif olarak kullanılmıştır. Fakat eski bir Türk ananesi olarak gelen tuğrâ müessesesi bu adla uzun zaman devam etmiş ise de ok ve yay unsurlarını terk

[71] Houtsma nşr. s. 10; Ebu Hâmid Kirmanî, *Bedâyi'ul-ezmân*, nşr. M. Bayani, Tahran 1326, s. 3, 10. Sonuncu kaynak طغرا آن زبر şeklinde birincisindeki زبر آن طغرا yı düzeltir.

[72] Houtsma nşr. 83, 166

[73] *Dîvânü lûgat it-Türk* I, 385; J. Deny, *Tughra*, EI de; F. Köprülü, *Türk Hukuk ve iktisat tarihi mecmuası* I, 199; Cl. Cahen, *La Tughra Seljukide*, JA (1943-1945), 167-172; P. Wittek, *Notes sur la Tughra Ottomane*, Byzantion XX (1950) s. 286-287.

[74] Osman Turan, *Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, XXXV, 305-318.

[75] *Râhat uş-şudûr*, GMS. s. 98. Bu kayıt Hasan Yezdi'nin *Cami üt-tevârih*'inde de (Fatih, 4307, 183a) aynen mevcuttur.

[76] Ayni makale, s. 199, not 2.

ederek şekil değiştirmiş ve islâmi bir hüviyet kazanmıştır. Filhakika ilk Selçuklulardan sonra Selçuk hükümdarlarının ok ve yay gibi unsurları ihtiva eden bir tuğrâya sahip oldukları hususunda herhangi bir işaret mevcut olmayıp bunun yerine her hükümdarın, islâm ananesine uygun, bir takım tevkî'er kullandıkları görülmektedir[77]; ki yukarıda bazı kayıtlar başlangıçta bu tevkilerin ok ve yay işaretleri altında bulunduğunu göstermektedir. Anadolu Selçuklularında da, başlangıçta tuğrâ ok ve yay işaretin ihtiva etse bile, bizim elimize geçen resmî vesikalarda tamamiyle terk edildiği ve bunun yerine vesikanın başına "*Bismillâhi rahmanürrahim*" ibaresi altında kırmızı mürekkeble ve kalın bir yazı ile "*Sultan*" unvanının konulduğu görülmektedir[78]. II. Giyaseddin Keyhusrev zamanına ait iki vakfiyeden biri bu tuğrâ makamındaki ibare ve kelimelerin altında "*Huva'l-'ali*" kaydını ihtiva eder, ki bunun Sultanın tevkii olması iktiza eder. Halbuki İbn Bîbî aynı Sultanın fermanlarının "*al-Mulk li'llahi*" tevkii' ile tetvic edildiğini haber veriyor[79]. Türkiye Selçuk Sultanlarının hıristiyan devletlerine gönderdikleri veya onlarla akdettikleri yunanca ve lâtince mektup ve mukavelenâmelerin başlarına bile arap harfleri ve kırmızı mürekkeble yazılı bu "*Sultan*" kelimesini dercetmiş olmaları dikkate şayandır ve bunun tuğrâ mahiyetini meydana koymaktadır[80]. Bütün bunlar gösteriyor, ki Anadolu Selçukluları ok ve yay alâmetlerini ihtiva eden eski Selçuk tuğrası ananesini muhafaza etmemişlerdir. Bununla beraber, herhalde edebî bir ananenin devamı olarak, İbn Bîbî hâlâ "*Saltanat tuğrası küçük yayı gibi hilâl semadan zuhur etti*" ifadesini kullanmaktadır.[81]

[77] Aynı makale, s. 199. Dikkate şayandır ki *Ziye-i Sencerî*'de Büyük Selçuklu sultanlarının isim, künye, lâkap, tuğra ve tevkîleri verilirken tuğralar sütununda sadece bazı ibareler kaydedilmiştir (Bak. Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden önce yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara 1954, s. 84-94).

[78] *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV, Levha 1, 23, 238; II. *Keykâvüs'e ait bir temlîk-nâme* (Zeki Velidi Armağanı İstanbul 1955, s. 166)

[79] İbn Bîbî, s. 466. IV. Kılıç Arslan'ın tevkii de "*el-Minnetü li'llah*" idi (İbn Bîbî 624).

[80] Tafel ve Thomas tarafından neşredilen Venedik vesikaları. II, s. 221; I. Keykavüs ile Kıbrıs kıralı arasında mektuplar, nşr. Sp. Lampros, *Neos Ellenomnemon* V. 1908, s. 40 vd.

[81] İbn Bîbî, s. 407; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı teşkilâtına medhal*, s. 105.

Yukarıda işaret edilen orijinal vesikaların bir kısmı doğrudan doğruya sultana aittir; bir kısmı onun zamanında Şer'î mahkemede cereyan eden akıdlerdir. Bununla beraber tuğrâ makamına kaim olan ibareler aynıdır, ve Sultanın ismi kaydedilmemiştir. Halbuki I. Giyaseddin Keyhusrev'in Şeyh Mecdeddin İshak'a gönderdiği manzum bir mektubun başında "*Allah mufattih ul-bâb*" tevkii ile "*Keyhusrev bin Kılıç-arslan*" ismi dercedilmiştir[82]. Bazan sultanın tevkiini havi menşûrlar eyaletlere götürülür ve sonradan sultan namına doldurulurdu[83]. Bununla beraber Hoylu Hasan bin Abdülmümin'in kaydettiğimiz menşûrunda münşî'nin sultana hazerde ve seferde hizmet etmesi yazılmaktadır ki, bu onun İnşa divanı sahibi değil sultanın *münşi-i ḫaṣṣ*'ı olduğunu gösterir. Nitekim onun türkçe lâkabı *Uluğ ḫaṣṣ* da buna delâlet eder. Şemseddin Isfahanî I. Keykâvus zamanında *münşi-i ḫaṣṣ* bulunuyordu, ki bu Memlûklerin *Kâtib us-sırr* (secretaire) ine tekabül eder[84]. Selçuklular zamanında yazıldığını yukarıda zikrettiğimiz *Gunyet ul-kâtib* ve *Kava'id ur-risâil* adlı nümunelik küçük inşa kitapları devlet mansıblarını derecelere göre tasnif ederken inşa makamını *Dîvân-i'arż*'dan sonra gösterir[85]. Bu sebepledir ki I. Keykâvus zamanında Şemseddin Tabes inşa mansıbından sonra *Emîr-i'ârîż-i memâlik-i Rûm* oldu[86]. Tuğrâ saltanat alâmetlerinden olduğu için Harezmşah Atsız bir ara Sultan Sencer'in tahtını işgal edince tuğrâ çekti *(madd al-tuğra)* yani sultan olarak fermanlar çıkardı (El-Hüseynî, *Aḫbarü'd-devleti's-Selçukiyye*, Lahor 1933, s. 95).

Neşrettiğimiz inşa veya tuğra menşûrlarından birincisini alan Kemaleddin Ahmed adında bir inşa divanı sahibine başka bir yerde rastlamıyoruz. Aksarayî III. Giyaseddin Keyhusrev zamanında inşa eshabından olarak bir Kemaleddin'den bahsetmektedir ki bunun menşûrun sahibi Kemaleddin Ahmed olması mümkündür[87]. Filhakika İbn Bîbî'nin aynı sultan zamanında

[82] İbn Bîbî, s. 91.
[83] İbn Bîbî, s. 432.
[84] İbn Bîbî, s. 202.
[85] 75b, 62b.
[86] İbn Bîbî, s. 127.
[87] Aksarayî, s. 91.

Sadr-i kebir" sıfatiyle bahsettiği Kemaleddin bin el-Râhat[88] Sivastaki meşhur Dâr ur-râha adlı zâviyenin kitabe ve vakfiyesinde de Kemaleddin Ahmed bin el-Râhat olarak geçmektedir[89]. Ona izafe edilen Sadr-i kebîr sıfatları inşa mevkiile alâkalı olmak icap eder. Safadi Sivaslı olan bu Kemaleddin Ahmed'in yaşlı bir zamanında hacca giderken, 725 de, yolda öldüğünü söyler[90]. Tuğra divanına tâyin edilen Ziyaeddin Mahmud Tuğraî ise, baştaki lâkabların aynı olmamasına rağmen ve lâkabların mevkilere göre değişmesi âdeti dolayısiyle, II. İzzeddin Keykâvus'un cülûsunda (643/1246), mansıbların tevzii sırasında Tuğra divanının başına getirilen ve bu sebeple *Melik ül-küttâb* ve bazan da Piser-i Baba veya Baba lâkablariyle maruf Şemseddin Mahmud Tuğraî olmak icap eder. Bu zamanda mühim bir mevkii olan ve Mogollarla rgirişilen münasebetlerde faal bir rol sahibi bulunan Mahmud Tuğraî'nin 643 yılında bu mevkie geldiği gözönünde tutulunca bizim menşûrun tarihini de tesbit etmiş oluruz[91]. O iki sultan Hülagü'ye gittikten sonra, 1259 da, vezir iken öldü[92].

8. SELÇUK ÜLKESİ AVCILIK EMÎRLİĞİNE TÂYİN

XXX. Menşûr av işlerine tâyin hususunda elimize geçen yegâne vesika olmakla hususî bir ehemmiyeti haizdir. Ferman *Sipeh-salâr-i kebîr... Uluğ emîr uş-şayd ḫâṣbeg* unvanlarını haiz Cemaleddin'in *Emîr-i şikârî-i memâlik* mansıbına tâyin edildiğini ifade ederken onun hizmet ve meziyetlerini saymakta ve bu mühim vazifede mahir *bâzdâr* (şahinci, kuşcu)ları kulluk ve mülâzemette bulundurması, şâhinleri kuşlara saldırmakta ihtiyatlı davranması, sürgün avında kuş ve hayvanları halka haline *(kürenc)* getirme zamanında cesûr ve marifetli avcıları *(bâzdâr)*

[88] İbn Bîbî, s. 661.

[89] Van Berchem ve Halil Edhem, CIA. III *Asie Mineur*, p. 36; İ. Hakkı ve R. Nafiz, *Sivas şehri*, s. 125; Dâr ur-râha vakfiyesinin orijinali mütevelli Ziyaeddin ef. alınmış fotoğrafları ve Vakıflar U. Müdürlüğü arşivi, deft. 578, s. 3; Süheyl Ünver.

[90] *Sivas şehri*, s. 125.

[91] İbn Bîbî, s. 530, 558, 562, 568, 591, 596, 598, Selçuk vakfiyeleri III, 38, 39, 41, Menşûr'daki farsça beytin Sa'di-ye aidiyeti ve *Bûstan*'ın da 655 de yazılmış olması göz önüne getirilince bu hususun tedkîka gerektiği meydana çıkar.

[92] İbn Bîbî, s. 633; Aksarayî, s. 63 *Keykâvüs* II, İA de, s. 644.

hizmetinde tutması ve kuşların avlanması mevsiminde avcıları pusuya yerleştirmesi belirtilmekte ve bundan sonra İstiyfâ divanı kalemine yazılan maaşa tasarruf etmesi bildirilmektedir. "*Ona tâyin edilen*" ibaresinden sonra, mutat üzere, bu maaş kısmı yine çıkarılıp müteakip olarak emîr ve büyüklere "*bütün bunları emrimiz biliniz ve bizim tevkî'imize itimad ediniz*" cümlesiyle hitap etmektedir.

Göçebe devrin bir devamı olarak, av merâsim ve eğlenceleri, av etleri tedariki Selçuklularda mühim bir yer işgal ettiği için daima bu işlere bakan bir makam ve bu makamda bir emîr bulunurdu. I. Alâeddin Keykubâd zamanında Sadeddin Köpek, III. Giyaseddin Keyhusrev zamanında Kılavuzoğlu *emîr-i şikâr* idi [93]. Bu emîrin maiyetinde mühim miktarda asker (avcı) bulunurdu [94]. Selçuk Sultanları boş zamanlarında askerî spor ve manevralar yapmak, cirid, top, satranç oynamak ve avlanmakla vakit geçirirlerdi. Avdan dönüş av etlerinden hazırlanmış büyük ziyafetlerle sona erer; içki, raks, musiki bu ziyafetlerin revnakını arttırırdı [95]. Yemeklerde av eti eksik olmazdı. Saraylarda av etlerinin rağbeti dolayısiyle hükümete mensup olmıyan avcılar da yetişerek av hayvanı ticaretiyle meşgul olurlardı. Şiddetli bir kış esnasında ava çıkılamadığı cihetle mutbah nazırının (müşrif) saray için keklik başına avcılara altmış ve yetmiş dirhem ödemek mecburiyetinde kaldığı rivayet edilir[96]. Büyük bir askerî merâsim ve bayram tebrikinden sonra hazırlanan ziyafette I. Alâeddin Keykubâd yediği kuş etinden zehirlenerek ölmüştü[97]. Av kuşlarına atfedilen bu ehemmiyet dolayısiyle Ermeni kıralı sulhü temin maksadiyle I. Keykâvus'a gönderdiği hediyeler arasında bâz ve şahin bulunuyordu[98].

Karahanlı hükümdarları gibi ilk Büyük Selçuk sultanları da bu millî ananeye devam ettiler. Tuğrulbeg askerleriyle birlikte ava çıkar ve bu esnada dahi büyük ziyafetler verirdi[99]. Melik-

[93] İbn Bibî s. 353, 668, Eflâki, *Menâkıb* II, 310.
[94] Aksarayî, s. 126.
[95] İbn Bibî, s. 140, 162, 168, 171.
[96] İbn Bibî s. 203, 204.
[97] İbn Bibî, s. 461.
[98] İbn Bibî, s. 169.
[99] *Siyaset-nâme*, fasıl XXXV; *Akbâr üd-devlet is-Selçukiyye*, s. 90.

şah ava çok düşkündü; bir defa bizzat kendi eli ve kölcleri vasıtasiyle avladığı avın miktarını 10.000 kadar olup, sebepsiz yere hayvan kanı akıtmanın günahından korktuğu için, 10.000 dinar sadaka vermeği emrettiği rivayet ediliyor[100]. Râvendi temaşa maksadiyle avlanmanın hükümdarlara helâl olduğunu, I. Giyaseddin Keyhusrev'in avdan neşelendiğini, zira ecdâdının bir arap atına bir av satın aldığını ve Melikşah'ın Irak, Horasan, Maveraünnehr, Arabistan ve İsfahan gibi avı mebzûl olan yerlerde eserler bıraktığını; avdan çok hoşlandığı için Ebu Tahir Hatûnî kalemiyle yazdığı *Şikâr-name*'yi gördüğünü kaydeder[101]. Sultan Mahmud bin Mehmed terbiye edilmiş yırtıcı kuşlar, maymun, av köpeği, şâhin ve güvercin beslerdi, ki hepsinin ayağında altın halka bulunurdu[102]. II. Giyaseddin Keyhusrev'in av hayvanları yanında vahşi hayvanlar da beslediği ve hattâ ölümünün bu hayvanların ısırmasiyle vukubulduğu rivayet ediliyor[103]. Büyük Selçuklu emîrlerinden olan Yarınkuş'un *bâzdâr* lâkabiyle maruf olması Anadolu'da olduğu gibi orada da av işlerine bakan daimî bir memuriyetin mevcudiyetini göstermektedir[104].

Sığır aviyle sürgün avından bahseden Kâşgarlı Mahmud bunu hanların tebaasiyle yaptığı bir nevi av olarak tarif ettikten sonra bunun hanın maiyeti ormanlara ve kırlara dağılıp yabani hayvanları hanın önüne sevk ettiklerini onun da önüne gelen hayvanları öldürmek suretiyle yapıldığını (I. 303) söylemek suretiyle daha Selçuklulardan önce dinî mahiyetini kaybeden bu av merasimlerinin mevcudiyetini meydana koyar.

Eski türklerden intikal eden av anane ve merâsimlerinin İlhânîlerde, Anadolu beyliklerinde ve Osmanlılarda bütün teşkilâtiyle muhafaza edildiğini ve bu hususta Selçuk devrine nazaran çok daha mebzul malzemenin mevcut olduğunu biliyoruz. el-'Omarî en iyi doğan ve şâhin kuşlarının Kastamonu'da yetiştirildiğini ve bunların götürülüp başka ülkelerde satıldığını

[100] *Aḫbâr üd-devlet*, s. 73.
[101] *Râhat uş-Şudur*, s. 131, 431.
[102] *Râhat uş-Şudur*, s. 203.
[103] II. *Keyhusrev*. İslâm Ansiklopedisi, s. 628.
[104] *Râhat uş-Şudûr*, s. 262, 282.

beyan eder [105]. Kuş besleme ve avlamanın haiz olduğu bu ehemmiyet dolayısiyle bu hususta *Bâz-nâme* adiyle bir çok eserler yazılmıştır [106].

Selçuklularda avcılığın bir merâsim, bir askerî spor ve manevra mahiyetinde devam etmesi, av merasimlerinden sonra hükümdarların umumi ziyafet ve eğlence tertip etmeleri eski türklerin dinî âyinlerinin İslâm devrine, dinî mahiyetini kaybederek, intikal etmesinden başka bir şey değildir. Filhakika Türklerin totem devresinde bulunduğu zamanlarda bu av merâsimlerinin dinî bir hüviyet taşıdığı görülmektedir. Reşideddin yirmi dört Oğuz boyundan her birinin mübârek tanıdığı bir hayvanı olup buna "*Ongun*" denildiğini, her boy'un kendi ongununu bildiğini, ona tecavüz etmediğini ve etini yemediğini, yalnız *toy* (yani dinî merâsim ve ziyafet) yapıldığı ve yemek tevzi edildiği zaman herkes etinden muayyen olan hissesini aldığını yazar, ki bu av merâsimini müteakip hazırlanan dinî merasim ve ziyafet esnasında vukubulurdu [107]. Kâşgarlı Mahmud mübarek olan her şeye *ıduk* denildiğini, aslında mübarek telâkki edildiği için yük yükletilmeyen, sütü sağılmıyan ve yünü kırkılmıyan hayvanların *ıduk* olduğunu, yalnız sahibinin bir nezri için saklandığını *(Divân Lugât it-Türk*, I. s. 63) der, ki bunun totemik inanışların bir kalıntısı olduğu muhakkaktır. Oğuz boylarına ait ongunların av kuşları olması bu av merasimi ile İranlıların *Hwan-i yağma* dedikleri *toy* (ziyafet)ların dinî veya totemik menşeden geldiğini göstermektedir. Merasimlerde her kabilenin mevkii *(orun)* ile hissesi *(ülüş)* eski Türk hukuku *(türe)*nun tâyin ettiği esaslara göre idi. Bu av merasimleri ve ziyafetler dinî mahiyetini kaybetmekle beraber hükümdarların umumi av merasimleri ve ziyafetler içtimaî, askerî ve hukukî bir anane halinde asırlar boyunca Türk cemiyetinin bünyesine mal olmuştur. Bu sebeple anane Türk hükümdarlarının halka ziyafetler tertip etmesini emreder [108]. Gerçekten milletin babası

[105] Yukarıda adı geçen Kılâvuzun oğlu Tuman beg kuşçuların emîri olarak İlhanî hükümdarına Anadolu'dan şâhin ve sair kuşlar götürdüğünü Eflâki yazar (*Menâkıb*, Huart tercümesi II, s. 310) Eski Bâz-nâme'ler hakkında bakınız (Rifat Bilge, *İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Bâz-nâmeler.* TM. VII - VIII. 2, s. 169 - 182).

[107] *Cami' üt-tevârih*, British Museum Add. 7628, 425 a; Topkapı No: 282 (M. Hâfiz Ebrû). 318 b.

[108] Köprülü, *Türk Edebiyatının menşei*, Millî Tetebbular mecmuası

addedilen Türk hükümdarı, Gök Türk kitabelerine göre, aç ve çıplak halkı yedirmek ve giydirmekle mükellef idi. Nizam-ül-Mülk Karahanlı hükümdarları gibi Tuğrulbeg'in de sabahları ziyafet verdiğini, hattâ ava ve gezintiye gittiği zaman dahi emîrler, türkler, zengin ve fakir sofrasına otururdu. Hükümdar kavminin bu hak ve ananelerine riayet etmezse babalık vazifesini ihmal ve millî hukuku ihlâl ettiği için halkın isyanına maruz kalır. Nitekim Nizâm ül-Mülk, gittikçe Türk ananelerinden uzaklaşarak bir İslâm sultanı gibi hareket etmek isteyen, Melikşah'a bu ananelerin henüz içtimaî kudretini hissederek ecdadının yolunda devam etmesini tavsiye etmekte ve Semerkand seferinde Maveraünnehr halkının ve hususiyle Çigiller'in sultanın gelişindenberi yemeğini yemedikleri cihetle şikâyet ettiklerini belirtmektedir. Bu hukukî ananeye riayetsizlikten dolayı Dış-Oğuz'un İç-Oğuz'a isyanını tasvir eden Dede Korkut kitabının son hikâyesi bu hususta çok mühimdir[109]. Aksarayî, Muîneddin Pervâne zamanında bile, Melikşah'tan beri, Selçuk sultanlarının bir ananesi olarak, cuma sabahı umumi ziyafetler verildiğini yazar[110]. Filhakika İbn Bîbî Selçuk Sultanları zamanında bu umuma mahsus ziyafetlerden sık sık bahseder[111]. Hattâ bu ziyafetlerin icabı olarak yemekten sonra kıymetli eşyanın yağma *(hwân-i yağma)* edilmesi ananesi Selçuk Türkiyesinde de yaşamıştır ki, bunlardan biri I. Keykâvus'un düğün ziyafetinde, diğeri de Muîneddin Pervâne'nin, Mevlâna'nın da bulunduğu bir ziyafetinde vukubulduğu kaynaklarda kaydedilmiştir[112]. İbn Batuta'nın haberleri Anadolu beylerinin de bu umumi ziyafet ananesini devam ettirdiklerini göstermektedir[113]. İbn Bîbî'nin bu ziyafetleri umumiyetle av eğlenceleriyle alâkalı

IV, 27-34. Kezâ, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, THİTA, 1, 271. Abdükadir İnan, *Orun ve ülüş meselesi*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, I, 121, 133.

[109] Osman Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, s. 570.

[110] *Müsamerat ül-ahbar*, s. 90.

[111] s. 40, 64, 140, 162, 168, 171, 265, 572,

[112] İbn Bâbî, s. 177; Eflâki, *Menâkıb ül-'Ârifin*, Ankara Maarif kütüphanesi 32a.

[113] *Seyâhat-nâme*, Türk. terc. I 352.

olarak zikretmesi de dikkate şayandır. Türkler arasında misafirperverliğin çok fazla yaygın olması da herhalde menşeini bu eski inanışlardan alsa gerektir. Bu sebeple av ve avcılığa ait bir çok memuriyet ve ıstılahlar gibi bizim menşûrdaki *kürenç* [114] ıstılahının menşei de Türkçedir. Menşûru alan Cemaleddin hakkında kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanamamıştır.

9. TEMLÎK - NÂME

XXXI. vesika Akşehir'e bağlı Alp-saru köyünün Selçuk şehzadesi Ebu'l-Muzaffer Rükneddin Kılıçarslan'a temlikine dair sultanın bir menşûrudur. Menşûr köyün hudutlariyle, mülk olarak, tasarruf edileceğini ve elde tutmak, satmak, bağışlamak hakkında takrir vermek, vakfetmek ve o köyde, hudut ve mülhakatı içinde diğer mal sahiplerinin tasarrufatına; *malikâne hükümleri*ne göre, mülkiyetinde bulunduracağı, emîr ve saltanat nâiblerinin emre göre hareket edip Alp-saru köyünü hudut ve mülhakatiyle Selçuk ailesinin şerefi bulunan Kılıçarslan'ın mülkü olduğunu emreylediğini bildirmektedir.

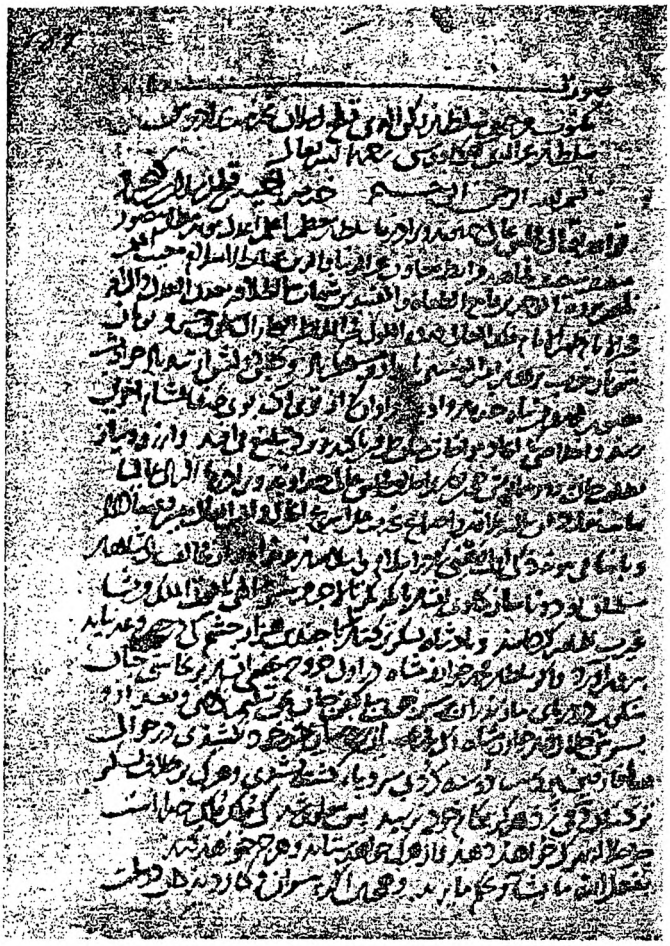
Selçuk devrinden kalarak elimize geçen mahdut temliknâmelerden birini teşkil eden bu vesika, muhtasar olmakla beraber, Orta-çağ Türkiyesinin toprak rejimi, arazi hukuku ve idaresi bakımından ehemmiyeti haizdir. Evvelki tetkiklerimizde ifade ettiğimiz gibi burada da mülkiyetin bugünkü mânada tam ve mutlak olmayıp Selçuk devrinde bütün memlekete şâmil *mîrî* topraklara dahil olması icap eden bu köyün devlete ait hak (vergi) ların hususî bir şahsa devredilmesinden ibaret idi ve bizzat toprak reâyanın tasarrufunda bulunuyordu [115]. Temlîknâme mülkiyetin bahşettiği bütün hakları sayarken bunların "*mâlikâne hükümleri*" olduğunu tasrih etmekte ve köydeki mal sahipleri elinde bulunan diğer tasarrufat da bu haklar arasında

[114] Osmanlı devrinde iki sınıfa ayrılan hassa kuşbazlarından bir kısmına *Görenççi* deniliyordu (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin Saray teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 423), ki bizim vesikada geçen ıstılahın devam ettiğini gösterir (kezâ Redhouse lûgatinde de mevcuttur).

[115] Bak. Osman Turan *Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku*; Belleten XLVII s. 562, 566; *Selçuk Türkiyesinde faizle para ikrazına dair hukuki bir vesika* Belleten, LXII, s. 254, 255; II. *İzzeddin Keykâvüs'e ait bir temliknâme*, Zeki Velidi Armağanı s. 157-160.

Atabeg ve tercüman tayini
(Metin s. 31 — 32, tedkik s. 16 — 20)

IV. Kılıç - arslan'ın mektubu
(Metin, s. 84 tedkik, s. 63)

temlike idhal olunmaktadır. Mîrî topraklardan ifraz edilerek yapılan diğer temlîk akidlerinin aynı olan bu vesikada, onlardan farklı olarak meydana çıkan, "*Mâlikâne hükümleri*" tâbirinin, bu temliklere nazaran, hususî bir hukukî duruma delâlet eden bir mâna taşıdığına hükmetmek için elimizde hiçbir malûmat yoktur. İbni Bîbî Selçuk hizmetinden kaçarak Urfa, Harran, Rakka ve Surûc havalisini işgal eden Harezmli emîr ve askerlerin buralara "*Mâlikâne hükümlerine*" göre sahip olduklarını kayderken bu tâbiri arazının hiçbir devlete tâbi olmaması mânasında kullanmıştır, ki aynı müellif bunun gibi "*Mülkiyet*" mefhumunu da aynı mânada II. Kılıçarslan'ın memleketi evlâdlarına taksimi münasebetiyle istimal etmiştir [116].

Temlîknâmenin tarihi ve hangi sultan tarafından verildiği malûm olmadığı için sultanın biraderi olan bu Kılıçarslan'ın hangi Kılıçarslan olduğu vazıh değildir. Selçuk şehzadeleri arasında Rükneddin lâkabını taşıyan iki Kılıçarslan'dan biri II. Keykâvus'un kardeşi IV. Kılıçarslan, diğeri II. Gıyaseddin Mesud'un biraderi olup (IV. vesikanın izahına bak.) ona karşı Kastamonu taraflarında isyan eden Kılıçarslan'dır. Fakat IV. Kılıçarslan'ın ağabeğisi Keykâvus'un tahta cülusunu müteakip Mogolistan'a gönderilmesi ve dönüşünden sonra da mütemadiyen Keykâvus ile saltanat mücadelesinde bulunması bu temlîkin ona değil II. Mesud'un biraderi Rükneddin Kılıçarslan'a ait olması ihtimalini takviye etmektedir [117]. Esasen neşrettiğimiz bu eserdeki vesikaların Selçukluların son zamanlarına ait olduğunu da hatırlamak yerinde olur. Öyle anlaşılıyor ki II. Gıyaseddin Mesud babasının tahtını elde ettiği zaman kardeşlerine bir takım mevkiler (yukarıda Rükneddin Keyûmers'e Kayseri emîrliğini verdiğini görmüştük) tevzi ederken, Kılıç Arslan'a da bu mülkiyeti vermiş, fakat o bununla kanaat etmiyerek Kastamonu taraflarında isyan teşebbüsüne girişmişti.

10. KONYA'YA KÜTÜVAL TAYİNİ

XXXII. vesika metinde isim yeri boş bırakılan bir emîrin Konya kütüvali olarak tâyinine dairdir. Konya kalesi kütüvalli-

[116] İbn Bâbî', s. 40, s. 469.

[117] Bak. Osman Turan, *II. Keykâvus.* ve IV. *Kılıç Arslan* (İslâm Ansiklopedisi).

ğine tâyin edilen zatın, meziyetleri zikredildikten sonra, kalenin muhafaza ve murakabesi, oradaki evlerin, anbarların, zahire ve silâhların yazılması hususunda çalışması, kale halkını müreffeh ve rahat tutması, münasebetsiz hareket edenlere cezasını vermesi, kale muhafızlarına ihtimam göstermesi, kaleye hiçbir kimsenin kefilsiz (bî-żâmin) girmesine müsaade etmemesi, kale muhafızlarını kapı ve burçlarda bulundurması, bunlardan her birinin yerinde olup olmamasını bilmesi ve zaruret olmadıkça kaleden dışarı çıkmalarına müsaade etmemesi ve öyle davranmalı ki halkın kendisinden memnun kalması belirtilerek bir kütüval'in ne gibi iş ve vazifelerle mükellef olduğu meydana çıkmaktadır. Bunu müteakip tâyin edilen maaşına işaret ettikten sonra emîr, büyük, ileri gelen, hadım, nâib, memur ve Konya ahalisinin mezkûr zatı kalenin hâkim ve kütüvali tanımaları emredilmektedir.

Kütüvallerin askerî ricalden olması iktiza etmekle beraber burada Konya kütüvali olarak tâyin edilen zatın askerî veya mülkî bir unvanı kaydedilmemiştir. *Gunyet ül-kâtib* ve *Ḳavā'id ur-risâil* adlı, yukarıda mezkûr, nümunelik küçük inşâ kitaplarında türkçe *Uluğ kutluğ bilge kütüvál-beg* veyahut *Rusûm ur-riḥaṣṣâil*'de olduğu gibi, *Uluğ kütüvál-beg* unvanları yanında *Emîr-i sipeh-sâlâr-i kebîr* ve *Melik ül-mustahfizîn* lâkablarının kullanılması bundandır[118]. Pek nâdir bulunan kütüvâllik menşûrlarından biri de bu sonuncu münşeat mecmuasında dercedilmiş olup, neşrettiğimiz vesika kadar mühim olmamakla beraber, muhteva itibariyle ona uygun bulunmaktadır. P. Pelliot *kütüval* ıstılahının Mogolca *keptevul* (muhafız, gözetici) kelimesinden geldiğini söylemekle beraber[119] bunun Mogol istilâsından önce farsca yazılmış kaynaklarda da kullanıldığını biliyoruz[120]. Kütüvaller çok emîn kimseler arasından seçilir ve bulundukları vilâyet sübaşılarına tâbi olurlardı. Bunların maiyetlerinde *hâris*, *durc-dâr*, *diz-dâr* vesair isimleri haiz muhafızlar bulunurdu, ki, bu ikinci isim İbn Bîbî tarafından da kaydedilmiştir[121].

[118] *G. Kâtib*, 76a; *K. Risâil*, 63a; *R. Risâil*, 26a.

[119] T'oung Pao, XXVII, s. 27 ve devamı;

[120] و در قلاع وحصون کوتوالان ثقات کارشناس بیدار هوشیار نشاند (*'Atebet ül-ketebe*, neşr. Abbas İkbal, Tahran 1329, s. 20).

[121] İbn Bâbî, s. 449.

11. İHTİSAP MENŞÛRU

XXXIII. Vesika *Ṣadr-i kebîr Dîvân ül-ḥisbe* hâkimi ve muhtesipler meliki Necmeddin Ebu Bekir'in *Dâr ül-mülk* (payitaht) Konya ihtisab işleri başına tâyin edildiğine dair bir menşûrdur. Onun vezin ve fiyatların tesbit ve murakabesinde,pazarlarda *men*, miskal ve dirhemlerin ölçü ve ayarlarını muhafazada tam bir gayret ve itina göstermesi, alış-veriş esnasında maiyetinde bulunan kimselerin (mülâzimân) satıcı ve müşterinin ahvaline bakarak adaletsizliğe ve inhirafa meydan vermemeleri, sanat sahipleri ve pazar halkına riayet etmesi, yeni kaideler ihdasından sakınması, pazarlara emîn dellâllar koyması ve kefaletsizlere (bî-żâminân) müsaade etmemesi, suçlulara suçu nisbetinde ceza vermesi ve bütün ihtisab şartlarına riayet etmesi emredilmek suretiyle bu mansıb sahibinin vazifeleri sayıldıktan sonra onun eski muhtesiplerin, ihtisab resmi olarak, tasarruf ettikleri iradı alması ve berâtlar gelinceye kadar (filân tarihten filân tarihe kadar) *mukata'a* [122] usuliyle deruhte etmesi bildirilmekte ve emîr, nâib, ve Konya pazarları halkının Necmeddin Ebu Bekir'i muhtesip ve pazarların hâkimi olarak tanımaları ve tevkî'-i humâyun'a itimad etmeleri buyurulmaktadır.

Menşûrda muhtesiplerin suçlulara ceza vermesi vazifeleri arasında kaydedilmekle beraber bu suçların mahiyeti meydana çıkmıyor ve bunların sadece ticarî münasebetlerden ileri geleceği zannı hasıl oluyor. Halbuki dinî emirlerin infazı, ahlakî nizamın korunması da bunlara tevdi edilen vazifelerden idi. Nitekim Selçuk Türkiyesine ait olup yukarıda zaman zaman bahsettiğimiz *Rusûm ur-risâil* adlı muhtasar inşâ mecmuasındaki bir ihtisab fermanında "*te'dib-i ehl-i fusûk*" vazifesi de muhtesibe ait olarak dercedilmiştir[123]. II. Gıyaseddin Mesud zamanında, 683 senesinde, Mehmed bin Mahmud el-Hatîb tarafından yazılan *Fustât ul-'adâle* adlı eserde muhtesiplerin vazife ve vasıflarını zikrederken mescidlerde *kıssa-ḫân*'lık yapmanın, şiir okumanın caiz olmadığını, kadınların ancak arka safta bulunması icap edeceğini, alış veriş yapılmamasını ve muhtesiplerin bunlara

[122] *Muḳāta'ā*'nın *iktâ* ile münasebeti olmayıp iltizam mânasındadır (Bak. Osman Turan. *İkta'*, İslâm Ansiklopedisi, s. 957)

[123] 29 b.

müsaade etmemesini yazar [124]. Zekariyya Kazvini (ölümü 1283) Sivas'a giden bir yabancının mescidde şarap fıçısı görerek şikâyet maksadiyle *Dâr ül-muhtesib*'e gittiğini, kendisine muhtesibin sarhoş uyuduğunu söylediklerini ve bundan daha fazla hayret ettiğini, ayılıncaya kadar sabredip mescidde gördüğünü muhtesibe anlattığını, o da bunun vakfı olmadığından haraba yüz tuttuğunu, onu kiraya verip mescidi tamir ettiğini, kendisine muhtesebin nasıl sarhoş olabileceğini sorduğunu, o da halk dindarlığının azlığından su ile nebîz karıştırıp satar, ben de ondan tadar ve bunu yapanları cezalandırdığını söylediğini hikâye eder, [125] ki bu Selçuk Türkiyesinde dinî yasaklara fazla ehemmiyet verilmediğine dair malûmatımıza uygundur. Kazvini'nin Sivas halkını eğlenceye düşkün göstermesi gibi Eflâkî de bütün Anadolu halkını zevk ve safaya düşkün olarak kaydetmesi de bundandır [126].

Diğer taraftan Zimmî (Hıristiyan ve Yahudi) lerin islâmlardan ayıran kıyafet ve alâmetlerin taşınmasını murakabe vazifesi de muhtesiblere ait olduğu halde bizim menşûrda bu hususa dair bir kayıt yoktur. Maamafih, bir tetkikimizde meydana koyduğumuz üzere Selçuk Türkiyesinde Hiristiyan reâyaya gösterilen tesamüh dolayısiyle bu hususun tatbikatına pek dikkat edilmediği göz önüne getirilirse menşûrun bu ciheti meskût geçmesinin daha tabiî olacağı anlaşılır [127]. Halbuki Hıristiyan reâyanın pek nâdir bulunacağı İran'da Sultan Sencer tarafından verilen bir ihtisap menşûrunda muhtesibin malûm vazifeleri sayıldıktan sonra, "*fesâd ehlinin cezalandırılması, câmiler ve mezarlıklar civarında içki ve fıskın menedilmesi, Zimmileri tezlil eden kıyafetlerine* (gıyâr) *dikkat gösterilmesi, kadınların ilim ve vaaz meclislerinde erkeklerle karışık oturmaması*" hususları da belirtilmiştir [126].

[124] Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak*, Köprülü Armağanı, s. 549. Mevlâna'ya câmide dünya işlerinin konuşulması şikâyet edilmişti (*Menakıb*, Huart tercümesi, I. 364).

[125] Zekeriya Kazvinî, *Âsâr-ül-bilâd*, neşr Wustenfeld, Göttingen 1848, s. 361.

[126] *Menâkıb* Fr. trc. Huart, I, 190.

[127] Osman Turan, *Les Souveraines Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans* (Studia İslamica, I, p. 92-94.

[126] *'Atabet ül-Ketebe*, s. 82, 83.

Nizâmül-Mülk her şehir ve kasabaya bir muhtesibin tayin edilmesi gerektiğini ve bunların hemen yukarıda zikredilen, aynı vazifelerini saydıktan sonra, eğer bir yerde ihtisap işleri nizamını kaybeder, ticaret ve ölçüler murakabesiz kalır, Şeriat işleri bozulur ve fisk aşikâre vukubulursa oraya derhal heybetinden halkın ve ileri gelenlerin korkacağı hassa emîrlerinden birini göndermesini sultana tavsiye eder[129]. İlhanî devrinde ihtisap işlerine dair menşûr ve kayıtlar da hemen aynı mahiyettedir[130]. İhtisap işlerinin ehemmiyeti dolayısiyle bu mevzuda müstakil ve mufassal eserler de yazılmıştır[131]. Vakfiyelerde bazan vâkıfın şartlarına riayet edilmesi için halife ve sultandan sonra kadı, amîd müfti ve muhtesiblere şiddetli ihtarlarda bulunulur[132]. Türkiye Selçuk Devleti daha ilk zamanlarında bile İslâm ve Türk teşkilâtı esaslarına göre kurulurken ihtisab işleri de tanzim edilmişti. II. Kılıç Arslan zamanında Konya'da Sultana mensup Konyalı Fahreddin Yunus bin Hasan isminde dükkân sahibi bir muhtesib ile Malatyalı Ebu Bekir bin Hasan isminde diğer bir muhtesibin mevcudiyeti burada kayda şayandır[133]. Karatay'ın vâkfiyesinde ordu muhtesibi *(Muhtesib ul-'asâkir)* olarak adı geçen Ebu Said bin İlyas namında bir kimsenin mevcudiyeti bu memuriyet ve vazifenin askerî teşkilât içerisinde de bulunduğunu meydana koymak bakımından ehemmiyetlidir[134]. Muhtesiplere diğer devlet memurları gibi maişet tahsis edilmeyip, bu menşûrun da ifade ettiği üzere, esnaf ve pazarlardan muayyen bir ihtisap resmi veriliyordu. Menşûrun tarihi malûm olsa idi bunu alan Necmeddin Ebu Bekir'in yukarıda mezkûr muhtesib Malatyalı Ebu Bekir bin Hasan olup olmadığı meydana çıkardı.

12. MÛSİKÎŞİNÂSLARIN TÂYİNİ

XXXIV ve XXXV. vesikalar Saraya musikî sanatkârlarının tâyinine dair olup bu türlü resmî menşûrlara başka bir yerde

[129] *Siyâset-nâme*, fasıl VI; Barthold, *Turkestan*, p. 231.

[130] Hindûşah Nahcivani, *Düstûr ül-kâtib* kısım II, fasıl 7.

[131] İbn al-Ukhuwwa, tarafından yazılan *Ma'alim al-Qurba* (GMNS, XII) bunlardan biridir.

[132] Osman Turan, *Selçuk vakfiyeleri* III; Belleten XLV. s. 97.

[133] *Selçuk vakfiyeleri* I, Belleten XLII, s. 224. 225. 235.

[134] *Selçuk vakfiyeleri* I, Belleten XLV, s. 135.

rastlanmadığı için bunların ehemmiyeti aşikârdır. Birinci menşûrda her an davûdî ses ve nağmeleriyle ruhlara ferahlık ve tâzelik veren *erbâb-i ṭarab* olmadıkça Sultan aid eğlence ve içki meclislerinin tam bir neşe kazanamıyacağını ifade ettikten sonra emîr ve meliklerin sohbetlerinde bulunan muganniler in meliki İzzeddin Abdurrahman'ın hazer ve seferde mülâzemette bulunmasını ve lâtif terennüm ve tagannileriyle her an ruha ferahlık ve gönüle rahatlık vererek üzüntü ve sıkıntıları izale etmesini beyan eder ve İşrâf divanı kaleminde kararlaştırılan maaşın tahsis edildiğini bildirir.

İkinci menşûr musikî ilminin letâfeti, hükümdar ve sultanlara mahsus toplantı ve meclislerin bu fen mensuplarının mevcudiyetine muhtaç olduğunu belirttikten sonra musikî ehli ve muganniler in iftiharı, vezin ve musiki seslerinin *(alhân)* müellifi, meclislerin süsleyicisi Şerefeddin Şîrîn'in akranı arasında sesinin güzelliğiyle müstesna olduğundan ona sultanın inayetini ibzal ettiğini, musikî âlet ve vasıtalarını buna göre hazırlayarak hazer ve seferde hizmet etmesi emredilmektedir.

Selçuk Türkiyesinde Sultan ve devlet erkânının eğlenceye çok düşkün oldukları, türlü eğlenceler arasında içkili, müzikli ve rakslı meclisleri sık sık tertip ettikleri gözönüne getirilirse sarayda daimî musikişinasların bulunduğunu meydana koyan bu menşûrların mâna ve ehemmiyeti kolaylıkla anlaşılır. Nitekim I. İzzeddin Keykâvus'un çok muhteşem geçen düğününden bahseden İbn Bîbî bu münasebetle vukubulan eğlencelerde şehir müzisyenleri yanında bulunduğunu kaydettiği hasse mûsikişinasları *(mutribân-i şehr ve ḫaṣṣe)* ile raks *(semâ')* eden *ḫavvālān-i ḫaṣṣ* gibi Selçuk sarayında bu sanat erbabının daimî mevcudiyetini göstermektedir[135]. Alelâde zamanlar dışında bilhassa bayram, cülûs ve zafer merasimleri, düğün, av şenlikleri, yabancı misafir ve elçilerin kabulü çeşitli oyun ve eğlencelere vesile olur, her türlü sanat ve müzik erbabı toplantılara revnak verirdi. Sultanların komşu memleketlerden aldıkları kızlar için yaptıkları düğünlerde bazan Anadolu haricinden de sanatkârların getirtildiği vaki olurdu. İbni Bîbî'nin sık sık tavsif ettiği bu türlü şenlik ve eğlencelerde muhtelif sanatkârlar hüner-

[135] İbn Bîbî, s. 179, 233.

lerini ibraz eder, çeşitli oyunlar, eğlence, içki ve raks müzik ile ahenkleşdirilir, musikî âleti olarak da sâz, çenk, rubâb, berbât, ut ve saire kullanılırdı[136]. Selçuk Türkiyesinde musikî ve raks o kadar tabiî ve yaygın bir şey idi, ki cemiyet hayatında hemen her yere girmiş, hattâ dinî veya yarı dinî teşekküllerin bünyesine bile mal olmuştu. Mevlevilerin âyinlerinden başka Ahi zaviyelerindeki toplantılarda da müzik ve raks esas unsur haline gelmişti[137]. Bu umumi hava mevcut olmasa idi medrese âlimlerinin cephe almaları karşısında Mevlevi âyinlerinin müzik ve raks ile birlikte inkişafı sadece Mevlâna Celâleddin'in büyük şahsiyetiyle mümkün olamazdı.

Hattâ bu hususta Mevlevi kaynaklarına itimad etmek caizse yalnız devlet ricali ve medrese mensupları müzik ve semâ'la yapılan âyinlere karşı muhalefetten vaz geçmekle kalmadı; Şer'î muhakemede bunların cevazına hüküm bile verilmiş oldu[138]. Selçuklular zamanında İslâm dininde müziğin mevki almasında başlıca âmilin Türk mutasavvıfları ve dervişlerine ait olduğu ve ayrıca bir Tekke musiki ve edebiyatının geliştiği artık anlaşılmıştır[139]. Şehirlerde münevver muhitlerde yetişen bir takım müzisyenlerle kervansaray ve sair umumî ve hususî eğlence yerleri ve toplantılarda şarkı söyleyen ve raks eden bazı kadın sanatkârların isimleri bize kadar gelmiştir[140]. Selçuk Türkiyesinde eğlence ve musikî o derece göze çarpar bir mahiyet almıştır, ki İslâm kaynakları bu hali müneccimlerin Anadolu'yu Zühre (Venus) yıldızının tesirinde bulunduğu tarzında izah etmelerine sebep teşkil etmiştir[141].

Mogolistan'dan Orta Avrupa'ya kadar türklerin yayıldığı her sahada olduğu gibi Selçuk Türkiyesinde de millî çalgı olan *kopuz* (Şarkî Avrupa milletlerine de geçmiştir) ile destan ve şarkıları söyleyen *ozan* ve *kopuzcu*ların mevcudiyeti başta Dede Korkut ve Yunus Emre gibi bir çok kaynaklarla sabit

[136] İbn Bîbî, s. 88, 181, 194, 211, 267, 289, 298, 408, 410, 460, 573.

[137] İbn Batuta, Türk. terc. I, 313, 340.

[138] Eflâki, *Menâkıb ül-ʿÂrifin*, Fr. terc. Huart, I 83, 325, II, 244.

[139] Aly Mazahéri, La *Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, Paris, 1951, s. 160.

[140] İbn Bîbî, s. 473; 556; *Menâkib*, I, 185, 193, 211, 229, 325, II, 70.

[141] Zekeriyya Kazvinî, *Aṣâr ül-Bilâd*, s. 357; *Menâkıb* I, 190.

olduğu halde bunların islâm medeniyetinin kökleştiği yüksek münevver muhitlerde itibarlarını kaybettikleri görülmektedir. Bununla beraber birçok millî ananeler gibi Selçuk saraylarında gelişen müzikte millî unsurların başlıca bir âmil olduğu muhakkaktır. Meselâ tamamiyle eski bir Türk ananesi ve hâkimiyetalâmeti olarak Selçuk sultanlarının saray ve ordugâhlarında günde beş defa nöbet çalınması (*Nevbet-i penç-gâne*) kendilerinden önce diğer islâm devletlerinde olmayan ve Osmanlılardaki Mehterhanenin esasını teşkil eden müziğin münhasıran millî bir menşeye râci olduğunu göstermeye kâfidir. Nitekim yalnız bu hususta değil Türklerin millî müzikleri hakkında da çok mühim malûmat veren Abdülkadir Merâgî "*Uşşak*, *Nevâ* ve *Bûselik* makamlarının, şecaati arttıran bir tesire malik olduğu için, Türklerin mizacına uygun geldiğini kaydeder. Ona göre Türklerin ve Mogolların musiki notaları *(telhîn)* üç daire olup müzik âletiyle çaldıklarına *kök*, ağızdan söylediklerine *yîr* ve *dola* derler; üçyüz altmış altı adet olup her gün bir tanesini hanın huzurunda çalarlar[142]" söyler, ki bu ifade Selçuk sultanlarının çaldırdığı beş nöbetin (meliklerin üç nöbet) millî menşeini ve askerî mahiyetini meydana koyar. Bu müellif asıl ve büyük sıfatiyle bahsettiği dokuz *kök* (beste)nin türkçe isimlerini vermekle beraber asırlar boyunca Selçuk Sultanları huzurunda, hâkimiyet sembolü olarak, günde beş defa çılanan musiki (marş)nin beste ve güfteleri maalesef bize kadar intikal etmiş değildir. Ordularda zurna ve nefîr gibi kullanılan *davul* (tabl) aynı zamanda bir hâkimiyet alâmeti idi. Danişmendli hükümdarı Melik Gazi'ye hem halife ve hem de Sultan Sencer, hâkimiyetini tasdik için gönderdiği alâmetler arasında, önünde çalınmak üzere, davul da vardı[143]. Orduda askerî bir müzik aleti olarak kumandanlara verilen davulun bir hâkimiyet sembolü olarak

[142] Rauf Yekta, *Eski Türk musikisine dair tarihî tetebbûlar*, Millî Tetebbular mecmuası, III, s. 460, 461; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatının menşei*, aynı mecmua IV. s. 59, 63-69; aynı müellif, *Türk Dili ve Edebiyatı hakkında araştırmalar* adlı eserindeki *tuyug* ve *ozan* makalelerine de bakılabilir. Nevbet çalan müzisyenlere *nevbetiyân* (nöbetçiler) denilirdi. I. Keykâvüs Konya tahtına cülus için oraya hareket ettiğinde Konya'nın tacir, ahi ve âyanı ile birlikte mutrip ve nöbetçiler de onu istikbale çıkmıştı (İbn Bîbî, s. 120).

[143] Süryani Mihail, *Chronique*, Fr. terc. Chabot, III, s. 237.

hükümdarlara gönderilmesi türkler arasında pek eski bir ananedir. Filhakika Gök Türk hükümdarlarına bu maksadla bayrak, davul ve müzisienler gönderildiğine dair elimizde pek çok kayıt mevcuttur[144]. Göktürklerin bayramlarda oyun oynadığı, içki içtiği ve şarkı söylediği bildiriliyor[145]. Oğuz türklerinin *(Kao-che'ê)* kurttan tenasül ettiklerinden bahseden bir Çin kaynağı bu sebeple şarkılarının kurt ulumasına benzediğini kaydetmekle bu şarkıların mahiyetine bir işaret yapmış olur[146]. Tatarlarla Kumanların da muharebede kurt ulumasına müşabih sesler çıkardıklarını başka kaynaklar da kaydediyor[147].

13. KADILIK MENŞÛRLARI

Eserin XXXVI-XLI numaraları arasındaki beş vesika kadıların tâyinine dair menşûrları teşkil eder. Bunlardan birincisi Ziyaeddin Mehmed'in Selçuk ülkesi ve orduları baş kadısı *(kadı al-kudât al-memâlik hâkim al-asâkir* (veya *cuyûş) al-mansûre)* olarak payitaht *(dâr ül-mülk)* Konya kadılığına tâyini için isdar edilmiştir. Menşûrda kadının meziyet ve faziletleri ile saltanata hizmetleri sayıldıktan sonra Tokat ve Erzincan kadılıkları ile ordunun hâkimliği ilâve edilmek üzere memleketin zübdesi, saltanatın merkezi, devletin menşei olan Konya kadılığına tâyin olunduğunu, bütün memleketin şer'î işlerine nezaret etmesi ve dindar, tamahkâr olmayan nâipler tâyin etmesi, dâvaların hallinde, münazaa ve husumetlerin kaldırılmasında zengin, fakir, yabancı ve yakın arasında fark gözetmemesi, nikâhların akdi, mirâsların taksimi, vesika, sicil ve şâkların tahririnde, vasiyetlerin takdimi, yetim ve kayıp mallarının muhafazasında din ve emânet şartlarını yerine getirmesi, şahidlerin doğruluğu ve tezkiyesine dikkat etmesi, vakıf cami, medrese, hankâh, zâviye, türbe ve yol gibi hayır işlerine nezaret etmesi, istihkak sahiplerinin murakabe ve terfihinde gayret gösterip yiyicilerin

[144] St. Julien, *Documents sur les Tou-kioue*, s. 52, 58; Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, 27, 30, 39, 55, 57, 65, 72, 93, 96.

[145] St. Julien, s. 29.

[146] W. Rockhill, *The Journey of W. of Rubruck* XVIII

[147] V. de Beauvais, kitap XXIX, bahis LXXI, 429a; Râsonyi, *Tuna havzasında kumanlar*, Belleten XI-XII, s .406.

el uzatmasına mâni olması emredilmek suretiyle baş kadının vazifeleri meydana konmaktadır. Bundan sonra İstiyfâ divanından maaşına işaret edilerek saltanat divânına bağlı olan emirlere, büyüklere, nâib ve memurlara, Konya ve bütün Selçuk Türkiyesinin ileri gelenlerine, imam, seyyid ve şeyhlere, ahi, ayân, tüccar, bütün Konya ve diğer beldelerin ahalisine onu ve hizmetindeki nâipleri şer'î işlerin infazında müstakil bilmeleri, şer'î ve dinî mevzularda onlara müdahale etmemeleri emrolunmaktadır.

İkinci kadılık menşûru tefsir, hadîs, fıkıh ve usul gibi dinî ilimlerde mümtaz olan Nizameddin Abdullah'ın Amasya ve Çorumlu (Çorum) kadılıklarına ilâve olarak bütün memleket başkadılığı ile ordu kadılığı (kazaskerlik)na tâyinine dair bir fermandır. Burada da kadıya ait vazifeler, hemen birincisinde sayılanların aynı olarak kaydedilmiştir.

Üçüncü menşûr Nizameddin Mehmed bin el-Nakîb'in Samsun şehir ve vilâyeti kadılığına dair olup dâvaların dinlenmesi husumetlerin faslında adaletten ayrılmaması, şahitlerin takviyesine dikkat etmesi, yetim ve çocukların mallarını temiz ve emin kimselere tevdi ederek ziyanına meydan vermemesi, ölülerin tereklerinin muhafazası ve istihkak sahiplarine teslimi, nikâh akidlerine itina göstermesi, mescit, medrese, zâviye, hankâh ve diğer vakıf hayır müesseselerine nezaret ederek vâkıfın şartlarının yerine getirilmesine çalışması ve vakıfların tamirine himmet etmesi emredildikten ve İstiyfa divanından maaşı gösterildikten sonra Samsun ve vilâyetinin emîr, büyük, hâkim, nâib, imam, âlim, ayân ve ahilerine ve bütün o havalinin halkına Nizameddin Mehmed'i Samsun ve havalisinin hâkimi tanımaları ve kaza işlerinde ona ve nâiplerine başvurmaları bildirilmektedir.

Dördüncü menşûr Muzaffereddin Mehmed el-Bağdadî'nin Konya kadılığına dair olup dâvaların hal ve faslında kur'an, sünnet, hadîs ve sahabenin eserlerine göre hüküm vermesi kaydedildikten sonra diğer menşûrlardaki vazifeler sayılmaktadır.

Beşinci menşur Nasreddin Osman'ın Larende (Karaman) kadılığına tâyinine dair olup diğer vesikalardakine benzer vazifeleri kaydedilmiştir.

Selçuk Türkiyesinde bu mühim resmî tâyin vesikalarından başka Sivas kadılığına meşhur âlim Kutbeddin Şîrâzî'nin nasbe-

dildiğine dair bir menşûr da bize kadar gelmiştir. Onun 680 de Sivas kadısı olduğunu bildiğimize göre [148] bundan önce yazıldığı anlaşılan bu menşurda İslâm adaletinin o derece kuvvetli olup hiristiyan, ve putperestlerin müslüman kadılarına tam bir itimad besliyerek mal ve mülklerini onların sicil, şâk ve vesikalariyle teminata aldıklarını, Anadolu (Rûm) ülkesinin özü olan *Dâr ul-'alâ* (bu unvan diğer kaynaklarda da mevcuttur) Sivas kadılığına Kutbeddin'in tayin edildiği kaydedildikten sonra emîr, melik hâkim, seyyid, şeyh, kadı, imam, büyük, ileri gelen ve bütün Rûm halkı ve hususiyle Sivas ahalisinin onu şer'î işler ve islâmi ahkâm hakkında hâkim ve kadı bilmeleri, dâvaların görülmesinde, vesika, sicil ve nikâh akidlerinin yazılmasında, hazine, yetim ve kayıp mallarının muhafazasında, vakıf ve hayrat işleri ile dinî mansıblar tevziinde tamamiyle ona, onun nâip ve memurlarına müracaat etmeleri emrolunmaktadır [149].

Menşûrlarda hâkimlerin kaydedilen türlü vazifelerini îfada onların maiyetlerinde çalışan memurlar hakkında Muhammed Hinduşâh Nahcivani tarafından verilen iki vesika mahkemelerin teşkilâtını aydınlatmak bakımından burada derce şayandır. Bunlardan biri mahkeme emînliği *(Emîni-i dâr ul-kaza)* olup Emineddin namında birisinin Bağdad mahkeme emînliğine tâyinini yaparken yetim ve kayıp mallara emîn nasbedildiğini, bu malların muhafaza ve nemalanmasında gayret göstermesi, ondan istikraz edilen malların vadesinde ödenmesi ve mahut emânet resmini alması bildirilmektedir. Elimize geçen diğer bir vesika da mahkeme kâtipliği *(muvarriḫi-i ḥucac ve ḳabâlât)* dır. Mahkeme *(Dâr ul-kaza)* kâtipliğine tâyin olunan Şemseddin'in mahkemede satış ve borç kabalc ve hüccetleri, muamele, nikâh ve sair vesikaları her vilâyet ve şehir için ayrı bab ve kısımlara ayırarak defterlere yazıp tarihlemesi, vakıf, mülk, borç ve satış muamelelerini ve nikâh akidelerini tanzim etmesi emrolunmaktadır [150].

[148] Kutbeddin Şirazî hakkında şu bibliyografiye bak. Aksarayî, s. 136, 137 not; Köprülü Armağanı, 533 not.

[149] *Düstur ül-kâtib*. 202b-203a (Köprülü kütüphanesi).

[150] *Düstur ül-kâtib*. 212a-212b.

Gerek bu kayırtlar ve gerekse Selçuk devrinden kalan bir takım vakfiye, temliknâme, hususî şahıslar arasında aktedilen mukavele senetleri kadı ve mahkemelerin bugünkü gibi yalnız adliye işleriyle meşgul olmadıklarını göstermektedir, ki zaten Selçuklulardan önceki islâm devletlerinde durum hemen hemen aynı idi [151]. Elimizde Selçuk devri mahkemelerinden çıkan vakfiye, temliknâme ve senetler mevcut olduğu gibi [152] I. İzzeddin Keykâvus'un kadı Sadreddin Lehâverî tarafından kaleme alınan nikâh akdi vesikası da bize kadar gelmiştir [153]. Muhtevasına işaret ettiğimiz son vesikanın da gösterdiği üzere kadı huzurunda mahkemelerin yaptığı akidler kâtipler tarafından defterlere (sicillere) geçiriliyordu, ki elimize geçen bazı akidler alâkadarlara bir nüshası verilen bu sicillerdeki vesikaların birer suretinden başka bir şey değildir. Alâkalı şahıslara verilen bu gibi bir takım vesikalar istisna edilirse, Selçuk mahkemelerinde cereyan eden bu muameleler ile merkezi hükümetin gönderdiği emîrleri ihtiva eden kadı sicillerinden hiçbiri maalesef zamanımıza kadar gelmemiştir. İçtimaî, iktisadî, hukukî vesair tarihler bakımından çok büyük bir ehemmiyeti haiz oldukları aşikâr bulunan bu defterlerin kaybolması sebepleri arasında Ortaçağda bazan kadıların vazifelerinden ayrıldıkları zaman defterlerini de birlikte götürmeleri itiyadını zikretmek icap eder. Maamafih, Selçuk devletinin mevcudiyetini bildiğimiz devlet arşivi gibi bazı mühim müslüman şehirlerinde kadıların hususî arşivlere sahip olduğuna dair de malûmatımız vardır. Şer'î mahkeme sicillerinin muntazam olarak muhafaza edilmesi keyfiyeti ancak Kanunî Sultan Süleyman'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na aittir ve bu sayede bize kadar gelen çok miktarda Şer'î sicil defterleri vardır[154].

Kadıların vakıf muamelelerinin ifasından başka vakıflara nezaret, irad ve masrafların vâkıfın şartlarına uygun olarak

[151] Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye tarihi*, I, s. 217;

[152] Bu vesikalardan bir kısmı tarafımızdan neşredilmiştir. Neşrettiğimiz vakfiyelerden başka temliknâme ve senedler için bak. Belleten XLVII, s. 564 ve devamı, LXII, 251, Zeki Velidi Armağanı, s. 157.

[153] İbn Bâbî, s. 177.

[154] F. Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, Belleten XXVII, s. 409 İbn al-Belhi, *Fars-nâme*, s. 118. E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d' Islâm*, I, 384,

ziyaa uğramamasını temin etmek vazifesiyle mükellef olduklarını bizim menşûrlar gibi daha evvelki kadı tâyin vesikaları da göstermektedir [155]. Her kadı kendi kaza dairesinde bulunan vakıflara nasıl nezaret ederse Konya'da baş kadı *(Kadı ül kuzzat)* mevkiinde bulunan kimse de aynı zamanda bütün Selçuk ülkesi vakıflarının nâzırı idi. Fakat Türkiye Selçukluları devleti memlekette büyük bir yekûn tutan ve içtimaî hayatta çok mühim bir mevkii olan vakıfların daha muntazam bir şekilde işlemesini temin maksadiyle, görünüşe göre, eski İslâm devletlerinden farklı olarak, ayrıca bir Evkaf Nezareti tesis etmek lüzumunu duymuştur. Filhakika I. İzzeddin Keykâvus zamanında onun hassa hazinedarı ve Çankırı hastahanesi (*Dâr ül-'âfiye*) bânisi Cemaleddin Ferruḫ bütün Selçuk ülkesi vakıflar nazırı tâyin edilmişti [156]. Daha sonra Emineddin Dulcycâni *Emîrdâd* ve *üstâddâr* mevkilerinde idi, ki aynı zamanda Evkaf hâkimi veya müteveilisi bulunuyordu [157]. İmameddin Zencâni de hem Selçuk ülkesi İşrâf divanı ve hem Evkaf idaresi başında idi [158]. Müsameret ül-ahbâr adlı Selçuk tarihini yazan Kerimeddin Aksarayî, Gazan Han tarafından Türkiye vakıfları nazırlığına tâyin edilmişti [159]. Görülüyor ki ayrı bir mevki haline gelen vakıflar idaresi çok zaman Konya kadısından başka bir devlet adamının nezaretinde idi. Maamafih, bu ayrılığa rağmen yine de bazan Konya kadısı aynı zamanda bu vazifeyi de deruhte ediyordu, ki Cemaleddin Huteni de bu meyanda bulunuyordu[160]. Evkaf nezaretinin masraflarını karşılamak maksadiyle vakıfların gelirinden onda bir nisbetinde bir vergi devlet tarafından tahsil ediliyordu. Anadolu Selçuklularından sonra İlhanlılar zamanında da Evkaf nezareti mevcut idi [161]. Evkaf nezaretinin kadılıktan ayrılması dolayısiyle evvelki inşâ mec-

[155] Meselâ bak. Müntecibeddin, *ʿAtebet ül-ketebe*; Müeyyed ed-dîn Bağdadî, *al-Tavassül ilaʾt-tarassul* gibi mühim Münşeât mecmualarına dercedilen ve bizimkilere nazaran daha uzun ve mufassal olan kadılık menşûrları da bu hususlara dair bir çok kayıtları havidir.

[156] Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivi, defter numarası 584, s. 290

[157] İbn Bîbî, s. 655; Aksarayi, s. 88.

[158] Aksarayî, s. 140.

[159] Aksarayî, s. 304.

[160] İbn Bîbî, s. 588.

[161] D'Ohsson, *Histoire des Mongols* IV, 483.

mualarında mevcut olmadığı halde Selçuk Türkiyesinde yazılan muahhar inşa kitaplarında, meselâ yukarıda mezkûr, *Gunyet ul-kâtib ve Kavaid us-risâil* de memleket mütevelliliğine yazılacak tahrirat için nümuneler gösterilmiştir[162]. Yine yukarıda adı geçen *Rusûm ur-risâil* adlı diğer inşâ kitabında ayrı bir tevliyet menşûru dercedilmiş olup *Dîvân ut-tevliyet* başında bulunan kimseye bir mescit ve medreseye ait vakıflar mütevelliliğinin tefvizi yapılmakta vâkıfın şartlarına riayeti temin etmesi ve buna mukabil eski mütevellilere tahsis edilen maaşı alacağı bildirilmektedir[163] Böylece vakfiyelerin tâyin ettiği mütevelliler üzerinde murakabe kadılar ve Evkaf nezareti veya umumi mütevelliler tarafından yapılıyordu[164].

Neşrettiğimiz kadılık menşûrlarından ilk ikisi kadı'lkudat ve kadıaskerlik vazifelerinin Konya kadısında toplandığını göstermektedir. Selçuk kaynaklarında müstakil olarak kadıasker *(ḳażı al-'asâkhir, ḳażı-i leşker)*lerin bulunduğu kaydedildiği gibi[165] Konya kadısının aynı zamanda kadıasker bulunduğuna dair başka kayıtlar da vardır[166]. Orduda şer'î ve hukukî dâvalara bakan askerî hâkimler Anadolu Selçuklularından başka büyük Selçuklular'da, Eyyûbiler'de, Memlûkler'de, Ak ve Karakoyunlular'da, Karamanlılar'da ve nihayet Osmanlılar'da mevcut olup Sem'âni'ye istinaden bu vazifenin ilk defa zuhurunu XII. asrın başlarında, Karahanlılar'da görüyoruz. Bu makamın eski Türk askerî teşkilâtının bir devamı olarak islâmi bir müessese şeklini aldığı anlaşılıyor. Filhakika müslüman Harezmşahlarda *Yolak* ve İlhanlılarda *Yargu* adiyle orduda askerî dâva ve hukuk işlerine bakan mahkemelerin eski Türk örf ve âdetlerine göre hüküm veren ve başlarında kumandanlar

[162] 75b, 65b.

[163] 33 ab.

[164] Nazır ve mütevelli müradif olarak kullanılıyordu (Belleten XLII, s. 228, satır 140. Sultan Sencer'in divanına ait *'Atebet ül-ketebe*de de böyledir.

[165] İbn Bâbî, s. 642; Aksarayî s. 72, 121. Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veled üş-Şefik*, s. 264. Kaynaklarda ve hususiyle vakfiyelerde kadıasker olan bir çok zevatın ismi kaydolunmuştur. Aksaray Kılıçaslan II zamanında bir askerî üs olduğu için ilk zamanlarda Aksaray kadısı aynı zamanda da ordu kadısı (kadıasker) idi (Bak. Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veled-üş-şefik*, s. 264; İ. *Keykâvüs vakfiyesi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivi, defter 584, s. 290.

[166] *Selçuk vakfiyeleri*, Belleten XLV, s. 149.

bulunan müesseseler islâmî bir şekil alan kadıaskerlik makamının menşei olmak icap eder [167]. Sultan Sencer Mecdeddin isminde birini kadıasker tâyin eden menşûrunda onu ordu ve askerlerin kadısı nasbettiğini, dâvaların görülmesinde hükümlerinin kur'an ve sünnete münasip ve uygun gelmesini emrederken ve diğer fermanında da şer'î işlerin kaza meclisine ve resmî işlerin de riyaset divanına tevdi edilmesini bildirirken bu vesika örfî hukuktan gelen bu ananeyi aksettirir [168]. Selçuk iktalarında ve iktâ askerleri arasında şeriat harici dâvalara bakan *divan-ı mezâlim* de Türk ve İslâm hukuk ve örflerinin bir imtizacı neticesidir.

Kaynaklarda Selçuk Türkiyesinde Konya ve diğer şehirlerde vazife görmüş bir çok büyük kadıların adlarını bildiğimiz ve bazıları hakkında da tafsilâta malik olduğumuz halde bizim menşûrların verildiği beş hâkim hakkında bu kaynaklarda malûmata rastlayamadığımız gibi, vesikaların tarihleri derecedilmediği için de zamanları ve hangi Selçuk sultanı tarafından verildiği belli olamıyor. Yalnız Samsun kadılığına tâyin edilen Nizameddin Mehmed Niğdeli kadı Ahmed tarafından zamanın allâması olarak gösterilen ve Konya'da doğup Tokat'ta tavattun ettiği bildirilen ve İbn ül-Nakîb şöhretiyle tanındığı kaydedilen Nizameddin Mehmed bin Mehmed Râzi olduğu sarahatle anlaşılıyor [169]. Menşûr bu zatın nazim ve nesir sahibi bir kimse olduğunu da kaydeder.

14. MÜDERRİSLİK MENŞÛRLARI

XLI inci vesika İlhanî vezîri Şemseddin Muhammed Cüveyni tarafından Nahcivân'da bulunan Azerbaycan atabeglerinin inşa ettirdiği medresenin Efdaleddin ve oğullarına şart kılınan tedris vazifesinin evlâdından Kıvameddin'e tefvizine dairdir. Salih talebeyi mânevî evlât bilmesi, talebenin fazla cedele kapılmaması, haftada bir gün onları toplayarak münazara yapması ve ayda bir gün de her dersten imtihana tâbi tutması ve onların derslerinde tenbellik göstermemeleri, hocalarına hürmette kusur etmemeleri bildirilmektedir.

[167] Osman Turan, *İktâ*, İslâm Ansiklopedisi, s. 956.

[168] *'Atebet ül-ketebe*, s. 59; 79.

[169] *el-Veled üş-Şefik*, Fatih kütüphanesi 4519, s. 190.

XLII inci vesika Türkistan'da Otrar şehrine mensup Seraceddin Ahmed'in Aksaray'da Muzafferiye medresesi müderrisliğine tâyinine dairdir. Talebeye irşad kapılarını açması ve her ay onları yoklaması, talebe'nin hocalarını babalarından daha aziz tutmaları, vâkıfın şartları gereğince, eski müderrisler gibi maaşını evkafı hasılatından alması ve medresenin talebe ve müstahdemleri de bu vakıfların gelirinden hisselerine tesahüp etmeleri, Muzafferiye medresesi mütevelli, mülâzım, muhassil (tahsildar) ve talebesinin Seraceddin Ahmed'i bu tevkii hümâyuna göre mezkûr medresenin müderrisi bilerek ona hürmetlerini arttırmaları emredilmektedir[170]. Aksaray'daki Muzafferiye medresesi bugün harap bir vaziyette mevcuttur. Kılıçarslan'ın inşa ettirip askerî bir üs haline getirdiği, medrese ve zâviyelerle bezediği Aksaray'da bulunan bu medresenin de onun tarafından inşa edildiğini tahmin ederken bu hüviyeti dolayısiyle şehrin *Dâr uz-zafer* unvanı ile Muzafferiye adı arasında bir münasebet olduğunu sanıyoruz[171]. Niğdeli Kadı Ahmed Aksaray'ın Anadolu'da teferrüdü sebepleri arasında ülemasını zikreder[172] Vesikanın tarihi olmadığı gibi müderris hakkında da malûmatımız bulunmadığından menşûrun hangi zamana ve sultana ait olduğunu tâyin etmek mümkün değildir.

15. HATİPLİK MENŞÛRU

XLIII. vesika hafız ve imamların dizgini sahibi, hatip ve âlimlerin direği ve davudî sese malik olarak tavsif edilen Cemaleddin Mehmed'in, zahid ve dindar olduğu cihetle, Konya'da bulunan merhum kadı İzzeddin camii hatipliğine tâyinine dair bir menşûrdur. Vesika cuma günlerinde, bayramlarda, beş vakit namazda ve ragâib, berât ve kadir gibi mübarek gecelerde camie gelip hitabet vazifesini yapması ve vaaz, nasihat, tenbih ilân ve ihtarla hakikat yolunda bulunan cemaati ikaz etmesi, Allaha hamd ettikten sonra Hazreti Peygamberin ruhuna ve devletimize dua ederek hutbeye nihayet vermesi hususlarını

[170] Selçuk medreseleri hakkında bak. *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 71-80.

[171] Osman Turan, *II. Kılıç Arslan*, İslâm Ansiklopedisi, s. 701.

[172] *el-Veled üş-Şefik*, Fatih Kütüp. No: 4519 s. 190.

zikretmek suretiyle ona vazifesini bildirmekte ve maaşını da, evvelki hatipler gibi, evkafı hasılından alması kaydolunmaktadır.

Câmiin bânisi olarak zikredilen Kadı İzzeddin'in meşhur Konya kadısı ve vezir İzzeddin Muhammed olup onun kazaî ve siyasî faaliyetleri hakkında oldukça malûmat sahibi bulunuyoruz[173]. Fakat onun bu camii hakkında malûmat sahibi değiliz ve bugün Konya'da bu isimde bir camie rastlamıyoruz. Ancak Kadı İzzeddin türbesinin ona ait olacağı şüphesizdir[174]. ve bu camiin zamanla kaybolduğu anlaşılıyor.

16. HÂFIZLARIN TÂYİNLERİ

Hafız Cemaleddin Mehmed'in kur'an okumaktaki şöhreti ve sesinin güzelliği dolayısiyle hassa hafızları meyanına idhal edildiğine dair olan XLIV üncü vesikada hazer ve seferde sultanın yanında mülâzemet ederek ruha ferahlık vermesi ve İstiyfâ divanı kaleminde yazılı olan şeyi maişeti için tasarruf etmesi kaydedilmektedir. Bu vesika, Selçuk sarayında hassa hafızlarının, daimî bir vazife icabı, mevcudiyeti ve tâyinine dair yegâne olmak bakımından ehemmiyetlidir.

Eserin XLV inci ve hafızlık tâyinine dair olan ikinci vesika da türbe hafızlığı için verilmiştir. Bunda Selçuk sultanı Sivas'ta bulunan ceddinin türbesi hafızları meyanında hizmet etmesini bildirdiği, hafız ve imamların iftiharı, Nureddin Nuri'nin mutad vakitlerde kur'an okumak ve dua etmek suretiyle vazifesini ifa etmesi ve vâkıfın ruhuna göndermesi ve kendisinden önce bu vazifede bulunan Veled-i Sistânî'ye tahsis olunan hafızlık maişetine tasarruf etmesi emrolunmaktadır. Vesikanın Sivas'ta bulunduğunu kaydettiği ceddinin türbesinden maksat orada yaptırdığı meşhur hastahane *(Dâr uş-şifâ)*nin bânisi bulunan I. İzzeddin Keykâvus'un bu bina içerisinde inşa edilmiş olan türbesi olup Sivas'ta başka bir Selçuk sultanının türbesi mevcut değildir[175].

[173] *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV, indekse bak.; aşağıda s. 66, bak.

[174] Mehmed Önder, *Konya rehberi*, Konya 1950, s. 80.

[175] Osman Turan, I. *İzzeddin Keykâvus*, İslâm Ansiklopedisi, s. 640; *Selçuklular zamanında Sivas şehri*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, 4, IX (1951), s. 452.

17. MESCİD İMAMLIĞINA TAYİN

XLVI. vesika Nasreddin Osman'ın Malatya'da Seyfeddin Sungur mahallesi mescidi imamlığına tayini için tefviz edilmiş olup beş vakit namazda vazifesini ifa etmesi, evkafın imarına itina edip yıkılma tehlikesine imkân verilmemesi emredilmekte, evvelki imamların maaşına tahsis olunana tasarruf etmesi, o mahallenin cemaati, ayan ve *ahi*lerin tevkii hümayuna itimad etmeleri kaydolunmaktadır.

18. ZÂVİYE ŞEYHLİĞİNE TÂYİN

XLVII inci menşûr Muhiddin Mahmud'un tarikat salik-lerinden, zâhid ve tekva sahibi olup Antalya'da merhum bulunan birisinin zaviye i (hânekah) şeyhliğine tâyini için ısdar edilmiştir. Vesikanın şeyhin ibadete devam etmesi, zâviyenin cemaat ve mukîmlerine rehber olması ve zikr ve ibadetle meşgul bulunmalarına himmet etmesi ve zâviyeye gelen sâlih ve fakir misafirlere itina göstermesi, her namazdan sonra saltanata dua etmesi emrolunmakta ve emirlerin, memurların (*kârdâran*) ve mezkûr Evkaf mütevellilerinin Şeyh Muhiddin'in vâkıfın şartlarına göre maaşını alacağını bildirmektedir. Vesika "*merhûm filân*" kaydiyle bu zaviyenin kime ait olduğunu tasrih etmiyor. Antalya'da Celâleddin Karatay'a ait bir zâviye[176] *(Dâr uş-şulehâ)* mevcut idiyse de bu devir Anadolusunda pek çok zâviye bulunduğundan aynı zaviyenin bahis mevzuu olup olmadığı malûm değildir. Selçuk Türkiyesinde kervansaray, imâret gibi büyük bir yekûn tutan, dinî, kültürel ve içtimaî tarih bakımından mühim bir mevkii bulunan zâviyeler hakkında ayrı bir tetkik yapacağımızdan burada bu hususta fazla bir şey söylemiyeceğiz.

19. HASTAHANE TABİPLİKLERİNE TÂYİN MENŞÛRLARI

XLVIII ve XLIX uncu menşûrlar tâbiplerin tayinlerine dair olup şimdiye kadar bu mevzuda elimize geçen yegâne

[176] *Selçuk devri vakfiyeleri* III. Belleten XLV, s. 83, 133.

resmî vesikalardır. Bunlardan birincisi tabip ve hekimlerin meliki, zamanın Calinos'u ve devrin Hipokrat'ı sıfatlariyle tavsif edilen Burhaneddin Ebu Bekir'in Konya'da Alâeddin Keykubad tarafından yaptılan *Dâr uş-şifâ-i 'Alâî*'ye tâyini için ısdar edilmiştir. Hasta ve malûlleri tedavi ve mualecede üstadlar gibi hazakat ve şefkatle muamele etmesi, hasta ve deliler arasında fark gözetmemesi, bu hizmetlerinin sevabı merhum vâkıfin ruhuna ve sultana vasıl olması bildirilip temenni edildikten sonra bu hastahanenin eski tabibi merhum İzzeddin'in bu muessisenin evkafından aldığı maaşa tasarruf edeceği, nâip ve hâkimlerle bu vakıfların mütevelli ve mutasarrıflarının buna itimad etmeleri kaydolunmaktadır.

İkinci vesikada zamanın Calinos'u mevkiinde bulunan Tabip Şerefeddin Yakub'un tedavi ve mualecede çok tecrübe kazandığı cihetle sultanın hususî tabipliğine tâyin edilip hazer ve seferde onun hizmetinde bulunması ve istiyfa divanında kendisine tahsis edilen maaşa tasarruf etmesi kaydedilmektedir. Bu iki menşûr, tababet mevkilerine tâyin hususunda, elimize başka vesika geçmemiş olduğundan, bunların tarihî bir ehemmiyeti hâizdir. Yalnız yukarıda zikrettiğimiz *Rusûm ur-risâil* adlı inşa kitabının nümunelik olarak dercettiği bir tıbbî tâyin *(Takrir-i tabîbî)* vesikası, tabip ve hastahane *(Dâr uş-şifâ)*nın ismini zikretmemekle beraber, hakikî bir vesikadan iktibas ettiği bir menşûr olup burada Şerafeddin lâkabını haiz olan bir kimseyi bir hastahanenin tabipliğine tâyin ederken hastaları mualecede, devâ ve meşrubatın terkibi, ekşi, dâne ve müshillerin eskilerin kitaplarından yazıldığından fazla miktarda olmaması, fakir ve zengin arasında fark gözetmemesi tenbih edilmekte ve hastahanelerde tıp tahsilinin yapıldığını da ifade ederek bu tabibin tıp ilmi öğrenen talebelerin müşkül mesclelerini açık delillerle aydınlatması kaydolunmaktadır [177]. *Gunyet ul-kâtib* ve *Kavaid ur-risâil* gibi nümunelik küçük inşa kitaplarında da tabiplere nasıl hitaplarda bulunulacağına dair ifadeler mevcuttur [178].

[177] Varak 32a-32b.
[178] 78b, 66a.

İktisadî ve kültürel bakımdan çok ileri bir durum arzeden Selçuk Türkiyesinde tababet de o derece ehemmiyet kazanmış ve bütün içtimaî yardım ve hayır müesseseleri gibi hemen her şehir ve kasabada *Dâr uş-şifâ, Dar ul-'âfiye, Dâr uş-şıḥḥa* veya *Bîmâristan* adiyle hastahaneler inşa edilmişti. Kayseri'de Gevher Nesîbe (602/1205) Sivas'ta I. İzzeddin Keykâvus 1217-(612), Konya'da I. Alâeddin Keykubâd (1220-1237), Çankırı'da Atabeg Ferrûh (633/1235), Divriği'de Mengüciklerden Behramşah'ın kızı Turan Melek (626/1228), Amasya'da Torumtay (665/1266), Tokat'ta Muîneddin Pervâne (674/1275), Kastamonu'da Pervaneoğlu Ali (671/1272), Amasya'da İlhanî hükümdarı Olcaytu (708/1308) tarafından yapılan hastahaneler isimlerini ve bânilerini bildiğimiz eserlerdir. Beylikler devrinde de Selçuklar zamanında inşa edilen hastahanelere bazı yenileri daha ilâve edilmişti. Bütün bu hastahanelerde tedâvi meccâni olup her birinin büyük vakıfları olduğu gerek bunların bize kadar gelen vakfiyeleriyle ve gerekse bu vakfiyelerin muhtevalarını gösteren Evkaf defterleriyle sabit olmaktadır[179]. Selçuk Türkiyesinde tababet, tıbbî müessese ve teşkilât o kadar ilerlemiş bulunuyor idi, ki Karatay kervansarayı ile Kütahya'daki Germiyan oğlu Yakup Bey'in imaretine ait vakfiyeler bu müesseselere gelen veya orada iken hastalığa tutulan yolcuların şifa buluncaya kadar bunların hastahane *(bîmâristan)*lerinde meccanen tedavi edilecekleri vakfiyelerinde kaydedilmiştir[180]. Bizim menşûr Burhaneddin Ebu Bekir'i *Dâruş-şifâ-i 'Alâî* tabibliğine tâyin ifadesini kullanırken onun ihtisasından bahsetmediği gibi hastahanenin başka bir tabibi olmadığı intibaını da vermektedir. Konya gibi payitaht bir şehrin bu meşhur hastahanesinde mütehassıs başka doktorların daha bulunmadığını sanmak müşküldür. Nitekim I. İzzeddin Keykâvus'un Sivas'ta inşa ettirdiği hastahanede, cemi sigasiyle, hiç olmazsa, hâzik tabiplerin, göz mütehassısları ve cerrahların

[179] Bak. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Ankara 1940; M. Cevdet, *Zeyl 'ala aḥiyya*, İstanbul 1932, Melikşah'ın torunu Sultan Mahmud'un ordusunda askerle birlikte seyyar ve kırk deve ile taşınan bir hastahane vardı (Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye* III, s. 375).

[180] Osman Turan, *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 58.

bulunduğunu vakfiyesi kaydetmektedir[181]. Alâeddin Keykubâd tarafından yaptırdığı isminden anlaşılan bu hastahanenin büyük ve metin bir bina olduğunu dahilî mücadelelerde bir emîrin orada tahassün etmesiyle sabittir[182]. Müstahkem kervansaraylar gibi metin bünyeleri dolayısiyle hastahaneler de âsilerin sığındıkları yerler idi; Aksaray *Dâr üş-şifâsı* da böyle bir hâdiseye sahne olmuş bulunuyordu[183].

Bazı islâm merkezlerindeki medreselerde şer'î ilimler yanında tıp ve sair müsbet ilimlerin okutulduğuna dair malûmatımız olduğu halde Selçuk Türkiyesi medreselerinde tıp tedrisatı yapıldığı hususunda bir kayıt yoktur[184]. Tıp tahsili umumiyetle diğer bazi İslâm memleketlerinde olduğu gibi Türkiye'de de hastahanelerde cereyan ediyordu. Nitekim yukarıda muhtevasını naklettiğimiz *Rusûmi ur-risâil* adlı inşa mecmuasındaki bir menşûr hastahaneye tâyin edilen doktorun orada hastaları tedaviden başka tıp talebesinin yetişmesi vazifesiyle de vazifelendirildiğini beyan ediyor. Selçuk Türkiyesi, her sahada olduğu gibi, tıpda da pek ilerlemiş bulunduğundan şehirlerde tababet icra eden pek çok hekimlerin mevcut olduğunu ve bir kısmının da isimlerini biliyoruz. İbni Bîbî Sultan Alâeddin Keykubâd zamanında her tarafta meşhûr olan beş tabibin ismini zikretmektedir[185]. Eflâki Anadolu'da muhtelif şehirlere mensup bir takım doktorların isimlerini kaydediyor[186]. Bununla beraber İslâm medeniyetinin başlangıcında müslümanlara muallimlik yapan Şark hıristiyanları artık bu mevkilerini kaybettikten sonra bile tıp ilminde yine eski ananelerini muhafaza etmişlerdir. Bu sebeple hıristiyan tabipler Türkiyede de mevki ve faaliyetlerini devam ettirebilmişlerdir. Filhakika Türkiye'de henüz medenî ve kültürel inkişafın başladığı II. Kılıç

[181] Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivi, defter 584, s. 290.

[182] Aksarayî, s. 249.

[183] Aksarayî, s. 299, 306, Osman Turan, *Selçuk Kervansarayları*, Belleten XXXIX, s. 477. Bu Aksaray hastahanesi *Bezm u Rezm*'de *Timâr-hâne* olarak zikredilir (s. 465).

[184] *Selçuk devri vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 75.

[185] İbn Bibî, s. 296.

[186] Eflâki, *Menâkib ül-'Arifin*, Fr. terc. Huart, I, 93, 96, 96 284, 285, 288; II, 334. 415.

Arslan zamanında onun vezîri İhtiyareddin Hasan ile emîr-ahûr Seyfeddin'i tedaviye giden Urfalı Hekim Hasnon[187] dan sonra tababetin Anadolu'da çok ileride bulunduğu Alâeddin Keykubâd devrinde bile hıristiyan tabiplere ihtiyaç hissediliyordu. Meselâ bu sultanın tedavisine iştirak eden cerrah Fasîl, Safiyüddevle ve tababette zayıf olmakla beraber bildiği tarih ve hikâyeler dolayısiyle daimî onun sohbetin de bulunan Süryani Ebu Salim ve Harputlu Şam'ün bu meyanda zikredilebilir[188]. Şamlı Mûhadâb adlı bir doktor pazar yerlerinde para ile hastaları tedavi ederdi. Sonra Melik ül-Âdil oğulları hizmetine girerek diğer tabipleri meslekî faaliyetlerinden uzaklaştırmış idi; Ölümünden önce (630/1232) evlâdı olmadığı için evinin tıp mektebi haline gelmesini ve kitaplarının orada muhafaza edilmesini vasiyet etti ve yalnız müslümanların orada tahsil görmelerine müsaade edip hıristiyan ve yahudilerin eve girmelerini menetti[189]. Selçuk Türkiyesi şehirlerinde tıbbî ecza satmağa mahsus dükkânlar (eczahâneler)a Hindistan'dan bile tıbbî nebatlar (ilâçlar) getirtilip satılıyordu[190]. Hattâ Kervansaray hastahanelerinde dahi kendi ölçülerinde eczahâneler mevcut idi[191].

Alâeddin Keykubâd'dan önce Sivas, Çankırı gibi Anadolu şehirlerinde hastahanelerin bulunduğu zamanlarda Konya'da hiç olmazsa bir hastahanenin mevcut olduğu şüphesiz olduğuna göre bizim vesikada ve diğer kaynaklarda sık sık geçen *Dâr uş-şifâ-i 'Alâî* Selçuk payitahtının yegâne hastahanesi olmamak icap eder[192]. Hastahaneye ait vakfiye maalesef elimize geçmemiştir. Yalnız Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğünde bulunan Konya vakıf defterinde (s. 584) "*Vakf-i Dâr uş-şifâ der nefs-i Konya*" kaydiyle bu müessesenin bahis mevzuu olduğu

[187] Ebülferec, İng. terc. Budge, s. 391; *Muhtasar* 443.

[188] İbn Bîbî, s. 296, 297; Ebülferec, *Muhtaşar ud-düvel*, s. 444

[189] Ebülferec, İng. terc. Budge 399.

[190] *Menâkib ül-'Arifin* I, s. 74.

[191] *Selçuk devri vakfiyeleri* III, 58.

[192] Fakat Prof. Sübeyl Ünver, *Selçuk Tababeti tarihinde* (s. 65-69, 95) Celâleddin Karatay'ın kardeşi Kemaleddin'e ait zâviyeyi hastahane sanması doğru olmadığı gibi "طشت" ı "طب" olarak okuyup onu doktor zannetmesi de yanlıştır.

şüphesizdir. Burada hastahanenin vakfı olarak altı parça köy ile bir takım bağ ve tarlalar zikredilmektedir.

Menşûrun tarihi kaydedilmediği gibi hangi sultan tarafından verildiği de malûm değildir. Fakat vâkıf, "*merhûm*" kaydiyle zikredildiğine göre bunun Alâleddin Keykubad'a ait olamıyacağı muhakkaktır. Dârüşşifa'nın tababetine tâyin edilen Burhaneddin Ebu Bekir'den önce orada merhum İzzeddin'in doktor olduğu kaydediliyor, ki İbn Bîbî'nin Keykubâd zamanı tabipleri arasında zikrettiği Musullu İzzeddin bin Hubel'in bu zat olması galip bir ihtimal dahilindedir [193]. Bizim menşûrun İzzeddin'den sonra Darüşşifa tababetine tâyin edildiğini bildirdiği Burhaneddin Ebu Bekir'in İbn al-'Adîm'ın Hekim Nakîb lâkabiyle maruf Ebu Bekir bin Yûsuf bin Muhammed ül-Hekim adiyle bahsettiği zata isim ve tarih bakımından tevafuk etmektedir. Gerçekten bu müellife göre aslen Resülaynden olan bu doktor Anadolu'ya giderek Aâleddin Keykubad'ın hizmetine girmiş, orada çok servet sahibi olmuş, daha sonra oğlu Keyhusrev ve Keykâvus'un hizmetinde kalmış ve bu sonuncu Sultan onu Haleb'e ve Şam'a, Mısır'a, Eyyubî meliklerine göndermiş. Bu malûmat onun hastahane tabibliğine tâyininin Keyhusrev (1237-1246) zamanında olduğunu kabul etmemizi gerektirmektedir. Aynı müellif, Türkiye'ye seyahat edip Keyhusrev II. in hizmetinde hekimlik yapan ve nihayet Tatarların istilasında onlara esir düşüp bu meslekte olduğunu öğrendikten sonra bunlar tarafından Haleb'e elçi olarak gönderilen Rakkalı Rıdvan bin 'Ali adlı bir tabipten daha bahseder[194]. İkinci menşûrun, sultanın hususî hekimi olarak, tâyin ettiğini gösterdiği Şerafeddin Yakub hakkında malûmatımız yoktur.

20. SEYYİDLERE DAİR MENŞÛRLAR

L inci, vesika seyyidlerin (Peygamber evlâdı) nakîbliğine (reisliğine) tâyin için sadır olan bir menşûrdur. Burada Peygamber neslinden gelenlerin medhiyesi yapıldıktan sonra Sadreddin

[193] İbn Bîbî, s. 296.

[194] İbn ül-'Adîm, *Bugyet üt-talab*, British Museum, Add. 23354, varak 5a-5b. 195; *Bugyet*, Ahmet III. 2925, 946,

Yusuf'un asaleti, nesebinin sıhhati ve dindarlığı kaydedilerek Selçuk Türkiyesinin seyyidleri reisliğine tâyin edildiği, eskiden olduğu gibi onun, evlâdı ve torunları için muayyen olan bir *idrâr* (maişetini temin eden daimî bir irad) tecdid edilip ona bağışladığını, seyyidlerin ahvalini zabt etmesi, nesebi sahih olan seyyidlere riayet, seyyidlik iddiasında bulunanları hakikî seyyidlerden ayırması bildirilmekte ve devlet erkânı, emirler, sadr ve seyyidlerin ona hürmet etmeleri tenbih edilmektedir.

Emevî ve Abbasî devirlerinde vukubulan hilâfet mücadeleleri dolayısiyle bir çok tazyiklere uğrayan Hazret-i Peygamber evlâdı (seyyid ve şerifler) İslâm dünyasının her tarafına dağılmıştı. Bunlar çok itibar görürler ve kendilerine devletler tahsisat bağlardı. Bu sebeple her zaman ve her yerde bir çok kimseler seyyidlik ve şeriflik iddiasında bulunurdu. Bunların sahtelerini hakikîlerinden ayırabilmek için nesebleri tetkik olunur, sahih olanlarını tasdik eden vesikalar verilirdi. Buna rağmen, İslâm dünyasında dağılmış bulunan bu seyyid ve şeriflerin ellerindeki vesikalar ne olursa olsun, ekserisinin Peygamber neslinden gelmediği şüphesizdi.

Bizim mecmuadaki LII inci vesikada Cemaleddin adlı bir seyyide verilmiş *müsellim*lik fermanıdır. Ferman itimada şayan kimselerin onun nesebinin sıhhatine şahadet ettiklerini ve ecdadı Selçuk sultanları gibi kendisinin de Peygamber evlâdına îzaz ve ikram göstermek istediğini beyan ettikten sonra kendi saltanatı dahilinde gidip geldiği her yerde yaptığı alış verişlerde her türlü vergi (*hukûk*), *bâc* (hudut ve geçidlerde alınan resim), *bedrika* (kervan ve yolların muhafızları için alınan resim) ve yol müsaadesi *(cevâz-i râh)* resimlerinden muâf ve müsellem olduğunu, kalb huzuriyle Sultanın devletine ve ömrüne dua etmesi emrolunmakta ve memurlar (*kârdârân*), tahsildar (*'ummal*), yol muhafız askerleri *(bedrekaciyân)* ve sair kimselerin Seyyid Cemaleddin'i aziz tutup her türlü vergi ve resimlerden muâf ve müsellem olduğu bildirilmektedir. Ticaretle iştigal ettiği anlaşılan bu zata verilen bu fermanın ihtiva ettiği bu resimler Türkiye ticaret tarihi bakımından mühimdir[195]. Mogol devrine

[195] Ortaçağda Türkiye İktisadî tarihi adiyle neşredeceğimiz eserde bu hususlara dair tafsilât vardır.

mahsus ticaret vergilerine dair ıstılahların zikredilmemiş olması bu fermanın daha eski bir devre ait olduğunu meydana koymaktadır.

LI inci vesikada Seyyid Celâleddin Veled-i Salâye'ye Konya varidatından *(vucûh)* saltanat hazinesine ait vergilerden üç bin dirhem *('adet)*, nesilden nesle intikal etmek üzere, ebedî bir *idrâr* olarak, tahsis edildiğini bildiren bir fermandır. Ferman emirlere, nâiblere ve memurlara yıl yıl, ay ay ve gün gün bu meblâğı ödemelerini, kıymet değişikliğine (*kuṣûr*), meblağın geri tutulmasına (*ihtibas*) ve *telciye* [196] ye müsaade edilmemesi ve her defasında yeni bir hüküm ve berat istenmemesi emredilmekte, saltanat ve milletin emir ve nâiplerinin bu hususları bizim buyuruğumuz bilmeleri ve itimad etmeleri tenbih olunmaktadır.

Emîr-i 'ârîż ve *Melik-ül kelâm* mevkilerini işgal eden ve nihayet vezir olan Erzincanlı Nizameddin Ahmed aynı zamanda seyyidlerin de reisi idi [197].

21. MELİK UŞ-ŞU'ÂRÂLIK BERÂTI

LIII üncü vesika Muhiddin Ebu'l-Fezail'in *Melik uş-şu-'arâlığa* tâyinine dair olup burada onun baba ve dedeleri zamanındanberi saltanata mülâzemet ettiği bu vazifeye getirildiğini, her defa sultanın meclisinde musahiblere fesahat ve belagatini göstermesi, nazımlariyle gönüllere ferahlık vermesi, mübarek günlerde ve bayram merâsimlerinde tebrik şartlarını takdimden sonra güzel şiirler ve zarif sözlerle lâtif tabiatlı ve hassas kalbli olanlara tenezzüh bahşetmesi ve her manzumenin sonunda devletimizin devamı için dua ibareleri koyması bildirildikten sonra İstiyfâ divanı kaleminde kendisine tahsis olunan maaşa tasarruf edeceği kaydedilmektedir.

Selçuk sultanlarının ilim, edebiyat ve sanat erbabını himayeleriyle alâkalı olarak bizzat sarayda bu gibi insanlara mahsus resmî makamlar ihdas etmişlerdi ki şairlerin reisliği *(Melik*

[196] *Telciye* tâbirinin bizce malûm mânası (Bak. Osman Turan, *İktâ*, İslâm Ansiklopedisi, VI, s. 956) yanında burada neye delâlet ettiği vâzıh değildir.

[197] İbn Bâbî, s. 126; 202, 415.

üş-şuará) bu meyanda idi. Bizim emirnâmenin tevcih edildiği Muhiddin'den başka Erzincanlı Nizameddin Ahmed, Bahaeddin Ḳāni'î gibi şairlerin bu makamda bulunduklarını biliyoruz[198]. Bu sebeple bu makama yapılan tâyinlere dair yegâne olarak elimize geçen bu vesikanın ehemmiyeti vardır. Filhakika vazifesi az çok anlaşılan bir saray şairinden neler beklendiği ve neler yapması gerektiği burada vuzuhla meydana konuyor.

22. SULTANIN ÜSTADLIĞINA TÂYİN

Selçuklularda ve diğer müslüman devletlerde rastladığımız *ustâd ud-dâr*'dan başka bir de sultanın üstadlığı adı altında sarayda bir makamın mevcudiyeti bu LIV üncü vesika ile meydana çıkmaktadır.

Selçuk sultanı burada saltanat tahtı civarının âlim ve fazıl kimselerle dolu olmasını arzu ettiğini, etraftan ilim ve fazlı meşhur bulunan Nizameddin el-Hucendi'nin daima padişahların meclis ve sohbetlerinde bulunduğunu, ilim, lisan ve yazı fenlerinde imtiyaz kazandığını, bu sebeplerle ona büyük mansıblardan biri olan sultan üstadlığı mansıbını lâyik görüp huzur ve meclislerde bulunmasını, bu münasebetle de lâkablarına *Üstad us-saltanat il-mu'azzama* lâkabının ilâve edildiğini ve bu vazife icabı hüccet, irşad, talim ile uğraşıp kitabet, muhaberat, hesap, tarih ve sair münasip gördüklerini öğretmesi ve tâyin edilen maaşa tasarruf etmesi beyan edilmektedir.

23. ŞEYHLERE MAAŞ TÂYİNİ

Selçuklular zamanında ilim, sanat ve tarikat mensupları devletin himayesine mazhar bulunuyordu. Medrese, zâviye ve sair dinî ve kültürel müesseselere vakıflar yapıldığı gibi bunların bazı münferid mensuplarına da daimî maaşlar *(idrâr)* tahsis edilirdi. Bu meyanda LV inci vesika Necmeddin adlı zühd ve takvasiyle meşhur, ulema ve meşayihten bir zat uzlet köşesine çekildiği, ibadet, talim ve fetva ile uğraştığı için onun sıkıntıya uğramadan ibadet ve ecdadımıza duada devam edebilmesi

[198] İbn Bâbî, s. 126, 202, 415; Eflâkî, I. s. 202; İbn Bibî'de *Melik ul-Kelâm* ıstılahı da *Melik uş-şuará* demektir.

maksadiyle *Dîvân-i işráf* kalemiyle tâyin olunan maaşa tasarruf etmesini bildirmekte ve bu menşûru okuyan nâip ve memurların tevkî-i hümâyuna itimad etmeleri ifade edilmektedir.

24. VİLÂYET İMAMLARININ VERGİ MUÂFİYETİNE VE HALKIN İBADETE DEVAMINA DAİR DİVAN EMİRNÂMESİ

LVI ıncı vesika "himmetimiz devletin devamını ve memleket işlerinin nizamını korumak, Muhammed'in dinini yüceltmek, batılın temellerini yıkmak içindir. Bu da farzların başı olan beş vakit namazla kaimdir. Bu sebeple halk namaza devam etmediği, nefsanî gayeler ve şeytanî düşüncelerle meşgul olduğu, mescitler hâli kaldığı, imamlar oralardan ayrıldığı için, bu divan *misâli* (emirnâmesi) kaleme alındı. Şöyle ki nâiplerimizin ihtimamında bulunan bütün vilâyet mescitlerimizin imamları ortadan çekilmiş ve reâyanın dalâlette bulunmasiyle rağbetten düşmüştür. Bundan dolayı onlar bütün divan *tekâlif*, *'avâriż* ve *hâdisâtın*dan muâf ve müsellemdirler ve bunların hayvan ve arazilerine (*afdine*) *tapkur* [199] (ilâve vergisi) koymasınlar. Böylece vilâyet, nâip, hâkim ve kedhüdaları imamları aziz tutmak suretiyle onlar da toplanıp ibadet ve camilerde namazı eda ile meşgul olsunlar. Halkın namaza tahriki ve rağbetine çalışmak, eğer ezan okunduğu zaman cemaat namaza hazır olmazsa şeriatin emri icabı sert ve zecrî tedbirlere baş vurmalarına müsaade vardır. Bütün halk namaz kılma hükmüne uyarak iki cihân saadetini bunda bulsun ve sevabını devletin devamına ilhak etsin" hüküm ve emirlerini ihtiva etmektedir. Selçuk Türkiyesi din Tarihi bakımından çok mühim olan bu emirnâmenin tarihi dîvânî rakamlarla verilmiş olup bize göre 717 rakkamına delâlet etmektedir. Selçuk Türkiyesinde göçebe ve köylü kitleler İslâmiyeti uzun zaman sathî bir şekilde kabul etmiş bulunduğundan bu keyfiyetin İslâm din ve kültürüne kuvvetle bağlı bulunan şehirlerdeki münevverleri ve devleti bazan bu hususta bir takım gayret ve tedbirlere sevk ettiği görülüyor. Selçuk devletini İslâm din ve

[199] Bu vergiler hakkında malûmat, Orta-Çağ Türkiye İktisadî Tarihi adlı neşredeceğimiz eserde mevcuttur.

medeniyetinin inkişafı ve yayılması hususunda sarf ettiği gayretler malûm olmakla beraber bu tarzda emirler ve tedbirlerle fiilî harekete geçtiğine dair elimizde başka bir kayıt ve vesika mevcut bulunmadığı için bu emirnâmenin ehemmiyeti büyüktür. Bununla beraber, burada bunun delâlet ettiği mâna üzerinde izahata girişecek değiliz[200]. Yalnız verilen tarih emirnâmenin İlhanilerin Anadolu Umumî Vâlisi Timur-taş noyan (717-727) a aid olduğunu gösterdiği gibi onun dinî gayret ve siyaseti dolayısi ile Mehdi unvanile şöhret bulduğu, *Zimmî*leri müslümanlardan tefrik için onlara mahsus kıyafetleri icbar ettrği (*Studia İslamica* I, deki makaleme, P. 94 bak.) göz önüne getirilirse bu vesikanın sudûru sebebi anlaşılır.

25. DİVÂNA MENSUP İKİNCİ DERECE MEMURLARIN TAYİNİNE DAİR ÖRNEKLER

Eserin son bir kaç vesikasını mutavassıt mevkilere tâyin hususundaki nümunelik menşûrlar teşkil eder. Bunlardan birincisi (LVII. vesika) türkçe *İnanç* lakabiyle zikredilen Nasreddin Nusret'in Konya'da *Divâ-ül-hakem* (veya *hakemî*) işlerine hâkim tâyin edildiğine dairdir. Menşûrda, merasimde, işlerin (mesalih) zabtında, muamelâtın takriri ve vergilerin (*vücûdât*) keşfinde gayret göstermesi, kanunlara riayet etmesi, kayıp işlerini anlamağa çalışması, bütün mühim işlerin onun bilgisi dahilinde cereyan etmesi, iyilerin terfihinde, kötülerin tevbihinde sonuna kadar gitmesi ve kimsenin zulme uğramasına müsaade etmemesi ve bu hizmetlerine karşılık olarak da tâyin edilen maaşa tasarruf edeceği ifade edilmektedir.

Bu vesika ile bir *Dîvân ül-hakem (hâkemî)* ve bunun işlerine bakan bir hâkimin mevcudiyetini anlıyorsak da, zikredilen hizmetler kâfi derecede vazıh değildir. Bununla beraber, bunların Şer'î kaza ile alâkadar bulunmadıkları da meydana çıkmaktadır. Türk-İslâm devletlerinde Şer'î kaza yanında örfden gelen hukukî dâvaların hallinde lâik bir kaza ananesinin mevcudiyetine 13. fasılda küçük bir işarette bulunmuş isek de, burada bahis

[200] Bak. Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak*, Köprülü Armağanı, s. 537-549.

mevzuu hâkimin örfî işlerle meşgul olduğu, yani vesikanın zikrettiği *Dîvân ül-hakem* veya *Şugl-i hakemî*'nin örfî- hukukî dâvarlara rüyet eden bir mahkeme olduğu da sarih değildir. Filhakika bu isimdeki müessesenin *Divân-i mezâlim*, *Divân-i 'adl* (-*dâd*), *Tolak* ve *Targu* gibi türlü isimlerle zuhur eden örfî mahkemelere verilen diğer bir isim olduğunu da bilmiyoruz. Selçuk Türkiyesinde de bazan hükümdarların bazan da nazır rütbesinde bir devlet adamının riyasetinde *Divân-i mezalim*, *Divân-i 'adl* adiyle Şeriat harici ve örfî menşelerden gelen mevzu ve meselelerle meşgul bir mahkemenin altında, ikinci derecede idarî-hukukî bir makamın bahis mevzuu olması muhtemeldir. Fakat kaynaklarda bu isimde bir makamın mevcudiyeti zikredilmiş değildir. Eski inşa kitaplarında dercedilmiş menşûrlarda kadının rüyet edeceği hukukî mesele ve mevzulara temas edilirken nâdiren bunların şer'î ve hükmî *(a'mal-i şer'î ve umûr-i hükkmî* [201]*)* diye ikiye ayrıldığı meydana çıkmaktadır ve her iki cins hukuk işlerinin aynı kadıya havale edildiği görülmekte ve bu vesile ile de *hükmî* ıstılahına rastlanmaktadır. Fakat daha sonra Celayirliler devrine ait meşhur inşa kitabı *Düstûr ül-kâtib*'de tam bizim menşurda bahsedilen ıstılah ve mansıba dair bir menşûr meydana çıkmıştır. Gerçekten orada yalnız bir şehir veya vilâyete değil bütün memlekete şâmil olduğu başlığından anlaşılan bahis mevzuu vesika *Der tefviz-i hakemî-i memâlik* adı altında havas ve avamın işlerini ıslâh ve tanzim için emir-memur, hâkim-mahkûm, galip-mağlup, zalim-mazlûm arasında bir hakeme ihtiyaç olduğunu, şeriat ve örf kanunlarının bunların dâvalarını halle kâfi gelmediğini ve bu sebeple ekseri halkın Şer'î mahkeme ve *Targu*'dan kaçtığını, bu maksatla bir hakem ve mutavassıta ihtiyaç olduğunu, gençliğinden beri dâva işleriyle uğraşan Muhiddinin hükümleriyle muhasımlar arasında rey isabetiyle tanındığını, binaenaleyh Büyük dîvân ve bütün memleket hâkemliğine tâyin edildiğini, muhasımlar arasında şeriata ve örfe göre dâvaları hal etmesini, ulus, tümen, hezâre emîrleri, vezîr ve *inaklar* ile dîvân mensuplarının Muhiddini Büyük dîvân hâkemi bilmeleri, hâkim ve reâya arasında vaki dâvalarda

[201] *'Atabet ul-Ketebe* s. 58.

ona müracaat etmeleri ve yıllık maaşı divandan tahsis edilen meblağa göre tasarruf etmesi bildirilmektedir[202]. Burada Hâkem dîvânı bizim vesikaya nazaran daha vazîh bir mahiyet arzetmekte ve bu makam ve memuriyetin bir nevi temyiz veya istinaf mahkemesi hüviyetini taşıdığı sanılmaktadır. İleride yeni vesikalar çıkıncaya kadar bu hususta daha fazla bir şey söylemeği doğru bulmuyoruz.

26. NÂİBLİK VE KEDHÜDALIK MENŞÛRLARI

LVIII ve LIX uncu vesikaları teşkil eden bu menşûrlar sadece birer nümune olarak dercedildiği için yalnız birkaç satırlık kısmını ihtiva eden baş tarafları alınmış ve mütebaki kısımları tay edilmiştir. Bunlardan birincisinde tâyinin yapıldığı yer ve şahıs adları zikredilmeyip, bütün işlerin tanzimi ve halkın mesalihinin düzeltilmesi maksadiyle filân şehir filân kimsenin nâipliğine verildi. İkincisinde ise "Gorgorum (Beyşehir havalisi) vilâyeti nâiplik ve kedhüdalığının bir kimse (filân) ye verildiği" cümlelerinden başka malûmat yoktur.

Burada birbirinin müradifi olarak kullanılan nâip ve kedhüda hükümetin bir vilâyet, şehir veya kasabada devletin mümessili olan idarecileri mânasındadır. Fakat baş-kadının emrinde bulunan ve hukukî olduğu kadar idarî vazifeleri de bulunan kadılara da nâip denir.

Sondan birinci ve ikinci yani LX ve LXI inci vesikalar vilâyet *müşrif*liklerine dair menşûrlar olup birincisi *Dâr uz-zafer* Aksaray müşrifliğinin, ismi kaydedilmeksizin, bir kimseye, ikincisi de Nureddin Uluğ Kedhüda Müşrif-beg Nuri'nin liyakati, kaleminin dürüstlüğü ve tamahkâr olmaması, vilâyet işlerine ve reâya ahvaline vukufu, uhdesine aldığı her mühim işi muvaffakiyetle görmesi dolayısiyle saltanata ait binaların müşrifliği *(İşrâf-i buyûtât-i ḫaṣṣ)* ona tefviz edildiğini kaydetmekle iktifa etmektedir.

[202] *Dustûr al-kâtib*, varak 188b.

RESMİ MEKTUPLAR VE AHİD-NÂMELER

LXII

IV. KILIÇARSLAN'IN ÂĞÂBEYİ II. İZZEDDİN KEYKÂVUS'A MEKTUBU

a. Mektubun Muhtevası

Rükneddin Kılıçarslan, iki kardeş arasında birlik ve görüşme temennisiyle, bu gibi mektuplarda mutad olan, uzun bir mukaddeme ile söze başlar. İslâmiyet ve Müslümanlar meyanında ilk zafiyet, hükümdarlar arasında vâkı ihtilâf ve anlaşmazlıklar neticesinde baş gösterdi. Eğer Sultan Mehmed Hârezmşâh sayısız Moğol (Türkistan) askerlerine karşı hasım olarak çıkmamış olsa idi Hazer denizinde *(Deryâ-i Mâzenderân)* bir tahta parçası üzerinde canını kefensiz Hakka teslim etmez ve sonra oğlu Sultan Celâleddin Hârezmşâh da onun yolunda onlara isyanda bulunmasa idi Meyyâfârkın havalisinde bir kaç çıplak Kürd'ün elinde öldürülmezdi. Zira Türkistan askerine aykırı hareket eden kimse muradına erişemez.

Böylece, eğer devletimizin ihtiyar ve tecrübelileri itaati *(îlî)*, haraçgüzarlığı *(mâl güzârî)* ve yer yüzünün pâdişâhına kulluğu maslahata uygun görmeselerdi bu kardeşinizi çocukluk yaşında Türkiye *(Rûm)* den tâ Huten'e göndermezler ve Kara-korum, Kumar-sini, ve Sargut seferinin sıcak soğuk ve acılarını tattırmazlardı. İki taraf arasında ilk sulh ve itaat merhum Mühezzebeddin Ali tarafından kurulmuş diğer devlet adamları bu yolu takip etmiştir. Büyük kumândan babamız Baycu Noyan Selçuk hanedanından bâkı kalan biz iki-üç yetime baba şefkati gösterdi; Yarlığ hükmüne göre kendisine tâyin edilen Anadolu'ya askerleri ile ayak bastığı zaman sizlerin erzak ve hediye *(tuzğū)*[1] lerle bizzat hizmetine gitmeniz icabederdi. Eğer kötü insanlar kor-

[1] Moğolcaya ve sonra Farsçaya geçen bu Türkçe kelime hakkında Quatremère, neşrettiği Moğol Tarihinde tafsilât vermektedir. (s. 144 ve yine R. Blake ve R. Frye tarafından neşredilen Ermenice Moğol tarihinde, F. Cleaves tarafından konan notlar s. 442) HJAS, XII, 3-4.

kutmamış olsalardı beni hapisten çıkarır, ağabey ve küçük kardeşlik *(ağa ve ini)* hakkı yerine gelir; ben de onun hizmetine gider; Noyan ve Türkistan askerlerinin rızasını temin ederdim. Her ne kadar ikimiz de emretmediyse de, kötü insanlar imkân bularak asker çekip geceleyin Moğol askerlerinin atlarını çaldılar; bu sebeple vilâyet haraboldu ve bununla iktifa etmediler; dedemiz Sultan Alâaddin efendimizin kervansarayı civarında çarpışma oldu ve pek çok kimse kılıçtan geçti. Halbuki Moğol askerinden henüz bir avuç gelmişti; Allah korusun, eğer bütün ordu yetişmiş olsa idi hiç kimse kurtulamazdı. Bu hâdise dolayısiyle bu kadar mal ve insan zayiatı vuku bulduktan sonra Sultan biraderimiz hazinede para, altın, mücevherat, kumaş ve hayvan ne var ise alıp Antalya'ya gitti. Bu feci vaka üzerine yer yüzünün padişahı ve Baycu Noyan bize kurtuluş yüzünü gösterdi; devletimizin merkezi Konya'yı hazineden hâli buldum. Arkasından hemen validemiz geldi ve maslâhata uygun olan görüşüldü; zat-ı devletlerinin elçisi bulunan Emîr Sübaşı Hüsameddin Aktaş ve *nökerleri* buna vakıf oldular ve cevap için tercümanların örneği Emir Şemseddin Muhammed bin Salih ve *nökerleri* (maiyetindekiler) tarafınıza müteveccihen hareket ettiler; fakat henüz bir haber gelmedi. Şimdi öyle işitiyoruz ki hizmetinizde bulunan bazı kimseler tekrar fesat yoluna sapıp, cevap olarak, düşmanın def'i için, asker toplanması maksadiyle etrafa fermanlar gönderdiler.

Eğer düşmandan murat bu biraderiniz ise ben babamız büyük Noyan tarafına gidiyorum; eğer maksat Türkistan askeri ise, mektubun başında beyan edildiği üzere, onlara mukabelede bulunan herkes cezasını bulmuştur. Hizmetinizde bulunan lâyık kimseleri okşayınız; fakat fitne ve fesat unsuru olan diğerlerini yakalayıp hareket ediniz. Öyle ki birbirimize uygun olarak bu uğurlu günde babamız büyük Noyan'a gidelim. Biz 654 senesi 8 Zilkade Salı günü Allaha tevekkül edip harekete karar verdik. Olur ki, biz kardeşlerin uyuşmasiyle, harap memleket mamuriyete yönelir ve Kuran'da buyurulduğu veçhile "*Kendilerinin ve müminlerin elleriyle evlerini harap ederler, ey basîret sahipleri dikkatli olunuz.*" tevbihinden masûn kalırız. Bu maksatla tercüman bey Emir Zahîreddin Resûl bin Hasan elçi olarak gönderildi; onu dikkatle dinleyiniz. Zira tercümanların örneği

bulunan Zahîreddin hanedanımızın bendesi ve bendezadesi olup baba ve dedemiz ona itimat etmişlerdi; o da biz kardeşlerin iyiliğini ister. Biliniz ki eğer hizmetinizde bulunan fena insanların sözlerine iltifat ile tekrar asker toplarsanız Moğol askeri henüz intikam kılıcını kınına koymadan Antalya ve Alaiye sahillerine gidilecek; o tarafta mamûr kalan bir kaç köy de harap olacak; fıkara ve tebaa ile çoluk ve çocuklarını esir edeceklerdir. Böylece Selçukluların namusu tamamiyle kırılmış ve kıyamete kadar günah omuzlarımızda kalmış olacaktır. Bu kadarı kâfi olup mülâkata ve icabına müsaraat buyurunuz.

b. Sultan Hanı Muharebesi

Bu suretle nihayete eren mektup, Moğol tâbiyeti devresinde, karşılıklı olarak, bazen ikbal ve idbarda, bazen müşterek veya müstakil bir şekilde saltanatta bulunan iki kardeş Selçuk Sultanı arasında cereyan eden münasebet ve mücadelelerin bir safhasına taallûku dolayısiyle, mühim bir tarihî vesîkadır. Ağabeyisine karşı mücadelede daima Moğollara dayanmış veya onlara istinat eden grupu temsil etmiş bulunan ve bu sayede de bir kaç defa saltanatı kazanan Kılıçarslan Moğolların Keykâvus'u mağlup ve firara mecbur etmesinden sonra hapisten çıkınca yine ağabeyisiyle birlikte Baycu'ya gitmeyi teklif etmektedir. Kılıçarslan'ın bu teklifinde Selçuk devletinin hakikaten yüksek menfaatleri veya kardeşlik duygularından, yahut da siyasî mecburiyetlerden hangisinin âmil olduğunu meydana koyabilmek için mektupta bahsedilen tarihî hâdiselerin bir izahı iktiza eder. Bu sebepten mektubun yazdığı Sultan Hanı muharebesi ve onu takip eden günler üzerinde durmamız gerekmektedir.

Mektup ve onun bahsettiği hâdiseler Moğol kumandanı Baycu Noyan'ın ikinci defa Anadolu'ya gelişinden sonraya aiddir. Baycu kumandasındaki Moğol ordusu Selçukluları Kösedağ'da mağlup edince (1243) Anadolu bu kumandana tâbi ve haraçgüzâr bir memleket olmuştu [2]. Karargâhını Erran ve Mugan ovalarında kuran Baycu muahede-nâmenin vazettiği yıllık haracı Selçuklulardan alıyordu. Fakat zamanla Baycu

[2] Bak. Osman Turan, II. *Keyhüsrev*, İslâm Ansiklopedisi, cüz LXII, s. 624.

taleplerini artırarak Selçuk devletini sulh muahedesi fevkinde bir haraçla tazyik ediyordu. Bu durum karşısında Selçuklular Batu Han'a Sâhib Fahreddin Ali'yi gönderip onun aşırı taleplerini meneden yarlığ elde edildi. Bu sebeple Baycu'nun hiddeti arttı ve yine de elçiler göndererek vergi isteklerini tekrarlamaktan geri kalmadı [3]. Bununla beraber Baycu'nun bu ikinci seferinin asıl sebebi bu değildir. Filhakika Mengü Kaan kardeşi Hulâgü'yü Garp ülkelerine *ilhan* tâyin edince, Mugan ovalarında kalacağı için, Baycu kendisine tahsis ve tarafından zaptedilen Anadolu'ya ailesi, ordusu ve hayvanlariyle göçmek mecburiyetinde kaldı. Fakat Selçuk devleti ve hanedanına karşı yeni fena bir maksadı olmayıp Anadolu'da kışlak ve yaylak arıyordu. Nitekim Erzurum'a gelince bu maksadını bir mektup yazarak, 1256 (654) Ağustosunda, Sultan İzzeddin Keykâvus'a bildirdi.

Filhakika bu durum üzerine Keykâvus'un huzurunda toplanan mecliste Moğol kumandanının hakikî maksadının ne olduğunu öğrenmek maksadiyle Pervâne Nizameddin Hurşîd Baycu'ya gönderildi; diğer taraftan da Ağaçerilere karşı gönderilen kuvvetler ile İçel ve Toros havalisinde yaşıyan Türkmenlerden celbedilen askerler Konya'da toplandı. Baycu ile görüşüp dönen Nizameddin Hurşîd, Kılıçarslan'ın mektubundaki ifadesine uygun olarak, Baycu'nun sultana karşı fena bir maksadı olmadığını ve binaenaleyh muharebeden vaz geçilmesini tavsiye etti. İbn Bîbî'ye göre ordusunun kuvvetine güvenen sultan etrafındaki tecrübesiz ve liyakatsiz insanların, Aksarayî'ye göre ise vezir Kadı İzzeddin'in tahrikleriyle muharebeye karar verdi [4]. Fakat Bar Hebraeus'un da ifade ettiği gibi, bu muharebe kararına cesaret veren asıl sebep daha büyük bir Moğol kumandanı olan Hulâgü'nün gelmesi üzerine Baycu'nun yerinden atıldığına ve nüfuzunun kırıldığına dair bir kanaat idi [5]. Böylece kolaylıkla Moğol tahakkümüne de son verileceği ümidi mevcut idi.

İşte bu hava dolayısiyle Sultan Konya'da kalmak ve vezir Kadı İzzeddin de sefere iştirak etmek üzere, Başkumandan *(Melik ül-umerâ, Begler-beg)* Şemseddin Yav-taş ve *Emîr-i âhûr* Fahreddin Arslan-doğmuş idaresinde hazırlanan Selçuk

[3] İbn Bibî, Tarih Kurumu nşr. s. 616-618; Aksarayî, s. 38, 39.
[4] İbn Bibî, s. 619, 620; Aksarayî, s. 41.
[5] *Chronography*, İngl. terc. W. Budge, s. 424;

ordusu yola çıkarıldı. Sultan Hanı[6] civarına varıldığı zaman bundan haberdar olan Moğol askerleri de Aksaray'a geldi. Mektupta iki ordu henüz karşılaşmadan geceleyin Moğollara baskın yapılıp atlarının çalındığı ve bu sebeple harabînin başladığı kaydediliyor. Filhakika, bunu teyid suretiyle, İbn Bîbî'nin, Türkmen-Şahna, maiyetindeki Türkmenlerle birlikte, istikşaf yapmak için ileri gönderildiğine ve Hoca Noyan'ın kumandasındaki kuvvetlere *(Hezâre)* mensup bir kıta ile karşılaşarak bütün maiyetiyle birlikte imha edildiğine dair ifadesi bununla âlâkalı olsa grek[7]. Ertesi gün iki ordu Kervansaray civarında karşılaştı. Mektuba göre Moğol askerlerinin henüz cüzi bir kısmı gelmiş ve muharebe onlarla vuku bulmuştur. 23 Ramazan 654 (15 I. Teşrin 1256) da cereyan eden bu savaşta Selçuk ordusu kolaylıkla bozguna uğradı[8]. Vezir Kadı İzzeddin ve Ebu'l-Ferec'e göre de Beylerbeyi Yav-taş başta olmak üzere, Emir ve asker, pek çok kimse bu muharebede kılıçtan gerçerek şehit oldu[9]. Mağlubiyetin mühim sebebi Sultanın bu seferc aleyhtar bulunan büyük devlet adamlarını imha edeceğine dair bir sözün şayi olması, bunların âdeta mağlubiyeti kurtuluş çaresi telâkki edip ona göre davranmaları oldu. Diğer taraftan Sultanın ahlâkî zaafları dolayısiyle umeranın nefretini kazandırdığına dair Baybars Mansûrî tarafından zikredilen ve mağlubiyetin sebebi gösterilen bir hâdise çok dikkate şayandır. Filhakika ona göre Arslan-doğmuş ordu ile Konya'dan hareket ettikten sonra Sultan, sarhoş halinde, onun evine girerek karısına saldırdı; bunu Arslan-doğmuş'a haber verdikleri zaman çok kızdı: "*Ben Sultanın hizmetinde onun ve İslâmiyetin düşmanına karşı bulunurken o bana bu muameleyi yapmakta ve karıma hücum etmektedir.*" dedi ve Baycu'ya haber göndererek artık onun aleyhinde değil lehinde hareket

[6] Osman Turan, *Selçuk Kervansarayları*, Belleten XXXIX, s. 477

[7] İbn Bibî, s. 621.

[8] Bu muharebenin tarihi hakkında kaynaklar birleşmekte, hattâ İbn Bibî ile Anonim *Selçuk-nâme* (s. 53) bir gün farkla (24 Ramazan Pazar) gününü de bildirmektedir. Yalnız Aksarayî ve Baybars yanlış olarak 656 yılını kaydediyor.

[9] Yav-taş'ın bu esnada ölmediğini İbn Bibî, Aksarayî ve Baybars'a göre tesbit ediyoruz.

edeceğini bildirdi. Nitekim Moğol askeri ile karşılaşınca Sultanın sancağını örtüp askeriyle birlikte hezimet yolunu tuttu[10].

c. Konya'nın Kurtuluşu

Sultan İzzeddin bu mağlubiyet haberini alınca perişan bir vaziyette karısı, mektupta ismi geçen, *şarap-sâlârı* Hüsameddin Aktaş'ı ve Hıristiyan dayılarını alarak Antalya ve Alâiye taraflarına gitti[11]. Bu vaziyette hükümetsiz kalan Konya'nın muhafazası, sokak takımının şehirde çıkardığı gürültüleri teskin ve Moğol askerine erzak ve hediyeleri temin için muharebeden kaçan *Ustâd-ud-dâr* Nizameddin Ali bin İl-almış payitahta gelip hazırlıklara girişti[12]. "Selçuk ordusu mağlup olup Sultan da payitahtı terkedince Konya halkı Moğol korkusiyle şehrin kapılarını kapadılar. Cuma günü idi; hatîp kendisine ve karısına ait kıymetli eşyayı alarak camiye gitti; mimbere çıktı ve halkı heyecana getiren ve fedakârlığa dâvet eden şu hitabede bulundu: "*Ey Müslüman cemaat! Bu düşmanın felâketine uğradık; malınızı harcıyarak bununla canınızı, aile ve çocuklarınızı satın alınız.* dedi. Sonra da kendisi ve halk ağladı ve herkes elinde bulunanı esirgemedi. Bu suretle topladığı şeylerle birlikte, şehire girmemiş, uzak bir yerde bulunan, Baycu'nun otağına gitti. Baycu ava çıktığı için bunları zevcesi hatuna takdim etti. Hatun hediyeleri kabul ederek ona yemek ve içki vermek istedi: fakat hatîp içmeyince sebebini sordu. O da bunun kendisine haram olduğunu

[10] İbn Bibî, s. 621-623. Aksarayî s.41, 42; Ebü'l-Ferec, *Chronography* p.424; Baybars, *Zübdet ül-fikre*, British museum, 1524; Or., 27 b-28 a; bundan naklen Aynî, *İkd ûl-Cumân*, Veliyeddin Efendi 2391 (XIX), s. 383-384; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 53.

[11] Mektup Sultanın hazinede ne varsa alıp götürdüğünü yazar. Halbuki İbn Bibî her şeyi Konya'da bıraktığını, bir gün ihtiyaç sıkıntısı içinde tefekküre daldığı zaman Antalya sarayı divanında murabba şeklinde bir çizginin mevcudiyetini gördüğünü; dedesi Keykubâd'ın oğulları ve torunlarını düşünerek oraya bir hazine koyduğunu tahmin ettiğini söyler, Filhakika buna göre böyle çıktı; orada Keykubâd namına basılmış milyonlarca gümüş para, 1.000,000 dinar altın ve sair mücevherat bularak bunları maiyetine tevzi ederek Lâdik yoluyla İznik İmparatoru'na gitmek üzere yola çıktı (İbn Bibî, s. 626). Vincent de Beauvais Sultanın hazinesinin Alâiye (Candelor'da bulunduğunu (T. V. Kkitap XXXI, Bahis 142).

[12] İbn Bibî, s. 623.

söyledi. Hatun bunu kimin haram kıldığını sorunca Allah'ın Kuran'da haram ettiğini bildirdi. O halde neden bize etmediğini söyleyince hatip siz kâfir ve biz Müslümanız da ondan; o halde Allahın indinde siz mi daha hayırlısınız biz mi, dedi. Hatip şüphesiz biz, cevabını verdi. Hatun, öyle ise neden Tanrı size karşı bize yardım ediyor? Hatîp: "Üzerinizde mücevherli nefîs bir elbise vardır; bunu yakınına mı, yoksa sana uzak birisine mi hediye edersin? yakınına cevabını verdi. Eğer onu kaybeder veya yıpratırsa ne yaparsın diye sordu. O da bundan vaz geçerim dedi. Bunun üzerine hatip: İşte İslâmiyet de bu cevher gibidir. Allah bizi onunla şereflendirdi; fakat biz ona riayet etmediğimiz için bize kızdı ve bizi sizin kılıçlarınızla vurdu, dedi. Bunun üzerine Hatun ağladı. ve:

— Bundan sonra ben senin kızın olayım, sen de benim babam ol. Hatip, :

—İslâm olmadıkça buna imkân yoktur, dedi.

Bunun üzerine Hatun müslüman olup onu yanında oturttu. Bu esnada Baycu avdan gelince hatîp onu karşılamak için kalkmak istedi. Hatun sen artık onu kayın pederi olduğun için onun sana gelmesi ve hizmet etmesi icabeder dedi. Baycu otağa girince Hatun ona bu benim babam oldu, dedi. Baycu onun aşağısında oturdu ve hürmette bulundu ve karısına, ben Konya'yı alırsam sana vereceğimi Allah'a ahdetmiştim, dedi. Hatun da, ben onu bu babama hediye ettim söyledi. Bunun üzerine şehrin kapılarının açılmasını emretti; ahalisine emniyet verdi ve Tatarlardan korunması için her kapısına bir *şahna* tâyin etti ve ihtiyaç zamanında ancak elli kişi halinde şehre girip kimseye dokunmadan çıkmalarını emretti, ki bu Allah'ın gizli bir lûtfu idi" [13]. Anonim Selçuk-nâme, İbn Bîbî'ye uygun olarak, Konya'nın kurtuluşunu Nizâm yani Nizameddin Ali bin İl-almış'ın dört katır yükü ağırlığında altın ve mücevherat götürerek şehri satın almasına atfeder. Yine birbirini az çok tutan bu iki kaynağa göre Baycu şehrin iç ve dış surlarının şerefelerini (burçlarını) yıkmayı emretti. Fakat Sultanların türbesi (*Künbed-hâne-i salâtin*) ni ihtiva eden iç surlara dokunulmaması rica ve niyaz edildikten

[13] Baybars, 28a-28b; Aynî (ondan naklen) s. 384-385.

sonra yalnız dış surların burçları tahrip edildi [14]. Mevlevi kaynakları da, diğer kaynakları az çok teyid ederek, Konya'nın Baycu tarafından muhasara edildiğini, şehirden dışarıya çıkan Mevlâna'nın kerameti sayesinde muhasarayı terkeden Moğollara, ahaliden pek çok miktarda kıymetli hediyeler götürüldüğünü kaydederler [15].

d. İki Sultan Arasında Temaslar

Bu suretle Konya'yı zapt ve muhasaradan vaz geçen Moğollar yaz gibi mülâyim geçen bu kışı Aksaray civarında, Kılıçarslan Kervansarayı yanında geçirdiler. Moğol askerlerinin şehirde huzursuzluk yapmaması için şahnalar nasbedildi; halk, hiçbir endişe geçirmeden Baycu'nun icra ettiği adâlet sayesinde, ziraat ve ticaretle meşgul oldu. [16] Muharebeden kaçan Arslandoğmuş, Nizameddin Pervâne ve sair emîrler Borgulu'ya gidip orada mahbus bulunan Kılıçarslan'ı [17] kurtardı ve Konya'ya görütdüler [18]. Kılıçarslan Konya'ya gelir gelmez hemen tahta çıkmış ve kendi hükümetini kurmuş ise de, Baycu Noyan'ın iki Selçuk Sultanı arasındaki mücadeleyi durdurmak veya sadece, bu fırsattan faydalanarak, Keykâvus'u da celbederek cezalandırmak maksadiyle iki kardeşin birden gelmesini arzu ettiği, Kılıçarslan'ın şimdi yalnız başına Sultan olmasını istemediği gözüküyor. Nitekim böyle bir durum dolayısiyle olmalıdır ki Kılıçarslan ve maiyeti derhal Baycu ile buluşmak teşebbüsüne girişmek istedikleri halde bir müddet için bundan vaz geçildi [19].

Filhakika Keykâvus'la birlikte Moğol kumandanına gitmek lüzumu üzerinedir ki Kılıçarslan onu mektup ve elçilerle davet etmiştir. Bu sebeple, diğer kaynaklarda bahis mevzuu olmıyan

[14] İbn Bibî, s. 626; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 53, 54. Konya surlarının ilk tahribe uğraması bu suretle olmuş ve sonra asırlar zarfında türlü hâdise ve münasebetle devam eden bu tahrip bugün izlerinin dahi belirsiz bir hale gelmesine sebep olmuştur.

[15] *Menâkıb al-ârifîn*, Türk. terc. Tahsin Yazıcı, I, s. 383, II, s. 167.

[16] Aksarayî, s. 42-43.

[17] Osman Turan, *Keykâvus* II, İsl. Ansikl. VII, s. 643.

[18] İbn Bibî, s. 623, 624; Aksarayî, s. 42; Anonim, s. 54.

[19] بترتيب اسباب ملاقات بايجو نوين مشغول شدند و در اندك زمان ازان فراغت يافتند (İbn Bibî, s. 624).

bu münasebetler ve bu günlerin durumu bizim mektupla aydınlanmaktadır. Kılıçarslan, vesikada, Konya'ya gelince orasını hazineden hâli bulduğunu, biraz sonra da validelerinin vâsıl olup durumun müzakere edildiğini beyan ederken ağabeyisine mensup elçi Hüsameddin Aktaş'ın buna şahit olduğunu, bu elçiye cevap olarak da tercüman Şemseddin Muhammed bin Sâlih'i gönderdiğini ve fakat henüz bir haber gelmediğini söyler, ki bu bizim mektuptan önce vâkî muhaberatı meydana koyar. Diğer taraftan Keykâvus'un bu duruma rağmen yine de mücadele azminde olduğunu Kılıçarslan'ın burada, mektubua cevap yerine, düşmana karşı asker toplamak maksadiyle, etrafa fermanlar gönderdiğine dair ifadesi göstermektedir. Kılıçarslan bu son mektubunu, Selçuk hanedanı hizmetinde bulunan tercüman Resûl bin Hasan ile gönderirken ağabeyisini Moğollara ve dolayısiyle kendine karşı mücadeleden sakınmıya davet etmekte ve Aksaray civarında bulunan Baycu Noyan'a, 8 Zilkade 654 te (28 II. Teşrin, 1256) hareket etmek kararında olup Keykâvus'un da kendisine iltihak etmesini, Moğol kumandanının gösterdiği teveccühten faydalanıp memleketi kurtarmaları gerektiğini, aksi takdirde, henüz intikam kılıcını kınına koymıyan Moğolların mamûr kalmış bulunan Antalya ve Alâiye taraflarını da tahrip ve halkını esir edeceklerini hatırlatarak onun hareketini istemektedir.

Bu mektuplaşma ve elçi göndermeler müspet bir netice vermeyince Rükneddin Kılıçarslan maiyetindeki devlet adamları ile gidip Baycu Noyan'a mülâki oldu. Bununla beraber Baycu Keykâvus'u celbetmek maksadiyle onu bir müddet daha bekletti. Filhakika Moğol kumandanı, torunu Yısutay'ı bin süvarı ile Antalya'ya gönderdi. Fakat Keykâvus oradan ayrılmış, İznik İmparatoruna varmak maksadiyle, Lâdik'e (Denizli) gitmişti. Bunu haber alan Yısutay onu takiben hareket ederek kendisine Baycu Noyan'ın davetine icabeti bildirdi. Keykâvus Moğol kumandanını atlatarak Bizans hudutlarına girdi. Bunun üzerine Baycu Rükneddin Kılıçarslan'a hürmet göstererek onun saltanatını tanımak mecburiyetinde kaldı. Bu suretle devlet işleri nizama girdi; Moğolların ihtiyaçlarını karşılamak için ver-

giler toplandı [20]. Anonim Selçukname Kılıçarslan'ın cülûsunu 16 Safer 655 (14 Mart 1257) Pazartesi günü olarak kaydeder, ki bu Keykâvus'u elde etmek için bir haylı uğraşıldığını meydana koyar [21].

Bağdat seferine hazırlanan Hulâgü Baycu'yu, maiyetindeki kuvvetlerle, bu sefere iştirak için talep edince o kendisine mensup Moğol askerleriyle bu yılın baharında Anadolu'dan hareket etti. Bunu öğrenen İzzeddin Keykâvus İznik İmparatorundan aldığı bir miktar yardım kuvvetiyle gelip konya tahtını işgal etti [22]. Ebu'l Ferec'e göre İzzeddin Keykâvus, henüz hareket etmeden önce, Hulâgü'ya mektup yazarak, Baycu'nun kendisini tahtından attığına dair bir şikâyette bulunmuş ve neticede o da Selçuk ülkesini iki Sultan arasında taksim etmiştir [23]. İbn Bîbî Keykâvus'un Konya'ya gelişini Ramazanın başında (655 yılı) kaydettiği halde, Anonim bu hâdiseyi 4 Rebiyülâhir 655 (2 Mayıs 1257) Pazartesi tarihinde göstermekle evvelki kaynağa nazaran takriben dört buçuk ay bir fark verir [24]. Baycu'nun ayrılışından sonra Keykâvus'un istical göstermesi tabiî olduğuna göre Anonim'in verdiği tarihi daha isabetli buluruz. Bundan sonra iki sultan arasında vuku bulan münasebet ve mücadeleler bizi burada alâkadar etmez [25].

Kılıçarslan'ın mektubunda Baycu hakkında babamız (*peder-i má)* hitabını kullanması garip gözükmektedir. Selçuk devletinin felâketine sebep olan ve daha sonra da ağır vergilerle memleketi ezen bu Moğol kumandanına *baba* denmesi kendisinin siyasî hayatına yardımı dolayısiyle mümkün gözükebilir; fakat bu

[20] İbn Bîbî, s. 625; 626; Aksarayî, s. 43.46.

[21] Anonimin diğer verdiği tarihler dolayısiyle 654 sene kaydı bir zuhuldür. Sultan Hanı muharebesi 23 Ramazan 954 (15 Teşrin II 1256), Baycu'ya hareket 8 Zilkade 654 (28 Teşrin II, 1256) ve Kılıçarslan'ın Sultan olarak tanınması 16 Safer (14 Mart 1257) olduğuna göre Selçuk tahtı hukukan beş ay kadar boş kalmış demektir.

[22] İbn Bîbî, s. 626, 627; Aksarayî s. 48 49.

[23] *Chronography* s. 425.

[24] Anonim *Selçuk-nâme*, s. 54.

[25] Bakınız. *Keyhâvus* II, 644, 704 (İsl. Ansikl. VII,) Böylece Keykâvus yedi ay (İbn Bîbî'ye göre, bir ay) sonra tekrar tahtına sahip olmuştur. (İbn Bîbî, s. 625).

hitap ona mahsus değildir. Filhakika Baycu'nun Keykâvus'u talebi dolayısiyle giden elçi ona da pederi tarafından davet edildiğini *(Sultan-râ peder-eş mî hwând)* söylediği gibi bu Sultanın da ona aynı şekilde hitapta bulunduğu kaydedilmiştir [26].

Mektupta elçi olarak ismi geçen emîrler de malûmumuzdur. Gerçekten Keykâvus Konya'dan Antalya'ya giderken yanında bulunan Emirler arasında *Şarap-sâlâr* Hüsameddin Aktaş bulunuyordu [27]. Bundan başka babası ve kendisi Selçuk hanedanının kullarından olarak tavsif edilen, Gıyaseddin Keyhusrev ve dedesi Keykubâd'ın itimadını kazanan ve tercümanların örneği diye ikinci elçiyi teşkil eden Zahîrüddin Resûl bin Hasan da İbn Bîbî'de kaydedilmekte ve Keykâvus'un Konya'ya gelişinden sonra Kılıçarslan'a gönderilip ona Kayseri'de mülâki olduğu bildirilmektedir [28]. Mektupta Keykâvus'un elçisi Aktaş'a mukabil Kılıçarslan tarafından gönderilen elçi Şemseddin Muhammed'e gelince bunun da, mevkilere göre lakapların değişmesi dolayısiyle, eserde XXV inci vesika ile tercümanlık mansıbına tâyin edilen Kemaleddin *İnanç bilge tercümân beg* Muhammed olması mümkündür, ki bu takdirde fermanın tarihi de takribî olarak meydana çıkıyor [29]. Orada baba adı bundan farklı başka bir tercüman Şemseddin Muhammed adlı tercümandan de bahsetmiştik.

Rükneddin Kılıçarslan Moğolların merkezi Kara-korum seferinden bahsederken Orta-Asya'da *Kumar-sini* ve *Sorgut* adlı bir takım yerlerin de adını zikretmektedir. Onun seyahat yolunun nereden geçtiğine dair haberimiz olmadığı gibi bu türkçe ad taşıyan yerleri de tesbit edemedik. Mektup Moğol tesirinin pek yeni olmasına rağmen aslında Türkçe-Moğolca olan *tuzgu, nöker, aka* ve *ini, îlî* gibi bundan sonra çok kullanılan birtakım yeni kelimeleri de ihtiva etmektedir.

Mektubun tarihi ay ve gün olarak kaydedilmiş, fakat yıl verilmemiştir. Mantıken 8 Zilkadenin Salı gününe tesadüf eden yılı bulmak icabederdi. Bu 651 veya 659 senelerinde vâkıdır.

[26] رعایت حقوق پدر فرزندی‌که از چندسال بازمیان من و پدرم مؤکد شد (İbn Bîbî, s. 625).

[27] İbn Bîbî, s. 623.

[28] İbn Bîbî, s. 375, 627, Keykubâd Celâleddin Hareznşâh'ın elçilerini, tantanalı bir şekilde kabûl ederken Kemaleddin Kâmyâr ile Zahîreddin Terümân da hazır idi ve kabul resmini ifa ediyorlardı ki mektubun onun hakkında verdiği malûmatı İbn Bîbî de teyit etmektedir.

[29] Yukarıda izahlar kısmına bak. s. 18-20.

Fakat, tarihî izahımızın gösterdiği üzere, hâdisenin 654 de cereyan ettiği hiçbir şüpheye mahal bırakmamaktadır. Binaenaleyh 8 Zilkadenin Salıya değil Pazartesine raslaması bir engel sayılmamıştır. Filhakika riyazî hesapla hilâlin gözükmesi arasında çok defa bir gün fark meydana çıktığı malûmdur. Nitekim Anonim Selçuknâmenin güniyle verdiği 16 Safer 655 ve 14 Rebiyülâhir Pazartesi günleri de riyazi hesaplara göre tertip edilen cetvele nazaran bir gün fark göstermektedir.

LXIII

KEMALEDDİN KÂMİYAR'A AİT MENŞÛR

a. Menşurun Muhtevası

Sultanın ismi kaydedilmemekle beraber Alâaddin Keykubâd tarafından verildiği bir çok kayıt ve delillerle meydana konacak olan menşûr Allah'a hamd cümleleriyle başlar. Cenab-ı Allah cihângîrlik dizginlerini benim kudret elime koydu; saltanat ve bahtiyarlığı bana lâyık gördü; benim azim ve hareketlerimi fütuhat anahtarı yaptı; zafer alâmetlerini benim sancaklarıma indirdi ve öyle bir kemal mertebesine eriştirdi ki yer yüzü hükümdarları istiyerek veya istemiyerek itaat kemerlerini bağlayıp ağızlarını benim medhime öyle açtılar ve benim yüce eşiğime hizmet ve kulluktan o kadar memnun oldular, ki bunun şükrü nihayetsizdir. Bana Allah'ın ihsan ettiği bu nimetlerden bazısını saymakla maksat âzamet ve gurûr izhar etmek değil, ona şükretmektir. Adaletin temini, İslâm diyarının korunması, halkın refahı ve işlerinin görülmesi, umuma ait hayır faaliyetilerinin inkişafı ancak akıllı, âdil, zeki ve ahlâklı bendegânın yardımıyle mümkündür.

İslâm askerlerinin kumandanı, kalem ve kılıç sahibi, Şam ve Ermen illerinin pehlivânı *İnanç bilge tuğrul-tekin uluğ sübaşı beğ* Kemaleddin Kâmiyâr bin İshak devlet ve saltanatın yardımcısı ve muhariplerin arkası olduğu, her gittiği yerde ve her işte muvaffakiyet gösterdiği ve doğumundan bugüne kadar bu mübarek Hanedanın nimetlerini tattığı için bütün emîrlik şartlarını haiz olmuştur. Bu düşünce ile memleket ve saltanatın

en yüksek mertebesi olan Kayseri Sübaşılığını *(Ser-leşkerî)* ona lâyık gördüm. Bu büyük mevkide mâzide gösterdiği dirayet, himmet ve azmi yerine getirsin. Vilâyetin mamûr olması ve ahalinin bakımında, emrinde ve ihtimamında olup muharebe meydanında aslandan çekinmiyen kahraman askerleri silâhlandırıp techiz ederek terbiyelerinde muharrik olsun ve sultanın *(zat-ı mübârek)* emrine hazır bulundursun; Zira muharebe ve korku vaktinde zafer kazanmak ve düşmandan intikam almak kahramanlarla mümkündür. *İstîfâ dîvânı*nda onun tahsisatını tâyin ve tafsil eden iratla vilâyet emirliği ve kumandanlık *(ser-leşkerî)* levazımını tanzim etsin: meblâğ 180 ile aynî iradı gösterildi.

Kayseri'nin bütün emirleri, askerleri, kumandan ve ileri gelenleri, Müslüman askerlerinin başı, kalem ve kılıç, ilim ve hikmet sahibi *İnanç bilge uluğ sübaşı ḫasbeg* Kemaleddin Kâmiyâr'ı kendi emîr, hâkim ve kumandanı bilmeleri, ona itaatî devletimize kulluk saymaları, onun taşvibinden ayrılmamaları, ordu kumandanlığına (serleşkerî) teallûk eden işlerde ona müracaat etmeleri ve her hususta yüce tevfikimize itimat etmeleri icabeder. Menşûrun aslı 632 yılı başında yazıldı; Antalya'da hitama erdi.

b. Kayseri Sübaşılığı

Alâeddin Keykubâd tarafından verilen bu menşûrun başında sultanın gurûr ve iftiharını meydana koyan tâbir ve ifadeler, onun pek çok zaferler kazandığını, Selçuk Türkiye'sinin en yüksek ve mesut bir devir idrak ettiği bir zamanın duygularını aksettirmektedir [30]. Devletin en yüksek mevkilerinden biri olarak kaydedilen Kayseri vilâyet ve sübaşılığı (serleşkerî) Kemaleddin Kâmiyâr'a verilirken onun vazifeleri de kısaca anlatılmaktadır. Filhakika burada vilâyetin mamûriyetine ve ahalinin refahına çalışması kaydı onun mülkî (civil) vazifesini, yani valiliğini; emrinde bulunan askerleri iyi terbiye ve techiz ederek Sultanın emrine âmade bulundurmasına dair ibare de askerî vecîbelerini göstermektedir.

[30] Aynı his ve ifadeler Celâleddin Hârezmşâh'a verdiği son cevapta da izhar edilmiştir.

Burada Kemaleddin Kâmiyar gibi büyük bir devlet adamı Kayseri gibi büyük bir vilâyetin sübaşılığına tâyin edilirken bütün bu bölge ve askerlerin, eski Selçuk iktalarında olduğu gibi, geniş bir salâhiyetin sâhibi değil, sadece, onların başında maaşlı bir vâli, bir kumandan olarak vazifelendirilmiş gösterilmesi dikkate şayandır. Gerçekten büyük Selçuklularda, ve, kuruluş devrinde, Türkiye Selçuklularında böyle bir tâyin bir vilâyetin askerî, idarî, malî bütün işleri emir ve kumandanlara *iktâ* olarak terkedilmekte iken, muhtelif yazılarımızda ısrarla üzerinde durduğumuz üzere[31], II. Kılıçarslan'dan sonra, feodal parçalanmalara nihayet vermek gayesiyle, Anadolu'da askerî iktalar küçültülmüş ve büyük emîr ve kumandanlar bir vilâyetin başına *sübaşı* olarak gönderilirken oranın askerlerinin kumandanı olmakla beraber onun salâhiyetleri tamamiyle tahdit edilmiş ve bütün vilâyetin vergileri ve maiyetindeki askerlere ait malî gelir ve iktalar üzerinde tasarruf hakkı tanınmamış, sadece kendisine tahsis edilen maaşla iktifası temin edilmiştir. Menşûrda Kâmiyâr'a tahsis edilen aynı maaşın miktarı ne olursa olsun nakit olarak gösterilen 180 (dirhem) aylık da olsa pek az gözükmektedir. Zira bu devir metinlerinde gösterilen rakamlar (bazen "*adet*" ilâvesiyle) umumiyetle dirhem mânasına geldiği gibi maaşların aylık değil yıllık olarak tâyini de usulden idi. Nitekim daha evvel Keykubâd Kemaleddin Kâmiyar'a Zara'yı *ikta* olarak vermişti ki o zaman buraya ait devlet geliri 100.000 dirhem *(aded)* para ve 60 nefer de *ikta* mensûbu vardı[32]. Bu veya başka bir iktâ gelir olarak muhafaza etse dahi bu 180 rakamının neye delâlet ettiği hakkında şimdilik sarih bir şey söylemek mümkün değildir.

c. Kâmyâr'ın Hayatı

Kemaleddin Kâmiyar Alâaddin Keykubâd devrinin büyük devlet adamlarından biri olup bu devrin idrâkinde onun da mühim bir hissesi vardı. Menşûrda "*doğumundan bugüne kadar sal-*

[31] Yukarda izahlar kısmı, s. 8 ve nota bakınız.

[31] İbn Bîbî, s. 273. Selçuk devrinde para ve iştirâ gücü hakkında "*Ortaçağ Türkiye İktisadî tarihi*" adiyle neşredeceğimiz eserde malûmat vardır.

[32] *Sîret Celâleddin Mengüberti*, neşr Houdas s. 136, Frs. terc, s. 327.

tanatımızın nimetlerini tattığına" dair ibare Kemaleddin'in aslında köle olduğu zannını vermekte ise de babasının İshak adını taşıdığı malûm olduğuna ve hattâ Nesevî'nin kaydiyle de Erzincan Kadısı bulunduğuna göre böyle bir ihtimal varit değildir [33]. Onun ilim ve kültür bakımından haiz olduğu mevkiin de babasının mesleğiyle alâkalı olması icabeder. Alâaddin Keykubâd Keykâvus zamanında nüfuz ve kudreti artmış emîrlerle arasında başlıyan gerginlik dolayısiyle bunları imha ettiği zaman, o sıralarda bunlarla münasebeti gözüken ve küçük emirlerden biri olan Kemaleddin Kâmiyâr'ı da nefy ve mallarını müsadere etti [31]. Kendisinden ilk defa bu münasebetle bahsedilen Kemaleddin aynı âkibete uğrayan iki arkadaşiyle birlikte Harput'a gitti. Fakat Harput meliki Keykubâd'dan korktuğu için Kemaleddin Ahlat'a vardı. Burada iki sene kaldıktan sonra Melik Eşref 'in tavassutiyle Türkiye'ye dönebildi. Alâaddin dönmesine müsaade etmekle beraber menkûbiyeti devam etti ve sultandan korkan emirler kendisiyle temasta bulunamıyorlardı.

Kemaleddin menkûbiyet devresinde her şeyini sarfetmiş, mühtaç bir durumda iken birden bire bir hâdise ile tekrar itibar kazandı. Filhakika sultan Alâiye'de kaleden inip ovada inşa ettirdiği *Şeker-hâne*'ye giderken Kemaleddin'in gelmesini emretti. O da atına binerek gitmiş ve kaleden dönerken atı kale burcundan düşünce eyerini sırtına alıp ikametgâhına dönmüştü. Sultan dönerken yolda bu düşmüş atın kime ait olduğunu sordu. Hassa nedîmlerinden Nureddin, gülerek, Kemaleddin Kâmiyâr'ın dünyada tek bir atı kalmıştı; o da bu hale geldi, dedi. Bundan müteessir olan Alâaddin bir şey söylemeden biraz sonra Kemaleddin'i çağırttı. Ona iltifatta bulunarak *teşrîf-i ḫâṣṣ*, 1000 kızıl *dinar* altın, beş yük katırı, on at, beş köle ihsan ettikten başka 100.000 dirhem iradı ve 60 neferi bulunan Zara vilâyetinin de *iktâ* edilmesini emretti. Bu suretle Kemaleddin'in yıldızı tekrar parladı [34]. Bununla beraber onun devlet işlerinde hangi mevkide bulunduğu belli değildir. Fakat Kemaleddin'e tâyin edilen bu iktâ onun bir kumandan olarak oraya gittiğine delâlet etmediği, daima sultan Alâaddin'in yanında, merkezde bulunmasiyle an-

[33] Bak. Osman Turan, *Keykubâd* I, İslâm Ansiklopedisi, C. VII, s. 648.
[31] İbn Bibî, s. 271, 272, 273.

laşılmakta ve bu iktâ sadece iradını teşkil etmektedir. Nitekim Erzincan'ın ilhakını hazırlamak maksadiyle oradan gelen emîrlere iktâlar verilmesi için Kemaleddin Kâmiyâr Sultanın emrini *Pervâne divânı*na götürdüğü gibi Celâleddin Hârezmşâh'ın elçilerini kabulde de Keykubâd'ın yanında bulunmuştu [35].

Sultan Alâaddin Keykubâd Celâleddin Hârezmşâh'ı Ahlat muhasarasından vaz geçirmek için Kemaleddin Kâmiyâr ile Şemseddin Altun-aba'yı elçi olarak göndermişti. Bunlar bunda muvaffak olamayınca Kâmiyâr, sultanı Celâleddin'e karşı muharebeye teşvik etti. Bunun üzerine, müşterek düşman olması hasebiyle, Eyyubîlerin yardımını temin için onu Şam'a gönderdi. Eyyubîlerin taallül göstermeleri onun şiddetli ve ikna edici sözleriyle yardım kararına müncer oldu. Celâleddin Hârezmşâh'la vuku bulan Yassı-Çimen muharebesinde [36] (10 Ağustos 1230) düşmanın sol cenah (*meysere*) kuvvetlerine hücum eden kıtanın kumandanlığı Kemaleddin Kâmiyâr'a tevdi edilmişti.

d. Kâmyâr'ın Gürcistan Seferi

Moğolların ilk defa olarak, ansızın, Sivas'a kadar bir karakolla akın ettikleri haberi gelince Sultan merkezde bulunan maiyet askerlerinden *(Mufârede-i ḥalḳa-i ḫâṣṣ ve gulâmân-ı dergâh ve mulâzimân-i Ṭatāḳ-ı humâyûn)* mürekkep bir kıtayı Kemaleddin'in emrine vererek gönderdi. Kemaleddin bu miktar askerle Sivas'a gidince Moğol karakolunun geri döndüğünü öğrendi ve istikşaf maksadiyle yola devam ederek Erzurum'a kadar ilerledi. Oranın kumandanı Mübârizeddin Çavlı ile müzakereden sonra takipten vaz geçildi ve gönderilen casus ve *kāsıd*larla Moğolların Derbend-i Yunus'dan geçip Mugan'a vardıkları öğrenildi [37].

Kemaleddin Kâmiyar Erzurum'da, orada maiyetindeki kuvvetlerden başka, asker toplıyarak *mancınık* ve *arrâde*, neft, taş ve kement atan âlet ve makineler hazırlatarak Gürcistan seferine karar verildi, ki Gürcü kaynakları bu seferden bahset-

[35] İbn Bîbî, s. 348, 378.

[36] *Keykubâd* I, İslâm Ansiklopedisi, s. 654,

[37] İbn Bibî, s. 383-385, 387, 405, 419-423; *Keykubâd* I, s. 655; Nesevî, s. 330.

mez. Rivayete göre bu sefer esnasında otuz kale zaptedildi; pek çok ganimet alındı ve her taraf Gürcü cesetleriyle doldu. Ḫâḫ (*Gag*) kalesi bir râhibin tavassutiyle aman verilmek suretiyle fethedildi. Bunun üzerine Gürcü kıraliçesi Rosudan, Kemaleddin Kâmiyâr'a elçi gönderip sulha talip oldu. Bu anlaşma teklifinde kızının Keykubâd'ın oğlu Keyhusrev'e tezvici de vardı, ki Gürcü kaynaklarının da tafsilatiyle bahsettiği bu evlenme Keykubâd'ın ölümünden sonra vuku buldu [38]. Bu teklifi kabûl eden Kemaleddin askerlerini çekerek muhasemata son verdi. Alınan sayısız ganimetleri ve ilhak olunan kaleleri sultana müjdeledi. Moğol akını münasebetiyle haber bekliyen Alâaddin Keykubâd bu fetih müjdesiyle çok sevindi ve sulh teklifine muvafakatini bildirdi [39].

Alâaddin Keykubâd, Celâleddin'in mağlubiyetinden ve ölümünden sonra Hârezmliler Şarkî Anadolu havalisini kargaşalık içinde bıraktığı ve el'an onların bakıyeleri oralarda asâyişi ve ticarî münasebetleri ihlâl ettikleri için oralarını fethetmek, diğer taraftan Moğollara karşı müdafaa tedbirleri almak maksadiyle Kemaleddin Kâmiyar'ı Ahlat ve Bitlis taraflarına sefere memur etti. Kâmiyar, Melik Eşref Şam'da bulunduğu için, Ahlat'ı kolaylıkla ele geçirdi; sultanın adını hutbede okuttu. Oradan Bitlis, Van, ve Ailcevaz ve diğer bütün şehir ve kaleleri fethetti ve keyfiyeti Sultana bildirdi. Sultan oraların idaresi, imarı, nüfus ve emlâkin tahriri, halkın durumunu düzeltmek, kaleleri tamir ve inşa etmek maksadiyle devlet adamları ve memurların gönderildiğini Kemaleddin'e yazdı. Emirler kireç fırınları yakarak imar ve inşa işlerine girişti.

Bu hâdise Selçuklularla Eyyubîler arasını açtığı için bütün Eyyubî melikleri birleşerek Anadolu'ya hücum ettiği zaman Keykubâd Kemaleddin'i merkezde hazır bulunan askerle Akça-Derbend'e gönderdi; büyük kuvvetler de iltihak ettikten sonra Eyyubîler mağlup edildi. Kemaleddin bu sefer de Urfa ve Harran'ın fethine memur edildi; bu fetihten sonra da Diyarbekir (Âmid)in muhasarasına gönderildi [40].

[38] Osman Turan, *Keyhusrev* II, İslâm Ansiklopedisi VII, 628.
[39] İbn Bîbî, s. 424-426.
[40] İbn Bîbî, s. 427, 437, 440, 441, 447, 449; *Keykubâd* I, s. 655, 656.

Kemaleddin Kâmiyar Keykubâd'ın ölümünden sonra eski nüfuz ve itibarını kaybetti. Gıyaseddin Keyhusrev'in tahta çıkmasına yardım etmediği gibi buna aleyhtar ümeranın faaliyetlerine de iştirâk etmedi. Harezmliler Keyhusrev'in cülâsuna taraftar olmadıkları ve başları Kayırhan Zamandu kalesine hapsedildiği için hizmeti terkeden Harezmliler gittikleri yerleri yağmaya başladılar. Sultan Gıyaseddin Keyhusrev bunları dâvet maksasiyle Kemaleddin'i bir ordunun başında Malatya'ya gönderdi. Harezmlilerle anlaşmak mümkün olmadığı gibi bunlar Harput askerlerini de mağlup ettiler. Kemaleddin Kâmiyâr bundan büsbütün müteessir oldu ise de emîrlerle yaptığı müşavereden sonra Kayseri'de bulunan sultana gelip durumu anlattı. Bir çok devlet ricali gibi, onu da imha için, bunu fırsat bilen Sadeddin Köpek, Emîrlerin ona gelip Köpeğ'e karşı bir tedbir alınmasını teklif ettiler. Nihayet bir çok büyük devlet adamları gibi o da, Gâvele kalesine kapatılarak, şehit edildi[41].

e. Kâmyâ'ın Şahsiyeti

Görülüyor ki Keykubad devrinin büyük hâdiselerinde hissesi olan Kâmyâr çok faal bir devlet adamı idi. Bu sultanın, hastalığı ağırlaşınca Celâleddin Karatay'a: "*Benim işim sona erdi; Kemaleddin Kâmyar'ı çağırt, ona memleket işleri hakkında vasiyetlerde bulunacağım*[42]" söylemesi bu devlet adamının ehemmiyetini göstermek bakımından dikkate şayandır. Menşûr kendisine, askerî zaferlere koştuğu sıralarda, Eyyubîlere karşı vukubulan muharebelerden (631/1234) sonra ve Diyarbekir muhasarasına gönderildikten (632/1235 baharında)[43] önce, yani burada kaydedildiği üzere, 632 yılı başında (1234 güzü) verilmişti. Onun seferlerde ordunun başında bulunması ile Kayseri vali ve kumandanlığına tâyini arasında bir münasebet vardır. Filhakika Kayseri Selçuk devletinin yalnız ikinci bir merkezi değil idi; Alâaddin Keykubâd kışları Alâiye ve Antalya'da, yazları da Kayseri'de geçirir ve bütün askerî hareketlere buradan başlardı.

[41] İbn Bîbî, s. 464, 468-471, 479.

[42] Osman Turan, *Selçuk Vakfiyeleri* III, (Belleten XLV) 240. İbn Bîbî, s. 462.

[43] *Keykubâd* I, s. 636 (2. sütün).

Öyle ki onun zamanında Kayseri bir nevi askerî merkez olmuştu. Menşûrun Kayseri sübaşılığını en büyük bir mevki olarak göstermesi bundandır.

Askerî ve ilmî mevkii dolayısiyle kendisine *Sâhib us-seyf ve'l kalem)*, Rum, ve Ermen illerinin kahramanı lâkabı verilmekte, *İnanç bilge tuğrul-tekin uluğ sübaşı hâss-beg* türkçe unvanlarla hitap edilmektedir. O zaman devlet adamları için edebî ve resmî dil olan Farsçaya vâkıf olmak normal bir şey idi. Fakat Kemaleddin arabcayı da mükemmelen biliyordu. Sultan Alâaddin ile Melik Eşref Sivas'ta buluştukları zaman tercümanlığı o yapıyordu [44]. Arapça güzel şiir yazacak kadar şair ve bu dile hâkim idi, ki şiirlerinden bazı parçalar bize kadar gelmiştir [45]. Kalemi fasîh ve beliğ, dîvân ve meydanda hitabeti cevher gibi idi. Meclislerde nüktedanlığı herkesi cezbederdi. Hârezmşâhın mağlubiyeti ve Erzurum'un fethi üzerine yazılan birinci *fetih-nâme* ağır olduğu için ikinci defa kaleme alınanı, Kemaleddin'in tetkikinden geçtikten sonra, sultana arzedildi, ki bu da inşâdaki kudretini meydana kor. İbn Bîbi ona Allah'ın ilim ve vücut mükemmeliyeti bahşettiğini belirtirken Yunan felsefesindeki ihatasını, fıkıhta Nizâmeddin Ḥaşîrî ve felsefede Şahabeddin Suhreverdî'den faydalandığını kaydeder [46]. Menşûrda kendisine kılıç ve kalem sahibi yanında ilim ve hikmet sütunlarının örneği lâkapları verilmektedir. Böylece Kemaleddin Kâmyâr devlet adamı, kumandan ve geniş kültürlü vasıflariyle Selçuk Türkiye'sinin en mes'ud devrini temsil edenler arasında müstesna bir mevkiye sahiptir. Keykubâd devrinin muvaffakıyetli teşebbüslerinde ve zaferlerinde büyük bir hissesi olduğu için menşûrda her gittiği yerde muvaffakıyet ve zafer kazandığı kaydedilmekte, bu münasebetle de *Pehlivân* lâkabını aldığı gözükmektedir.

O diğer taraftan Bîbî Müneccime'nin Anadolu'ya gelmesine ve dolayısiyle Selçuk Türkiyesi Tarihi için daima elimizde tükenmez bir kaynak vazifesini gören meşhur eserin vücut bulmasına da âmil oldu. Filhakika elçi olarak Celâleddin Hârez-

[44] İbn Bîbî, s. 387.
[45] İbn Bîbî, s. 479.
[46] İbn Bîbî, s. 478.

mşâh'a gönderildiği zaman Ahlat'ta Bîbî Müneccime'nin garip hallerini görmüş ve dönünce sultanın bu hususta alâkasını çekmişdir, ki Sultan Alâaddin bilâhare onu getirmek imkânını bulmuştur [47].

CELÂLEDDİN HÂREZMŞÂH İLE ALÂADDİN KEYKUBÂD ARASINDA MEKTUBLAŞMALAR

LXIV

Hârezmşâh'ın Keykubâd'a I. Mektubu [1]

Hârezm Sultanı Celâleddin, Selçuk Sultanı Alâaddin Keykubâd'a selâmlarını gönderirken ona büyük Sultan, âlim, adil mücâhid *Alâ üd-dünya v'ed-dîn Mu'izz ül-İslâm vel Müslimin*, melik ve sultanların iftiharı, kâfir ve müşriklerin kökünü kazıyıcı, hâricî ve mütemerridleri kahredici, İslâm hudutları ve beldelerinin hâmi ve koruyucusu, kulların bekçisi, zamanın Cemşîdi ve vaktin *Zu'l-karneyni*, Sultan-ı gazi ve Garp ülkelerinin Şehinşâhı lâkaplariyle hitap eder ve görüşmek arzu ve saadetinin kalemle tarif ve ifadesinin imkânsızlığından bahisle söze başlar:

Dostların sevinç ve neşesi mektuplaşmak ve elçi göndermekle kaim olduğu halde hâdiseler ve muhaceret bundan önce buna imkân vermedi. Fakat artık bundan sonra ayrılık ve yabancılık perdesini kaldırıp dostluk ve birlik kapısını açmak lâzımdır. Zira hamdolsun ki aynı cihâd yolunda birleşiyor ve aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Garp padişahlarından küfrün kökünü kazıyan ve İslâm hudutlarını kapıyan zat-ı devletleridir; Şark ülkelerinde de kılıçla kâfirlerin fitnesini yatıştıran biziz.

Bu kadar cinsî yakınlıktan (*karâin cinsiyet*) sonra eğer mektuplaşma yolunu açmaz ve birleşme caddesine girmez, menfaatlerin temini ve mazarratların def'inde müşterek hareket etmezsek başka kimle dost olabiliriz! Bu mektup şimdi sancağımızın merkezi bulunan Merâga şehrinde Cemaziyelâhir sonlarında yazıldı. Allah'a şükürler olsun ki devletimizin ahvali

[47] İbn Bîbî, s. 442.

[1] Tr. de ikinci mektup olarak gösterilen bu mektup hakikatte, İbn Bîbî, 'ye uygun olarak, birinci mektubu teşkil eder.

ve memleketimizin işleri yüz bin kere hamdi mucibtir. Muzaffer ordumuzun toplanması, büyük melik ve hanların itaati, irsî ve müktesep bütün memleketlerin zaptı sayesinde saadet ve cihangirlik sebep ve vasıtaları birleşmiştir. Yüce sancaklarımızın bu memleketlerden ayrılışı esnasında Hind ve Sind diyarından uzun ve geniş bir ülke bizim memurlarımızın eline geçti. Bütün himmet ve gayretimiz din düşmanlarından intikam almıya ve Müslümanların kalplerine memnuniyet vermiye kararlıdır. Halkın huzuru ve millet işlerinin istikameti devletimizin revnak üzere bulunmasına bağlı olduğundan zat-ı devletlerinin bundan nasıl ve ne derece sevinç duyduğu muhakkaktır. Biz de sizin herhangi saadetinize aynı şekilde iştirak ederiz.

Şimdiki halde Hârezm ve Horasan'ın iftiharı ve devletimizin erkânı bulunan kadı ül-kuddât Mucîreddin Tâhir'i tarafınıza, aradaki yabancılığı ve aykırılığı birliğe ve birleşmiye çevirmek maksadiyle elçi olarak gönderdim. Öyle ki bundan sonra elçilerin gidip gelmesi, sefirlerin ve tacirlerin birbirini takip etmesi devam etsin. Gerektir ki zat-ı devletleri onun, daima melik ve sultanların kulaklarına geçmiş bulunan, sözlerini hoşnut olarak dinlemiş olacaklar ve bütün söz ve haberlerini benim gönderdiğimi bilecektir. Kemiyet ve keyfiyetiyle vâkıf bulunduğu muharebelerimiz iblâğ edilecektir [1].

LXVI

Alâaddin Keykubâd'ın Celâleddin Hârezmşah'a I. Cevabı [1]

Tanrı bir çok mefâhiri, Zat-ı devletleri Büyük Sultan Ulu Şahinşâh insanların hükümdarı İkinci İskender Celâleddin üzerinde topladı. Sizlerin saâdet bahş-eden dostluk ve lûtuflarınızın müyesser olması rica olunur. Bu dostunuzla mektuplaşmaya başlanmasını emreden ve iftihar vesilesi olan yüce hitabınız vasıl oldu ve içimizdeki şevk ve ateşi alevlendirdi. Muzaffer sancaklarınızın kâfirlerinin intikamını almak ve müs-

[1] Alâeddin Keykubad'ın buna verdiği cevap Tr. de sona konmuştur, ki İbn Bîbî'ye de uygun olarak, bunu burada yerine aldık.

lümanların gönüllerini kazanmak maksadiyle hareket ettiğini öğrendik. Hususiyle şimdi yüce himmetlerinizin müjdeleri zahir oldu. Zat-ı devletleriyle her an mektuplaşma arzu ve cesareti artmıştır. Fakat bu dostunuzun yaz-kış dört tarafta kâfirlerle cihâd eylediği malûmlarıdır ve nitekim bu cihete mektubunuzda işaret buyurulmuş ve *cinsî* yakınlıkların zikri takdim edilmişti, ki bu özür beyanına kifayet eder. Artık müsaade buyurulduğundan mektupların birbirini takip etmesi size sıkıntı verecektir. Horasan ve Harezm'in iftiharı bulunan Mücîreddin Tâhir geldi ve yüce sözlerinizi eriştirdi. Burada kaldığı bir kaç gün zarfında gönülleri yüce menâkıbınızın zikriyle fetheyledi. Bu elçiliğe cevap olarak *sipehsâlâr* Selâhaddin tâyin edildi. Huzurunuzda yer öpmek şerefine nâil olduğu zaman söylediklerinin bu dostunuzun sözleri olarak kabul edileceği kuvvetle umulur. Bu dostunuz ortaya koyacağınız dostluk kaidesine uygun hareket edecektir. Gerektir ki daima melik ve sultanların kulağına nüfuz etmiş bulunan elçimin sözlerini rıza kulağiyle dinlerler.

LXV

Celâleddin Harezmşâh'ın Alâaddin Keykubâd'a II. mektubu

Selçuk Sultanı ile görüşmek arzusunu izhar ve mutâd olan yüksek lâkab ve unvanların zikri ile söze başlar.

Geçen sene Tatarları defetmek maksadiyle bu memleketten ayrılmak icap etti. Muhalifler karanlıktan hoşlanan yarasalar gibi meydana çıkıp uçmağa başladılar ve yüce sancağımızın kaybolmasını fırsat buldular. Böylece İslâm hudutlarını muhafaza, halkın işlerini tanzim edeni ve harb ehli ile muahedeleri yenilemeği imkânsız kıldılar. Fakat onlara gayretlerinin semeresi verilmedi; bize ise bunun pek çok faydası oldu. Malûm oldu ki zât-ı devletleri o zaman tamamiyle Frenk ateşini söndürmekle meşgul idiler. Allah'a hamd olsun ki bu vaziyet din ve devlete uygun olarak yatıştırıldı. Eğer böyle olmasa idi, Allah korusun, dünya fitne tufanından dalgalanır ve bunun felâketi, dost-düşman herkese erişirdi.

Şimdi bu zamanda fırsat kollayan muhalifler din ve memleketlerin korunmasını, gaza ve cihadı, halkın iyiliğini düşünmeksizin kendi rahatları için müslümanların perişan olmasını isterler ve memleketlerin göbeğini ele geçirip bütün gayretlerini fenalığa sarfederler; bunlar kötülüklerinin cezasını bulurlar. Bundan evvel zatı devletlerinin *Dâr un-nasr* Erzincan sâhibine yaptığı itâp yerinde idi. Böyle olmasa ve Erzurum sâhibi ümitsiz kalarak zatı devletlerine itaat etmese idi bu zamanda kendisine lâyık olan cezayı bulurdu. Bu mektup 625 senesi Zilhiccesi onuncu günü yazılıp Ermenistan hududundan gönderildi. Bu mevsimde hareketimin sebebi şu idi, ki bu tarafa gelenler zatı devletleri sultan biraderimizin Erzincan havalisinde olduğunu söylediler; senelerden beri bir mülâkat ve buluşma saadeti arzusu harekete sebep oldu. Fakat Erzurum sınırına gelince vaktin geçmiş bulunduğu ve avdet buyurduğunuz anlaşıldı ve bu arzu gönülde kaldı. Bir yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra *Kutluğ Sübaşı* Şemseddin elçi olarak bu tarafa gönderildi. Fakat onun gelmesini istemeyen hased sahipleri mâni oldular. Aynı zamanda mühim kararların bağlı bulunduğu büyük bir kimse de güzel düşüncelerle bu taraftan elçi olarak gönderildi. Vâsıl olduğu zaman sözlerine itimad buyurunuz ki büyük işlerin temeli atılsın ve iki devletin yardımlaşması hasıl olsun. Her ne kadar iki tarafın düşünce ve kanaatinin dostlukla süslenmiş bulunduğu aşikâr ise de saadet bahşeden mektupunuzun vüruduna daima intizar etmekteyim. İkbal ve saadetiniz ebedi olsun.

VESİKALARIN TARİHÎ EHEMMİYETİ

a. Hârezmşâh'ın Mektubuna dair

XIII üncü asırda Moğol istilâsiyle, büyük inkılâplara marûz kalan Türk-İslâm dünyasının mukadderatiyle alâkalı olarak Hârezm Padişahı *(Hârezmşâh)* Celâleddin Mengübirti ile Türkiye Sultanı Alâeddin Keykubâd arasında cereyan eden münasebetlerin aydınlanması bakımından bize kadar intikal eden bu mektupların büyük bir ehemmiyeti vardır. Celâleddin Hârezmşâh tarafından yazılan ilk mektup onun Azerbaycan'da yerleştiği bir zamanda kaleme alınmıştır. Moğol orduları Hâ-

rezmşâh devletini kolaylıkla yıkıp Türkistan'ı işgal ve Hârezmşâh Sultan Alâeddin Muhammed'i firara icbar ve ölüme mahkûm ettikten (617/1221) sonra Celâleddin büyük bir kahramanlıkla istilâ kuvvetlerine karşı mücadeleye girişti. Fakat kuvvetlerinin kifayetsizliği dolayısiyle Hindistan'a çekilerek ve üç yıl kadar oralarda savaşlar ve fetihler yaptıktan ve bilâhare Kirman, Fars ve Irak taraflarını ele geçirdikten sonra Azerbaycan taraflarına hareket etti. Halkın dâveti üzerine Merâga şehrine girdi; karargâhını orada kurarak imariyle meşgul oldu. Atabeg Özbeg mukavemet edecek bir durumda olmadığından az bir müddet sonra Tebriz şehri de 622 yılı Recep ayının 17 sinde (26 Temmuz 1225) onun hâkimiyetine girdi [3].

Celâleddin Hârezmşâh'ın Alâeddin Keykubâd'a gönderdiği ilk mektup, bizim vesîkada belirtildiği üzere, işte Tebriz'in zabtından evvel Merâga'da bulunduğu esnada yazılmıştır. Bu şehirde yerleşir yerleşmez Alâeddin Keykubâd'la dostane münasebetler kurmak maksadiyle elçi ve mektup gönderdiğini İbn Bîbî'de kaydettiği gibi [4]. Nesevî de "Celâleddin en küçük bir mukavemetle karşılaşmaksızın Merâga'ya girdi. Orada bir kaç gün kaldı ve Mücîreddin Ömer bin Saad el-Hârezmî'yi elçi olarak Rum ve Şam meliklerine gönderdi. Elçinin götürdüğü mektuplarda Sultan, Azerbaycan'a hâkim olduğunu; kılıç ve mızraklarının sayesinde Gürcilerin teşebbüslerine nihayet verdiğini, Gürcilere sefer yapmak niyetinde olduğunu, artık bu memleketin bir sâhip bulduğunu ve nihayet buraları ilhak etmekle iyi komşuluk münasebetleri tesis etmekten başka bir arzusu olmadığını belirtiyordu [5]» ifadeleriyle bu hâdiseye hem vuzûh vermiş ve hem de mektubun, muhtevasına temas etmiştir. Nitekim bahis mevzuu bizim vesika da "*Bu mektup şimdi sancağımızın merkezi bulunan Marâga şehrinde Cemaziyelahirin sonlarında yazıldı* [6]" ifadesi bu hususa, tarih kaydiyle de, sarahat ver-

[3] Nesevî, Fr. terc. s. 182-184. *Cihâşguşâ* II, s. 156-157; İbn ul-Esîr (1303). XII, s. 166.

[4] İbn Bîbî, s. 367.

[5] Neşr. Houdas, s. 110, Fr. terc. s. 182-183, Gürcilere müteallik kayıtlar bizim mektupta mevcut olmadığına göre bunlar ya şihfahi olarak elçiye tevdi edilmiş veya bunlar Suriye meliklerine yazılan mektublara konmuştur.

[6] این مقاوضه از شهر مراغه عمرها الله تعالی که این ساعت مرکز رایات ماست حفت بالنصر والظفر در اواخر جمادی‌الآخر بر مجلس سامی غرهٔ کامرانی و صباح شادمانی باد محرر گردد

mektedir. Yâni Tebriz'in zabtı tarihi olan 17 Recep 622 den takriben yirmi gün evvel Sultan'ın Marâga'da bulunup bu mektubu yazdığı meydana çıkmaktadır.

Celâleddin'in Azerbaycan'a gelir gelmez aradaki komşu küçük hükümetleri bir tarafa bırakıp Garbin en kuvvetli devleti olan Türkiye Selçukluları Sultanı Alâeddin Keykubâd'la dostane münasebetler kurmak ve hattâ ittifak temin etmek teşebbüsü onun oralarda henüz yerleşme devresinde bulunması ve hususiyle Moğollar ve Gürcüler karşısında tehlikelerle çevrili bulunmasiyle alâkalıdır. Nitekim o mektupta: "*Aynı cihâd yolunda birleşiyor, aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Garpte küfrün kökünü kazıyan ve İslâm hudutlarını kâfirlere karşı kapayan siz ve Şarkta da kâfirlerin fitnesini kılıçla yatıştıran biziz*" demektedir. Celâleddin bu zamana kadar yaptığı mücadelelere, muhaceretlere ve nihayet Hindistan seferine işaret ederken bu hâdiselerin kendisine o zamana kadar Selçuk Hükümdarı ile münasebette bulunmak imkânını vermediğini, haklı bir mazeret olarak, kaydetmeden de müstağni kalamamıştır. O bundan bir kaç sene sonra birtakım zaferler kazanarak büyük bir kudret haline gelecektir. Ama kendisini bekleyen tehlikelerin âzameti karşısında pek emîn gözükmekte ve hususiyle mektubunda durumunun çok parlak bulunduğunu meydana koymak istemektedir. Filhakika o, devletinin ahvali yükseldiğini, muzaffer ordusunun babasına ait ve kendisi tarafından zabteldilen memleketlere hâkim bulunduğunu, bütün Melik ve Hanların itaat ettiğini, düşmanlardan intikam almak ve müslümanların kalblerini huzûra kavuşturmanın da kendi devletinin revnakiyle kabil olduğunu söyler. Celâleddin Selçuk Sultaniyle ittifak yapmak lüzumunu ona izah ederken iki sultanın İslâmiyet uğrunda cihâd yapmak, aynı din ve millete mensup olmak gibi esaslı sebepleri sayarak kendilerini birbirine bağlaması gereken bu yakınlıkları "*ḳarāīn-i cinsiyet*" tâbiriyle ifade eder, ki bununla ırkî bir birliğin mevcudiyeti şuurunu da duyduğunu ve bunu kasdettiğini kabul etmek mümkündür. Nihayet Hârezmşâh artık bundan sonra, karşılıklı olarak, elçi ve tüccarların gidip gelmesini temenni etmekte, bu güne kadar geçirdiği mücadele ve yaptığı muharebelerin hikâyesini, onlara vâkıf bulunan, elçiden dinleyeceğini belirtmektedir.

Hârezmşâh'ın elçisi geldiği zaman Selçuk Sultanı Kayseri'-de bulunuyordu ve bu esnada orduları bir taraftan sâhilden ve şimalden küçük Ermenistan'a (Kilikya'ya) sevk ederek orada fütuhat yapıyor, diğer taraftan da Karadeniz'deki donanma ile de, Kırım (Suğdak) seferini icra ediyordu [7]. Daima yaz aylarında ordularını fütuhata sevk ederken Kayseri'de kalan Keykubâd elçiye büyük ihsan ve ikramlarda bulundu. Sultan kendisine at, katır, köle, elbise ve hamam ücreti olarak da 2000 dinar para ihsan eyledi. Sultan gezintiye çıkınca da onu yanma alarak sohbette bulundu ve, mektuptaki temenniye uygun olarak da, Hârezmşâh Celâleddin ile Moğollar arasında cereyan eden muharebeler hakkında malûmat aldı. Yanında kaldığı müddet esnasında iki Sultan arasında dostluk kararlaştırıldı; bu maksatla da Celâleddin'in Şiraz Atabegi Ebu Bekir'in kız kardeşinden olan kızının da Keykubâd'ın oğlu Keyhusrev'e namzed olması hususunda anlaşma vaki oldu [8]. Selçuk Sultanı Mücîreddin'e 10000 *Sultanî* (altın), 30000 *dirhem* (gümüş), beş katır, on *iğdiş* at, on köle (Kıpçak, Rum ve Rus), on câriye ve hil'atleri götürmek suretiyle dönmesine müsaade etti [9]. Alâeddin Keykubâd Celâleddin Hârezmşâh'a, cevap olarak, elçi tâyin ettiği *sipeh-sâlâr* Salâhaddin ile neşrettiğimiz, mektubu gönderdi.

b. Keykubâd'ın Cevabına Dair

Sultan Alâeddin mektubunda Celâleddin'e daha tâzimkâr ifade ve hitabelerde bulunmakta, onun zaferlerinden, Tatarlara karşı mücadelelerinden dolayı hayranlığını belirtmekte ve gelen mektupta izhar edilen mektuplaşma arzusundan cesaret alarak Hârezmşâh'ı bundan böyle bu hususta sık sık tâciz

[7] Bak. Osman Turan, *Alâeddin Keykubâd*, I İslâm Ansiklopedisi, VII, s. 649-650.

[8] Nesevî bu izdivaç talebinin Keykubâd'ın Ahlat muhasarasında gönderdiği elçiler vasıtasiyle vukubulduğunu kaydeder (s. 328).

[9] İbn Bîbî, s. 370-371; Aksarayî, s. 73; İbn. Bîbî Kadı Mücîreddin'in dönüşte, Sivas'ta ağır bir hastalığa yakalanarak öldüğünü, Sultanın Hârezmşâh'a gönderdiği hediyelerin Ahlat muhasarası esnasında Salâhaddin vasıtasiyle götürüldüğünü söyler (s. 373). Halbuki Nesevî onun bundan sonra yaşadığına dair türlü kayıtlar verirken Tiflis'in fethini (10 Mart 1226) müteakip vardığını bildirmektedir (s. 183, 210, 283).

edeceğini söylemektedir. Hârezmşâh nasıl şimdiye kadar amansız mücadele ve muhaceretler dolayısiyle mektup yazamamakta mazur olduğunu beyan ediyorsa aynı veçhile Keykubâd da yaz-kış dört tarafta kâfirlerle cihâd ettiğinden buna imkân bulamadığını, bu hususun, Hârezmşâh tarafından gönderilen mektupta işaret edildiği üzere, malûm olduğunu beyan eder; Mücîreddin'in sultanın menâkıbına dair hikâyeleriyle Celâleddin'e hayran olduğunu ve elçi Salâhaddin'e ortaya koyacağı dostluk esaslarına ve *cinsî* (ırkî) yakınlık icaplarına göre hareket edeceğini bildirir. İbn Bîbî bu mektubun *tuğracı* Mecdeddin Esad-âbâdî tarafından inşa edildiğini yazar [10].

Nesevî, Hârezmşâh'ın mezkûr mektubunun cevabı olduğuna dair bir işarette bulunmaksızın, Keykubâd'ın veziri tarafından gönderilen bir mektuptan ve onu getiren bir emîrden bahseder. Elçilerin isimlerindeki farka rağmen başka bir elçi veya mektubun varid olamıyacağı onun muhtevası hakkında verilen malûmatla sabit olmaktadır. Filhakika o, 1226 da Celâleddin'in veziri Şeref ül-Mülk'ün Hoy civarında Keykubâd'ın elçisini kabul ettiğini anlatırken: "Bu mektup iyi komşuluk ve dostluk münasebetlerine sâhip olmak arzusunu izhar etmekten ibaretti" dedikten sonra elçi tarafından şifahen nakledilen sözlere temas eder : Sultan Şarkta seferler yaptığı zaman efendisinin de aynı maksatla Garpte meşgul olduğunu, bu sene kâfirlere ait bir kaç kale fethettiğini beyan ettikten sonra "Şimdi etrafınızda isyan bayrağını kaldırmak için fırsat bekliyenler mevcuttur" (Melik-i Eşref'in Ahlat valisi Hâcib Ali'yi kastetediyor) diyor ve "Biz size komşuyuz, bize yapacağınız müracaat mukabelesiz kalmıyacaktır. Hiç bir şey iki hükümeti birbirinden ayıramaz. Eğer size herhangi bir kimse hücum ederse ona karşı size kılıçlarını kınına koymağa icbar eden, mağlubiyete ve ölüme uğratan adamlarımızla yardım ederiz" sözlerini ilâve ediyor [11].

[10] s. 371.

[11] Nesevî, s. 257-258. Nesevî mektupta Salâheddin olarak geçen elçinin adını 'İmâd'ud-dîn olarak kaydeder. Başka bir elçinin bahis mevzuu olamıyacağına aradaki zaman da müsait değildir. Aynı kaynak 623 senesi Garpten gelen bir elçinin hakikî bir elçi olduğundan şüphe edildiğini söyler. Nihayet Harezmşah'ın elçisi Anadolu'dan döndükten sonra bu şahsın denizi geçerek Türkiye'ye vardığını, Keykubâd tarafından kabul edildiğini, kendisine

Keykubâd'ın elçisine atfedilen bu sözler mektupta yazılanlardan daha geniş bir ittifak teklifi mahiyetinde idi. Nitekim Keykubâd mektubunda bunu ne kadar iştiyakla arzu ettiğini tâzimkâr ifadelerle belirtirken dostluk esaslarını vaz etmekte Celâleddin'i serbest bırakıyor ve verdiği talimata göre de elçisini salâhiyettar kılıyordu. Şeref ül-Mülk elçinin bu sözlerini hürmetle kabul etti ve kendisine çok iltifatlarda bulundu. Verilecek cevap hususunda itimad ettiği insanlarla görüştü. Etrafındakilerden biri para yardımı üzerinde durdu; halbuki Şeref ül-Mülk, başka bir şey talep etmeksizin, ihtiyaç duyulduğu zaman kâfi bir miktarda asker lüzumunu belirtti. Nesevî herkesin alkışladığı bu fikre iştirak etmiyerek mütevazi bir şekilde hitap etmenin iyi olacağını, tatlı sözlerin daima iyi neticeler vereceğini, eğer sözler câzib olmazsa müspet bir akis elde edemiyeceğini söylemek suretiyle müdahalede bulundu. Bu sözler tasvip görmekle baraber Şeref ül-Mülk "Siz bu kadar aileleri yok eden ve bu kadar göz yaşı döktüren Tatar istilâsının asırların hükümdarların hazinesinde biriktirdiği kaynakları ne tarzda tükettiğini bilmezsiniz. Yine siz bilirsiniz ki babasının hareketinde Sultanın bir kılıcından başka bir şeyi kalmamaıştı. Şimdi, insaniyet vazifesi olarak, ona bir şey tedarik ederseniz. Asırlar bu hizmetin hâtırasını ebedileştirecektir" tarzında konuştu. Bu yazara göre o bu fikri o kadar işledi ve para hırsiyle o kadar bayağılaşmıştı ki bu tevâzu fikrini ona telkin etmiş olmaktan dolayı teessüf ettim. Nihayet Şeref ül-Mülk elçiye çok kıymetli bir kürk, 1000 dinar para, ve koşum takımları hadiye etti. Bu kabul, Sultan Alâeddin'i çok memnun ederek Sultan'a ve vezirine hediyeler gönderdi [12].

c. Kaybolmuş Diğer Mektuplar

Celâleddin Hârezmşâh'ın Alâeddin Keykubâd'a gönderip şimdi neşretmekte olduğumuz ikinci mektubun Selçuk Sultanı'mn bu birinci mektubuna cevap teşkil etmediğini muhtevası

çok hürmet gösterilip hususî bir kabul otağı kurulduğunu, fakat bunun onlara değil de Sultana (Celâleddin'e) gönderildiği anlaşılınca gösterilen sıcak kabulün değiştiğini söyler (s. 211).

[12] Nesevî, s. 258-259.

gösterdiği gibi zaman itibariyle de daha muahhardır. İbn Bîbî Keykubâd'ın gönderdiği elçi Salâhaddin'e cevap olarak Hârezmşâh tarafından *ṭaşt-dâr* Cemaleddin Ferruh, Cemaleddin Saveci ve Necmeddin Ebu Bekir'den müteşekkil ikinci bir elçilik heyetinin geldiğini, Keykubâd'ın uzak mesafeden istikbale adamlar gönderip, o zaman bulunduğu Alâiye'de onları, Kemaleddin Kâmiyar ile Zahîreddin Tercüman yanında olarak, kabul ettiğini, elçilere çok iltifatta bulunup getirdikleri mektup ve haberleri alıp bir hafta misafir kaldıktan sonra döndüklerini bildirmektedir[13]. Fakat gelen bu mektubun ve gürüşülen meselelerin muhtevası hakkında hiç bir işarette bulunmaz. İbn Bîbî'nin buna cevap olarak gönderildiğini bahsettiği elçilerin de daha sonrakilerle karıştırılmış olduğuna ileride temas edeceğiz [13].

Selçuk Sultanı ile Hârezm şâhı arasında münasebetlerin cereyan ettiği bu sıralarda bu iki komşu kuvvet karşısında memleketini tehlikede gören, Keykubâd'ın amcazâdesi, Erzurum Meliki Rükneddin Cihânşâh Melik Eşref'i metbû tanıyor, onun namına hutbe okutuyor ve onun Ahlat valisi Hâcib Ali ile de müttefik hareket ediyordu. Bu sebeple tâcirlerin Celâleddin'in karargâhına gitmesine mâni olmuş ve Keykubâd'dan dönmekte olan Sedîd ül-Merendî ad veya unvanını taşıyan elçisini öldürmüştü[14]. Bunun, İbn Bîbî'nin yukarıda bahsettiği elçilik heyetine dahil olanlardan biri veya ayrıca gönderilmiş başka bir elçi olduğuna dair sarih bir şey söylemek mümkün değildir. Celâleddin Hârezmşâh Kirman isyanını basıtırırken veziri Şeref ül-Mülk Erzurum havalisine akın yaparak pek çok esir ve ganimetlerle dönerken Hâcib Hüsameddin Ali'nin tecavüzüne uğradı ve mağluben memleketine geldi[15]. Bu haberler üzerine Celâleddin Gürcistan'a yeni bir sefer icra eyledikten ve onlara ait Kars ve Ani şehirlerini muhasara ettikten sonra Abhaz memleketine girdi ve bir müddet sonra, anî olarak, Ahlat üzerine yürüdü. Şehir onun tarafından birinci defa muhasara edildi. Fakat bir taraftan kışın şiddeti, diğer taraftan

[13] İbn Bîbî, s. 3374-376, Zahîreddin Tercümân için Kılıçarslan'ın mektubuna dair izahlara s. 73 bak.

[14] Nesevî, s. 306.

[15] İbn ul-Esîr XII. s. 176.

Hârezmşâh'ın bu meşguliyetlerinden fırsat bulan *Yıva* türkmenlerinin Azerbaycan'ı işgal edip yolları kestikleri yağma ve esir ederek Tebriz üzerine yürüdükleri haberi muhasarayı kaldırmaya sebep oldu. Bir müddet Tuğtâb'da kalan Celâleddin gönderdiği akıncılarla Erzurum kapılarına kadar tahribatta bulundu. İşte 623 senesi sonlarına rastlayan (1226), bu dönüşte Sultan Alâeddin'den bir mektup aldı. Bunda Celâleddin'i Eyyûbilere karşı ittifaka davet ediyor ve yardım vaadinde bulunuyordu. Aynı zamanda bu sene, Celâleddin Tatarları def ederken, kendisinin de memleketin civarında yerleşen kâfirleri tard ve bazı sehirlerini aldığını ilâve ediyordu. Şimdi her ikisinin de serbest kaldıklarını ve binaenaleyh gayretlerini Eyyûbilere karşı sarf edebileceklerini söylüyor ve nihayet bu münasebetle, daha ileri giderek, "*Küçük cihâdı bitirmiş olduğumuzdan büyük cihâda teşebbüs etmemiz lâzımdır*" cümlesini kullanıyordu [17].

Keykubâd'ın gönderdiği bu ikinci mektup bize kadar intikal etmediği gibi Selçuk kaynaklarında da buna dair hiçbir işaret mevcut değildir. Aynı sene içinde evvelkisinden bir kaç ay sonra gönderilen bir mektubun İbn Bîbî'de işaret edilen Hârezmşâh'ın ikinci elçilerine cevap teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Filhakika Keykubâd, birinci sefareti, orduları muhtelif istikametlerde fütuhata sevkedip Kayseri'de bulunurken kabul ettikten ve zaferleri kazanıp, kışı geçirmek üzere Alâiye'ye gittikten sonra, aldığı bu ikinci mektubun muhtevasına dair malûmatımız da bunu teyit etmektedir. Filhakika, mektupta kâfirleri tard ve bazı şehirlerini fethettiğine dair kayıt Alâeddin Keykubâd'ın, yukarıda işaret edildiği üzere, Küçük Ermenistan seferi neticesinde kazanılan zaferler ve arazi ilhakı ile alâkalı olduğu gibi Tatarların Celâleddin tarafından def'ine müteallik haber de onun İsfahan civarına gelen ve sonra da Hârezm sultanı tarafından bunların takibi hâdisesinin kast edildiği anlaşılıyor [18]. Kaynağın ifadesine göre Eyyubilere karşı teklif edilen bu ittifak henüz bir semere vermeden yine de elçiler ve mektuplar teatı olundu.

[16] İbn ul-Eşîr, XII. s. 178-179; Cüveynî, II, s. 167, 168; Nesevî, s. 243.
[17] رجعنا من الجهاد الاصغر الى الجهاد الاكبر (Nesevî, s. 168, terc. 280).
[18] Nesevî, s. 275; *Cihângüşâ* II, s. 169, 170; İbn ul-Eşîr XII, s. 182.

d. Hârezmşâh'ın İkinci Mektubuna Dair

Filhakika, bir az sonra bahsedeceğimiz üzere, Celâleddin tarafından gönderilen ve tarafımızdan neşredilen, ikinci mektup Keykubâd'ın 624 de ona *Kutluğ Sübaşı* Şemseddin adlı bir elçi gönderdiğini, fakat hased sahiplerinin (Erzurum Meliki Cihanşâh kastediliyor) onun seyahatine müsaade etmediklerini bildirmektedir ki, bu hususta kaynakların hiçbirinde malûmat mevcut değildir. Celâleddin'e ait olarak bizim neşrettiğimiz ikinci mektup bundan sonra yazılmıştır. 10 Zilhicce 625 (10 Teşrin II. 1228) de Ermenistan hududunda (Erzurum, Kars arası) yazılan bu mektupta Celâleddin, Keykubâd'la ittifak yapmak bakımından çok hararetli gözükmekte ve bu sebeple de eskisine nazaran daha tâzimkâr ifaldeler kullanmaktadır. Gerçekten ilk mektubunda kullandığı *Fahr ül-mulûk ve's-selâtin* yerine şimdi Melik ve Sultanların efendisi *Seyyid-i mülûk ve's-selâtin* ve diğer taraftan da *Şehriyâr-i Turan ve İran* lâkablarını ilâve etmektedir. Bunun sebebi Moğolların onun hudutlarını artık sık sık zorlamaları ve Ahlat seferini yapmak maksadiyle Eyyubîlere karşı da harekete karar vermiş olması idi.

Mektubun bu sıralarda cereyan eden tarihî vakalara dair ihtiva ettiği kayıtlar da çok mühimdir. Nitekim burada geçen sene (624) onun Tatarlarla meşgul olmasından faydalanan muhaliflerin ayaklandıklarını ve, Keykubâd'ı kasdederek, İslâm hudutlarının muhafizi ile muahede yapmaya imkân kalmadığını, o zaman da Keykubâd'ın Frenk gailesiyle meşgul olduğunu kaydeder. Hakikaten 624 de Celâleddin Rey civarına gelen Moğollarla şiddetli bir muharebe yaparak onları hezimete uğrattı; tekrar gelecekleri haberi üzerine Rey şehrinde onları bekledi; bu esnada Ahlat nâibi Hüsameddin Ali ordusiyle Azerbaycan'a girdi ve oradan Ahlat'a döndü [19]. Mektuptaki Keykubâd'ın Frenk fitnesini yatıştırdığına dair kayıt bu Sultanın Erzincan'ın ilhakiyle meşgul olurken Trabzon Komnen'lerinin Frenk gemicilerinin yardımiyle Sinop ve Samsun'a hücum etmeleri ve Selçuk Sultanı'nın da derhal harekete geçip düşmanı mağlup etmesi hâdisesine işaret olmak icap eder [20].

[19] İbn ul-Esîr, XII, s. 182-184.
[20] Bak. *Keykubâd* I, 651-652.

Celâleddin, Keykubâd'ın Erzincan sahibine (Mengücük ailesinden Davudşâh) *itâb*ını, yâni memleketinin ilhakını yerinde bulmakta ve Erzurum Meliki Cihanşâh'ın itaatinin de bu sayede mümkün olduğunu beyan etmektedir. Mektubun bir az aşağısında Keykubâd'ın Erzincan'da bulunduğuna dair kayıt "*itâb*"ın bu mânada kullanıldığına dair bir şüpheye de yer vermez [21]. Önce Keykubâd ve Celâleddin'e karşı Ahlat nâibi Hüsameddin Ali ile müttefik olan ve Clâleddin'in Ahlat muhasırasında ise ona itaat eden Cihanşâh'ın Erzincan'ın fethi üzerine endişe ederek Keykubâd'a itaat ettiğine dair bu mübhem kaydı bir hakikat olarak kabul etmek mümkün müdür? İbn Bîbî, Erzincan'ın ilhakından sonra Keykubâd'ın Erzurum'un da zabtına emir verdiğini, Selçuk askerlerinin onun hudutlarını işgali üzerine tehlikeyi sezerek hediyeler gönderip itaat ettiğini; her sene gereken bir verginin tediyesi ve muharebe zamanında asker göndermesi tekliflerini elçi ile Sultana bildirince onun da Erzurum'u işgalden vazgeçtiğini söyler [22]. Diğer kaynaklar ise Cihanşâh'ın Keykubâd'ın Erzurum'a yürüyeceğini öğrenmesi üzerine Hüsameddin Ali'den yardım istediğini, o da, orası zabt edilirse Ahlat'ın da aynı âkibete uğrayacağını düşünerek, maiyetindeki askerlerle Erzurum'a gittiğini ve bu durum karşısında Keykubâd'ın istilâdan vaz geçtiğini yazar [23]. Diğer taraftan da Sinop'a vâki tecavüz de bu sırada cereyan etmişti. Bütün bu âmiller tesirinde Keykubâd çekilmiş olmakla beraber Cihanşâh'ın böylece zevahiri kurtaran bir itaatini de temin etmiş olmalıdır.

Celâleddin Hârezmşâh, mektubu 10 zilhicce 625 tarihinde Ermenistan hududunda yazdığını söylerken bu tarafa hareketi-

[21] Bak. *Keykubâd* I, 651. Orta çağda hemen bütün Türkiye şehirleri gibi mektupta da Erzincan'ın lâkabı *Dâr un-Nasr* olarak kaydedilmiştir ki, muahhar bir kaynakta da vardır (Adnan Erzi, Belleten, LIII s. 96).

[22] İbn Bîbî, s. 359, 360.

[23] İbn ul-Eşîr XII, s. 186; Zehebî, *Târih ül-İslâm*, Topkapu 2917 XV) 290 ab; 'Aynî, *İkd-ul-Cumân*, Veliyeddin 2391 (XIX), 625 senesi vakaları. Bu, Alâeddin Keykubâd'ın bu durum karşısında cesareti kırıldığına delâlet etmez. Gerçekten, Moğol istilâsının yaklaştığı ve Celâleddin Hârezmşâh'ın henüz ne yapacağı malûm olmadığı cihetle Eyyubilerle (Melik Eşref ile) muhasamata girişmenin ihtiyat ve siyasete uygun gelmemesi düşüncesi ile alâkalıdır.

nin sebebini, Keykubâd'ın Erzincan'da bulunduğu haberi üzerine, onunla görüşmek saadetine erişmek maksadının teşkil ettiğini, fakat Erzurum hududuna gelince Selçuk Sultanı'nın dönmüş ve kendisinin de geç kalmış olduğunu beyan eder. Keykubâd'ın dönüşünü, yukarıda belirttikten sonra, şimdi Celâleddin'in bu tarafa hareketi üzerinde bir az duralım. Evvelâ iki Sultanın görüşmesi ancak Erzurum Meliki'nin tâbiiyeti veya memleketinin işgali suretiyle mümkün olabilirdi. İbn ül-Eşîr'in Celâleddin'in 625 senesinde "*Bilâd-i Erminiyye*"de yağma yaptığına dair kaydı mektubu tamamiyle teyit eder. Filhakika o Hârezmşâh bu sene Ahlat beldelerine geldiğini, Mûş ovasında yağma, esir ve köyleri tahrip edip döndüğünü ve Eyyubîler orada kışlayacağını sandıklarını söyler ki bu bizim mektubun tarihine de uymaktadır[24].

e. Münasebetlerin Gerginleşmesi

Celâleddin'in mühim kararların alınması ve iki devletin yardımlaşması, yâni tam tecavüzî ve tedafüî bir ittifakın yapılması tekliflerini ihtiva eden bu mektubun cevabı metin halinde bize kadar gelmiş değilse de mektubun ve elçilerin Sultan Alâeddin namına naklettikleri sözleri kaynaklar tafsilâtiyle bize intikal ettirmişlerdir. Fakat bu sefer iki hükümdarın hitapları arasında büyük bir değişiklik olmuştur. Filhakika Celâleddin'in mektubu ne kadar tâzimkâr ifadeleri ihtiva ediyorsa Keykubâd'ın ona karşı sarfettiği sözler de o kadar ağır ve mağrurânedir. Bunun sebebi Celâleddin'in mektubundan sonra husûle gelen değişikliktir. Zira Celâleddin 626 yılı Şevval başlarında (1229 Ağustos sonları) Ahlat'ı muhasara etmiş; Hârezm hükümdarının Anadolu'dan gelen elçisini öldüren, ona giden tüccarlara mâni olan ve nihayet Hârezmlilerle vukubulan muharebede metbûu Eyyubîler tarafından Ahlat nâibi Hüsameddin Ali'ye yardım eden ve aynı maksatla da amcazâdesi Selçuk Sultanına karşı cephe alan Erzurum Meliki Rükneddin Cihânşâh şimdi tehlikeyi görerek Celâleddin'i metbû tanımak, namına hutbe okutmak suretiyle af talep etmek için Şemseddin El-Ha-

[24] İbn ul-Esîr XII, s. 186.

kîm el-Bağdadî adlı mühim bir kimseyi elçi olarak gönderdi. Sultan Cihanşâh'ın arzusunu is'af ederek onu geri gönderdi. Bundan cesaret alan Cihânşâh bizzat Sultana mülâki olmak üzere Ahlat'a hareket etti. Sultan onu bir günlük mesafede karşılamak üzere bizzat vezirini ve diğer divana mensup ricali göndererek ona büyük bir mevki verdiğini gösterdi. Ahlat ile Malazgird arasında, göl üzerinde, ona mülâki olarak o geceyi orada içki ve eğlence ile geçirdikten ve vezir Şeref ül-Mülk'e kıymeti 10000 dinarı geçen hediyeler takdim ettikten sonra Ahlat'a vardı; Hârezmşâh'ın huzurunda yer öptü. Sultanın onu kabul ettiği çadır (*çetr*)ın ip ve direklerinin birden çökmesini halk bu anlaşmayı her ikisi için de uğursuz bir mânaya yordu, ki ertesi yıl, her iki hükümdar da Yassı-Çimen 'de[35] Keykubâd'a mağlup olarak feci bir akibete uğramışlardır. Celâleddin, yanında bir kaç gün kalan Cihânşâh'ın arzusunu is'af ettikten ve maiyetindekilere 218 kürk ve sair hediyeler ihsan ettikten sonra dönmelerine müsaade etti. Cihânşâh dönünce metbûuna asker, erzak ve muharasa aletleri, ki bunlar meyanında *Karabuğra* adlı muazzam bir mancınık ve çok miktarda da ok ve yay, gönderdi.[26] Bu suretle Cihânşâh hem Celâleddin'e karşı endişesini giderdi, hem de memleketini ilhak edeceğinden şüphe etmediği Keykubâd'a karşı kuvvetli bir hâmiye sahip oldu.

İki dost sultanın düşmanı olan Cihânşâh'ın şimdi Celâleddin tarafından himaye edilmesi ve hâmisini Keykubâd aleyhinde tahrik etmesi aradaki dostane münasebetlerin bozulmasına sebep teşkil etti[27]. Bu durumda Celâleddin'e karşı Ahlat hükümdarı Melik Eşref'in de Selçuk Sultanının Hârezmşâh aleyhinde tahriki iki hükümdarın tamamiyle birbirinden şüphelenmelerine kâfi idi. Alâeddin Keykubâd artık Celâleddin'in Ahlat'ın zabtından sonra Cihanşâh ile kendi aleyhinde harekete geçeceğine inanmıştı. Gönderdiği elçilerin gördüğü muamele bunu ispat ettiği gibi, Moğol tehlikesi en had bir safhaya girdiği

[25] Bak. Mükrimin Halil Yınanç, *Celâleddin Hârezmşâh* İA III, s. 51-52; *Keykubâd* I, İA VII, 654.

[26] Nesevî, s. 306-308; İbn ul-Eşîr XII, s. 190; İbn Vâşil, *Muferric ul-kürûb* 185b; Cüveynî, *Cihângüşâ*, II, s. 181.

[27] İbn Bîbî, s. 384; Cüveynî II, s. 175.

halde, Ahlat'ın sukutunu müteakip Hemedan'a gönderdiği *fetih-nâme*de de yakında Suriye (Şam) ve Anadolu (Rum) memleketlerinin ele geçirileceğini açıkca kayıt etmekten sakınmamıştır [28].

Nesevî Keykubâd tarafından gönderilen elçilerin, Cihânşâh henüz Celâleddin'in tabiiyetine girmediği bir zamanda yola çıktıkları için, onun hudutlarından geçmelerine müsaade etmemesi dolayısiyle, Erzincan'da beklemek mecburiyetinde kaldıklarını söyler. Cihânşâh'ın Celâleddin'e dehaletinden sonradır, ki bunların Ahlat'a gitmeleri mümkün olabildi. İbn Bîbî evvelâ Şemseddin Altun-aba'nın gönderildiğini, onun uzun müddet dönmemesi ve herhangi bir müspet haberin gelmemesi üzerine Keykubâd'ın arkadan Kemaleddin Kâmyâr'ı gönderdiğini yazar. Elçinin Ahlat'ta uzun müddet kaldığı malûm olmakla beraber onun Erzincan'da beklemesinin de bu gecikmeye dahil olup olmadığı sarih değildir. Nesevî ikisini de aynı zamanda gelmiş gibi kaydederse de birinci rivâyetin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Zira böyle olmasa idi Keykubâd'ın bu kadar kıymetli hediyeler gönderip dostluk akdi ve Celâleddin'in kızını oğluna talep etmesi ile İbn Bîbî'nin bahsettiği son mektubun ifadelerindeki tehdit ve ağır hitapları başka türlü telife imkân yoktur.

Filhakika Şemseddin Altun-aba'nın [29] muvaffak olamadan uzun zaman bekletilmesi Sultanı endişeye düşürdüğü ve belki de ona yapılan tezyifkâr muameleyi duyduğu için ultimatum mahiyetinde son olarak Kemaleddin Kâmyâr'ın götürdüğü mektup takdim edilmiştir. İbn Bîbî'nin Şemseddin Altun-aba ile gönderilen hediyelerin âzameti hakkında verdiği malûmat Nesevî tarafından kemiyet olarak ifade ve teyid edilmiştir. Gerçekten

[28] بدین نهضت مبارك اقلیمی بدین شگرفی در ممالك مورروث و مکتسب زادها الله بسطة افزود تا نه بس دیر زود ممالك شام و روم در تصرف پشدگان دولت خلدها الله و انصرهم خواهد آمد *(Cihangüşâ. II s. 179)*

[29] Hârezmşâh'ın ikinci mektubunda Keykubâd tarafından kendisine 624 de gönderildiği halde, Cihânşâh'ı kasdederek, gelmesine mâni olduğunu bahsettiği Şemseddin Kutluğ Sübaşı ile Şemseddin Altun-aba'nın aynı şahıs olması icap eder. Zirâ *Kutluğ sübaşı* isim değil Türkçe unvandır. Selçuklulara mahsus tahriratta kullanıldığı için onun götürdüğü bir mektubun Celâleddin tarafından mektuba alındığına bir işaret olsa gerek. Zira başka türlü onun bu unvanı haiz olduğu bilinemezdi.

ona göre, atlas, *attabi*[30], (metinde *háttábi*) kumaşlar, kunduz ve samûr kürkler vesair kıymetli 30 katır yükü eşya, 100 at, 50 katır, at ve techizatiyle 20-30 köle bu hediyeleri teşkil ediyordu[31]. Bu hediyelere ve dostluk muahedesi teklifine ve aradaki münasebetleri perçinlemek için Celâleddin'in kızını Keykubâd'ın oğluna talep etmelerine rağmen Hârezmşâh'ın geçen seneki mektubunda izhar ettiği sıcak alâka ve kullandığı tâzimkâr ifadeler tamamiyle değişmiş idi. Evvelâ Celâleddin bu elçi kabulünde Keykubâd'a karşı müsavi bir hükümdar muamelesi yapmıyor; ve teklifleri red ediyordu. Bu teklifler arasında Selçuk Sultanı'nın, her ikisine de, pek çok fenalıkları dokunan Erzurum Meliki'nin kendisine teslimi ve memleketinin de işgaline müsaade talebi vardı. Hârezmşâh bu hususta yapılan ısrar üzerine fevkalâde kızarak ona dehalet eden ve tâbi durumunda bulunan bir kimsenin kendisi mevkiindeki bir insan tarafından tesliminin ne kadar ayıp olacağını ifade etti. Bir gün vezir Şeref ül-Mülk'ün yanına giren tarihçi Nesevî onun Selçuk elçisine: "*Eğer Sultan bana müsaade etse idi ben yalnız kendi şahsî askerlerimle memleketinize girer ve feth ederdim*" tarzında sert hitaplarda bulunduğuna şahit olduğunu yazar. Kendisine neden bu kadar sert muamele ettiği sorulunca: "*Efendileri dostluk kurmak için uşak ve azadlı kölelerini gönderiyor. Bana getirdikleri hediyelerin kıymeti ise 2000 dinardan fazla değildir*" cevabını verdi[32]. İbn Bîbî bu tarzmuameleden bahis etmeksizin, Altun-aba'nın yer öpmemek için temârüz edip *nıkris* hastalığına mübtelâ olduğunu beyan ederek Sultan Celâleddin huzurunda yer öpmekten sakındığını, vezir, Şeref ül-Mülk'ün kendisine iyi muamele ettiğini, huzura kabul edilince el öpmek mazareti kabul olunup Keykubâd tarafından gönderilen mektup, haber ve hediyeleri takdim ettiği-

[30] *'Attabî*, Bağdat'ta sahâbeden 'Attâb'ın evlâdlarının oturduğu bir mahalle olup XII inci asırda kumaş imalâtiyle meşhur idi, ki bu kumaşlar *attabî* adını almıştı. İspanya ve Fransa gibi Avrupa memleketleri Şarktan aldıkları veya o vasıta ile imâlini öğrendikleri, bir çok kumaşlara İslâm menşeli isimler vermişlerdi, ve onların halı mânasında kullandıkları *tapis* kelimesinin menşeyi de bu *attabî* (bak. Heyd, *Hist. du Commerce du Levant* II, p. 706; *The Legacy of Islâm*, p. 133).

[31] İbn Bîbî, s. 381; Nesevî, s. 327.

[32] Nesevî, s. 328, 329.

ni, bununla beraber Hârezmşâh'ın bir ay kadar elçiyi yanına yaklaştırmadığını bildirir, ki bu da artık iki Sultan arasındaki rekabet ve şüphenin ileri bir safhaya geldiğini açıkça meydana koymaktadır [33].

Sultan Alâeddin Keykubâd'ın böyle bir durum karşısında ultimatum mahiyetinde, İbn Bîbî tarafından dercedilen, bir cevabını artık tabiî bulmak iktiz aeder. Biz bu kaynakta sarahat olmamasına ve Altun-aba tarafından getirilen mektubun muhtevasına temas edilmemesine rağmen bu cevabın ondan sonra giden Kemaleddin Kâmyâr vasıtasiyle verildiği kanaatindeyiz. Sultan Alâeddin Keykubâd'ın bu cevabı onun siyasî görüşlerinin ne kadar geniş ve hakîmâne düşüncelerinin ne derece isabetli olduğunu meydana koymak bakımından fevkalâde ehemmiyetlidir. Sultan bu cevabında Hârezmşâh'ı müslümanların meskeni, zâhid, âbid, imam ve hafızların menşei olan *Kubbet ül-İslâm* Ahlat'ın, kötü insanların tahrik ve teşvikiyle, muhasara ettiğinden dolayı hatalandırmakta, Müslüman beldesini bırakıp onu müşrikler memleketine dönmeğe davet etmektedir. Din ve devletin düşmanlarına karşı cepheyi boş bıraktığından ve onu teenni göstermediğinden tevbih ettikten sonra şu selâmet yolunu tutmasını nasihat etmektedir: "Tatarlarla, ne şekilde mümkün olursa, uzlaşma çarelerini bulmalısınız. Zira, eski hükemanın dediği üzere, yeni bir devlet kuran ve ilâhî bir kuvvete bağlanan bir kavimle savaşmak akıl kârı değildir. Biz şöyle düşünüyoruz ki derhal Tatarlara elçiler gönderip İslâmların selâmeti için, Sultan Muhammed merhumun yaptığı mukabele ve mücadeleler dolayısiyle, af dileyelim. Yumuşak sözlerle ve hediyeler göndermek suretiyle onları teskine çalışalım. Bu hususta muvaffak olursak hizmetimiz kıyamete kadar iyi bir nâm bırakmamıza sebep olacaktır. Malûmunuz olsun ki bu dostunuz müslümanların işlerini yoluna koymak için onlara elçiler gönderecektir. Eğer siz hayatî ehemmiyeti olan sulh babında bana iştirak ederseniz istişare suretiyle bunu size arz ediyorum."

"Bütün dünya bilir ki Allah bana genç yaşımda mamûr bir memleket, kuvvetli bir devlet, akıllı vezir ve emirler, zengin hazineler, çok silâhlar, zengin ülkeler, mesut tabaa ve itaatkâr

[33] İbn Bîbî, s. 381, 382.

kullar ve cihangir bir ordu bahşeyledi. Haşmet ve heybetim diğer beldelere yayıldı; diğer memleketlerde bulunan her nimeti bana nasip eyledi. Bununla beraber zayıf da olsa işlerin güzellikle görülmesi akıl ve hükümdarlık icabıdır. Şimdi Sultana üç tavsiyem vardır. Birincisi Şarkî Anadolu'da müslüman halkın *(Ahali-i Ermen)* kanını dökmekten ve o tarafları tahrip ve muhasaradan vaz geçip dönünüz; Moğol askerlerine elçi göndererek onlarla ahd-ü peyman ediniz ve asla müslümanların memleketinde muharebe endişesi bırakmayınız. Sultan Melikşâh, Sultan Sancar ve diğer büyük Selçuk Sultanları gibi seleflerin adalet yolunun hüküm sürmesi için meşgul olmalıdır. Bu takdirde sayısız altın ve hesapsız asker esirgemiyeceğim. Fakat eğer müfsidlerin sözüne bakarak bu nasihatlere itibar buyurmazsanız bir İslâm Sultanı sıfatiyle, Allah'ın emrine uyarak, vazifemizi yapacağız. Eğer memleket ve halka karşı vazife yaparken, Allah korusun, bir mukadder talihsizliğe uğrarsak, Tanrı'nın uhdemizdeki emanetinden kurtulmuş olacağız; eğer Allah zafer nasip ederse muradımıza nail oluruz [34]."

Nesevî'ye göre Keykubâd'ın elçileri bir şey elde edemeden ve müsait bir cevap alamadan, Sultanın izniyle, memleketlerine döndüler. Hârezmşâh'ın onlara bir takım kimseleri de terfik ettiği rivayet edilirken bunlar memleketin ortasına vardıkları zaman Keykubâd'ın elçileri Hârezmlileri bırakarak süratle ilerlediler ve sultana dostluk ve ittifak için yapılan teşebbüslerin müspet bir netice vermediğini bildirdiler. Alâeddin Keykubâd bunun üzerine derhal Kemaleddin Kâmyâr'ı Eyyubî hükümdarlarına göndererek yaklaşmakta olan tehlikeye karşı kendisiyle birleşmelerini teklif etti [35]. İbn Bîbî de hemen aynı şeyleri söylerken Hârezmlilerin Türk elçileri ile birlikte değil arkadan gönderilerek Celâleddin'in cevabını götürdüklerini, Kâmyâr ve Altun-aba'nın süratle döndüklerini, Erzurum'a uğrayıp Cihânşâh'a düşmanın sözlerine bakarak Sultanın muhalifleriyle bir-

[34] İbn Bîbî, s. 377-380.. Alâeddin Keykubâd bu cevabın başında mamur bir memlekete, mesut bir devlete, kuvvetli bir orduya sahip olduğunu ve bu sâyede zaferler kazandığını, Allaha şükran borcu olduğunu ifade eden bu gururlu sözleri Kemaleddin Kâmiyar'a verdiği menşûrda da tekrarlamıştır.

[35] Nesevî, s. 329, 330.

leşmemesini söylediklerini, fakat onlar Erzincan'a varınca Cihânşâh'ın Ahlat'a giderek Celâleddin'i Türkiye *(Rûm)* ye saldırmak için tahrik ettiğini anlattılar. Sultan bir taraftan süratle Kemaleddin Kâmyâr'ı Eyyubîlere gönderirken diğer taraftan mevcut kuvvetlerin bir kısmını da, müdafaa tertibatı almak üzere hemen Erzincan havalisine varmak üzere yola çıkardı [36].

Moğol tehlikesinin kapıları zorladığı bir zamanda Celâleddin tabiî müttefikleriyle muharebeyi göze alarak hem kendi feci akibetini, hem de İslâm dünyasının marûz kaldığı felâketi süratlendirmiş oldu ve Keykubâd ile müttefiklerine karşı Yassı-Çimen mevkiinde (Erzincan Akşehri civarında) giriştiği muharebede, 29 Ramazan 627 (10 Ağustos 1230) günü, perişan olduktan bir sene sonra devletini de, hayatını da kaybetti [37].

LXVII

1. KEYKÂVUS'A AİD ANTALYA FETİHNÂMESİ

a. Fetihnâmenin Muhtevası

Başlığı Alâaddin Keykubâd tarafından Celâleddin Hârezmşah'a gönderilmiş, bir mektup olarak konan bu vesika hakikatte I. İzzeddin Keykâvus tarafından Antalya'nın istirdadı üzerine yazılmış bir fetihnâmedir. Selçuk Sultanı, burada, kendisine ait olduğu halde gasbedilen Antalya'nın fethi üzerine elçi gönderdiğini, askerlerinin Ramazanın ilk günü başlayıp sonuna kadar şehri, karadan ve denizden muhasara ettiğini, mancınık ve neft makinelerinin kurulmuş olmasına rağmen şiddetli mukavemet ve sıkıntılarla karşılaştıklarını, nihayet Allah'ın yardımiyle ayın sonunda, Cuma günü, şehrin fethi bayramiyle Ramazan bayramının birleştiğini ifade eder.

Ramazan ayında cihâdın bereketiyle Allah'ın lûtfu ve zat-i devletiniz Celâleddin'in yüce himmeti sayesinde bu fetihten sonra bütün sahil hudutları bizim kudret elimize ve memleketimiz içine girdi ve bu suretle de endişelerimiz zail oldu. Bu büyük

[36] İbn Bibî, s. 383-385.

[37] Tafsilât için bak. *Keykubâd* I, İA, VII, s. 654.

müjde haberinden memnun olacağınızı ve İslâmın bu fethi sevincine iştirak edeceğinizi düşünerek keyfiyeti zat-i devletlerine bildirmek münasip görüldü. İnşallah bundan sonra bu türlü müjde haberleri kulağınıza yetişecektir. Bu mektubu hâmil bulunan İsfahanlı *münşî* bizim İnşa divanı mensuplarından ve devletimizin kâtiplerindendir. Babası İsfahan'da öldü; terekesi şer'î ihtiyatla mevkuf tutuldu. Bu tarafta bir çok değişiklikler ve hâdiseler oldu; bütün civar İslâm hükümdarları şart olan gönül birliğine riâyet ettikleri halde o taraftan kimse gelmedi ve iki taraf arasında mektuplaşma ve kardeşlik teşebbüsü olmadı. Halbuki merhum Melik Nusretüddin Atabeg bu taraf ile münasebet ve dostluk halinde idi. Bundan sonra bu dostluğa himmet buyurmanız ve mezkûr Kemaleddin'e babasından intikal eden terekenin kendisine verilmesi için nâiplere emretmeniz ve böylece her tarafa yaygın olan adaletinizin gerçekleşmesi icabeder. Zat-i devletlerinin saadeti devam etsin.

b. Antalya'nın İkinci Fethi

Fetih-nâme veya mektubun Antalya'nın istirdadı üzerine yazılması, bunun Keykubâd tarafından Celâleddin'e gönderilmiş olduğuna dair başlığın sonradan müstensih tarafından yanlışlıkla konulduğunu ve vesikanın I. İzzeddin Keykâvus'a aid bulunduğunu meydana komaktadır. Filhakika vesikadaki "*Babadan kalan bir hak olan Antalya'nın nezedilmesi ve gasbedilen hânenin geri alınması üzerine sefer*" (Azîmet ber istircâ-i hâne-i magsûb ve intiza'-i hakk-i mevrûs-i mahrûsa-i Antalya) ibaresi Selçuk ülkesine dahil olmuş bulunan bu şehrin isitirdadından başka bir şey değildir, ki bu, I. Gyaseddin zamanında fethedildiği halde bilâhara işgal edilen ve I. Keykâvus tarafından tekrar fethine ait, hâdisedir. Antalya'nın istirdadına dair burada bizim için mühim diğer bir vesika da şüphesiz Antalya sûrları kitabeleridir. Kitabeler bu fethin kısaca hikâyesini yaparken çok dikkate şayandır ki bizim fetihnamede kullanılan kelimeleri aynen derceder. Gerçekten bazı yerleri tamamen okunamamış olmakla beraber kitabe: "*Bu müstahkem hududun istirca'-ı ve bu beldenin müşriklerin elinden intiza*"ını kaydederken "*Şehir Gıyaseddin Keyhusrev tarafından fethedilmişti. Fakat şehîd olarak ölümünden sonra*

beldenin halkı isyan etti ve orada eskisi gibi şirk kaim oldu. Keykâvus sayısız askerleriyle 612 yılı Ramazanın ilk günü başlıyarak şehri karadan ve denizden bu ayın sonuna kadar muhasara etti. Her tarafına mancınıklar yerleştirdi. Allah yardım etti ve gece-gündüz cihâddan sonra Allah kelimesi galip gelerek şehir fethedildi" tarzında bu hâdisenin, güzel ve sarih bir hulâsasını verir[1]. Böylece istirdadın 612 yılı Ramazanın 30 unda, bizim vesîkaya göre de, Cuma günü (22. II. Kânun. 1916) vuku bulduğu sabit olur. İbn Bîbî bu ikinci fetih hakkında, çok defa mutadı üzerine, tarih vermediği gibi onu Sinob'un fethinden (611/1214) önceki bir fasılada da ele aldığı için bu keyfiyet muahhar tarihcileri tamamiyle yanıltmış ve hiçbirisi, diğer bazı kaynaklarda verilen tarihler gibi, bu mühim kitabeden de haberdar olamamış ve bu sebeple, İbn Bîbî'ye uyularak, Antalya'nın istirdadı, Sinob'un fethinden evvel vuku bulmuş gibi gösterilmiştir[2].

İbn Bîbî, Antalya Rumlarının isyanı üzerine Keykâvus'un, hâdisenin diğer sahillere yayılmasını önlemek maksadiyle, derhal harekete geçtiğini yazar. Fakat dahilî gailelerin bertaraf edildiği, hattâ Sinob'un fethedildiği bir zamanda şehir halkının böyle bir cesaret gösterebilmesini izah etmek müşküldür. Diğer taraftan kitabelerin Keyhusrev'in ölümünden (1211) sonra halkın ayaklanarak şehre hâkim olduğuna dair kaydını da bir ihtimal olarak ele almak mümkündür. Filhakika Keyhusrev'in ölümünden sonra Keykâvus ile Keykubâd arasında vukubulan saltanat mücadelesi böyle bir isyan için müsait bir zaman idi. Bu takdirde Keykâvus'un Antalya dururken neden Sinob'un fethini daha önce ele aldığı sualiyle karşılaşmak mukadderdir[3]. Fakat böyle bir durum karşısında birbirilerine rakîp olmakla beraber,

[1] Ahmed Tevhid, *Antalya sûrları kitabeleri*, TTEM IX (LXXXVI), S. 165-176.

[2] Meselâ Halil Edhem, *Kayseri şehri*, 37; Uzunçarşılı, *Sivas şehri*, s. 104, *Kitabeler* II, 249; P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, Türkçe tercüme s. 1; Byzantion, X, 36; Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 627. Yalnız Adnan Erzi fetih-nâmenin tarihini verirken, başka bir kaynağa müracaat etmeksizin, sadece Antalya'nın Sinob'tan önce fethedilmiş olacağını ileri sürer (Belleten LVI s. 634).

[3] Niğdeli Kadı Ahmed Antalya'nın ikinci fethini Sinop'tan sonra kaydetmekle beraber her iki hâdiseyi birer sene önceye yani 610 ve 611 yıllarına alır (*el-Veled uş-Şefik*, S. 295).

Trabzon Komnen'leri ile İznik İmparatorluğu'nun Karadeniz sahillerini süratle işgale girişmelerinin Keykâvus'u, bir taraftan şimalden sarılmasını önlemek, diğer taraftan bu devirde çok ehemmiyet kazanan ticaret yolu için bir mahreç temin etmek maksadiyle, süratle harekete icbar etmiş ve Antalya'nın, daha kolay gözüken, istirdadını daha müsait bir zamana bırakmış olması ihtimali vardır. Bunun yanında hâdisenin Selçuk devletinin Sinop fethi ile uğraştığı sırada vuku bulması da hatıra gelse bu fetih ile Antalya seferi arasında aşağı yukarı, bir senelik bir zaman geçmiş olması sebebi yine izah edilmiş olmaz. Zira bu arada Keykâvus'un başka bir meşguliyeti olduğuna dair kaynaklarda hiçbir işaret mevcut olmadığı halde Antalya subaşısı Mübarizeddin Er-tokuş'un ve dolayısiyle maiyetindeki askerlerin yerlerinde bulunmadığı da hâdiselerden istidlâl edilmektedir, ki bu keyfiyet bir taraftan isyanın nasıl mümkün olabileceğini meydana kor; diğer taraftan bu kuvvetlerin orada bulunmamaları Selçuk devletinin, bizim için bilinmiyen başka bir mesele ile meşgul bulunduğu ihtimalini akla getirir.

Antalya Rumlarının ayaklanma teşebbüsünde Selçukluların başka bir meşguliyetinden faydalanmayı, binaenaleyh kendilerini serbest bırakacakları ihtimalini düşündüklerine; aksi takdirde Sultan harekete geçerse böyle bir durumda şehri tekrar Frenklere teslim niyetinde olduklarına dair bir kayıt[4] yukarıda ileri sürdüğümüz mülâhazaları teyit etmektedir. Netekim, Kıbrıs kıralı ile Keykâvus arasında teâti olunan mektupların tahlilinde belirttiğimiz üzere, isyanın Sinob'un fethi sırasında vuku bulduğu meydana çıktığına göre bütün bu ihtimalleri bu suretle halletmek gerekmektedir. Böylece müsait bir fırsatta ayaklanan Rumlar şehirde bulunan idareci vesair Türkleri bir gecede imha edip mallarını aralarında paylaştılar. İbn Bîbî'ye göre sultan memleketin her tarafına fermanlar gönderdi. Bütün subaşılar maiyetlerindeki askerlerle Konya ovasında toplandı; muhasara aletleri de hazırlanarak, bizzat sultanın kumandasında bulunan Selçuk ordusu süratle harekete geçti. Tehlikeyi gören Rumlar derhal Frenklerden yardım talebinde bulundular. Bir kaç gemi dolusu savaşçı ve

[4] İbn Bibi, s. 141.

müdafaa âletleriyle gelen Frenkler derhal şehir içinde muharebeye hazırlandılar[5]. Öteden beri gıda maddelerini Anadolu sahillerinden tedarik etmek mecburiyetinde kalan ve bu sebeple de daima buralarda yerleşmek fırsatını arıyan Kıbrıs frenklerinin daha isyan esnasında Rumlara yardım etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Kıbrıs frenkleriyle alâkası dolayısiyledir, ki İbn Vâşil 612 (1215 - 1216 senesinde Frenklerin sultan İzzeddin Keykâvus'a ait, Antalya'yı işgal ve burada bulunan Mlüslümanları katlettiğini, fakat sonra bu yıl içinde sultanın şehri isitirdat ettiğini yazar[6]. Buna mukabil Bar Hebraeus ise şehrin ikinci defa olarak, Rumlardan fethedildiğini söyler.[7] Anonim Selçuknâme, vuzuhtan mahrum ve hattâ biraz da efsanevî olarak, Keykâvus'u kardeşi Keykubâd ile saltanat mücadelesi yaparken Melik İbrahim isminde birinin Antalya'ya gittiğini, sultanın hareketi üzerine Kıbrıs adasına *(bece:tre-i Kıbrûs)* kaçtığını, sultanın tehdidnâme göndererek onu istediğini, fakat sultana karşı gönderilen asker dolu gemiler içinde bulunduğunu, şehrin zaptından sonra Frenklerin katli sırasında Melik İbrahim'in de bunlar arasında olup otuz kölesiyle bir dağa sığındığını, fakat nihayet yakalandığını, bununla beraber sultanın ona iltifat edip üç parça vilâyet verdiğini bildirmektedir[8].

Böylece bir ay süren şiddetli bir muhasaradan sonra şehir zaptedildi. Frenklerle birlikte diğer muharipler öldürüldü; pek çok da esir ve ganimet elde edildi[9]. Lusignan'lar idaresinde Kıbrıslı frenklerin bu Antalya muharsarasına iştiraklerine dair Garp kaynaklarında bir malûmat mevcut olmadığı gibi daha dikkate şayan olarak, İzzeddin Keykâvus ile Kıbrıs kıralı arasında 1213-1216 yılları zarfında vuku bulup zamanımıza kadar gelmiş olan beş kadar mektup ve muahedenamelerde bile bu hâdiseye

[5] İbn Bibî, s. 142-144.

[6] و فى هذه السنه (يعنى ٦١٢) ملك الفرنج الطاليه من بلاد السلطان عزالدين كيكاوس صاحب الروم و قتلوا من بها من المسلمين ثم استعادها منهم عزالدين فى هذه السنه (Molla Çelebi, 119, varak 63 a).

[7] İngilizce, s. 369.

[8] S. 43. Zehebî de Antalya'nın 612 yılı Ramazan ayı içinde muhasara ve fethedildiğini kaydeder (*Kitab ul-'iber*, British museum No. 6428, 138a.)

[9] İbn Bibî, s. 145.

dair en küçük bir işaret mevcut değildir, [10]. Şehrin subaşılığı tekrar Mübârizeddin Er-tokuş'a verildi [11]. Sultan ordunun başında Konya'ya döndükten sonra etraf hükümdarlarına hediyelerle birlikte fetih-nâmeler gönderdi [12]. İşte İbn Bîbî'nin ifadesine uygun olarak bu fetih-nâmelerden birini bizim neşrettiğimiz vesikâ teşkil ettiği gibi başka birisinin de Halep hükümdarı Melik uz-Zâhir'e gönderildiğini biliyoruz [13].

c. Fetih-nâme'nin Gönderildiği Hükümdar

Fetih-nâmeye Celâleddin Hârezmşâh'a gönderilmiş bir mektup olarak başlık konması sebebi, vesîkada, ismi verilmiyen hükümdarın Celâleddin lâkabını taşıması ve her halde diğer mektuplarla bir arada bulunması neticesi olmak icabeder. Ona ait olmadığı böylece meydana çıktıktan sonra hangi hükümdara gönderilmiş olduğunu araştırmamız gerekmektedir. İzzeddin Keykâvus bu fetih-nâmeyi gönderdiği hükümdara, diğer İslâm hükümdarlarının Türkiye'de vuku bulan hâdiseler dolayısiyle "*Gönül birliği*" gösterdikleri ve merhum Atabeg Nusretüddin de Selçuklularla dostluk münasebetlerine devam ettiği halde kendisinin hiç bir mektuplaşma teşebbüsünde bulunmadığından serzeniş yapmakta ve bundan böyle dostluğa devamını arzu etmektedir. Bu ifade mezkûr Atabeg kaydiyle 1191-1210 arasında hükümet süren Azerbaycan Atabegi Nusretüddin Ebu Bekr'in bahis mevzuu olduğunu ve öldüğünü meydana koyduğuna göre bu mektubu ondan sonra Azerbaycan Atabegi olan kardeşi Özbek olabileceğini düşündürmektedir [14]. Fakat ilk önce Özbek'in künyesinin *Celâleddin* değil *Muzaffered-*

[10] Osman Turan, *Keykâvus* I. İ A, VII, 634. Aşağıda Keykâvus ile Kıbrıs kıralı arasında teati olunan mektuplara ve bunların îzahına bakınız.

[11] Osman Turan, *Mübârizeddin Er-tokuş ve vakfiyesi*, Belleten XLIII, s. 415-429.

[12] فتحنامها باطراف واكنافى عالم نوشت و هر بادشاهى را از كرايم غنايم وصفايای هدايا بر قدر مرتبت از غنيمت آن فتح تحف بى نهايت فرستاد (İbn Bibî, s. 146).

[13] وصلت الى الملك الظاهر هدية عزالدين والبشاره بعود انطاليه الى المسلمين و دخلت سنه ٦١٣ İbn Vâsil, (*Müferric ül-kürûb*, 63a).

[14] Nitekim yukarıda kaydettiğimiz makalesinde Doçent Adnan Erzi de bunun Muzafferedddin Özbek olabileceğini söyler (Belleten LVI. s. 635).

din [15] olması mektubun başka bir hükümdara yazılmış olacağına delâlet eder. Diğer taraftan 612 de İsfahan'a hangi hükümdarın hâkim veya nâfiz olduğunun belirmesi de lâzımdır.

Bu mülâhazalar bahis mevzuu zatın bu zamanda İsmaililerin hükümdarı bulunan Celâleddin Hasan (607/1210-618/-1221) olduğunu göstermektedir. Filhakika daha babasının sağlığında iken Halife ve diğer İslâm hükümdarlarına adam göndererek İsmaililerin yolundan ayrılıp İslâm olacağını bildiren Celâleddin babasının ölümünden sonra onun yerine geçince (607) sözünü tutmuş ve böylece itibar kazanmıştı. Kendisine tâbi İsmailileri de *ilhâd* yolundan çevirmişti. Memlekette camiler inşa etti; Müslüman ülkelerinden din adamları getirtti. O şekildeki artık Hasan'ın İslâmiyetine inanıldı. Halifeye, Muhammed Hârezmşâh'a ve diğer hükümdarlara elçiler göndererek onun İslâmlıkta samimiyetine hüküm verildi ve bu sebeple de adı Celâleddin Nev-Müsülman [16] olarak şöhret buldu. Bu suretle İslâm hükümdarları arasında mevki alan Celâleddin, Irak Selçuklularının inkırazından sonra İran'da vuku bulan siyasî istikrarsızlık ve mücadelelere iştirak etti. Bu mücadelelerde Azarbaycan Atabegi Muzaffereddin Özbeg (607-622) ve halife Nâsır Lidînillah ile müşterek hareket etti. Gerçekten bunlar 612 (diğer rivayete göre 611) de Hemedan, İsfahan ve Rey taraflarına hâkim bulunan Mengli'ye karşı harekete geçtiler. Onu mağlup ettikten sonra memleketlerini aralarında taksim ettiler. Bu münasebetle Zencan ve Ebher Celâleddin'e bırakıldı ise de İsfahan'ın bu esnada ona ait olduğu anlaşılmıyor. Yalnız bir müddet sonra (614) Hârezmşâh Muhammed Kazvin, Zencan, ve İsfehan taraflarını işgal ederek, hutbeyi kendi namına okutmak üzere, Atabeg Özbek'in oraları idaresine terketti [17]. İşte bizim mektup Halife, Özbek ve Celâleddin'in Mengli'ye karşı 612 yılı Cemaziyelevveli ayında kazandıkları zaferden takriben

[15] Cuveynî, *Cihân-güşâ*, (nşr. Muhammed Kazvînî) II, 245.

[16] İbn Bibî, (s. 356) bunu oğlun Alâaddin'i de *Nev-Müslüman* lâkabıyle zikreder.

[17] Cuveynî, III, s. 243-248, İbn ul-Esîr XII, s. 118; Abul Ferec, İngil. tercüme, s. 366; Nesevî, *Djelal ed-din Mankobirti*, Fr. terc. Houdas, s. 21; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar devleti tarihi*, Ankara 1956, s. 200.

üç ay sonra Antalya fethi üzeirne yazılmıştır. Celâleddin'in bu mücadelelerde çok faal bir rol oynamış olması, İsfahan kendisine ait olmasa bile, mektubun ona hitaben yazılması sebebini izah eder, kanaatindeyiz. Selçuk Sultanı bütün İslâm hükümdarlarının kendisiyle dostluk münasebetleri kurduğu halde Celâleddin'in hiçbir alâka göstermemesinden serzineşte bulunurken onun İsmailî hüviyetine de bir imâ yapmış gözüküyor. Diğer taraftan hükümdar olarak ona dair kaleme alınan lâkaplar da pek mütevazi lâkaplardır.

Fakat, mektup bir fetih-nâme hüviyetini arzetmekle beraber, asıl maksadın Selçuk münşîsi Kemaleddin'e ait metrukâtın elde edilmesi olduğu veya fetih-nâmenin bu vesile ile yazıldığı anlaşılıyor. Mektubu götüren zat hakkında sadece İnşâ divanı kâtiplerinden olup *(Ez cümle-i munşiyân-i in hazret ve hâtibân-i in devletest)* Kemaleddin künyesini taşıdığı ve aslen İsfahan şehrine mensup bulunduğu kaydediliyor. Mevkilerin değişmesiyle künyelerin de değiştiği gözönüne getirilirse bununla bilâhara Selçuk Türkiye'sinde vezir olarak mühim bir mevki kazanan İsfahanlı Şemseddin Muhammed olacağına kanaat getirmek mümkündür. Zira onun İzzeddin Keykâvus'un hususî kâtibi ve sohbet arkadaşı olduğuna dair kayıt da bu hususu teyit etmektedir [18]. Keykâvus'dan sonra Alâaddin Keykubâd zamanında *müşrif* ve *tuğrâî* (tuğracı) yani İnşa divanının başı [19], Keyhusrev zamanında da nâib olan [20] bu zatın II. İzzeddin Keykâvus devrinde de vezir olmuş ve nihayet Moğolların müdahaleleri ile öldürülmüş bulunduğu malûmdur [21].

[18] وصاحب شمس‌الدین اصفهانی که در آن وقت منشیٔ خاص حضرت سلطنت و حریف و انیس مجلس خلوت وسلوت بود (İbn Bîbî, s. 202).

[19] İbn Bîbî, s. 412.

[20] İbn Bîbî, s. 518.

[21] Osman Turan, *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 28-32.

İZZEDDİN KEYKÂVUS I. İLE KIBRIS KIRALI HUGUES ARASINDA MEKTUP VE ÀHİD-NÂMELER

LXVIII, LXIX, LXX, LXXI, LXXII

a. Türkiye-Kıbrıs Münasebetlerinin Başlaması

Selçuk Türkiyesi ile Kıbrıs kırallığı arasında teâtı olunan bu vesîkalar yalnız iki memleketin siyasî ve ticarî münasebetleri bakımından değil, umumiyetle, Orta Çağ Akdeniz ticaret tarihi dolayısiyle de hususi bir ahemmiyet arzederler. Böyle olmakla beraber, Kıbrıs tarihi üzerinde geniş araştırmalariyle şöhret kazanan ve hususiyle bu adanın Anadolu ile ticarî münasebetlerine dair müstakil bir tetkik neşretmiş bulunan Mas Latrie[1] ve, halâ kıymetinden bir şey kaybetmiyen, Orta çağ Şark ticaret tarihi adlı eserin müellifi W. Heyd başta olmak üzere, bütün ilim adamlarına meçhul kalan bu vesikalar yarım asır önce neşredilmiş olduğu halde yine de kimsenin dikkatini çekmiş değildir[2]. Yalnız son zamanla da Profesör Cl. Cahen, ilk defa olarak, bu vesîkalardan faydalanmıştır[3]. Beş adet büyük küçük rumca mektuptan ibaret olan bu vesîkaların dördü Kıbrıs kıralı Hugues ve biri de Selçuk sultam İzzeddin Keykâvus (1211-1220) tarafından gönderilmiştir. Alâaddin Keykubâd (1220-1237) ile Venedikliler arasında 1220 tarihinde aktedilen ticaret muahedenâmesinde onun babası Gıyaseddin Keyhusrev (ikinci saltanatı 1205-1211) ve ağabeyisi İzzeddin Keykâvus'un da onlarla aynı mahiyette akitler yaptığına dair kayıtlar mevcut ise de Kıbrıs kıralları ile bu türlü

[1] *Relations politiques et conomerciales de l'île de Chypre avec l'Asie Mineure* (Bibl. école des Chartes, Serie 2, t. I, II) ve yine onun *L'île de Chypre, sa situation presente et ses souvenirs du Moyen âge*, Paris 1879, p. 205-239.

[2] Asılları Vatikan'da bulunan bu vesîkalar Sp. Lampros tarafından *Neos Ellenomnemon*, V (1908) s. 45-52 de neşredilmiştir. Hepsi Yunanca olan bu mektuplardan sultana aid bulunan sonuncu mektubun başında, bütün Selçuk devri resmî vesîkalarında olduğu gibi, *tuğra* mahiyetinde bir بابا kelimesi dikkati çeker.

[3] *Le Commerce anatolien au debut du XIIIe siècle* (Mélanges L. Halphen, p. 93). Bu vesîkalar tarafımızdan da kullanılmıştır (İA, VII, s. 634). Bana bunların fotoğraflarını göndermek lûtfunda bulunan dostum Monsieur Cl. Cahen'e bu münasebetle teşekkür ederim.

münasebetlerine dair hiç bir işarete raslanmamıştır. Bu sebeple de bu mektup ve ahitnâmelerin hususî bir ehemmiyeti vardır.

Kıbrıs Lusignan hanedanına mensup Hugues (1210-1218) ile Selçuk sultanı İzzeddin Keykâvus arasında teati olunan bu vesikalardan ilki kırala aid olup 1214 yılı II. kânununda kendi elçisiyle aynı mahiyette olduğu anlaşılan sultanın bir mektubuna cevap teşkil ettiği belirtilmektedir, ki bu vesika elimize geçmiş değildir. Daha dikkate şayandır ki Kıral bu mektubunda Selçuk Sultanlığı ile Kıbrıs krallığı arasında altı yıldan beri, yeminle tasdik edilmiş, bir dostluğun mevcut olduğunu, altın mühürle mühürlenmiş vesîkaların sultanın elçisi tarafından görülüp öğrenileceğini kaydetmekle de iki devlet arasında daha eskiden münasebetler vuku bulduğuna dair bize mühim bir malûmat vermektedir. Selçuk sultaniyle altı yıldan beri dostluğun mevcudiyetini meydana koyan bahis mevzuu mektupların 1211 de cülûs eden Keykâvus'a değil babası Gıyaseddin Keyhusrev ile yâki münasebetlere aid olduğu aşikârdır. Netekim mektupla altı yıldan beri bir dostluğun mevcudiyetine dair vesîkaların Sultanın elçisine gösterildiğine dair ifade de bunların Keykâvus'a ait olmadığını zımnen belirtmiş olur.

Bugünkü malûmatımıza göre Selçuk sultanları arasında Hıristiyan devletlerle ilk defa ticarî muahede Keyhusrev ile oğlu Keykâvus'un Venediklilerle yaptığı akitlerin teşkil ettiğini, aşağıda derc ettiğimiz üzere, Keykubâd'a aid fermândan öğrenmiş bulunuyorduk. Şimdi bu vesikaların birincisi yine Keyhusrev'in Kıbrıs Franklariyle de aynı mahiyette akitler yaptığını meydana koymaktadır. Deniz aşırı Hıristiyan devletlerle yapılan bu ticarî anlaşmaların Keyhusrev I ile başlamış olmasını tabiî bulmak icabeder. Filhakika bu hükümdar, ikinci cülûsundan sonra, saltanat mücadeleleri nihayet bulunca, bu devirde Türkiye'de Şark-Garp ve Şimal-Cenup istikamaetlerinde tekâsüf eden milletlerarası ticarî faaliyetleri genişletmek ve ticaret kervanlarının karşılaştığı müşkülleri bertaraf etmek maksadiyle 602 (1206) de Karadeniz seferini muvaffakiyetle başarmış; Trabzon İmparatoru Alexis Komnen'i mağlup ederek Şimal yolunun emniyetini temin etmiştir. Aynı ticarî siyaset ve gaye ile de Akdeniz mahrecine sahip olmak için Antalya üzerine bir sefer hazırladı. Kıbrıs adasında 1192 den beri yerleşmiş bulunan Haçlılar Anadolu sahilleriyle sıkı bir ticaret yaptıkları,

hususiyle gıda maddelerini buralardan tedarik ettikleri için, bu sahillere yerleşmek fırsatını bekliyorlardı. Bu sebeple Keyhusrev'e karşı Antalya hâkimi bulunan Aldobrandini'nin yardım talebine koştularsa da nihayet şehir 603 (1207) de fethedilerek Selçuk ülkesine ilhak edildi[4]. İşte deniz aşırı Hıristiyan devletlerle ticarî muahedelerin akdi Türkiye'nin bu kapısı Selçuk devleti eline geçmesiyle mümkün olmuştur. İlk ticarî anlaşmaların Gıyaseddin Keyhusrev zamanında başlaması sebebi de budur. Netekim mektubun "altı yıldan beri aramızda yeminle tasdik edilmiş bir dostluğun mevcut bulunduğunu, sultanlık devleti adamından öğrenecek ve vesîkaların altın mühürle mühürlenmiş olduğunu anlıyacaksınız" ibaresiyle kaydettiği mektup ve ahitnâmelerin hemen bu fethi mütaakiben yazılıp gönderildiğini meydana koymaktadır, ki iktisadî kanun ve ihtiyaçların iki tarafı bu münasebetlerin kurulmasına mecbur etmesi tabiîdir. Böylece İzzeddin Keykâvus da aynı maksatla Venediklilerle ticarî akitler imza ederken (fermân verirken) Kıbrıslılar'la da bu türlü münasebetlere geçilmiştir, ki elimizdeki vesikalar bunun neticesidir. Netekim şimdi Kıbrıs Kıralına aid birinici mektup "Emin adamınız vasıtasiyle alınan zat-ı devletlerinin mektubu okunmuş ve muhtevasında tesbit edilenler anlaşılmıştır" ibaresi ilk teşebbüs ve mektubun Keykâvus'a aid olduğunu meydana koymaktadır.

İzzeddin Keykâvus ile Kıbrıs Kıralı Hugues arasında teâtı olunan beş mektuptan Kıralın cevabını teşkil eden ilki 1214 II. Kânununda yazıldığına göre Selçuk sultanına aid olan kaybolmuş bahis mevzuu ilk mektubun, 613 dan daha sonra kaleme alınmamış olduğu anlaşılmış olur. Bundan başka iki taraf arasında teâtî olunan mektupların iki sonuncusu 1216 Temmuz ve 1216 Eylülünde yazıldığına göre bunların yukarıda neşr ve izah ettiğimiz fetihnâme dolayısiyle, Antalya'nın Keykâvus tarafından ikinci defa fethinden (22 II. Kânun 1216) sonra teati olundukları neticesi meydana çıkar. Bunlarda, Antalya Rumlarının isyanında olduğu gibi şehrin Türklere karşı müdafaasında da, Kıbrıslıların yardımlarına dair hiç bir işaretin mevcut bulunmaması dikkate şayandır. Filhakika mektupların Antalya'nın fetihinden önce yazıldıkları, fetihnamenin tahlilinden sonra, katîyetle sabit olduğuna ve iki taraf arasındaki münasebetlere, Türkiye için bir

[4] Bak. Osman Turan. *Keyhusrev I* İA. VII, s. 616, 617.

giriş-çıkış limanı olarak, imkân veren Antalya'nın muvakkat da olsa, Selçuk hâkimiyeti dışında kalması siyasî ve ticarî temasları haleldar eylediğine göre bu mektupların tamamiyle susmalarına bir mâna vermek lâzımdır. Antalya'nın bu ehemmiyeti dolayısiyle bu sükût Kıbrıslıların bu hâdiselere iştirak etmedikleri değil bilâkis etmiş olmalariyle izah edilmek icabeder. Netekim Kıbrıslıların müdahalesi olmasa idi iki taraf arasındaki münasebetleri ihlâl eden Antalya hâdiselerine temas edilmesi tabiî olurdu. Aradaki dostluğun Kıbrıslılar tarafından bozulması dolayısiyledir ki, evvelkinin aksine olarak, münasebetlerin kurulması için bu psikolojik durum ilk teşebbüsün Kıbrıs Kıralı tarafından, Antalya'nın fethinden tekriben altı ay sonra (19 Temmuz 1216), vuku bulmasına sebep olmuş ve iki ay sonra da (Eylül 1216) Sultan buna muvafakat cevabını vermiştir. Esasen evvelki ahitname (mektup) lerle sonrakiler arasında muhteva bakımından mühim bir fark olmaması ve ahitnamelerin yenilenmemesi de her halde Antalya hâdiseleri dolayısiyle aradaki münasebetlerin bozulmasiyle alâkalıdır. Yukarıda fetihname üzerinde münakaşa ederken Antalya isyanı tarihi hakkında türlü ihtimaller üzerinde durmuştuk. Sultandan Kırala bir mektup gönderildiğini kaydeden birinci vesika II. Kânun 1214 de yazıldığına ve Sinob'un fethi 1214 yılı II. Teşrininde vuku bulduğuna ve son teati olunan iki ahitname de Antalya'nın istirdadından sonra olduğuna göre Antalya isyanının bu arada yani Selçuk devletinin Sinop'la meşgul olduğu bir zamanda, 1215 yılı zarfında cereyan ettiğini meydana koyar. Böylece yalnız bir nokta kalmaktadır; o da Sinob'un fethinden sonra neden bir seneden fazla beklenmesidir ki bu da seferin hazırlanmasiyle kabil-i izah olsa gerektir.

b. Keykâvus'la Kıral Arasında Ticarî Taahhütler

Kıbrıs Kıralından Keykâvus'a cevap teşkil eden birinci mektup II. Kânun 1214 tarihinde yazılmıştır ki bu, Sinob'un fethinden (II. Teşrin 1214), aşağı yukarı, on bir ay evele raslar. Kıbrıs Kıralının Sultan İzzeddin Keykâvus'a gönderidiği mektup pek kudretli, büyük sultan kelimeleri yanında "*Karada ve denizde galip ve muzaffîr*" sıfatiyle başlamaktadır, ki bu onun, yerli ve Arap kaynaklarının meydana koyduğu üzere, taşıdığı *Sultan-i galib* lâkabının Hıristiyan devletlerce de malûm olmasiyle

alâkalıdır. Kıral burada Sultanın elçisini kabûl ve mektubunun muhtevasına temasla, emir ve arzularına muvafakat ettiğini belirttikten sonra "*Sultanlık devletinin müsaadesi gereğince*" iki tarafa mensup tâcir ve gemicilerin birbirlerinin memleketlerine serbestce girip çıkacaklarını, karşılıklı olarak, taahhüt eylediğini, Sultanın herhangi bir emir ve arzusunun elçi veya mektupla bildirilmesini temenni ve ifade etmektedir.

Yine kıraldan sultana yazılan, ikinci mektup mûtemet bir şövalye vasıtasiyle gönderilmiş olup dostâne hisleri ve hürmetkârane ifadeleri aksettirmektedir. Elçiyi iyi bir şekilde kabûl etmesini rica ederken yanına adam (mihmandâr) katmasını, dönüşte erzak techiz etmesini de bildirmekte, ona böyle muamele ettikten sonra Sultan tarafından getireceği talimatı beklemekte ve mevcut dotsluk bu suretle devam ettikce de Türk tâcirlerinin hiç bir korku ve maniaya maruz kalmaksızın kırallık dâhiline girebileceklerini bildirmektedir.

19 Temmuz 1216 tarihli üçüncü mektupta da Kıral yine dostluk ve ahit-nâmelerin takviyesini isterken Sultanın dostluğuna mukabil kendisinin de üç yıl kadar derpiş edilen anlaşmaya, yemin ederek, sâdık kalacağını beyan etmektedir. Burada iki memleket arasında kara ve deniz ticaretinin serbestçe cereyan etmesi ileri sürülürken evvelki anlaşmalarda mevcut olmayan bir madde dercedilmektedir. Filhakika bu maddeye göre sultanın tebaası olan korsanların ele geçirdikleri bir geminin kırallığa bağlı bir sâhil veya kaleye getirilmesi, batan geminin de kırala verilmesi mukabilinde içindeki insan ve emtianın sultana aid olacağı kabûl edilmektedir. Diğer taraftan eğer bir gemi fırtınaya tutulur ve kazaya uğrarsa, yağmaya mâruz kalmadan, insan ve eşyanın kırallığa aid olacağı hususu beyan edilirken Türkiye sahillerinde vuku bulacak böyle bir hâdisenin de, mütekalbiliyet esası ve hukukuna göre, bir muameleye tâbi tutulacağı ilâve edilmektedir.

Muahedenin sâhillerde hasara uğrayan gemilere dair bu kaydı Orta çağda câri olan bir hukuk kaidesi idi. Filhakika, Hıristiyan Garpte olduğu gibi Müslüman Şarkta da, bir memleketin sâhillerinde, fırtına dolayısiyle, hasara uğrayan gemilerle taşıdıkları insan ve emtia, hâdisenin cereyan ettiği kıyılara hâkim bulunan devlete aid idi. Roma hukukuna aykırı ve gayrı insani

olan bu kanunî soygunculuk 1079 da Latran'da aktedilen Konsil (Concile) tarafından tel'in edildi ise de hiç bir şey bu âdetin Orta çağlar boyunca câri olmasına engel olamadı. Yalnız Venedikliler ve Cenevizliler ile Kilikiya Ermeni Krallığı (Küçük Ermenistan) arasında yapılan akitlerde evelkiler bu kaideyi. kendi lehlerinde ilgaya muvaffak olmuşlardır [5]. Bunun gibi Alâaddin Keykubâd ile Venedikliler arasında, yukarıda mezkûr, 1220 tarihli ticaret muahedesi (*fermân*) iki taraf gemicilerine, insan ve emtia bakımından karşılıklı teminatı kabûl ederken bu husus batan gemilere de teşmil ediliyordu [6]. Halbuki aynı Alâaddin Keykubâd zamanında Moğolların Kırım havalisini tahrip ve yağmaları dolayısiyle, tâcirler mallarını gemilere koyup Anadolu sahillerine iltica ederken, fırtına neticesinde hasara uğrayan bir geminin emteası "*câri âdete göre*" sultanın hazinesine maledilmişti [7].

Ahit-nâme iki tarafa mensup kimselerin ticaret maksadiyle giriş ve çıkışlarına dair tam bir serbestinin bahşedileceğini söylerken mutad olan (gümrük) resimlerinin tediyesini de kaydetmektedir, ki bu zamanda diğer muahedelerde görüldüğü üzere bu "mutat" resimlerin % 2 veya 3 den ibaret olduğunu ilâve edelim. Metnin sonunda Kıbrıs Kıralı bu muahedeyi bir talep vukuunda Ermeni Kıralına, Antakya Prensine veya başka bir Hıristiyan hükümdarına da teşmil ederek yardım edeceğini kaydetmektedir, ki bu muahedenin teşmili ile yardım ifadeleri arasında bir vuzuhsuzluk mevcuttur. Kıbrıs Haçlılarının Ermenilerle yakın münasebetleri olmakla beraber Keykâvus'un küçük Ermeni Krallığına karşı fetihlerinde onlara yardım etmediklerini biliyoruz [8]. Ahidnâmenin yeminle teyit edilmiş olduğu ve mumla mühürlendiği de kaydediliyor. Tarihi olmıyan dördüncü mektup pek kısa olup sultana karşı halisane temennilerden ve dostluk duygularını izhardan ibarettir.

Bize intikal eden bu vesîkalardan sonuncusunu İzzeddin Keykâvus tarafından 1216 Eylülünde Kıral Hugues'e gönderilen

[5] E. Dulaurier, *Recueil des Historiens des Croisades, Documents Armeniens* I. Paris 1869, p. CIV; Heyd, *Histoir du Commerce du Levant* I. p. 304.

[6] Aşağıda bu muahede-nâmeye bakınız.

[7] İbn ül-Eşir, XII (1303 tabi). s. 150. İbn Vâşil, *Mufarric ul-kürûb*, Molla Çelebi Ktp. No. 119. 88a.

[8] Bak. *Keykâvus* I. JA, s. 636 - 637.

mektup teşkil eder. Antalya'nın fethinden takriben yedi ay sonra yazılan bu mektup Kıralın Temmuzda gönderdiği ahidnamenin (mektub) bir cevabı olup kıralın elçisi Zaharias vasıtasiyle mektupbundaki taahhütlerini Sultan da aynen kabul etmekte ve karşılıklı olarak, Kıbrıslı tüccarların, mutat gümrük resmini ödemek şartiyle, serbestçe Selçuk ülkesine girip çıkmalarını, emtialarının korunmasını taahhüt etmektedir, ki bu, Kırala aid ahidnâmenin bir nevi tasdıkı demektir. Kıralın mektuplarında zikredilen bir madde de iki tarafa mensup tacir veya tebaadan biri diğerinin memleketinde ölürse mallarının iadesine mütaallik olarak sultanın ahitnamesinde derpiş edilmiştir.

c. Taahhüt-nâmelerin Hukukî Hükümlerine Dair

Ecnebi tacir veya tebaanın ölümü halinde mallarının iadesine dair bu hukukî kayit bu devrin diğer ticarî anlaşmalarında da mevcuttur. Filhakika, yukarıda mezkûr, Keykubâd'a ait fermanda bu hususa dair bir madde mevcut olduğu gibi İlhani hükümdarı Ebu Said Bahadır Hanın 1320 tarihinde [9] ve yine Garbi Anadolu'da Balat (Milet) Emiri Mehmed Beyin oğlu İlyas Beyin 1403 de Venediklilerle yaptıkları muahede-nâmelerde de bu hukuku temin eden maddeler konmuştur [10]. Kıralın ahitnâmesinde olduğu gibi sultan da hasara uğrayan gemilerle içlerindeki insan ve emtiaya, Orta çağa mahsus mezkûr hukukî kaideye, mütakabiliyet esasına göre, vaz'i yed edilmeyeceğini ve kendilerine aidiyeti isbat edildikten sonra sultan veya kıralın memurlarına iade edileceğini kabûl etmektedir.

Keykâvus ile kıral Hugues arasında vuku bulan bu anlaşmalarda sair hukukî mevzular tamamiyle meskût geçilmiştir. Meselâ tüccar veya başka ecnebiler arasında vâki ihtilâfların hallinde, suçluların cezalandırılmasında hiç bir merci gösteril-

[9] Mas Latrie, *Privilège Commercial accordé en 1320 á la Republique de Venise par un roi de Perse* (Bibl. de l'École des Chardes XXXI (1870), p. 78, 97.

[10] Ayni müellif, *Commerce d'Ephèse et de Milet au Moyen âge* (Bibl de l'École des Chartes, Paris 1864) . V. serie 5, p. 224.

memiş ve böyle bir durum derpiş edilmemiştir. Halbuki daha sonraki muahede-nâmelerde hukukî hususlara dair tafsilâtlı maddeler konmuştur. Meselâ Keykubâd'a aid fermanda Selçuk Türkiyesinde Venedikliler veya diğer Lâtinler arasında bir ihtilâf vâki olursa bu kendileri tarafından teşkil edilecek hususî bir mahkemeye bırakılmakta, yalnız hırsızlık ve katil vakalarına dair hukukî selâhiyeti sultan kendi hâkim (kadı) lerine muhafaza etmektedir. Daha sonlaları, Venedik ve Cenevizlilerin Türkiye'de ticarî faaliyetleri çok artuğı ve Anadolu şehirlerinde bir takım ticaret kolonileri kurulduğu için mühim merkezlerde bir takım konsolosluklar ihdas edilmiş ve bu gibi ihtilâflar bu müesseselere tevdi edilmiştir. Bu, Orta çağda câri bulunan *Exterritorialité des lois* (Ecnebilerin kendi memleketleri kanunlarına tâbiiyeti) hukuk kaidesinin tabiî bir neticesi idi. Latinlerin Küçük Ermeni Kırallığı ile imzaladıkları muahedenamelerde bu hukukî hususlar bu suretle kaydedildiği [11] gibi Ebu Said Bahadır Han ile İlyas Beye aid mukavele-nâmelerde Venedik ve Cenevizli tüccar ve tebea arasındaki bu gibi dâva ve ihtilâfların halli de onların konsolosluklarına havale edilmiştir [12]. Netekim milletlerarası ticarî faaliyetlerin çok arttığı XIII. asırda Sivas'ta Cenevizlilere, Konya'da Venediklere aid birer konsoloshanenin mevcudiyetini biliyoruz [13]. İzzeddin Keykâvus ile Kıbrıs Kıralı arasında aktedilen bu ahit-nâmeler bu ve daha sair hukukî maddeleri hiç nazarı itibara almamıştır [14]. Ortaçağ hukukî anlayışına uygun ve mütakabiliyet esasına göre tanzim edilen bu ticarî muahedeler Osmanlı devrinde de aktedilmiş ve dünyayada ticaret ve milletlerarası hukukta vuku bulan değişikliklere rağmen Osmanlı İmparatorluğu, zayıf zamanlarında tek taraflı olarak bu ananeye icbar edilmiştir, ki tarihimizde kötü bir hâtıra bırakan Kapitülasyonların menşei de budur.

[11] *Documents arméniens*, I, p. CVI, CVII.

[12] Mas Latrie. Mezkûr Lâtince vesîkalar, p. 98, 224.

[13] G. I. Bratianu, *Le Commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929, k. 168; Heyd, II, p, 357.

[14] Bu hususlara dair tafsilât *Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi* adlı eserimizdedir.

d. Ahit-nâmelerden Sonraki Münasebetler

Selçuk Türkiyesinin yabancılarla akteylediği bu ticarî anlaşmalar hep Akdeniz ticareti ve Antalya'nın fethi ile alâkalıdır. Türkiye'nin tabiî bir giriş ve çıkış limanı olan Antalya'nın fethiyle Kıbrıs'ta Lusignan Kırallığının kurulması ve Akdeniz ticaretinin Şark-Garp istikametinde büyük bir kesafet peyda etmesi zaman bakımından birbirine yakın hâdiselerdir. Filhakika XII. asrın sonlarında Lusignan hanedanı idaresine geçen Kıbrıs adası 686 senesinde Araplar tarafından fethedilmiş ve 965 de tekrar Bizanslıların hâkimiyetine girmiştir. Üçüncü Haçlı seferinde bir fırtınaya tutulan İngiliz Kıralı Arslan Yürekli Richard adayı işgal ettikten sonra 1192, tarihinde 100.000, altın mukabilinde bir meblağla Guy de Lusignan'a sattı. Bunun ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Amaury (1194-1205) Kıbrıs Kırallığının hakîkî kurucusu oldu. Adada Lâtin kilisesi teşkilâtını yapdı; Lefkoşa'da Papa'ya tâbi bir baş-piskoposluk ile Magosa, Paf ve Limasol piskoposluklarını tesis etti. İyi bir idareci ve kudretli bir şahsiyet olup imparator IV.Henri'den de "Kıbrıs Kıralı" unvanını aldı. Ölümünde yerine oğlu Hugues geçti ise de on yaşında olduğu için bir müddet (1205-1210) Kırallığı baronlardan Gautier, nâip olarak, idare etti. Gıyaseddin Keyhusrev I tarafından Antalya'nın fethi esnasında (1207) şehrin müdafaasında, Türklere karşı, oranın hâkimi Aldobrandini'ye Kıbrıslıların yardımı bu nâip zamanında oldu. Bununla beraber şehrin fethinden sonra Keyhusrev ile onun arasında bir dostluk da tesis edildi. Nihayet Kıral Hugues (1210-1218) naibi atarak Kırallık idaresini eline aldı. İşte tercümelerini neşir ve izah ettiğimiz mektup ve anlaşmalar bununla Keykâvus arasında vuku buldu.

Bu dostluk anlaşmalarına (ilk mektupla) rağmen Kıbrıslılar Antalya isyanında Selçuklulara karşı harekete geçmekle muahedeyi ihlâl ettikleri gibi 1225 de Alâaddin Keykubâd tarafından girişilen Kilikya seferinde de ona karşı Ermenilerle müşterek hareket ettiler.[15] Bununla beraber ticarî münasebetler her zaman devam etti. Filhakika Kıbrıs kıralı Henri I

[15] Bak. Osman Turan: *Keykubâd I*, İA, VII, s. 649-650

(1218-1253) Marsılyalılara ve diğer Provençe halklarına memleketinde serbest ticarette bulunmalarına dair verdiği 1236 tarihli imtiyaz vesîkasında "Konya sultanının (yani A. Keykubâd'ın) memleketinden veya başka bir yerden ticarî emtia" getirip Kıbrıs adasında sattıkları takdirde % 1 resim ödeyecekleri, eğer bu emtia transit geçirilirse şabın bir kentalı için bir *besant* (altın), yünün bir kentalı için 2 altın *(besant)*, her balya ipekten ve ipekliden 1,5 ve diğer bütün maddelerden kental başına 1 altın resim alınacağı kayıdları hem ticarî münasebetleri ve hem de Türkiye'den yapılan ihracatı meydana koymak bakımından dikkate değer[16]. Selçuk devletinin yıkılışından sonra husule gelen siyasî karışıklıklara rağmen Kıbrıs ile Anadolu sahilleri arasında ticarî münasebetler ehemmiyetini kaybetmedi; bilâkis daha da arttı. Anadolu beyliklerinin birbirleriyle mücadelelerinden ve Türklerin siyasî parçalanmasından faydalanan Kıbrıslılar fırsat buldukca bu sahillerde yerleşmiye çalıştılar. Kıral Pierre 1361 de Antalya'yı işgale muvaffak oldu. Teke (*Tacca*)'nın şehri kurtarma teşebbüsü ve denizden Kıbrıs adasına akınları akîm kalınca Hamîd oğulları Şimale çekilmiye mecbur kaldılar. Pierre'in bu zaferini, bir manzumesiyle ifade eden zamanın bir müellifi Türkiye'nin bu büyük ve müstahkem şehrinin nasıl tahrip edildiğini, halkın kılıçtan geçirildiğini ve şehirden ne kadar çok ipekli kumaşlar ve altın ganimet elde edildiğini tasvir eder. Antalya'nın bu işgali ve orada kiliselerin kurulması hâdisesi Hıristiyan âleminde büyük bir sevinç yaratmış ise de nihayet Hamîd oğullarından Mehmed Bey devamlı akınları ile şehri su ve yiyecekten mahrum bıraktıktan ve etrafındaki köyleri tahrip ettikten sonra 1373 de kurtarmıya muvaffak oldu. Kıbrıslılar 1365 Garbî Anadolu ve 1367 de de Kilikya sahillelerinde Beyliklere karşı bir Haçlı sefer yaptılar. Nihayet Kıbrıs 1489 da Venediklilerin koloni imparatorluğuna dahil oldu ve 1571 de de Mustafa Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri adayı Osmanlı İmparatorluğuna ilhak etti.

[16] Louis Méry, *Histoire de la Commune de Marseille* (Marseille 1841, t. I, p. 419-421) de Henri I. nin 1236 tarihinde verdiği bu imtiyaz vesîkası derecdilmiş olup eski Fransızca yazılan ferman zamanın Fransızcasına çevrilmişti. Selçuklulardan bâhis kısmı s. 421'dedir; Keza Heyd I, p. 303.

Lusignan kıralları idaresindeki Kıbrıs Garbi Avrupa memleketleri ile Türkiye arasında cereyan eden büyük ticarî faaliyetlere bir köprü, bir konak menzili vezifesi gördü. Çok defa Türkiye veya Türkiye vasıtasiyle gelen Şark emtia ve mahsulleri lle Avrupa'dan gelen ticari eşya Kıbrıs'ta mübadele ediliyordu. Magosa (Famaguste) sokaklarında Rum, Ermeni, Türk, Arap, Suriyeli ve Yahudi her millete mensup tüccarlara raslanıyordu [17].

[17] Haçlılar idaresinde Kıbrıs tarihi ve Türkiye ile münasebetleri Mas Latrie'nin muhtelif eserlerinde verilmiştir. Toplu malûmat R Grousset'nin *L'Empire du Levant* (Paris 1946, p. 333 - 385) da bulunur. Karamanlılar ve Hamid Oğulları ile vuku bulan muharebeler için bak. A. S. Atiya, *The Crusade in the later Middle ages*, London 1938, p. 319 - 344.

SELÇUKLULAR İLE VENEDİKLİLER ARASINDA TİCARET MUAHEDELERİ

LXXIII

a. Ticarî Münasebetlerin İnkişafı

Selçuk fetihlerinden önce Anadolu, dünya ticaretinin içerisinde bulunduğu şartlar dolayısiyle, milletlerarası ticarî faaliyetlerin dışında kalıyordu. Selçukluların gelişiyle muvazi olarak Akdeniz ticaretinde büyük bir inkılâp vukua geliyor, Müslüman ve Hıristiyan kavimler arasında, Garp-Şark istikametinde, başlıyan büyük mübadele faaliyetleri Türkiye'yi bu milletlerarası ticaretin içerisine alıyordu[1]. Fakat önce fetihler, sonra da Haçlı muharebeleri ve dahilî mücadelelerle Türkiye'nin bir asır kadar, yani bu memleketin tarihinde birinci dönüm noktası teşkil eden Malazgirt zaferi (1071) ile yine Bizanslılara karşı kazanılıp ikinci dönüm noktası olan Myriokephalon zaferi (1176) arasındaki devre, büyük ölçüde, milletlerarası ticarî faaliyetlere müsait değildi. Esasen Akdeniz ticareti de bu devre zarfında henüz bir başlangıç safhasında bulunuyor idi. II. Kılıç-arslan zamanında, bilhassa bu zaferden sonra, Türkiye'de dış ticaretin başlaması için gereken şartlar hazırlanmıştı. Bu Sultan Aksaray şehrini askerî bir üs, bir karargâh olarak, inşa ederken oraya Azerbaycan'dan ilim ve sanat erbabiyle birlikte tacirler de getirtmişti[2]. Tebrizli bazı tacirlerin Konya'da faaliyet gösterdiğini ve hattâ yerleştiğini meydana koyan bu devre aid bir vesîka yabancıların Türkiye'deki ticarî faaliyetleri bakımından dikkate şayandır[3]. Kılıç-arslan zamanında Antalya, Konya, Aksaray ve Kayseri arasındaki kervan yolunun artık işlemiye başladığı, bu yol üzerinde ilk defa olarak, kendi namına ve emirlerinden Altun-aba namına inşa edilmiş bulunan, kervansaraylarla sâbit olmaktadır[4].

[1] Bu hususlar neşredeceğimiz Ortaçağ Türkiye iktisadi tarihi'nde izah edilmiştir. Şimdilik *Selçuk kervansarayları* adlı makalemize (Belleten XXIX, s. 472) bakınız.

[2] Osman Turan, *Kılıç-arslan II*, İ A, VII, s. 701.

[3] Osman Turan, *Altun-aba vakfiyesi*, Belleten XLII, s. 244, 227.

[4] *Selçuk kervansarayları*, s. 476; *Altun-aba vakfiyesi*, s. 207.

Henüz Türklerin elinde bulunmamakla beraber Akdeniz sahillerine yabancı tüccarın gidip gelmesi bu faaliyetlerin İç Anadolu'ya, yani Selçuk ülkesine intikalini mucip oluyordu. XII. asırda Bizans imparatorları Avrupalı denizcilerin Antalya'da ticaret yapmaları için onlara bir kaç imtiyaz vesikası vermişlerdi [5]. Kılıç-arslan'dan az sonra, oğlu Keyhusrev'in birinci saltanat devresinde (1196-1192), Mısır ile İstanbul arasında, yani Bizanslılara aid Antalya'dan Selçuk topraklarına dahil olmak suretiyle, faaliyette bulunan bir ticaret yolunun mevcudiyeti bir hâdise ile meydana çıkmaktadır. Filhakika Mısır sultanının Bizans'a bu yol ile gönderdiği atlar Keyhusrev tarafından alakonulunca imparator da Konya'dan İstanbul'a giden Türk ve Rum tüccarlarının mallarını müsadere etti, ki bunun üzerine vuku bulan muharebede sultan imparatoru mağlup ve memleketlerini istilâ etti [6]. Böylece yalnız ecnebilerin değil artık Türklerin de hudut dışı ticarî faaliyetlere başladığını meydana koymuş oluyoruz. Esasen bahsettiğimiz vakfiyede konyalı bir takım tacirler ve bunlar arasında Hoca Adlî adlı bir *tâcir*'in yine *tâcir* olan bir azatlısı dikkati çekmektedir [7], ki bu devirde *tâcir* kelimesinin bir şehirde oturup ticaret veya esnaflık yapan kimselere değil daha ziyade memleketlerarası ticarî emtia getirip götürenlere alem olduğuna da dikkat etmek icabeder.

Rükneddin Süleyman-şah zamanında (1196-1204) vuku bulan başka bir hâdise de bizzat Selçuk tebaasının deniz aşırı ticarete iştiraklerini göstermek bakımından mühimdir. Filhakika Bizans imparatoru Alexis (1195-1203), zâhiren Giresun yakınlarında batan bir geminin yükünü kurtarmak, fakat hakikatte, verdiği gizli bir emirle, Samsun (Amisos)a yanaşmakta olan gemileri yağma etmek üzere altı kadırgadan müteşekkil bir filoyu Karadeniz'e sevketti. Bunlar İstanbul'a emtia getiren bütün gemileri yağma, sahiplerini de esir ve katlettiler. Bizzat devletin korsanlığına maruz kalan tüccarların İmparator nezdin-

[5] W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*; I, p. 303. Kılıç-arslan II. Bizans'a karşı yaptığı istilâlar sırasında (1182) Antalya'yı da uzun müddet muhasaraya tâbi tuttu ise de fethedemedi (İ A, VII, s. 616. 695)

[6] Niketas Khoniates, Fr. terc. Cousin, *Histoire du Constantinople*, V, P 502, 503; Osman Turan, *Keyhusrev I*, İ A, VII, 614.

[7] *Altun-aba vakfiyesi*, s. 232

deki şikâyetleri hiç bir tesir yapmadı. Lâkin yağmaya uğrayanlar arasında bulunan Konya tâcirleri vaziyeti Selçuk Sultanına arzettiler. Rükneddin İmparatora elçi göndererek kendi tebaasına ait malların iadesini talep etti. Sultandan korkan İmparator korsanlık hâdiselerinin mesuliyetini kendi Amirali K. Frankopul'a yükleterek zararı tazmin ettikten başka sultana yıllık bir haraç vermiye de razı oldu[8]. Biraz sonra bahsedeceğimiz Alâaddin Keykubad'ın fermanı da Türk tüccar ve gemicilerinin deniz aşırı faaliyetlerine dair kayıtlar vermektedir.

Rükneddin Süleyman-şah'ın ölümünden sonra yerine geçen Keyhusrev'in ikinci saltanatı esnasında (1205-1211), Selçuk devleti henüz bir sâhile ve limana sahip olmadığı halde, Cenupta Antalya, Şimalde Sinop ve Samsun şehirleri vasıtasiyle Türkiyede milletlerarası ticaret artık kesafet peyda eylemiş idi. Garplı tüccarlar yanında Horasan, Irak gibi şark memleketlerinden tacirler geliyor, Mısır-Türkiye arasında deniz yolu da faaliyette bulunuyordu[9]. Hattâ bu sahil şehirlerinde Selçuk tebaası tâcirlerden mürekkep ticaret kolonileri bile teşekkül etmişti. Akdeniz ve Karadeniz mahreçlerinin Türkiye için haiz olduğu ehemmiyet aşikâr olduğu gibi zaman zaman bu ticarî yolların emniyetinin ihlâli de buraların fethini gerektiriyordu. Milletlerarası ticaretin memleket için ehemmiyetini müdrik bulunan ve bu iktisadî anlayışları icabı ticareti teşvik ve himaye mak-

[8] N. Khoniates, terc. Cousin, p. 540. Aynı müellif Kılıç-arslan'ın memleketi oğullarına taksim ederken Samsun (*Aminse*)nin Rükneddin'e ait memleketler meyanında bulunduğunu kaydederse de (s. 530) şehrin ne zaman fethedildiği ve sonra nasıl Türk idaresinden çıktığı hakkında bir malûmat mevcut değildir. Profesör P. Wittek Samsun'un bu zamanda Selçuk idaresinde bulunduğuna işaret etmekle beraber bunun devamlı olduğu hakkındaki düşüncesini teyide imkân yoktur (Byzantion 1935, s. 43, 44). Her ne kadar Bizans tarihcisi N. Khoniates Kılıçarslan'ın devletini oğullarına taksim ederken Samsun'u da Rükneddin'e verdiğini söylemekle bu fethin daha evvel vâki olduğu zannı hasıl olursa da babası zamanında, kardeşleri Bizans aleyhinde topraklarını genişletirken kendisinin de, Tokat'ta melik iken, buraları fethettiği anlaşılmaktadır. Amisos yakınında teşekkül eden bir Türk ticaret kolonisi müstakbel Samsun'un esasını teşkil ederek İç Anadolu'nun ihracat ve ithalâtiyle meşgul oluyordu (Finlay, *History of the Byzantine and Greek empires*, London 1854, P. 373-375? İ A. VII, s. 616.

[9] İbn Bibi, s. 95.

sadiyle çok çeşitli tedbirlere baş vuran Selçuk sultanlarının, ilk teşebbüs olarak, bu limanları ele geçirmek ve deniz aşırı devletlerle ticarî muahedeler akdetmek siyasetini gütmeleri tabiî idi. Nitekim Selçukluların Hıristiyan devletlerle ilk ticaret muahedeleri de Antalya'nın fethini (1207) mütaakip akdedilmiştir.

Filhakika, Antalya'nın fethine kadar cereyan ettiğine işaret ettiğimiz ticarî faaliyetlere rağmen deniz aşırı Hıristiyan devletlerle bir anlaşma yapıldığına dair hiç bir kayıt bize kadar gelmiş değildir. Halbuki yukarıda Keykâvus ile Kıbrıs Kıralı arasında teatı olunan mektuplardan, meydana koyduğumuz üzere, Keyhusrev Antalya fethini mütaakip Kıbrıslılarla bir ticaret anlaşması akdederken diğer taraftan aynı maksatla Venediklilere de Türkiye'de ticaret yapmaları için bir ferman vermiş ve oğlu İzzeddin Keykâvus (1211-1220) da ikinci bir fermanla bunu teyit etmişdir. Her iki ferman da Venediklilere Türkiye'de ticaret serbestisi vermekte, onların memlekette seyahat ve ticaret yaparken himaye edileceklerini ifade etmekte ve emtialarından % 2 den fazla gümrük resmi alınmıyacağını âmir bulunmaktadır. Alâaddin Keykubâd ile Venedikliler arasında aktolunan muahedenâmenin "*Merhum babasının, kardeşinin ve kendisinin fermanları hükümlerine göre*" ibâresi bu anlaşmanın da eskilerinin tesbit ettiği esasları muhafaza ettiğini meydana koymaktadır. Birbirine halef olan üç Selçuk sultanı ile Venedikliler arasında vuku bulan bu anlaşmalardan bize maalesef yalnız sonuncusu gelebilmiştir [10].

Alâaddin Keykubâd'ın tahta çıkar çıkmaz (II. Kânun 1220) hemen Venediklilerle bu muahedeyi akdetmesi (8 Mart 1220) onun bu ticarete verdiği ehemmiyeti ve diğer taraftan Garplilerle yapılan ticaretin ne kadar inkişaf ettiğini meydana

[10] Bunun nâşiri oradaki kayıtlara dayanarak Keyhusrev ve Keykâvusun Venediklilerle akdettmiş olduğu muahedeler hakkında, her biri için bir kaç satırlık olmak üzere, eserinde ayrı bahisler açmıştır (Tafel ve Thomas, mezkûr eser, C. I, s. 438; C. II. s. 143.

[11] Fermanda 8 Mart kaydı yanında yıl gösterilmemiş, tarih Venedik arşiv kayıtlarına Venedik dukası ve onun muahedeyi imza eden İstanbul'daki podestat'ları zamanlarına göre nâşir ve daha önce Marin (aşağıya bak) tarafından hesabedilmiştir.

koyar [11]. Onun, babası ve ağabeyi gibi Türkiye'de ticaret yapan Kıbrıslılarla ve diğer Lâtinlerle de aynı şekilde muahedeler yapmış olduğunu tahmin etmek tabiîdir. Netekim Keykubâd'ın bu fermanında Venediklilerden başka Pizalıların ve diğer Lâtinlerin de hukukî durumlarına dair bir kayıt ticarî faaliyetlerin Venediklilere münhasır bulunmadığına delâlet eder. Esasen yukarıda temas ettiğimiz üzere Kıbrıs kıralı Henri'ye ait 1236 tarihli ferman Marsilya, Monpellier ve diğer Provence halklarının, daha evvel olmasa bile, Keykubâd zamanında Anadolu'da ticaret yaptıklarını meydana koymaktadır [12].

b. Muahede-Nâmenin Ticarî Hükümleri

Muahedenâme, Kıbrıs Kıralı ile Keykâvus arasında vuku bulan anlaşmalardan şekil ve muhteva bakımından farklı olup oldukca mufassal ticarî ve hukukî hükümleri derpiş etmiştir.

Alâaddin Keykubâd Venediklilere Türkiye'ye serbestce girip, çıkmalarını, ticaret yapmalarını veya emtia nakletmelerini temin ederken babası Gıyaseddin Keyhusrev ve ağabeyisi İzzeddin Keykâvus'un fermanlarına göre getirecekleri veya transit olarak geçirecekleri mallardan % 2 den fazla gümrük resmi alınmayacağını kendi memurlarına emretmektedir. Mütekabiliyet ve müsavat esasına göre tanzim edilen muahedenamede Venedik dukasının da kendi memleketlerine gelen Türk tüccarına aynı hakları tanıdığı kaydedilmektedir. Keykâvus ile Kıbrıs kıralı arasındaki anlaşmalar ise gümrük resmi nisbetini tâyin etmeksizin sadece, mutad olan resimlerin alınmasını âmirdi, ki bunun aynı nisbette olduğu muhakkaktır. Nitekim bundan bir asır sonra Kıbrıslıların Antalya'da ithal ve ihraç malları için %2, muayene için çuval başına yarım akçe ödediklerini, halbuki Filoransalı Bardi kumpanyasının ihraç malları için hiç bir resim ödememeleri hususunda bir imtiyaz aldıklarını biliyoruz [13].

[12] Yukarıda, s. bak.

[13] B. Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, nşr, A. Evans, Cambridge Mass. 1936, p. 57, 58. Bu devirde diğer memleketler için gümrük nisbeti, umumiyetle, % 2 - % 4 arasında idi. Burada izah edemiyeceğimiz yol, geçit muhafızları v. s. resimler hariçtir. Bunlara dair eserimizde kâfi derecede izahat mevcuttur.

Muahedenâme, Seleçuklu ve Venedikli tâcirlere, emtialarına ve gemilerine gösterilecek kolaylık, yardım, himaye ve iltica hususlarını, karşılıklı olarak, iki tarafın taahhüt eylediğini birer birer zikretmektedir. Filhakika iki tarafa mensup tüccarın kaybolan eşyaları, ölülerin terekesi karşılıklı olarak iade edilirken bu hukuk, zamanın cari âdeti hilâfına, batan gemilere de teşmil ediliyordu. Gerçekten yukarıda temas ettiğimiz veçhile, Orta-çağ hukukî teamülüne göre, bir devletin sahillerinde hasara uğrayan veya batan gemilerle içlerinde bulunan emtia ve hattâ insanların o sahile sahip bulunan hükümdara aidiyeti kaidesi de ilga ediliyordu [14]. Bundan başka, düşman olsun veya olmasın, diğer bir devletin tebaasına ait gemiler bir takibe veya hasımane bir muameleye maruz kalırsa içerisinde âkit taraflardan birine mensup bulunan insan ve mallar diğer devlet tarafından istisna edileceği gibi Selçuklu ve Venedikli gemilerde yabancılar bulunursa bunlara da dokunulmıyacağı taahhüt ediliyordu. Bundan başka bir madde ile de Selçuklulara veya Venediklilere mensup gemiler bir düşman takibine maruz kaldığı takdirde bunları kurtarmıya yardım, kendi sahil ve limanlarına sığınmalarını mümkün kılmak da iki tarafın birbirlerine karşı giriştikleri taahhütler meyanında idi.

c. Tazminat Veya Devlet Sigortası

Muahedenâmede Selçuklulara şâmil olmayıp yalnız Venediklilere ait tazminat maddesi vardır, ki bu, ticaret hukuku tarihi bakımından çok mühimdir. Filhakika Venedik tabiiyetinde bulunan bir kimse "eğer gurûr ve sadakatsizlik dolayısiyle akılsızlık edip mezkûr yer ve ülkelerde (Venediklilere ait) sultanın tebaasından birine, karada ve denizde, bir ziyan verir veya onu tâciz ederse efendim (yani Venedik dukası) tarafından lâyıkiyle tatmin ve telâfi edilecek ve alınan şeyler, tahkikattan sonra, iade edilecektir. Eğer suçlu yabancı bir memlekete kaçar ve kendisini yakalamak mümkün olmazsa suçunun araştırılması gerekmez; fakat eğer suçlunun mala veya malın büyük bir kısmına sahip olduğu açıkça bilinirse, haksız olarak, alınan mal tazmin edilecektir".

[14] Yukarıda s. 113, 114 bak.

Selçuklulara ve Venediklilere mensup tüccar ve emtiaya karşı, mütekabiliyet esasına göre, bir takım himaye ve teminat maddeleri konulduğu halde yalnız Türk tüccarlarının, bir kaza dolayısiyle değil, bir tecavüz neticesinde, tek taraflı olarak tazmin edilmeleri hususundaki bu madde izaha muhtaçtır. Venediklilerin denizlerde Selçuklulara nazaran daha kuvvetli oldukları malûmdur; fakat bu madde yalnız denizlerde vuku bulacak bir korsanlık veya başka bir tecavüzü değil karada muhtemel bir eşkıya hareketini de derpiş etmektedir. Bundan başka Türkiye içerisinde Venediklilerin de böyle bir âkıtbete uğramaları her zaman varittir ve Selçuklular böyle bir hâdise karşısında zarara uğrayan diğer âkıt tarafın tebaasının zararını tazmin etmiyecek mi idi? Şimdi bunun tatbikatta böyle olmadığını meydana koyacağımıza göre maddenin bu şekilde tek taraflı yazılmasını, Selçuk sultanının bu gibi zararları tazmin etmesini kendisinin ve devletinin şanından ve tabiî saymasiyle alâkalı sanıyoruz. Nitekim Selçuk sultanlarının, böyle bir hukukî taahhüde girmeksizin, milletlerarası ticareti teşvik ve himaye maksadiyle aldıkları çeşitli tedbirler meyanında[15], bu türlü zararları tazmin ettiklerine dair dikkate şayan kayıtlara sahip bulunuyoruz.

Gerçekten Giyaseddin Keyhusrev, Antalya'yı fethedince orada Mısır'dan gelen ve Frenkler tarafından soyularak emtia ve kumaşları yağmalanan tüccarların zararını, yapılan listeye göre, alınan ganimetten ve kısmen de hazîneden tazmin etmiştir[16]. Alâaddin Keykubâd'ın, yine ticarî maksatlarla ve kervan yollarının emniyetini temin etmek için, açtığı seferler sonunda[17], meselâ Suğdak[18] (Kırım), Küçük Ermenistan ve Akdeniz sahillerinde kazandığı zaferleri mütaakip, tecavüze ve yağmaya

[15] Bu hususlar Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi adlı eserlerimizde tafsilâtiyle izah edilmiştir.

[16] گفت که نسخهٔ کمیت و کیفیت متاع و قماش خودرا هریك در قلم آرد و بدیوان برد تاهرچه در غنایم عساکر موجود باشد بدیشان رسانند . . . و آنچه کم آید ثواب از خزانه بی بهانه عوض تا از بضاعت ایشان چیزی بقلیل و کثیر در معرض تلف نرود (İbn Bibî s. 99)

[17] و فرمود که درحال جبر احوال تاجران از وجه خزانه تقدیم داشتند و تطییب بال ایشان آمال فرمود (İbn Bibî, s. 303.)

[18] مردی بازرگانرا عوض هر دری دیناری حاصل شد (İbn Bibî, s. 332, Houtsma neşri, s. 137).

uğrayan kervanların sahiplerine, aldığı ganimetlerden ve devlet hazinesinden, bütün zararları tazmin ettiğine dair malûmata da sahibiz [19]. Bu hâdiseler bize Selçuk Sultanlarının, ister yazılı taahhüt icabı olsun, ister teamül veya sadece devletin iktisadî siyaseti ve şerefi dolayısiyle olsun, tatbikatta yabancı bir devlet veya eşkıyanın tecavüzleri karşısında ticarî emtiayı tazmin ettiklerini ispat etmektedir. Bu, hukukî bir anlaşmaya ve metne tâbi olmasa da ve bugünün mâna ve şartlarına tamamiyle uygun gelmese de Selçukluların iktisadî siyaset ve teamül neticesi olarak, bir nevi *devlet sigortası* tatbik ettiklerinden artık şüphe etmemize imkân vermez.

Daha eski devirlerde Roma'da ve müslüman Şarkta benzerlerine rağmen bugünkü mânasiyle, emvalin herhangi bir zarar ve tehlikeye maruz kalması ihtimali karşısında mal sahibi ile hakikî veya hükmî şahıslar arasında, birincinin vereceği bir bedel mukabili ve bu sâyede ikincinin de kazanç vasıtası olmak üzere kararlaştırılan bir tazminatın tediyesi maksadiyle yapılan bir hukukî akd veya mukavele olarak *sigorta* müessesesinin zuhuru XIV. asır ortalarına kadar çıkmakta ve deniz seferlerindeki tehlikelere karşı menşei gemici ve tüccar İtalyan Cumhuriyetlerine dayanmaktadır [20]. Küçük Ermenistan ve Bizans İmparatorluğu gibi komşu devletlerin de Garplılarla ticareti teşvik ve himaye bakımından türlü tedbirlere baş vurduklarını [21] biliyorsak da sigorta mahiyetinde bir tazminat teamülünün mevcudiyetine raslamıyoruz. Hele Orta-çağ Avrupa'sında hükümetlerin ticareti himayeye matuf bir zihniyet ve siyasete sahip oldukları hususunda hiç bir işaret mevcut değildir [22].

[19] و فرمود که مال بازرگانانرا هرچه در امکان گنجد در حوضه حصول و تیمر آرند و بدیشان رسانند و رضا ایشان محصل گردانند (İbni Bîbî s. 343).

[20] Toplu bir malûmat için bk. Alfred Mannes, *Insurance* (Encyclapedia of the Social Sciences, vol. VIII, 97, 98); B.N. Esen, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, Ankara 1944, I, s. 222. Orta çağdan beri, Fransız tesirine kadar, İtalyanlarla vuku bulan münasebetler dolayısiyle, bilhassa denizciliğe ve ticarete ait (meselâ *gümrük* kelimemiz *komerkium*'dan) bir çok kültür kelimeleri gibi bugün kullandığımız "*sigorta*" kelimesinin de İtalyanca *sicurita* (securité, emniyet) den Türkçeleşmiş olduğunu kaydedelim.

[21] Meselâ bak. W. Heyd, I, p. 305, 369, 371; Dulaurier, *Documents armeniens* I, p. 753-761.

[22] H. Pirenne, *La Civilisation occidentale au Moyen âge*, P. 83 (Glotz serisi).

Yukarıda kaydettiğimiz, İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Hanın Venediklilere verdiği 1320 tarihli ferman ile Garbî Anadolu'da Balat (Milet) emîri Mehmed Beyin oğlu İlyas Beyin yine Venediklilerle akdeylediği 1430 tarihli ticaret muahedesi bu türlü garantileri teamüle bırakmadan tedvin etmekte ve devlet sigorta veya tazminatına hukukî bir mahiyet vermektedir. Gerçekten birincisinde Ebu Said Bahadır Han İlhanî İmparatorluğu dahilinde, tabiatiyle en fazla Türkiye'de, ticaret yapan Venediklilere bir çok hak ve imtiyaz tanıyan muahedenamenin 5 inci maddesinde "*İmparatorluğun herhangi bir yerinde konaklamış olan kervanlar herhangi bir hırsızlığa veya zarara maruz kalırsa hükümet ve memurları kaybolan veya çalınan şeyi bulmakla mükelleftirler; bu mümkün olmazsa vâki zararın tazmin*" edileceğini emretmektedir [23]. Balat Emîri İlyas Bey de Venediklilerle imza ettiği muahedenâmenin 15 inci maddesinde Türk korsanları tarafından zarar gören gemilerin, Balat'daki Venedik konsolosunun milliyetini yeminle bildirmesi (3 üncü madde) üzerine, tazmin edilmesini taahhüt ediyor idi [24]. Bunlar Selçuk devletinin, bedelini memlekete temin ettiği umumî menfaat ile karşılamak suretiyle ticarî rizikoları tazmin veya sigorta eden ananesinin, hukukî bir mahiyet alan, bir devamından ve bununla alâkalı olarak, İtalyan deniz ticareti hukukunun inkişafile imtizacından başka bir şey değildir. İtalyan denizci Cümhuriyetlerinde meydana çıkan sigorta müessesesi üzerinde Selçukî tesiri daha teferruatile araştırılmaya muhtaçtır.

d. Selçuklular'da Para Siyaseti

Muahedenâmenin girişte kıymetli taşlar, inciler, işlenmiş veya ham gümüş, altın ve zahîrenin gümrük muafiyetine tâbi bulunduğu sultana ait, Venedikliler için derpiş edilmiyen, bir

Bu ifade Akdeniz ticaretinin başlamasından (XI. asır) evvelki durumu ve daha sonra bu ticarete iştirak etmiyen diğer Avrupa devletlerini şümulüne almaktadır.

[23] Mas Latrie, *Privilège commercial accordé en 1320 á la Republique de Venise* (Bibl. de l'École des chartes, Paris 1870 (XXXI), P. 96); bu vesika *Recueil des traités entre les Chretiens et les Arabs d'Afrique* adlı eserin zeylinde de çıkmıştır.

[24] Aynı müellif, *Commerce d'Ephese et de Milet au Moyen âge* (Bibl. Ecole Chartes, Paris 1864, t. V, serie 5, p. 224.

maddesi dikkate şayandır. Altın, gümüş vesair kıymetli maddeler için Venediklilere giriş serbestisi tanınırken, Orta-çağ iktisadî zihniyetine göre, memlekete para biriktirme gayesinin bahis mevzuu olduğu ve dolayısiyle ihracatına müsaade edilmediği anlaşılmaktadır. Selçuklularla, dolayısiyle, alâkalı ve mümasil hâdiseleri gözönüne getirdiğimiz takdirde maddenin bu mânada izah ve kabul edilmesi icabeder. Nitekim Selçuk devletinin bütün idarî, iktisadî zihniyet ve ananelerine tevarüs ederek onun yıkılışından sonra meydana çıkan Anadolu Beyliklerinde paralarının hudutlar dışına çıkarılmasına karşı sıkı yasaklar konması böyle bir siyasetin neticesi idi [25]. Alâaddin Keykubâd'ın çağdaşı bulunan İznik İmparatoru J. Vatatzes (1222-1255) de bu iktisadî endişe ile tebaasını yerli malı kullanmıya, İtalya ve Şark mamullerini almamaya icbar ediyordu [26]. Başlangıçta, Anadolu Beyliklerinden birini teşkil eden Osmanlı devleti de altın ve gümüş ihracına karşı yasaklar koymuştu [27]. Hattâ Fatih devrinde ve ondan sonra bunun devamı için de hususî bir *Yasaknâme* bile çıkarılmıştı [28]. Aynı maksatla Venediklilerle bir ticaret muahedesi akdeden Fatih Sultan Mehmed de, onlardan % 2 nisbetinde bir gümrük resmi alırken, gümüş ithalini bundan muaf tutuyordu [29]. Bu altın ve gümüş yasağı ananelerine Orta-Asya'da, Mısır'da ve Orta-çağ Avrupa'sında da rastlanmaktadır [30]. Zamanımızda câri para siyasetine benziyen bu tedbirlere rağmen altın ve gümüşün zaman zaman bir memleketten diğerine akması ve para darlığının zuhuru önlenememiştir. İthalât ve ihracat arasındaki muvazenesizlikler, paranın ayar farkları, nihayet mübadele dışında bu kıymetli maddelerin kullanılması vesair sebepler bir memlekette altın ve gümüşün azalması veya çoğalmasına âmil oluyordu. İlk Türkiye Selçuk sultanları

[25] ان لهؤلاء امرا الاتراك تقوداً لا يخرج نقد واحد منهم فى بلاد الآخر (el-Omari, *Mesâlik ül-abṣâr*, nşr. F. Taeshner, Leipzig 1929, s. 20).

[26] W. Heyd, I. P. 305.

[27] Halil İnalcık, *Türkiye'nin iktisadi vaziyeti*, Belleten, sayı LX, s. 653, 655.

[28] *Kânûn-nâme-i Sultanî ber mucib-i 'örf-i 'Osmanî*, nşr. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara 1956, s. 3, 4.

[29] W. Heyd, II, P. 317.

[30] Meselâ bak. W. Barthold, *Turkestan* p. 204; E. Strauss, *Prix et salaire à l'Époque Mamelouke*, R E I (1949), p. 52; Halil İnalcık, Mezkûr makale, P. 52.

zamanında Bizans ve İslâm memleketlerine ait sikkeler Anadolu'da tedavül etmekte iken, Selçukluların iktisadî yükselişleriyle muvazi olarak, gümüş ve altın paralar basılmış, ayarlarının yükseklığı dolayısiyle Türkiye altın ve akçe (*dinar* ve *dirhem*)lerinin yabancı memleketlerde rağbetle aranmasını ve oralara doğru akmasını mucip olmuştur [31]. O şekilde ki Beylikler devrinde ve Osmanlıların ilk zamanlarında artık bu Selçuk altınları ortadan kaybolmuş; Türk Beyleri tarafından yenileri basılmamış ve yerine Avrupa'dan gelen altınlar ve meselâ *floriler* kaim olmuştur.

Keykubâd'ın fermanında gümrük muafiyetine tâbi bu kıymetli maddeler yanında zahirenin de bulunması dikkati çekmektedir. Kıbrıslıların bütün gıda maddelerini Anadolu'dan tedarik ettikleri ve Venediklilerin de hemen aynı durumda bulunmaları malûm olduğuna göre, metnin bu hususta vazıh olmamasına rağmen, bunun Venediklilerin ithal ettiği bir madde olarak değil, belki de altın ve gümüş mukabili, Anadolu'dan gümrük resmi ödemeksizin ihraç ettikleri tarzında anlamak icabeder.

e. Türkiye'deki Lâtinlerin Hukukî Meseleleri

Muahedenâmede Sultanın Venediklilere tek taraflı olarak, bahşettiği hukukî bir imtiyaz dikkate şayandır. Filhakika Keykubâd'ın fermanından alınarak muahedeye dercedilen bu maddeye göre Selçuk Türkiyesinde ticaret eden Venedikli, Pizalı vesair Lâtinler arasında bir ihtilâf vâki olursa, Orta çağda yabancıların kendi hukuklarına tâbi olması kaidesi icabı, bu ihtilâfın halli hakkı Venediklilerden tesekkil edilecek hususî bir mahkeme (*jury*) ye tevdi olunuyor, hırsızlık ve katil vakaları ise, bundan istisna edilerek, Sultanın kendi mahkemelerinde muhafaza ediliyordu. Fakat burada metinde geçen *curia* tâbiriyle Selçuk kadılarının başında bulunduğu Şer'î mahkemelerden ziyade hükümet merkezinde örfî dâvalara bakan *Dîvân-i adl* veya diğer adiyle *Dîvân-i mezâlim*'in bahis mevzuu olduğu muhakkaktır. Netekim yukarıda Frenk korsanlarının, Ermeni Kırallığının tecavüzlerine uğrayarak soyulan Türk ve yabancı

[31] Selçuklularda para meselelerine dair malûmat Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihindedir.

tüccarların şikâyetlerini Selçuk Sultanları bu dîvân (*Dâd-gâh*) da adalet tevzi ederken dinlemiş idi [32]. Alâaddin Keykubâd zamanında bizzat Sultanların başkanlığında kurulan bu mahkeme, işlerin çoğalması dolayısiyle, şer'î mevzular dışında kalan bu örfî mahkemeye Dîvâna (kabineye) mensup *Emîr-i dâd* veya *Emîr-i adl* unvanını haiz bir devlet adamı bakardı [33]. Selçuk ricali arasında bu mevkide bulunan pek çok kimsenin ismi bize kadar gelmiş olup bunlar sultanın emriyle icabında diğer büyük emirleri de tevkif ederlerdi. Millî örften gelen bu hukukun daha XII inci asırda Karahanlılardan beri bir tezahürünü, bir çok Orta-çağ Türk-İslâm devletlerinde mevcudiyetini ve bazen Türkçe *Yolak* ve *Yargu* gibi isimlerle zuhûr ettiğini biliyoruz [34].

Selçuk Sultanlarının Venediklilere kendi hukuklarına göre ihtilâflarını halletmeleri selâhiyetini vermesine, din ve medeniyet farkları dolayısiyle, hukuk sistemlerinin ayrı bulunması keyfiyetinin bir icabı nazariyesiyle bakmak doğru değildir. Her ne kadar bu kaidenin menşei böyle bir ayrılıkla alâkalı ise de bu husus Hıristiyan kavimler arasında da (Müslüman devletler arasında böyle bir fark düşünülmemiştir) tatbik edilegelmiştir. Filhakika Lâtinlerin Küçük Ermeni krallariyle akdettikleri bir çok muahedenâmelerde onlara ait ihtilâfların kendi aralarında halline dair mufassal kayıtlar mevcut olduğu gibi, hırsızlık ve katil vakalarının muhakemesi de, Selçuklularda olduğu gibi, bizzat kıralın sarayı tarafından yapılıyordu [35]. Mısır Türk Memlûkleri sultanı Kalavun (1279-1290) ile Sûr'un Lâtin prensesi arasında akdedilen bir anlaşma burada zikre şayandır. Buna göre iki tarafın tebaası arasında bir katil vakası vuku bulunca müslüman sultanın, hıristiyan da prensesin (melike) mahkemesinde muhakeme edilecekti. Sûr parasiyle bir şövalyenin diyeti 1500, bir Türkopol (التركبلية veya التركبلى) yani Müslüman olmıyan ücretli Türk askerinin 200, bir çiftçi-

[32] İbn Bîbî, s. 95 301-303; yukarıda, s. 46, 47, 60, 61 de bak.

[33] İbn Bîbî, s. 93, 94.

[34] F. Köprülü, *Orta zaman Türk hukukî müesseseleri*, Belleten V, 95; Osman Turan, *İktâ*, İ A, C. VI, s. 956.

[35] E. Dualurier, *Documents armeniens* I, P. CVII; yukarıda s. 116 ya da bak.

nin 100 ve eğer mücrim bir tacir ise mensup olduğu millete, doğuşuna ve şahsî mevkiine göre değişen bir meblağ idi [36].

Muahedenâmede Lâtinler arasındaki ihtilâflarda Venediklilere tanınan bu hakkın Selçuklular için derpiş edilmemiş olması ilk bakışta garip görünmekte ise de bunun böyle olmasını tabiî bulmak iktiza eder. Filhakika Selçuk tebaası ve gemicilerinin deniz aşırı seyahat ve faaliyetlerine temas etmiş olmakla ve bu hususta daha bir çok kayıtlara malik bulunmakla ve hattâ bizzat muahedenâmede geçmekle beraber bunu Türklerin Venedik topraklarında bir koloni teşkil etmemeleri ve hele Avrupa limanlarına sefer yapmamaları ile alâkalı görmek icabeder, ki bu cihet başka kaynaklarla da sâbittir. Halbuki Lâtinlerin Türkiye'nin pek çok ticaret merkezlerinde koloniler teşkil ettiklerine ve bu münasebetle de konsoloshaneler kurduklarına temas etmiştik.

Muahedenâmede Selçuk tebaası lehinde, tek taraflı, bir madde de Keykubâd'ın fermanından alınarak kaydedilmiştir. Buna göre "pek yüksek Sultanın topraklarında yaşıyan kimseler (yani Selçuk tebaası) adı geçen yer ve ülkelere girerken, kendi gemileri veya yabancı gemileri limana sokulurken bizimkiler (yani Venedikliler) tarafından selâmlanacaklardır". Mütekabiliyet esasına dayanmıyan bu maddenin dercedilmesi ve tatbikatı Alâaddin Keykubâd'ın yabancı devleler nezdinde ne derece kudret, nüfuz ve satvet sahibi olduğuna yeni bir delildir, ki onun bizzat Celâleddin Harezmşah'a yazdığı mektup ile Kemaleddin Kâmiyâr'a verdiği menşurda bu hususun kendi dili ile de ifade edildiği buna dair mühim tarihî kayıtlara da sahibiz [37].

f. Muahedenâmenin Diğer Husisiyetleri

Muahedenâme Keykubâd'a ait bir ferman ile Venedik dukasına ait taahhütlerin bir araya getirilmesinden vücude gelmiştir. Nitekim bunu Venedik dukası namına imza eden Jacobus Teopulo "Sultanın fermanında yazılan bütün maddelerini... uygun buluyorum" şeklinde ifade ederek altına dukanın vesîkasında, anlaşmaya esas olan, hükümleri dercettikten sonra bunun nihayetinde "Bunları hükümdarım kendi eliyle

[36] Quatremère, *Histoire des Sultans Mamelouks II*, P. 219, 233.
[37] Bak. yukarıda s. 74, 99, 100; *Keykubâd I*, İ A. VII, s. 657-659.

yazdı ve ağzı ile Tanrı ve mukaddes havariler üzerine yemin" etti diye kaydeder. Bunu mütaakip de Türk elçisi Emîr Şemseddin "Bu fermanı Efendim kırmızı harflerle yazdı ve altına kendi altın mühürünü koyarak kırmızı mühür mumiyle mühürle"-diğini ilâve etmek suretirle iki taraf namına imza ve tasdik muamelesi hitama ermektedir. Muahedenâmeye ait bu son parçalar Alâaddin Keykubâd lehinde bir müsavatsızlığın daha mevcudiyetini meydana koymaktadır. Hakikaten Venedik dukası muahedeye riayeti Hıristiyan mukaddesatına yemin ile teyit eylediği halde Türk sultanı bu hususta emir ve ferman vermekle iktifa etmektedir.

Anlaşma metninin tekniği de evvelki ve sonrakilere nazaran fark arzetmekte ve mutavassıt bir halde bulunmaktadır. Gerçekten, yukarıda gördüğümüz üzere, Keykâvus ile kıral Hugues arasındaki anlaşmalar iki tarafın ayrı ayrı mektuplarında, karşılıklı olarak, giriştikleri taahhütler müşterek bir metin (muahedename) haline getirilmemiştir. Diğer taraftan bizim muahedenâme, muahharları gibi, madde madde terkip edilmeyip iki tarafa ait taahhütler alt alta sıralanmak suretiyle vücuda gelmiştir.

Bu vesîkayı Venedik dukası adına imza eden Jacobus Tepoulo uzun müddet İstanbul'da Venedik *podestat*'sı (orada dukanın mümessili ve Venedik kolonisinin reisi) idi. Venedikliler ile İznik İmparatoru ve Yakın Şarkta Müslüman devletleri arasında akdedilen bir çok muahedenâmeleri de o hazırlamış ve imza etmişti.[38]

Sultanın fermanını hâmil olup onun namına bu muahedenâmenin tanzim ve imzasında bulunan "Emîr sipehsâlâr Şemseddin Emîr ül-Gazi"nin hüviyeti hakkında, bugünkü vesîkalara göre, iki ihtimal vardır. Karatay'a ait vakfiyenin 652 tarihli zeylinde el-Emîr el-ispehsâlâr el-şadr el-kebîr seyyid el-terâceme Şemseddin Muhammed ile, yukarıda, Kılıçarslan'ın mektubunda, hemen aynı ad ve unvanları taşıyan bir elçi ter-

[38] Heyd, I, P. 286, 304, 307, 402; R. Grousset, L'*Empire du Levant*, Paris 1946, P. 467.

cüman daha vardır [39]. Baba adlarının farklı olması dolayısiyle buradaki iki şahsın aynı kimse olmadıkları belli ise de, bunlardan birinin bizim elçi olması kuvvetle muhtemeldir. Elçinin lisan bilmesi lüzumu ve tercüman olması ciheti de bu ihtimali takviye etmektedir. Muahedenâmeye esas teşkil eden fermanın hangi dilde yazıldığı kaydedilmemiş ise de, Kıbrıs'a gönderilen mektuplar Rumca olduğu gibi, Venediklilere hitabeden bu fermanın da, muahede metni gibi, Lâtince olduğunu tahmin etmek mümkündür. Selçuk divanında Garplılarla muhabere ve muahedeleri tanzim ve idare eden memurların mevcudiyetini biliyoruz [40]. Selçuk sultanlarının kendi tebaasına ve ecnebilere verdiği bütün fermanlar, gibi Rumca ve Lâtince fermanların başında da, Selçuk divanı anane ve formüllerine uygun olarak, tuğra makamına kaim ve Arap harfleriyle yazılmış, bir "*Sultan*" unvanı mevcut idi [41]. Muahedenâmede fermanın kırmızı mürekkeple ve kırmızı harflerle yazılıp mühürlendiğine dair kayıt onun sultana aidiyetini teyit maksadiyle konulmuş olmak icabeder.

Fermanda Venedik limanlarına uğrayacak Türk tüccar ve gemicilerine dair kayıtlar, yukarıda daha önce başladığına işaret ettiğimiz üzere, Selçuk denizciliği ve deniz aşırı ticaretinin inkişafını göstermek bakımından ehemmiyetlidir. Türklerin Akdeniz limanlarına sahip olduktan sonra, denizcilikte, süratle ilerlediklerine, Antalya ve Sinop'ta birer donanma üssüne sahip olduklarına ve hattâ gemi inşaatı için tersane kurduklarına dair burada tafsilâta girişecek değiliz [42].

Venediklilerle ve umumiyetle Lâtinlerle Türkiye arasında vuku bulan ticarî münasebetler bundan sonraki zaman ve asırlarda ciddî bir fasılaya uğramaksızın devam ettiğine ve bu muahedenâme de sadece iki yıllık bir müddet için imzalandığına göre bundan sonraki ticarî münasebet ve faaliyetlerin hep yeni

[39] *Selçuk vakfiyeleri* III, Belleten XLV (1948), s. 136; Yukarıda s. 73 Latince metinde *amiralium iliasi* olup belki nâşirin sandığı Emîr ül-gazi değil *Emîr ul-mâ* (Amiral) *İlyas*'dır.

[40] Bak. yukarıda s. 19.

[41] Bak. Osman Turan, *II. Keykâvus'a aid bir temlîk-nâme* (Zeki velidi Togan Armağanı, İstanbul 1955, s. 155).

[42] Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihinde bu hususlara dair malûmat verilmiştir.

muahedelerle tanzim edilmiş olup olmadığına dair elimizde muahhar anlaşma metinleri yoktur. 1228 senesinde Venedik hükümetinin Selçuk sultanına (yani Keykubâd'a) Filippo Giuliano adlı bir elçi gönderdiğini İtalyan kaynakları kaydederse [43] de bunun yeni bir muahedenâmenin akdine müncer olup olmadığı veya mevcudun devamını teyit ile iktifa edilip edilmediği şıklarından hangisinin vuku bulduğunu bilmiyoruz. 1253 senesinde, ikinci Keykâvus zamanında, Konya'yı ziyaret eden Rubruck bu şehirde ticaret yapan bir çok Venedik ve Cenevizliye rastladığını, Cenevizli Nicola ile Venedikli Bonafatius Malendino adlı iki tacirin bir şirket kurarak bütün Türkiye şaplarını inhisara aldıklarını, sultanın (anlaşmaya göre) bunlardan başkasına şap satamadığı için bu maddenin normal fiyatı 15 altın *(besants)* iken 50 ye çıktığını söyler [44], Selçukluların, Anadolu beyliklerinin ve nihayet İlhanilerin Lâtinlerle bu türlü daha pek çok akitler yaptıklarına dair elimizde (muahedenâmelerin pek azı bize gelmiştir) kayıtlar mevcut ise de biz her muahedenâmenin inkızasında bir yenisinin tanzim ve imza edilmesi suretiyle değil, ekseriya eski anlaşma ve ananelere göre ticarî faaliyetlerin cereyan ettiğine kani bulunuyoruz [45].

Muahedenâmenin başında diğer âkid taraf için kullanılan "Roma İmparatorluğu'nun dörtte üçüne hâkim" ifadesi Vene-

[43] Heyd, I, 302 not 4.

[44] *The journey of William of Rubruck*, İngl. terc. W. Rockhill London 1900, P. 277.

[45] E. Dualaurier, Venediklilerin 1289 da Konya sultanları ile bir muahede akdettiklerini söylüyor *(Documents armeniens I*, p. C.II). Halbuki böyle bir muahede bu tarihte fiilî hiç bir nüfuzu kalmıyan II. Mesud ile değil ancak onun ülkesine hâkim bulunan metbûu İlhanî hükümdarı ile yapabilirdi. Netekim bu malûmatın mehazı olan Mas Latrie bahis mevzuu anlaşma hakkında "Venedik Arşivinde 1229 senesinden beri Venediklilere verilen imtiyazları gösteren bir muahede mevcuttur" *(Relations de l'île de Chypre*, p. 209) demektedir. Birinci müellif gibi bunun da yanıldığı anlaşılıyor. Zira o da bu malûmatı A. Marin, *Storia civilie e politica del commercio de Veneziani*, Venegia 188, IV, 250 den almaktadır, ki bu İtalyan müellifinin bahsettiği muahedenâmenin bizimkisi olduğu, ondan naklettiği parçalardan da anlaşılmakta ve başka bir ferman hakkında sarih bir işarete rastlanmamaktadır. Halbuki Keykubâd'a ait bu ferman Mas Latrie ve Dulaurier'nin mezkûr tetkiklerinden çok evvel neşredilmişti.

diğin IV. Haçlı seferindeki mevkii ve Bizans İmparatorluğu'nu yıkarak İstanbul Lâtin İmparatorluğu'nun kurulması hususundaki rolü münasebetiyle bu devir vesîkalarında çok benimsediği bir formül olarak kullanılmıştır.

Bu muahedenâmeden bahseden muhtelif müellifler olmuş ise de W. Heyd onlardan farklı bir şekilde bunun muhtevasını eserinde üç beş satırla hulâsa ederek kullanmak suretiyle, bu mühim vesîkanın kıymet ve ehemmiyetini meydana koymuş idi [46].

[46] *Hist. Com. du Levant I*, P. 302

I. İZZEDDİN KEYKÂVUS İLE KIBRIS KIRALI HUGUES ARASINDA MEKTUPLAR VE AHİD-NÂMELER [1]

1. Kıraldan Sultana

LXVIII

(II. Kânun, 1214 yılı)

Allah'ın himayesine mazhar olan meşhur Kıbrıs adasının kıralı Hügo'dan bütün Türk ülkesine hâkim, karada ve denizde, galip ve muzaffer, pek kudretli, asîl ve mes'ut büyük sultana selâm olsun.

Sultanlığının sâlim, mes'ut ve memnuniyette olmasını Allahtan her zaman temenni ederim. Tanrı'nın lûtuf ve inayetile biz sıhhatlıyız ve iyiyiz. O emin adamımız vasıtası ile alınan zat-ı devletlerinin mektubu okunmuş ve muhtevasında tesbit edilenler anlaşılmıştır. İşte sultanlık devletinin buyruk ve arzusunu yerine getirdik. Aramızda altı yıldanberi yeminle tasdik edilen dostluk bulunduğunu, yukarıda adı geçen, sultanlık devletinin adamından daha etraflı olarak anlıyacak ve vesikaların yeminli altın mühürle musaddak olduğunu öğreneceksiniz. Sultanlık devletinin müsaadesi gereğince bütün ülkelerinden tüccarlar ve gemiciler engelsiz ve tereddüdsüz olarak bütün neş'e ve kolaylıkla benim memleketime gelecekler; aynı tarzda bizimkiler kimse tarafından mâni olunmaksızın, herbiri tamamen serbest olarak, senin memleketine girecek ve çıkacaklar ve istediklerini yapacaklardır. Öyle ki Allah ta herkes tarafından tebcil edilsin ve biz aramızdaki temiz dostluğu sarsılmaz bir surette muhafaza edelim ve fakirler de kendi gıda ve ihtiyaçlarını herbiri kendi temin edebilsin. Eğer sultanlık devletinin istikbalde yazmak veya emretmek hususunda bir arzusu olursa, mektubla veya elçi vasıtası ile emretsin; şayet bizim ülkemizden herhangi bir ihtiyacı olursa bilelim. Zira memnuniyetle sultanlık devletinin emrini yerine getirmeğe hazırız. 1214 Ocak ayı.

[1] Bu yunanca vesikaları bana tercüme eden değerli arkadaşım Dr. Şerif Baştav'a müteşekkirim.

LXIX

2. Kıraldan Emîre

Çok meşhur, mümtaz, emirlerin büyük emiri, Konya'nın büyük reisi, Konya eyaletinin şehinşahı, sultanlık sarayının baş müşaviri, benim aziz dostum: Benim kırallık devleti seni selâmlar ve çok meşhur olan sana hükümdarlığımın ve bütün ailemin emin adamı işbu şövalyeyi senin yüksek huzuruna elçi olarak gönderir ve sana benim kırallığıma lâyik olan bütün hürmeti buna göstermeni ve her hususta kendisini korumanı ve ona adam terfik etmeni ve korkusuz olarak onu büyük sultanlık huzuruna çıkarmanı beyan ederim; öyle ki hayranlığımızı ifade edelim, seni memnun etsin ve biz de seni medhedelim. Bütün hizmetini ifa ettikten sonra adamların ve senin yardımın ve talimatınla geri dönecektir. Senin huzuruna çıktıktan sonra tekrar talimatınla onu bize geri gönder ve bize gelmek için oun erzakla techiz et; böyle vukubulduğu takdirde tarafımızdan büyük minnettarlığı mucip olacaktır. Eğer bizim memleketimizden senin yüksek iktidarın için birşeye lüzum görülürse onu bize emniyetle yaz. Tüccarlar benim memleketime mâniasız ve pervasız gelecekler ve her türlü korkudan uzak bulunacaklardır. Zira bizimle büyük sultan arasında halisane bir dostluk mevcuddur; aynı tarzda benim memleketimden seninkine. Afiyette ol... ayında.

LXX

3. Kıraldan Sultana Yeminli Dostluk Nâmesi

(19 Temmuz 1216)

Allah'ın müzaheretile benim kırallık devleti ve büyük Konya şehrinin yüksek hükümdarı İzzeddin Keykâvus arasında dostluk hakkında iyi niyet ve muhabbet izhar edildiğinden her ikimizin muvafakatile yeminle ve yeminli nâme ile bu dostluğun takviyesini işte biz kırallık devleti yerine getiriyoruz. Çünkü meşhur Kıbrıs adasının kıralı maruf kıral Emîri[1] nin oğlu Hıristiyan dinine mensup ben Hügo, bugünki Temmuz ayının 19 unda Allah'ın mukaddes İncili üzerine, hayat bahşeden salip aşkına ve Hıristiyan cemaatinin imanı üzerine yukarıda adı geçen ben

Kıbrıs kıralı Hügo, Konya şehrinin büyük sultanı İzzeddin tarafından izhar edilen iyi dostluk niyetine bütün kudretim ve imkânlarım dahilinde üç yıl müddetle riayet edeceğime yemin ederim.

Benim kıralhk devletimden ve bütün adamlarımdan ve büyük sultanın devletinden ve ülkesinden alış veriş maksadile tüccarlar denizde ve karada zararsız, eziyetsiz temamile serbest olarak ve devletimizden ve halktan kimse tarafından alıkonmadan ve mâni olunmadan yahut hakarete uğramadan girecek ve çıkacaklar ve sadece mutad olan resmi vermekle mükellef tutulacaklardır. Eğer denizde büyük sultanın hâkimiyeti altındaki memleketlerden korsanların ele geçirdikleri insan veya sair eşya getiren bir gemiye rastlanırsa kırallık devletimizin hâkimiyeti altında bulunan bir yere, bir kal'aya yahut ta sahil bir yere getirilsin, batırılsın, içindekiler yerine göre korsanlık malları tevkif veya müsadere edilerek insanlar ve bulunan eşya büyük sultan canibine geri verilsin. Eğer bir gemi denizde fırtınadan tehlikeye maruz kalarak benim kırallık memleketimin herhangi bir sahilinde kazaya uğrarsa, insanlardan hayatta kalanlarla bulunan eşya muhafaza edilsin ve mutad adaletsiz kaidelere uyarak yağmaya uğramasına mahal verilmeden iade edilsin. Bundan başka sultanın hâkimiyeti altında bulunan bütün memleketlerin masun kalmasını ve yukarıda kaydedilen hususa dikkat edecek, gerek gizli gerekse açıktan herhangi zarar veya ziyanı düşünmiyeceğim.

Bizim kırallık devleti tarafından akdedilen ve yeminle çok defa Konya şehrinin büyük sultanı İzzeddin'e açıklanan ve ortaya konan bu anlaşmayı tam ve sağlam olarak muhafaza etmem lâzımdır. Öyle ki sultanın da aynı tarzda bizim kırallık devletine karşı bütün bu muahedelerin devamı olan üç yıl müddetle tam bir titizlikle her cihetten riayet etmesi lâzımdır. Eğer daha sonra Ermeni kıralı, Antakya prensi veya aynı tarzda herhangi Hıristiyan taraflardan biri bir yardım isdediği takdirde benim kırallık devleti bu muahedeyi onlara da teşmil ederek tereddüt etmeden kendilerine yardım edecektir.

Üstünde mukaddes ve hayat bahşeden salip, altında kendi başına emniyet telkin eden mumlu mühürle garanti edilen işbu yeminli name 1216 yılında yazılmıştır.

LXXI

4. KIRALDAN SULTANA

Allah'ın muavenet ve rizasile meşhur ve ilham-ı ilâhiye malik bulunan Kıbrıs adasının kıralı Hügo, çok yüksek, kuvvetli, ve asîl soydan ve Türklerin hâkimiyeti altındaki bütün ülkelerde galip ve muzaffer bulunan büyük Sultan İzzeddin'e selâm! Samimî ve halisane sevgiyi senin sultanlık devletine bildirir, herşeye kadir Tanrı'nın lûtuf ve inayeti ve senin sultanlığının halisane ve iftiraya uğramıyan sevgisi sayesinde benim kıralllık devleti afiyet ve emniyettedir ve iyidir. Senin yüksek iktidarına arz ederim...

LXVII

5. SULTANDAN KIRALA

سلطان

(Eylül 1216)

Çok asîl soya mensup Kıbrıs kıralı sir Hügo ile az evvel yeminli dostluk yapıldığı haberi benim sultanlık devletine elçi Zaharias vasıtasiyle vasıl olduğundan aynı suretle benim sultanlık devleti de yemin eder; iki tarafın yeminle rıza göstererek ve yeminli name ile tarafımızın da muvafakat ve teminatı ile takviye edilen bu dostluk gereğince, onun kıralllık devleti içindeki bütün insanlara ve bütün ülkesindeki tüccarlara ve diğerlerine bizim bütün sultanlığımız ülkelerine girmek ve çıkmak, korkusuz, tamamen serbest ve itirazsız olarak vukubula; onlar ve onların bütün emtiaları herşeyden muhafaza edilerek sadece mutad olan gümrük resmini vereler. Eğer çok defa olduğu gibi beklenmedik bir hal vukubulur veya onun ülkesinden veya diğer insanlardan biri benim sultanlık devleti içinde ölürse, kim olursa olsun, bu takdirde o adamın mallarını geri versinler; şüphesiz yeminle veya diğer gerçek bir delille kıralın huzuruna gelirse onun da aynı suretle hareket etmesi gerektir. Bir teknenin bir gemi veya bir kadırganın, korsan gemileri veya diğer bir kayığın yanaştığı ve yüksek kıralın memleketinde karada veya denizde zarar verdiği ve tekrar bizim sultanlık ülkesine döndüğü görü-

lürse, devletimizin adamları tarafından bunlar yakalansın, içindeki insanlar ve bulunan eşya ile birlikte yüksek kıralllık canibine derhal iade edilsin. Adı geçen kıralın da aynı tarzda hareket etmesi gerekir. Şayet yüksek kıralın tesahüp ettiği tüccar gemisi veya herhangi başka bir tekne benim sultanlık ülkelerimde denizde hasara uğrar ve tehlikeye maruz kalırsa, hakikat anlaşılıncıya kadar, içindeki insanlar ve elde edilen eşya yüksek kıralllık canibine ve onun adamlarına iade edilsin. Onun da aynı hal vukuunda yukarıda açıklanan andlaşma gereğince aynı tarzda hareket etmesi icabeder.

Böylece meydana gelen ve burada açıklanan anlaşmaya benim sultanlık devleti ile Kıbrıs adasının yüksek kıralı sarsılmaz ve şüphesiz olarak riayete mecburdur. Bu anlaşmanın teyit ve takviyesi maksadı ile bizim sultanlık devleti tarafından işbu vesika Eylûl 1216 yılında parafe edilmiştir.

ALÂADDİN KEYKUBÂD İLE VENEDİKLİLER ARASINDA TICARET MUAHEDESİ [1]

Mart 1220
LXXII

Tanrının ve kurtarıcımız İsa'dan sonra (Mart 1220 de) *Romania*'da Podestat ve Roma İmparatorluğu despotu ve aynı imparatorluğun dörtte üçüne hâkim en yüksek, en yiğit ve en kudretli efendim Venedik Dukası emriyle biz Jacobus Teopulo,

Mesud, asil, büyük Türkiye hükümdarı Sultan Alâaddin Keykubad'ın şanlı elçisi, mahrem-i esrarı olan Emir Sipehsâlar[2] Şemseddin[3] Emir ül-Gazi[4] elinden sultanın yazılı bir sulh muahedenamesini, yani fermanını aldık. Ferman kırmızı harflerle

[1] *Liber Albus fol.* 48. *Liber Pactorm* I. fol, 243. Venediklilerin İstanbul'daki *podestat*'sı ile Sultanın elçisi arasında iki taraf adına imzalanan bu Latince muahedenâme F Tafel ve M. Thomas tarafından neşredilen *Urkunden zur Alteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Wien 1856, t. II (s. 221-225) dedir. Bunu ricam üzerine Türkçeye tercume eden Prof. Hamid Dereli'ye burada çok teşekkür ederim.

[2] Metin *Spatacarium*

[3] Metin *Sampsatinum*

[4] Metin *Amiralium iliasi*

yazılmış ve altı kendisinin altın mühüriyle mühürlenmiştir. Muhteviyatı aşağıdadır :

"Kudretli Sultan, son defa Martın 8 inde akdedilmiş muahede ile efendimiz Venedik Dukası ve onun yerine kaim olacak despotlarla, Suriye va başka yerlerde onların hükmü altındaki Venediklilerle, onların gelip giden bütün tacirleriyle sultanın ülkelerinin hepsinde iki yıl sürecek bir sulh yaptığını ilân eder.

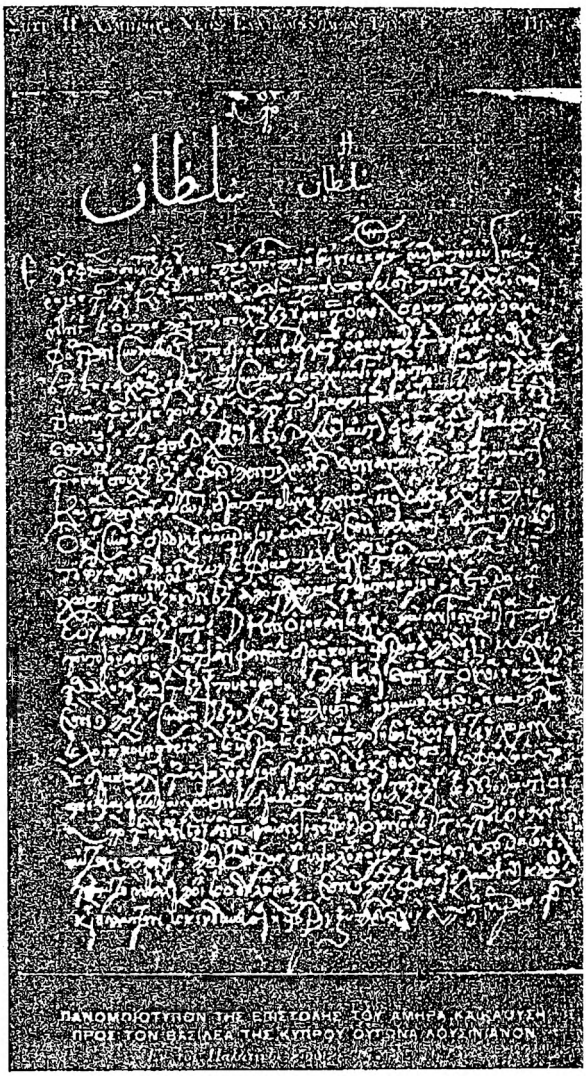
Sultanın hâkim olduğu ülkelerde Emîrleri olsun, başkaları olsun, onlara herhangi bir zarar ve ziyan vermiyeler; onlardan, merhum babasının ve kardeşinin ve kendisinin fermanı hükmüne göre, yüzde ikiden başka bir şey almıyalar; ne de Venediklilerin geçişlerinde ve ticaretlerinde kendilerinden yüzde ikiden fazla talepte bulunup münazaa etmiyeler.

Kıymetli taşlar ve incilerden, işlenmiş veya ham gümüş ve altından, zahireden gümrük almıyalar.

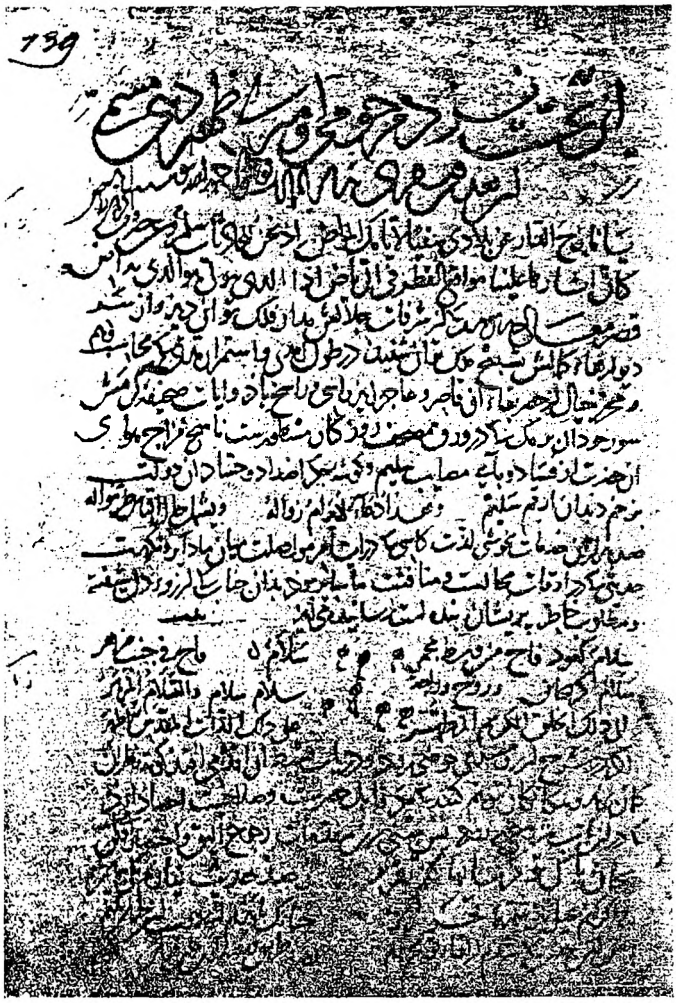
Eğer Venediklilerin herhangi bir gemisi sultanın hâkimiyeti altında bulunan yerlerde veya sahillerde tehlikeye düşecek olursa Venediklilere zarar vermeyip yardım edeler; bulunan eşyayı iki taraf birbirine iade edecektir. Ve eğer bir batan gemi onların adamları tarafından esir edilir ve içerisinde Venedikliler bulunursa canlarına ve mallarına korku ve zarar inas edilmiye. Geminin içinde yabancılar bulunsa bile hapis edilip alıkonmıyalar, serbest bırakılalar. Ve eğer herhangi bir Venedik gemisi başka düşmanları tarafından takip edilir ve sahile gelirse hükmü altındaki topraklara girmesine müsaade olunacaktır.

Bunlardan başka bu ferman şu hükümleri ihtiva eder: eğer Venediklilerle veya başka Lâtinler, Pizalılar veya diğer kavimler arasında onun memleketlerinde bir ihtilâf vuku bulursa Venediklîler arasından seçilecek bir jüri (hususî mahkeme) tarafından muhakeme edilmelerine karar verilmiştir. Katil ve hırsızlık vakaları sultanın kendi mahkemesinde rüyet edilecektir."

Bu fermanın yukarıda yazılan bütün maddelerini Romaniada Roma İmparatorluğu despotu, aynı imparatorluğun dörtte üçüne hükmeden efendim Venedik dukasının podestats'ı ben Jacobus Tcopulo uygun buluyorum. Konsul (müşavir) ve halefilerimizle ve pek yüksek efendim Venedik dukasından aldığım salâhiyetle, bütün kuvvet ve kudretimizle tabiiyetimizde olan

I. Keykâvus'un Rumca mektubu tercümesi (s. 142)

Teressul, Cankırılı Zahireddin'e mektup, (s. 152)

ve Venediklilerin bulunabilecekleri her yerde, karada ve denizde, mezkûr iki yıllık sulh devresi doluncaya kadar sultanla tam bir anlaşma içinde yaşıyacağız. O şekildeki sultanın hüküm ve tabiiyeti altında bulunan bütün şahıslar yukarıda söylediğimiz yerlere ve ülkemize gelip Venediklilerle ticaret yapsınlar ve onlardan denizde ve karada hiç bir zarar görmeden emin ve masun olsunlar. Tacirler onların âdetlerine göre vermekte oldukları vergileri versinler.

Pek yüksek sultanın topraklarında yaşıyan kimseler adı geçen ülke ve yerlere girerken, kendi gemileri ve yabancı gemilerle limana sokulurken bizimkiler tarafından selâmlanacaklardır. Eğer sultanın tabiiyetindeki gemilerden herhangi biri, evvelce zikrettiğimiz yerlerde, tehlikeye düşecek olursa, içinde bulunanlar o mahaldeki adamlarımız tarafından tehlikeden kurtarılacak ve bütün malları sadakatle muhafaza edilerek sahiplerine verilecektir. Tehlikeye düşenlerden bazıları ölmüş olup da adamlarımız tarafından orada bulunacak olursa bulunan eşya kendi adamlarımız tarafından onlara iade edilecektir; onlar bulacak olurlarsa buldukları şeyi bizimkilere sadakatle teslim etmeleri gerekir. Eğer bir yanabcı gemi adamlarımız tarafından alıkonacak ve içinde sultanın tebaasından kimseler bulunacak olursa kendilerine zarar vermeden muhafaza ve onlara ait malları hilesiz olarak koruyacaklardır. Sultanın hükmü altındaki gemiler diğer bir millet ve soya mensup kimseler tarafından takip edilir ve adı geçen yerlere ve ülkeye sığınacak olurlarsa o yerlerde bulunan adamlarımız bunlara sadakatle yardım edeceklerdir.

Eğer sultanın tabiiyetindeki insanlardan bazıları adı geçen yerlerde hududumuz içinde ölürse onların malları ortakları arayıncaya kadar muhafaza edilmeli ve hiç bir münazaa ve dâvaya hacet kalmadan verilmelidir.

Eğer bir kimse gurur ve sadakatsizliğinden dolayı budalalık edip adı geçen yerlerde ve ülkelerde sultanın adamlarından birine, karada ve denizde, bir ziyan verir veya onu tâciz ederse efendim tarafından lâyıkı veçhile tatmin ve telâfi edilecek ve alınan şeyler, tahkikattan sonra, iade edilecektir. Eğer suçlu yabancı bir ülkeye çekilir ve kendisini yakalamak mümkün olmazsa suçunun araştırılması gerekmez; fakat eğer suçlunun mala ve malın büyük

bir kısmına sahip olduğu açıkca bilinirse o zaman haksız olarak alınan mal tazmin edilmek icabeder.

Bütün bu yukarıda kaydedilen maddeler gerek bana ve tebaama ait olanlar, gerekse fermanda yazılı olanlar, yukarıda kaydedilen Mart ayından itibaren iki sene müddetle muteber olacaktır. Bunları hükümdarım kendi eliyle yazdı ve ağzı ile Tanrı ve mukaddes havariler üzerine yemin etti. Bu fermanı efendim kırmızı harflerle yazdı ve altına kendi altın mühürünü koyarak kırmızı mühür mumiyle mühürledi.

SELÇUK DEVRİNE AİD YENİ İNŞÂ MECMUALARI

A. AL-TARASSUL VE RAVZAT UL-KÜTTÂB

1. Eser Hakkında

Selçuk devrine aid mevcudiyeti kaydedilmiş, fakat üzerinde tetkik yapılmamış inşa mecmualarından biri, yukarıda *Giriş*'te bahsettiğimiz *et-Teressul ile't-tevessül* adlı eserdir. Paris Bibliothèque Nationale'de bulunduğunu söylediğimiz yazma, mecmuanın 128a-175a sahifelerini işgal eder. Kendisine Arapca ve Farsca şiir ve inşa öğreten hocasının ruhuna dua ettikten sonra eserini dostlarının ısrarı üzerine hazırladığını mukaddemede söyleyen müellif onun, kendisinin ve kitabın isim yerlerini boş bırakmıştır[1]. İranlı âlim Muhammed Kazvinî sonundaki kayda dayanarak bunun Bedreddin er-Rumî'ye aid olduğunu ve buna istinaden de Prof. Fuad Köprülü Mevlevî kaynaklarında Celâleddin Rumî' nin yakın dostlarından olarak bazı şiirleri nakledilen *Melik uludebâ* (Ediplerin sultanı) Emir Bedreddin Yahya ile aynı kimse olduğu ihtimalini ileri sürer[2]. Filhakika eserin sonunda "*Muhammed el-Müeyyed el-Bağdadî'ye aid et-Tevessul ile'teressul adının aksi ile tesmiye edilen et-Teressul ile't-tevessul tamamlandı; bunun da asrında ediplerin meliki Bedreddin Yahya er-Rumî namiyle marûf âlim ve fazıl kimseye aid*" bulunduğu kaydedilmekte[3] ve bunu mütaakip, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, eserin Antalya'da, 684 tarihinde,

[1] چنین کوید مقرر این کلمات و محرر این رسالات ... و چون جماعت دوستان این ضعیف التماس کردند اسماف ایشان واجب کشت بحکم المأمور معذور از مسوداتی که دست داد تألیف کردم و آنرا نام نهادم (129 a).

[2] Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin yerli kaynakları*, Belleten, sayı XXVII, s. 416. Kazvînî Bedreddin'in orada yazılan Yahya adını kaydetse idi bu tahmin daha kuvvetli olurdu.

[3] ثم الترسل الى التوسل المسمى عكس تسمية التوسل الى الترسل لمحمد بن المؤيد البغدادى و هذا لامام عالم علامه فاضل ملك الادباء عصره المعروف ببدرالدين يحيى الرومى (174 b).

Cemaleddin ibn ül-Felekî tarafından istinsah edildiği belirtilmektedir[4]. Eflâkî'ye göre İzzeddin Keykâvus ve Mü'inüddin Pervâne zamanında Mevlâna Celâleddin'in dostlarından olan ve saray hizmetinde bulunan Bedreddin Yahya' nın bazı şiirleri onun vasıtası ile bize kadar intikal ettiği gibi[5] İbn Bîbî de ikinci Keykâvus zamanında (takriben 644 hâdiseleri sırasında) Bedreddin Tercüman adiyle onun bu memleketin ileri gelenlerinden olduğunu, nazım ve nesir vâdisinde kaleminden inci damladığını, yazı ilminde hususiyle dîvân mektup ve tahriratında çok yüksek bir dereceye vâsıl olduğunu, doğumu Konya ise de menşei itibariyle Cürcân'a ve *Veys u Râmîn* kıssası nâzımı Fahri Cürcânî'ye mensup bulunduğunu yazar ve kendi zamanında da ölmüş bulunduğuna dair bir ifade kullanır[6].

Yazmanın sonundaki mezkûr ibâre müellife aid olmadığı gibi aynı zamanda 684 de ölmüş bulunduğuna da delâlet eder. Zaten İbn Bîbî de 682 de ondan hayatta olmıyan bir insan olarak bahseder. Fakat mecmua içinde bizzat Bedreddin Yahya'ya gönderilen mektuplar bu eserin onun tarafından hazırlanmadığını katî bir şekilde isbat etmektedir[7]. Kitapta bir kaç defa kendisine Arapça, Farsça şiir ve inşa öğreten ve *Efendim*, *Üstadım* sıfatlarını kazanan zatın Bedreddin Yahya olduğu anlaşılıyor. Müellif mukaddemede isim yerini boş bıraktığı bu üstadının inşâ dîvânına tâyin edildiğine ve kendisinin de onun hizmetine

[4] Eserin sonunda vezir Şemseddin İsfahanî'ye aid risalenin nihayetinde ertesi sene yapılan ilâve, bir kıta ile tekrarlanırken, müstensih, istinsah yeri ve tarihini de bir defa daha kaydeder:

در ساحل و انطالیه و مقر از نقل سواد اتفاق افتاد
فی رسم جمال دین یزدان الفلکی در ششصد وپنج و وفق هشتاد

Bu ilâvelerin ertesi yıl, yâni 685 de, yapıldığını gösterir (1776b).

[5] *Menâkıb*, terc. Tahsin Yazıcı, I, s.83, 372; II, 19; Cl. Huart, Fran. terc. I, s. 64.

[6] İbn Bîbî, s. 568-569.

[7] Bunlardan biri meselâ şu başlığı taşır : این خدمت بحضرت ملك الامرا والافاضل بدرالدین یحیی اطاب‌الله ثراه اصدار افتاده (162 a).

koştuğuna dair bir kayıt da bunu teyit eder[8]. Bu durum, Mevlâna Celâleddin'in ölümünde (1273) güzel bir mersiye[9] söyliyen ve binaenaleyh 1273-1283 arasında vefat ettiği anlaşılan Bedreddin Yahya'ya aid, hiç olmazsa bir kısım, mektupların talebesi tarafından burada toplanılmış bulunduğunu meydana koymaktadır. Bunun *Ravzat ul-küttâb ve hadîkat ül-elbâb* adlı inşa kitabını vücude getiren Konyalı *Sadr al-mutatabbib* lâkabiyle mâruf Ebu Bekir bin Zekiyüddin olduğu muhakkaktır. Bedreddin'in Selçuk ricali arasında, şiir ve edebiyat vâdisindeki mevkii, mektupların yüksek devlet adamlarına yazılmış olması ve bunlarda kullanılan manzûm ve mensûr parçaların mahiyeti bu hususu teyit ettiği gibi talebesi Ebu Bekir'in resmî ve edebî bakımdan böyle bir derecede bulunduğuna dair bir bilginin olmaması da buna delâlet etse gerektir.

Fakat mektupları toplıyan bu zatın bu iki isim altında bahsedilen iki eserinin aslında aynı eser olduğu gözüküyor. *Teressul*'un sonunda bu isme rağmen mukaddemede boş bırakılan kitap adının artık *Teressul* mu veya *Ravzat* mı olduğu tereddüdü mucip olmakta ve sonda gelen bu ismin müellif tarafından konulmadığı zannını uyandırmaktadır. Filhakika her iki kitabın mukaddemesi de tamamiyle aynıdır. Yalnız birincide boş bırakılan müellif adı yerine ikincide "*Ebu Bekir ez-Zeki el-Mutatabbib el-Konyevî el-mulâkkab bi's-Sadr*" ismi konmuş, üstadı adı "*Hüdâvendem ve pedderem emîr âlim,... a'nî Bedreddin Yahya rahamehu*", kitap için de "*telif ettiğim bu esere Ravzat ul-küttâb ve Hadîkat ül-ellbâb namını verdim*"demektedir[10]. Mevcut bazı nüsha farklarından başka birinde bulunan bir kısım mektuplar diğerinde mev-

[8] چون استماع افتاد که منصب انشاء حضرت سلطنت لازالت بالبقا محفوظةً که شریفترین اشغال و عالیترین اعمالست بر ضمیر روشن و خاطر فیاض و قریحهٔ وقاد خداوند که فهرست لطائف فضلاء ماضی فذلك محاسن بلغاء سالف است تفویض افتاد (129 b – 130 a).

Vezir Fahreddin Ali'nin 679 tarihli Konya vakfiyesinde Bedreddin Yahya bin Zekeriya el-Tercümân el-Konevî'ye aid Konya'da bir arazi kaydına raslamaktadır (Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivi, Defter 932, s. 110).

[9] Bu mersiye için bk. *Risâle-i Sipehsâlâr*, Hindistan tabı, s. 60.

[10] Bu eserin nüshaları için bak. Ahmed Ateş, Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, 2, s. 120.

cut değildir. Bizim müellifin, hemen aynı mektuplara rağmen, bu farklar dolayısiyle bu iki nüshayı iki ayrı eser olarak takdim etmiş olması ihtimali azdır. Böylece, bu mektupların Bedreddin Yahya ile alâka derecesi ne olursa olsun, bunların toplanarak bir eser haline getirilmesi ona değil talebesi Ebu Bekir'e aiddir. Yani Bedreddin Yahya'nın, sanıldığının aksine olarak, bir inşâ kitabı mevcud değildir [11]. İsimlerdeki ayrılık tahakkuk etse bile bir eser saydığımız bu iki inşa kitabının, bizim için ancak zaruri ve faydalı oldukca bazı farklarına işaret etmek suretiyle, muhtevasına geçmek icabeder[12].

Eserin ihtiva ettiği mektuplar, her ne kadar Selçuk devri mühim şahsiyetleri arasında teâtı olunmuş ise de, tamamiyle hususî mahiyette, nazım ve nesir halinde, edebî parçalardan terekküp etmekte ve tarihî bakımdan muhtevaları fazla bir kıymet taşımamaktadır. Mukaddemeden sonra dercedilen ilk mektup sultanın inşa dîvânına tâyin edilen bir zata yazılmıştır (Tr. nüshasında başlık yoktur), ki galiba Bedreddin Yahya bahis mevzuudur[13].

2. *Cimri Hâdisesi*

Eserde ikinci mektup Cimri askerlerinin mağlubiyeti üzerine birisine cevap olarak yazılmıştır. İki nüsha arasında çok fark olduğu gibi Tr. de ne başlık ve ne de bu zafer dolayısiyle sevinci ifade eden on bir beyitlik arapça kasîde mevcud değildir. Hattâ Cimri hâdisesinin bahis mevzuu olduğu da metinden anlaşılamıyor. Burada "*berid* (peyk) yani haberci geldiğine, elinde Kuran sahîfeleri gibi aziz olan ve müjde haberini bildirdren mektup olduğuna, onların bozguna uğramasından duyulan sevince, Müslümanlara yaptıkları zulumlere ve döktükleri kana" işaret ederek Allahın

[11] Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin yerli kaynakları*, Belleten XXVII, s. 413.

[12] Biz *Ravzat*'ın Ayasofya 4015 numarada kayıtlı nüshalarını kullandık. Kendi fotoğraflarını bana lûtfeden Profesör Feridun Nafiz Uzluk'a burada teşekkürlerimi kaydetmek isterim.

[13] Birinci eser Tr. ve varak numaraları ile ikinci eser R. ve sahife numarasiyle gösterilecektir.

Selçuk hanedanına yardım temennisi ifade edilmektedir [14]. Eserde Karamanlıların isyanına ve Cimri hâdisesine dair başka bir mektup daha vardır. Orada (Tr. de *Cimri* yeri boş, *Türkmanân* yerine de *Türkân*) bu âsi ve bâğı tâifenin gurûr sâikasiyle eşkîya oldukları, bir çok Müslümanların can ve mallarının bu erazil Türkler elinde kayba uğradığı, âlemi fitne içinde bıraktıkları ve yolları kestikleri için bir devlet adamı(Gıyâseddin Keyhusrev) tebrik edilirken nihayet "İşte bunlar sizin kılıcınızdan geçtiler, helâk oldular ve bir kısmı da sahralarda perişan olarak dağıldılar. Bu sebeple o kadar sevinç hasıl, oldu ki bunun tasviri kâğıda sığmaz. Böylece Allahın yardımiyle emniyet ve neşe kaim oldu. Eğer kılıcınızın heybeti olmasa idi fesat ateşi cihanı sarar, zayıflar kuvvetliler elinde can verirdi. İnşallah devletinizin kuvveti sayesindi insanların ahvali düzelir, ve halkın işleri nizam bulur" denilmektedir[15]. Selçuk ordusunun, Karamanlı Türkmenlerine karşı kazanılan ve Selçuk kaynaklarında Cimri hâdisesi namiyle anılan bu zaferi (h. 676) dolayısiyle bu mektupların devrin psikolojisini aksettirmek bakımından mânası büyüktür.

3. Tabîb Ekmeleddin

Konya'da bir dosta yazılan ve Tr.de başlığı mevcut olmayan bir mektuptan sonra bu devrin meşhur tabiblerinden Ekmeleddin'e gönderilen dördüncü mektup (131b, s. 21) gelmektedir. Ona bundan başka yazılmış üç nâme daha mevcut olup (150a, 151a, 190a) bunlarda tabiplerin sultanı olarak vasıflandırılan Ekmeleddin'in nisbesi evvelâ Konya, sonra da Nahcivan olarak gösterilmiştir, ki bu suretle onun ailevî menşeini de öğrenmiş bulunuyoruz. Mevlâna'nın yakın dostlarından olan bu Selçuk devri doktoru hakkında Eflâkî'de bir hayli malûmat vardır.

Bedreddin Yahya'ya yazılan üç mektuptan birincisinde Tr. de onun ismi zikredilmediği halde R.de (s.26) "Efendim zamanın

[14] Arapça şiir şu beyitle başlar :

جاء البريد و فی یده صحیفة فی عزها کصحائف القران

(s. 13).

[15] این تهنیت بحضرت بزرگ تحریر افتاد در باب انهزام لشکر جری و پرا کنده کشتن جمیت ترکمانان و خوارج (R. S. 46-50; Tr. varak 137b 138b).

üstadı Bedreddin Yahya'' olarak tasrih edilmekte, üçüncü mektup da ona bir hürmetkârı tarafından yazılmaktadır, ki bu sonuncuların onun talebesi Ebu Bekir'e aid olduğu anlaşılıyor[16].

4. Yeni bir tarihî isim

Zahîrüddin isminde İbn Boğdîn Kankrî namiyle mâruf Emire hasret ve bağlılığı ifade eden mektup (Tr. 139a R. s. 60) Selçuk tarihinde bir isyan hareketiyle bahsi geçen bir kimsenin ismini ve menşeini göstermek bakımından kayda şayandır. Filhakika Kerimüddin Aksarayî bize Boğdın oğlu Bedreddin ve biraderinin ayaklanmalarından ve öldürülmelerinden bahseder, ki ismi verilmiyen bu "birader"in Zahîrüddin olduğu ve Çankırı'ya mensup bulundukları bu sayede meydana çıkmış oluyor[17].

5. Emîr Baheddin

Selçuk devrinde cenup sahilleri kumandanlarından *(Melik üs-Sevâhil)* Emîr Şehîd Bahaeddin'e gönderilen üç mektuptan birincisi onun düşmana karşı kazandığı zaferi tebrik maksadiyle yazılmış (s. 40, 140b)dir. İkincide birşey yoktur. Konya'dan yollanan (Tr. de Konya yok) üçüncüde bir dostu ona, selâm ve hürmetlerini arzettikten sonra "artık kendisinin dünya işlerini terkedip Allahı öğrenmeye yöneldiğini" bildirmektedir (152b, s. 82, 165b, s. 109). Sahillerin Emîri Bahaeddin Muhammed Selçuk devrinin meşhur ricalinden olup Cimri hâdisesinde Konya'nın müdafaası sırasında şehid kumandanlar arasındadir. Onun kazandığı zaferi tebrik eden ilk mektup başlangıçta elde ettiği bazı muvaffakiyetler üzerine yazılmış görzüküyor.

6. Sâhib Ata oğulları

Kime gönderildiği zikredilmiyen bazı bayram tebriknamelerini mütaakip *Hudâvendem* yani Efendim diye tanıdığı Emîr Nusretüddin'e gönderilen bir mektup onun aklını, dirayetini ve dehâsını medhettikten sonra Karahisar'a muvasalatındanberi

[16] Tr. 132b, 134b, 162a; R. s. 26, 34, 110.

[17] *Musâmeret ul-ahbâr*, s. 254, 255. Bu nisbet Tr. de قغرى, R. de كغرى tarzında olup Çankırı adının eski şeklidir.

hasretinin arttığını, bununla bir kaç mektup yazdığı halde cevap alamadığını bildirir. Bundan sonra gelen iki mektup onun Emîr Şuca'eddin Günek (گناك) ile Emîr Şemseddin Kayser'in genç yaşta ölümleri dolayısiyle duyduğu perişanlığı belirtmekte ve kederine iştirak ederek onu sabra dâvet ve teselli etmektedir.[19] Burada Karahisar'a (Afyon) sâhip gösterilen bu Emirin Selçuk devrinin, hayrat eserlerinin kesretiyle meşhûr, bir veziri Sâhib Fahreddin Ali'nin oğlu Nusretüddin Hasan olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Efendim diye hitabettiği Nusretüddin'e yazılan mektuptan sonra gelen ve biraderlerini zikreden bu taziyenamelerinde başka birisine gönderilmediğine delâlet eder. Böylece Fahreddin Ata'nın Selçuk kaynaklarında zikredilen bu Nusretüddin Hasan ve Taceddin Hüseyin'den başka daha iki oğlu olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. Nusretüddin Hasan ve Taceddin Hüseyin'in babalarından önce Cimrî hâdisesinde Akşehir civarında savaşırken şehîd edildiklerine göre bu mektupların bu vakanın tarihi 1277 den önce yazıldıkları meydana çıkar[20]. Emir Nusretüddin'e, biri Konya'da (R. de yok) diğeri Kayseri'de bulunduğu zamanlarda yazılmış üç mektup daha mevcud olup (149a, 154a, 160a, 86, 103), ikinci de ona ayrıldığından beri heyecan içinde olduğunu, Kemaleddin İsmail adlı bir şâirin bir beytini derecederek her gece feryat ettiğini, selâmette olduğuna dair bir şey bildirmediğini, endişede olduğunu, fakat o taraftan gelen birisi sıhhatta bulunduğunu ve âsi taifenin kaçtığından çok şükür ettiğini öğrendiğini, Allahın kendisini bir hiyanetten korumasını ve her kâr ve ahvâlde muzaffer olmasını dilediğini yazar. Burada Karamanlıların daha evvelki hareketlerinden birine veya bu isyanın ilk safhasına aid bir hâdiseye bir işaret olsa gerektir. Netekim bu taraf bahis mevzuu olmaksızın Fahreddin Ali'nin büyük oğlu Taceddin ile ondan küçüğü bu Nusretüddin'in *Uc emîri* bulunduklarını biliyoruz[21]. Emîr

[18] İbn Bîbî, s. 689, 693 - 696, 698; Aksarâyî, s. 72, 122; *Menâkıb*, T. Yazıcı, I, s. 142.

[19] Tr.de bu ölen kardeşlerinin adları kaydedilmemiştir.

[20] İbn Bîbî, s. 698; Aksarâyî, s. 122; *Baybars tarihi*. terc. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 91; Nuveyri, *Nihâyet ul-Ereb*, Köprülü No. 1118 (C. IV), 271b

[21] Aksarâyî, s. 74. Onların *Uc* Emîrliğine tâyinleri Rükneddin Kılıçarslan'ın müstakillen Selçuk tahtına oturduğu zaman (1261) vuku bulmuştur.

Nusretüddin'e gönderilen son mektup nazım ve nesir halinde olup bir ilâcın içilmesine dairdir.

7. Son mektuplar

Emîr Seyfeddin'e bir kimsenin cürmü dolayısiyle şefaati istenmekte, affedilirse taat ve ibadetle günahlarını telâfi edeceği bildirilmektedir (147a, s. 78). Yine bir kimsenin adam öldürmesi üzerine büyüklerden birine *diyetinin affı* için bir mektup da evvelkisini takip etmekte (148a R. de yoktur) ve ölenin şakıy olup kendi eliyle kendisini helâke sebep olduğunu ve diğerinin bir kazanın kurbanı bulunduğunu ifade eder.

R. de sadece İlhanî veziri meşhur Şemseddin Muhammed Cüveynî'ye yazılan bir mektup (126) Tr. de bunun *Rum denizi* (Akdeniz) memleketleri *uc*larından Felekiyye şehrinde kaleme alındığını kaydetmekte ve bununla yeni bir kasabanın adına muttali olmaktayız[22]. Hamid-oğullarından Feleküddin Dündar Beye nisbetle Eğridir kasabasının Felek-âbâd namını aldığı malûm ise de bu isim daha muahhar olduğu gibi Akdenizle de ilgisi yoktur. Diğer taraftan bunun Felekiyye tarzında okunuşu da katî değildir. Bununla beraber içinde iki eser ve muhtelif mektuplar bulunan bizim yazmanın müstensihi İnb ül-Felekî'nin buraya mensup olduğunu kabul etmek mümkündür. Bundan başka Tr. de Muhammed Cüveyni yerine İlhanî divânı nâibi kaydı Cüveynî'ye değil İlhanilerin Anadolu'daki nâibi yani vezirine delâlet eder. Mamafih Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'nun işlerini tanzim etmek maksadiyle bu memlekete gelişi (667 de) ile bu mektup arasında bir münasebet de bahis mevzuu olabilir[23]. Mektup çok kısa olup kayda değer tarihî bir malûmat ihtiva etmez.

Kendisine *Hükm-i Vilâyetî* tefviz olunan bir zata gönderilen (170b) bir tebrik mektubu (R. 136 da sadece vilâyet vardır) akınlara sahne olan vilâyetin kurtulacağı, kargaşalık içinde

[22] این خدمت با قصیدهٔ تازی پیش مخدوم جهانیان النائب الاعلی الدیوان الخان المعظم صاحب دیوان صاحب القران مرسل افتاد و ذلك بجزر بمدینة الفلکیه (؟) . من ثغور دور بحر الروم الانطالی (؟)

[23] İbn Bibî. s. 701-723; Fuad Köprülü, *Cüveynî*, İA, III. s. 256.

bulunan halkın nizama kavuşacağı, zâlimlerin taaddisi kesilerek kurt ile kuzunun bir arada yaşıyacağı bildirilmekte, zafer bayraklarının göklere yükseleceği temenni edilmektedir. Bu mektupla *Dîvân ül-hükm* veya *Hakemî* hakkında yeni bir kayda daha sâhip olmuş bulunuyoruz. Böylece İlhaniler devrinde bütün memlekete şâmil olan bu divanın Türkiye'de vilâyetlere mahsus şubeleri bulunduğu anlaşılmaktadır [24].

Mecmuada Konya'daki dostlara, cihânın matlubu olan bu şehre duyulan hasrete, bir akaç gün hapiste kalan bir dosta, bir kaç mahbusa yazılan bazı küçük mektuplara da temas edersek yazmanın bütün muhtevasını vermiş oluruz.

Eserin sonuna yapılan ilk ilâve (174b, R. de yoktur) Selçuk veziri İsfahanlı Şemseddin Muhammed tarafından bir kısmı Arapça manzûme halinde, Kadı Celâleddin'e yazılan bir mektuptur. Devrinin meşhur âlimlerinden olan Kayseri kadısı Celâleddin Habîb, Mısır Memluk Sultanı Baybars'ın putperest Moğollara karşı yaptığı Kayseri seferinden sonra Anadolu'ya giren İlhan Abaga tarafından, bu seferin mesulleri arasında, 676 da, öldürülmüştür[25]. Nihayet Şemseddin İsfahani'nin mahbus iken (h. 646) devlet adamlarından birine sultanın keremine ümit bağladığına ve bu münasebetle de *ulak* beklediğine dair bir mektup ile bu durum dolayısiyle kendisi hakkında yazdığı yirmi beyitlik Farsça bir mersiye dercedilmiştir (178a). Mutahakkimâne idaresi ve Moğolların tazyiki dolayısiyle vezirlikten atılan ve hapse konarak öldürülen Şemseddin İsfahani'ye ait bu mektup ve mersiye işte onun bu son günlerine taâlluk eder [26].

İşte bu inşa kitabının buraya kadar muhtevasını verdiğimiz bu vesikalardan sonradır ki metinlerini neşrettiğimiz Kılıçarslan'a, Keykubâd'a, Harezmşah'a ait mektuplar ile Kemaleddin Kâmyâr'a Kayseri subaşılığı için sadır olan menşûr ilâve edilmiştir.

[24] Bak. s. 60-62; İ.H Uzunçarşılı, *Osmanl Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, s. 272.

[25] Bak. *Baybers tarihi*, s. 92; Nuveyrî, *Nihâyet ul-Ereb*, 271a.

[26] Şemseddin İsfahanî hakkında, Bak. *Selçuk vakfiyeleri III*, Belleten XLV, s. 29-32; yukarıda s. 108.

B. Sa'deddîn Mes'ud'a aid Mektuplar

1. Müellif Hakkında

Yeni bulunmuş inşa kitapları arasında, aşağıda malûmat vereceğimiz, bir mecmua içerisinde (99b-130b) Sa'deddin Mes'ud adlı bir kimseye aid ve tamamiyle hususî mahiyette mektupları ihtiva eden mühim bir inşâ kitabı vardır. Âlim, şâir ve tabip olduğu bu mektuplardan anlaşılan müellifin bu eseri şimdiye kadar malûm olmadığı gibi, onun bu mevkiine rağmen, kaynaklarda kendisi hakkında da bir kayda raslanamamıştır. Eserin başında "*Efendimiz üstadımız âlim mudâvi al-mulûk ve's-selâtîn Sa'deddin'in münşeatından*"[27] kaydını bir inşâ kitabı değil onun mektupları mânasında anlamak daha doğru olsa gerektir. Zira, bazıları hakkında sarahat olmamakla beraber, bu mektuplardan çoğunun ya kendi kaleminden dostlarına veya dostlarından kendisine gönderildiği görülecektir. Hatta karı koca arasında teâti olunan son iki mektuptan birincisinde biraz müphem Cemaleddin lâkabı kaydedilmemiş olsa idi bunun da karısına ve cevabının kendisine aid olduğuna hükmederdik. Onun sultan, saray ve yüksek muhitle münasebetlerine aşağıda temas edilecektir. Mektuplar kendisi ve Selçuk ricâli hakkında olduğu gibi bilhassa devrin edebî, kültürel ve içtimaî tarihi bakımından da mühimdir.

Birinci mektup Şerefeddin isminde birisine yazılmıştır. İkincide görüleceği gibi tabip olan Şerefeddin'e Kastamonu'ya vâsıl olduğunu, bir kaç gün kaldıktan sonra Tebriz seferi hazırlığına yetişeceğini bildirmektedir. İkinci mektup münasebetiyle meydana çıktığı üzere sultanın hususî doktoru olan Şerefeddin'in Kılıçarslan'ın 1265 de İlhan Abaga'ya gitmesiyle alâkalı olup mektubun tarihini göstermektedir[28]. Filhakika ikinci vesîka da

[27] من منشـآت مولانا و استادنا علامة العالم مظهر فرائد البدايع منشی فوائد الروايع مبدع المعانی سحبان الثانی افضل المتأخرين سعدالله و الحق والدين مداوی الملوك و السلاطين دامت فضائله (99 b) .

[28] بفضل آفريدكار باحصول مقاصد بمحروسهٔ قسطمونيه وصول ميسر كشت . . . بعد روزی چند بخدمت شتافته و استعداد واهبت سفر تبريز بی لجاج و ستيز ان شآء الله پيش آرد (99 b – 100 a).

yine Sa'deddîn Mes'ud'un *Sultan ul-hükemâ* lâkabını hâiz Şerefeddin namında bu tabibe gönderilen bir mektuptur. Burada mektup sâhibi Niksar'ın havasından müteessir olarak kendisinden ayrılıp Kastamonu'ya geldiğini, bir müddet burada kaldığını ve sonra tekrar *Sude-i Şerif*'e mülâzemet edeceğini, Kastamonu'dan Zâlîfre'ye gittiğini, dosttan ve hayır sâhiplerinden mahrum bulunduğunu, hasta mizacı dolayısiyle ilâca muhtaç olduğunu ve Kastamonu'da hava ve dostlar müsaade ederse bâzı tasavvurları mevcut bulunduğunu yazar.

Bu mektupta hitabedilen Şerefeddin neşretmekte olduğumuz *Takarîr ul-manâsıb*'da sultana hususî doktor sıfatiyle tâyin edilen Şerefeddin Yakup olduğu şüphesizdir[29]. Niksar'da olduğu kaydedilen *Sudde-i şerife* sultanın bulunduğu yer demek olduğuna ve aşağıdaki mektupla da istidlâl edileceğine göre Mu'înüddin Pervâne ile birlikte Rükneddin Kılıçarslan da orada idi ve sultanın tabibi Şerefeddin'in de burada bulunması bu münasebetledir. Mektupta geçen Zâlîfre (ذالیفره) bu mecmuanın istinsah edildiği bir kale olup bunun Kastamonu havalisinde bulunduğu anlaşılıyor. II. Kılıçarslan'ın oğullarından Ankara meliki Muhiddin Mesud'un Bizanslılardan fetih ve Türklerle iskân ettiği Dadybra kalesinin burası olduğuna coğrafî yakınlık ve fonetik benzerlikle hükmetmek mümkündür. Yazıcıoğlu bu civarda bulunan Borlu kalesine o zamanda Zâlîfre denildiğini kaydeder, ki bugünkü Zafranbolu (Zalîfre-bolu) ya tekabül etse gerektir[30].

2. Yeni bir şair

Bundan sonra Sadeddin Mesud ile *Melik uş-şuarâ* olduğu kaydedilen şâir Hüsameddin arasında teâtı olunan mektuplar gelmektedir[31] (103a). Bunların ilkinde şâirle görüşmek arzusun-

[29] Yukarıdaki izahlar, s. 51 bak.

[30] Niketas, (terc. Cousin,), *Histoire du Constantinople*, V, p. 427-428; P. Wittek, Byzantion (1935), s. 42; Osman Turan,İ. *Kılıç-Arslan*,İ A, VII, s. 696.

[31] Bu arada bir emirin Ziyâeddin uluğ hümâyûn Asîl Beg Çelebi Kâmrân ismminde daha yüksek bir emîre birader, efendi hitabiyle dostâne hisler ifade ettikten sonra bundan böyle tam techizatiyle iki üç yüz nefer. kimse ile emrine âmade bulunduğunu bildiren dikkate şayan bir mektup vardır (106a-107b).

da olduğunu, bu maksatla "sahil dağlarına muvassalat" ettiğini, müthiş fırtına ve sellerin yolları kapaması üzerine geri dönüp bu sebeple hasret ve firakının arttığını, edebî ibârelerle uzun boylu anlatır. Şâirin buna cevabı uzun bir kasîde ile başlamakta ve kaydedilen bir tarihî hâdise ile mektubun zamanını vermektedir. Gerçekten aynı arzu ve dostluk hislerini ifade eden şair, (Mu'înddin) Pervâne'nin Sinob'a hücumundan evvel, *Merzubân-nâme*'nin şerhi olan, bu kasîde ve mektuptan başka bir kaç nâme daha kaleme aldığını, fakat gidip gelen bulunmadığından onları da buna ilâve ederek yolladığını yazar[32]. Mektubun Sinob'un istirdadına dair bu kaydı bizim için yeni bir malzeme olduğu gibi vesikanın takriben 664 de yazıldığını da meydana koyar. Filhakika Selçuk Türkiye'sinde vuku bulan dahilî mücadelelerden ve Moğolların müdahalesinden faydalanan Trabzon Rumları (Komnenler) Sinob'u işgal etmişlerdi. Mu'înüddin Pervâne Kılıçarslan ile birlikte İlhanî hükümdarı Abaga'nın cülûsunda bulunduktan sonra Türkiye'ye dönünce Tokat, Niksar ve bütün Dânişmend-ili askerlerinden müteşekkil bir ordu ile Sinop üzerine yürüdü ve şehri istirdat edip kendisine ikta eyledi[33].

Şâir (Mevlâna) Hüsameddin'e ve onun oğlu Emîr Nasrullah'a yazılan mektuplar (111b) ve Hüsameddin'in cevabı tamamiyle edebî manzûm ve mensûr parçalardan, dostane hisleri ifadeden ibarettir. Yalnız Hüsameddin'in cevabında ekâbirden Emîr Şerefeddin Mahmud'a selâmelarının tebliği vardır, ki bunun İzzeddin Keykâvus II. zamanında Erzincan subaşısı meşhur Şerefeddin Mahmud olması iktiza eder[34]. Bundan sonra ilim ve tarikat erbabından gösterilen bu eserin sahibi Sadeddin'e yazılan bir nâme gelmektedir (114b).

[32] امیر کامران پروانهٔ اعظم با جمعیت لشکرها بولایت سینوب هجوم آورد (**110a**) Birinci mektup bunlardan biri olup Kılıçarslan ve Pervâne'nin Tebriz'e İlhan Abaga'ya gitmesinden evvel yazılmıştı.

[33] Aksarayî, s. 83, 84; İbn Bibî, s. 643; Zehebî, *Tarih ül-Islâm*, Ayasofya 3013 (XX), 299a; Yunînî, Oxford 129ab; Anonim *Selçuknâme*, s. 55.Cl. Cahen, Byzantion (XIV), p. 137; O. Turan, *Kılıçarslan* IV, İA, VIq, s. 705.

[34] همچنان خدمت ودعاء بنده را بخدمت خداوند سلالهٔ طاهر زبدهٔ اکابر امیر شرف الدین محمود طال بقاه (113 a). (**113 a**) Şerefeddin Mahmud hakkında bak. *Keykâvus* II, İA, VII., s. 643; *Selçuk devri vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 30.

3. Sadeddin Mesud'un Sinop Hakkında Şiirleri

Müellifin Sinop hakkında, dîvân ehlinin iftiharı olan İmadeddin'e manzum ve mensur parçalardan mürekkep olarak, yazdığı iki mektup bu şehrin güzel bir tavsifi olduğu gibi Selçuk devri edebiyatı hakkında da yeni bir nevi ve dikkate şayan örneklerden birini teşkil eder :

چه توان گفت خطهٔ سینوب — هست جایی لطیف خرم و خوب
شهر کی درمیان دو دریا — خاك او عنبرست و مسك هوا
باغ بر باغ وشاخ بر شاخست — صفّه در صفّه کاخ درکاخست
مردم او ظریف و خوش خویند — دل نواز ند و آشنا رویند
وآن بساطش بسان خلد برین — اندرو شاهدان حورالعین
کودکان بسان دانهٔ نار — سخت زیبا برای بوس وکنار
لب چون قند وعارض سیمین — خجل از گوشوار شان پروین
دختر انی در و چو بدر تمام — حاصل آید ز هرچه داری کام
هر یك همچو آهوان تتار — زلف مانند مشك ولب گلنار
هست پستانشان چو حقهٔ عاج — بر نهاده بفرق مشکین تاج
روس والان وروس و قفچاق — هر یکی را هزار جان مشتاق
خلّخی دلبران وکشمیرند — همه در حسن خویشتن میرند
قد و بالایشان چو نارونست — هر یکی گل عذار وسیم تنست
همه موزون وخوب دیدارند — در گرشمه چه لطفها دارند
گر ازیشان یکی بدست آری — ای که بخت آن دمت کند یاری
شهر ها نیك هست بسیاری — مثل این شهرکی بود باری

Yani : Latif, neşeli ve güzel bir yer olan Sinop beldesi hakkında ne denebilir! İki deniz arasında bulunan bu şehrin toprağı amber ve havası misktir. Bağ bağ üzerine, dal dal üstüne, sofa sofa üzerinde, köşk kşök üstündedir. İnsanları zarif, tabiatları hoştur. Gönül bağlarlar ve âşina yüzlüdürler. Zemini cennet gibidir; orada âhû gözlü inciler vardır. Çocukları nar tanesine

benzer; öpmek ve sarılmak için çok parlak, dudakları şeker ve yanakları nâziktir. Pervin yıldızı onların incilerinden çok sönük bir hale gelir. Orada bulunan kızlar bedr-i tam gibidir ve her ne arzun var ise hasıl olur. Her biri Tatar âhusûna benzer; zülüfleri misk gibi kokar; dudakları kırmızı gül çiçeğidir. Memeleri fildişi hokkasına benzer. Bunlar Rus, Alan, Rum; Kıpçak, Karluk (Ḫalluḫ) ve Keşmir dilberleri olup hepsi kendi güzelliğinde sultandır ve her birine can müştaktır. Boy ve bosları *nârvan* ağacı gibi olup gül yanaklı ve gümüş tenildirler; endâmları mevzun, yüzleri güzel, bakışlarında da ne kadar lûtufkârdırlar. Onlardan bir tane ele geçirirsen o anda bahtiyar olursun. Hoş şehirler vardır, ama Allahım böyle bir şehir nerede bulunur!

O Sinop'un böyle binlerce tavsifi olduğunu [35], fakat dost ve ahbabla oturmadığından zevk alamadığını, emrederse hizmetine geleceğini ve eğer bu tarafa azimet ederse dostların kendisine zahmet çekmemesi ve maksatlarına nail olması için kefalet edebileceklerini de ilâve eder.

Sinop'un medhine dair İmadeddin'e gönderilen ikinci mektup da nesir ve nazım halinde parçalardan terekküp etmekte, yazılan bir iki mektuba cevap verilmediği bildirilmekte ve orada her ne kadar çok dost mevcut ve şehir gönüle ferahlık verici ise de bundan sonra kendisini intizarda bırakmamasını dilemekte ve evvelkinden daha şûh bir şiiri derceylemektedir (117b):

نه شهرست این مگر خلد برینست — که خاکش عنبر آبش انگبین است
در و غلمان و ولدان در تکاپوی — ملائك را قران با حور عین است
چه رومی وچه قفچاق وچه اُیْغُرْ — مکر بتخانهٔ بر راه چین است
شود لیلی و گوید همچو مجنون — زهی خسرو زهی شیرین که اینست
نماند دین و دنیا اندرین شهر — که دنیا نیست وخود چه جای دینست

Yani: Burası şehir değil, meğer cennet imiş; toprağı amber, suyu baldır. Sağa sola koşan çocukları meleklere eş, âhû gözlüdür. Bunlar Rum, Kıpçak veya Uygur güzeli midir? Meğer burası Çin yolu üzerinde bir put-hâne imiş. Leylâ olur,

[35] وصف سینوب چنین و هزار چندین است (116 a – 117 a).

Saadeddin'in münşeâtından ve Sinop'un tasvirine dair mektuptan,
(Bak. s. 159)

Kavâ'id ur-risâil mukaddimesi
(Bak. tedkik, s. 172)

mecnun gibi söyler : O hoş Husrev, o güzel Şîrîn budur!. Bu şehirde ne din kalır, ne dünya; dünya yoksa, dinin yeri nedir?

Bu şiirden sonra, orada ay yüzlü, lâtif ve mevzun çocuklardan güzel yüzlü ve uzun boylu kızlardan, amber gibi kokan câriyelerden sayısız miktarda bulunduğunu[36], böylece kendisinin de zarif hoş huylu, latif amber kokulu bir kaç tane güzel ile dost olup vakit geçirdiğini, yüzlerine bakarak ıstırabına merhem yaydığını, fakat yârandan uzak bu saadet ve ayıp diyarında hiç bir zaman bunlardan birine gönül vermediğini, her an gözlerinden yaş geldiğini beyan eder(119b).

İlim, edebiyat ve tıpta mühim bir mevki sâhibi olduğu anlaşılan ve devrin devlet ricali ve yüksek sınıflarına dahil bulunan Sadeddin Mesud'un Sinop hakkındaki bu tasvirleri edebî ve içtimai hayat bakımından dikkate şayandır. Ortaçağ Türkiyesinde İran edebiyatı ve İranlı unsurların tesiriyle yüksek münevverler ve idareciler arasında başlıyan gevşetici tesîrlerin Selçuk devletinin yıkılışında âmil olduğuna işaret etmiştik[37]. Fakat diğer Türkiye şehirlerinden hiç birinde aşk hayatının böyle bir şöhret kazandığına dair elimizde sarih bir malûmat mevcut değildir. Diğer taraftan bu mektuplara tamamiyle şahsî ve tesadüfî bir nazarla bakmak da doğru değildir. Netekim Ortaçağ Türkiyesinde her şehir ve kasabanın kendi hususiyetine göre bir lâkapla şöhret kazanması yanında Sinop'un, yalnız yerli değil, yabancı kaynaklarda da "*Âşıklar adası*" mânasına gelen *Cezîret ül-'uşşak* lâkabiyle şöhret bulması da bu şiir ve mektupların o zamanki duruma ne derece tekabül ettiğini göstermektedir.[38] Şiir ve mektupların hususî mahiyetini teşmil etmemekle beraber şehrin aşk hayatı için diğer şehirlere nazaran daha müsait bulunduğunu kabul etmek isabetsiz olmasa gerektir. Buna rağmen bu durumu sadece İranî tesirlere atfetmek de doğru değildir. Aksi takdirde İran kültürünün daha kuvvetli tesirlerine maruz kalan büyük Türkiye şehirleri hakkında yanlış bir hükme varmış oluruz. I. İzeddin Keykâvus Sinop'u fethedince (1214) oraya

[36] کودکان لطیف مه وش و پسران موزون دلکش دختران ماه روی سرو بالا و کنیزان مشك موی عالم آرای بی حد است (118 a)

[37] O. Turan, *Keyhusrev* II, İA, VII, 626.

[38] Bak. *Keykâvus I*, İA, VII, 636.

Türk tüccar ve nüfusu sevkederek şehri Türkleştirmiş ise de hem yerli Rum halkı, hem de dünya ticaretinin kesafeti dolayısiyle bir çok kavimlere mensup tüccarların uğraması ve orada oturması içtimaî hayatın inkişafında müessir olmuş ve şehrin bu hususiyeti daha ziyade bu âmillerle hasıl olmuştur[39].

4. Samsun ve Canik seyahati

Sadeddin Mesud'un bundan sonra yine İmadeddin'e yazdığı bir mektup gelmektedir, ki bu vesika onun, diğerlerinden daha tafsilâtlı, küçük bir seyahatnamesi mahiyetinde olup dikkate şayan kayıtları ihtiva eder. Ayrılık (firak) hakkında bir unvanla başlıyan mektup (118b-122a) kendisinin Sivas'a geldiğini, orada ahvalinin düzeldiğini, bununla beraber kışın şiddetli olduğunu, bu arada Erzincan Emîrlarinden Mecdeddin lâkaplı bir emîrle ülfet peyda edip kendisini Erzincan'a dâvet eylediğini, onunla gitmek üzere hazırlandığını, fakat âni olarak Amasya'da bulunan efendisinden gelen mektupta "o feci' hâdise dolayısiyle uğradıkları yağma ve sıkıntılar" zikredilerek kendisini bu seyahatten vaz geçirdiğini[40], bu durum dolayısiyle derhal hareket edip efendisinin hizmetine koştuğunu, lâkin Niksar'da çok «inkisar» a uğrayarak onun mahdumuna yetiştiğini, dört beş gün sonra oğullarını almaya gönderildiğini, buluşmak arzusu ile derhal yola çıktığını, fakat Allahın müsaadesi olmadığı için Samsun'a vâsıl olduğunu, orada Emîr *beglerbegi*'nin bir kaç hastayı tedâvi maksadiyle, onu Cânit taraflarına gönderip bir kaç gün orada kaldığını, *Dâ rul-küfr*'den Samsun'a dönünce arkadaş bulamadığından Bafra'ya geçtiğini, bir kaç gün hatîp Sarâceddin'in misafiri kalarak yol arkadaşları beklediğini[41],

[39] Kcza s. 635.

[40] ناکاه مکتوبی از خدمت خداوندم مولانا مدّ ظله از محروسهٔ اماسیه نبشته بود بنده رسانیدند و شداید و مجاهدات و وقایع و غارات که در آن داهیهٔ قطیع و نازلهٔ شنیع که بخدمتشان رسیده بود و بعضی را ذکر فرموده و بند را در باب مراجعت اشارتی تقدیم داشته (119 b).

[41] چون بسامیسون وصول افتاد امیر بکلر بکی عریضاً بنده را بناحیت جانیت بمعالجهٔ بیماری چند فرستاد و روزی چند آنجاباکاه بوده شد ، چون مراجعت از دارالکفر میسر کشت در سامیسون همراه نیافت سوی بافره شتافت و در خدمت سیدالخطبا مولانا سراج الدین دام فضله روزی چند شده و در انتظار همراهان می بود (120 a).

fakat hasta olup kendi kendisini müshil ve merhemle tedâvi ettikten sonra efendisinin hanımı ve çocuklarından haber gelince o tarafa gitmesi gerektiğini ve bu esnada kendisine fakırlık maaşı (*Câmegî ve cerâyet-i fakāhet*) tahsis edilip vakıf dîvanî defterinde yazılı bulunduğuna ve derhal hareket etmesine dair bir mektup getirildiğini, bundan başka eğer o tarafa varırsa bazı kimselerin ona ayda yirmi-otuz adet (*dirhem*) para ve bir iki *mudd* hububat maaş yardım edeceğini, bu tarafta aylıksız ve maaşsız ve "*Niyâbet ve tevliyet*" memurlarına minnet etmeksizin bir iki ay zarfında iki üç yüz adet (dirhem) para, at ve elbise müyesser olacağını bu mektupla öğrenince Niksar'a döndüğünü, orada efendisi ve onun biraderine mülâkı olduğunu, bu kış orada kalıp baharda dostlarına kavuşacağını ve eğer kendisini hoş tutarlarsa mütebâki ömrünü onlarla birlikte geçireceğini, dostu ve efendisi Şâir Hüsameddin'e temennilerini, üstad-ı âlem Seyfeddin'e iştiyakını, Ahi Mahmud'a hasretini bildirmektedir. Nihayet bu satırları yazan Mesud'un (müellifin) bu mektubu emin bir kimse ile gönderdiğini ve Mevlâna Zeyneddin'i bu kış o tarafa gelmek için bırakmadığını ve böylece Sinop seferinden geri kalıp[42] baharda yola çıkacağını ilâve ederek mektubu bitirmektedir.

Bu dikkate şayan mektupta zikredilen şahısların adları ya lâkabtan veya tek isimden ibaret olduğu için bunların hüviyetini tâyin edemiyoruz. Bununla beraber bu şahısların ekserisi bizim için yeni olmakla, yani diğer kaynaklarda mevcut bulunmamakla beraber bazı hâdise ve şahıslar hakkında da istidlâller yapmak mümkündür. Meselâ "dîvân ehlinin iftiharı" olarak kaydedilen ve mektup sâhibi Sadeddin Mesud'a Evkaf (Tevliyet) dîvânından tahsisat ayıracağı belirtilen 'İmâdeddin'in bu hüviyeti onu tanıtmıya yaramaktadır. Gıyaseddin Mesud'un ilk saltanatı (1283-1298) esnasında Evkaf ve İşraf nezaretleri başında bulunan ve Selçuk ülkesinde iyi idarenin mümessilleri meyanında zikredilen İmadeddin Zencâni'nin bizim İmâdeddin olduğunu kabul etmek mümkündür[43].

[42] همچنان بنده علی الاخلاص کاتب این حروف مسعود از سفر سینوب باز افتاد (122 a).

[43] Aksarayî, s. 140.

Erzincan emiri ile Mecdeddin[44] Selçuk devrinde atabeg ve vezir olan Mecdeddin arasında zaman bakımından münasebet kurmak müşküldür. Esasen mektupların daha sonraya ait olması ve İşraf nazırı İmâdeddin arasında cereyan ettiğini ileri sürdüğümüz mektuplaşma da buna delâlet eder.

Selçuk Türkiyesinde malûm bir facia *(ân dâhiye)* olarak işaret edilen mühim hâdisenin hangi vakaya tekabül ettiğini tâyin etmek müşküldür. Acaba bu feci hâdise Mısır Memlûk sultanı Baybars'ın Kayseri'ye gelip dönmesinden sonra İlhanî hükümdarı Abaga'nın Anadolu'da pek çok insan öldürmesine mi işarettir; yoksa III. Gıyaseddin Keyhusrev'in yerine II. Gıyaseddin Mesud'un cülûsu (1283) esnasında Moğolların bu memlekette yaptıkları zulümler mi kastediliyor? Zira mektup sâhibi bu hâdiseler dolayısiyle Erzincan'a gitmekten vaz geçtiğini, Niksar'da bile pek çok sıkıntıya mâruz kalarak Samsun'a çekildiğini söyler, ki bu Moğolların Erzincan ve Sivas taraflarına gelip tazyikler yapmasiyle alâkalı olabilir[45]. Herhalde zaman itibariyle, birbirlerine yakın iki hâdiseden biriyle bu kayıt arasında bir münasebet mevcuttur.

5. *Canik hakkında*

Sadeddin Mesud'un ilim ve edebiyattan başka tababet sahasında da mühim bir mevkii olduğu, beylerbeyi rütbesinde olan Samsun emîri tarafından Cânît'e gönderilmesiyle sâbittir. Umumiyetle Samsun-Giresun arasında takriben bugünkü Ordu Vilâyeti *Can* veya *Çan* adlı küçük bir kavimle meskûn idi. Buna nisbetle bu memlekete Cânit veya Canik denildiği gibi Cenubundaki dağlar da bu isimle anılmıştır. Selçuklular, sahilde bu kavimle temasta bulundukları için bunların tâbii bulundukları bütün Trabzon Kommen'leri memleketine, Samsun'dan Batum'a kadar olan Karadeniz sahilleine, bu ismi teşmil ederek bu ülkeye *Cânît, Mülk-i Cânit,* Komnen hükümdarına da *Melik-i Cânît,*

[44] امیری مجدالدین ملقب از امرای ارزنجان با بنده الفت شد و در صحبت بنده رغبت نمود واز سر صدق و نوازش تمام بجانب ارزنجان دعوت میفرمود (119 b).

[45] Aksarayî, s. 145-147.

Tekvür-i Cânît ve hattâ bazen sadece *Cânîtî* veya *Trabzûnî* diyorlardı[46].

Trabzon Rum kaynakları Kommenler devleti içerisinde bu kavmin faaliyetleri hakkında az çok malûmat vermektedirler[47]. Arap coğrafyascısı İbn Sa'îd, XIII üncü asır ortalarında Samsun'un şarkında, sahile muvazi, Cânîk dağlarının bulunduğunu, burada âsi ve Hıristiyan dininde bir kavim yaşadığını söyler[48]. Selçuklular bu hudutların emniyeti ve bu havalinin fethi için Oğuz boylarından *Çepnileri* buralara yerleştirdi. Selçuk devletinin Cimri isyaniyle meşgul olduğu bir zamanda (h. 676) Trabzon Komnenleri fırsat sayıp kara ve denizden Sinop'a hücum ettikleri vakit karşılarında başlıca kuvvet olarak bu Çepbnileri buldular ve yenilerek ric'at ettiler[49]. Çepni Türkmenlerinin Karadeniz sahillinde Şarka doğru devamlı ilerlemeler neticesinde sahil boyu tedricen Türkleşti. Bununla beraber Türkmenler ancak 1302 de Giresun'a yaklaşmışlardı[50]; fakat XIV üncü asır ortalarına kadar bu havali tamamiyle Türk emîrilerinin idaresine geçmişti[51].

Bizim mektup sahibi Sadeddin Mesud Samsun beylerbeyinin emriyle *Dâr ül-küfr* olan Cânît'e gittiğini, tedâvi etmek için bir kaç gün süren bu seyahatten Samsun'a döndüğünü söylediğine göre Hıristiyanlarla Türkler arasında hududun henüz Giresin'a yaklaşmadığını ve, buradaki bütün mektuplar gibi, bu mektubun da XIII üncü asrın ikinci yarısı civarında yazıldığını meydana koymaktadır, ki belirttiğimiz tarihler bunu gösterir. Diğer taraftan bu hâdise Mesud'un, Samsun beylerbeyisi tarafından yabancı bir memlekete ve her halde bir Hıris-

[46] İbn Bîbî, s. 50, 147, 150-154, 643; 729; Aksarayî, s. 31, 83, 256 Kadı Burhanedd n, *Bezm u Rezm*, s. 433, 445.

[47] Le Beau, *Histoire du Bas-Epmpire*, XX, p. 504 (Panaretos'tan zeyil).

[48] سميسون . . . وفى شرقيها ممتدة من غرب الى شرق مع ساحل البحر جبال جانيك فيها قوم عصاة طغاة يدينون بالنصرانيه (Arabca yazma. Paris, Bibl. Nationale 106 a. No. 2234).

[49] İbn Bîbî, s. 729;

[50] G. Finley, *Empire of Trebizond*, p. 403.

[51] Kadı Burhaneddin, *Bezm u Rezm*, s. 433.

tiyan beyine gönderilecek kadar şöhretli bir doktor olduğunu göstermektedir ki böylece Selçuk tabipleri listesine bir yenisini daha ilâve etmiş oluyoruz. Bundan başka bu mektup bize Karadeniz sahilinde Türk ve Hıristiyan beyleri arasındaki münasebetler bakımından yeni bir kayıt verdiği gibi Türk kültürünün üstünlüğünü de meydana kor. Esasen bunu bu devir için tabiî saymak icabeder.

6. Mes'ud'un Sultanla münasebeti

Sadeddin Mesud'a ayda yirmi-otuz dirhem para yani iki üç altın ile iki mudd hububat maaş tahsis edileceğine dair kayıt devrin hayat seviyesini tesbit bakımından ehemmiyetli olup bu, Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihine dair eserimizde vermiş olduğumuz misallere bir yenisini ilâve eder ve bu münasebetle de bu hususta mukayeseli hesaplara girmemize lüzum bırakmaz. Müellifin bir kaç yerde dostları arasında zikrettiği şâir Hüsameddin hakkında başka bir malûmattımız olmadığı gibi, Mevlâna Zeynüddin, ulemadan Seyfeddin, Ahi Mahmud ve sair devrin bir takım şahsiyetleri de bizim için tamamiyle yeni simâlardır. Bu mektubun sâhibi isminin Mesud olduğunu ve Cânik havalisine tedavi için gittiğini söylemekle Münşeât sâhibi Sadeddin ile bunun aynı kimse olduğu ve Sadeddin onun lâkabı bulunduğu meydana çıkar. Netekim Münşeâtı başında kendisine ilim ve inşa sahasında verilen lâkaplar yanında *Mudâvî al-mulûk ve's-selâtin* bulunması onun tabip olduğunu da gösterir. Esasen bu vesikaların ekseriya ya kendisi tarafından dostlarına veya dostlarının kendisine yazdığı mektuplardan terekküp ettiği de gözükmektedir. Yukarıda muhtevasını verdiğimiz mufassal mektupta kendisini bizzat tedavi ettiğine dair kaydı da onun tabibliği ile alâkalıdır. Diğer taraftan Sadeddin Mesud'un Sultanın hususî doktoru Şerefeddin Yakub'un kardeşi ve talebesi olduğuna dair bir işaret de bu eserin başındaki iki mektubun başlığından istidlâl edilmektedir. Gerçekten başlık mektubun "*Efendisi, üstadı ve kardeşi hekim Şerefeddin*"e" yazıldığını ifâde eder [52].

[52] رساله كتبها الى خدمة مولاه واستاذه واخيه سلطان الحكما شرف الملة والدين اسبغ الله ظله (100 b).

Sadeddin Mesud'un Sultan Rükneddin'in yakınlarından olduğu, onun Tebriz seferine iştirak edeceğine dair hususî tabibi Şerefeddin'e yazdığı mektubtan istidlâl edildilebilir. Fakat Kendisinin sultanla münasebetini gösteren bir mektup (125a) bu hususu daha açıkça tesbit eder. Filhakika, bir çok lâkaplar zikretmesine rağmen, hangi sultana gönderildiği anlaşılamıyan bu mektupta" Sultan oğlu Sultan İslâm Padişahı ve Yedi iklim Şehinşâh"ine, kendi dostlarından biri olup, "*Ekmeleddîn Bahâ ul-İslâm Razî ul-mülk 'Umdet ul-memleke Mukarrib ul-hazret al-mu'azzama Muşîr ül-mulûk Zahîr-i Sultan ve's-selatin*" lâkaplarını haiz zatın teveccüh etmesinden faydalanarak bir kaç kelime yazıp göndermek istediğini bildirmektedir[53]. Bu dostun lâkapları arasında hekimliğine delâlet eden bir lâkap bulunmamakla beraber Ekmeleddin lâkabi bunun meslekdaşı meşhur tabip Ekmeleddin olduğunu telkin eder. Mevlâna'nın dostlarından olan bu zat hakkında Eflâki bir çok kayıtlar verirken onun Sultan Rüknesddin'in tabibi olduğuna da işaret eder[54]. Bizim tabip ve edip Sadeddin Mesud'un Rükneddin Kılıçarslan'la münasebetine dair kayıtlar ile bu deliller bu mektubun da ona yazıldığı kanaatini takviye etmektedir. Bundan sonra gelen mektup (127a) Selçuk hanedanına mensup ve *melike* (prenses)lerin ciğer köşesi olarak gösterilen Melike Hatun'un ölümü dolayısiyle yazılan bir taziyetnâme olup bunun hüviyeti hakkında başka bir malûmatımız yoktur. Bundan sonra *rik'a* namiyle yazılan küçük mektuplardan biri (124a) bir dostunun Sultanın payitahtına vâsıl olması dolayısiyle duyulan memnuniyetini, kendisi ve diğer ahbapların da o tarafa teveccüh ettiklerini bildirmekte; diğeri de Necibeddin adlı bir kimseye yazılmış dostâne ifâdeleri ihtiva etmektedir, ki bunlar onun mevkiine ve sarayla münasebetine dair işaretlerdir.

Müellifin dostlarından biri de Aziz ul-mulûk ve's-selâtin Mucîreddin lâkaplarını haiz Ali Beg Paşa namında birisi olup ona yazılan mektup (122b) uzun zamandan beri kendisinden bir

[53] متوجه ملازمت موکب همایون چتر اعلی اعلاه الله تعالی بود . . ، کلمهٔ چند در قلم آوردن (125 b).

[54] *Menâkib ul-'arfîn*, terc. T. Yazıcı I, s. 371.

haber ve nâme alamadığından dolayı duyduğu hasreti ifade etmekte ve bu maksatla bâzı dostâne itâplarda bulunmakta, Niksar'dan gidişini ve ayrılık üzüntüsünü bir beyit ile belirtmekte, Kastamonu'ya sâlimen vâsıl olduğunu ve mektubuna cevap vereceğini ümit ettiğini söylemektedir [55]. Burada bahis mevzuu olan Ali Bîg Paşa'nın mukaddemede mezkûr Paşa Zâhid veya Şeyh paşa lâkabiyle mâruf kimse olduğunu sanıyoruz. Bu takdirde onun aslî isminin Ali Big olduğu anlaşılıyor. Bu suretle Paşa unvanının XIII üncü asır sonlarına doğru zuhuruna ve ekskiliğine dair yeni bir kayıt daha meydana çıkmış oluyor.

7. Selçuk devrinde bir kadın şair

Erguvân Hatun ile kocası arasında teâti olunan son iki mektup, bir kadın şâirin mevcudiyetini meydana koyduğu gibi edebî ve içtimaî hayat bakımından da dikkate şayandır. Mahrem-i esrar Bedreddin (*Bedr-i dîn*) [56] isminde birisine Erguvân Hatun namında bir kadın şâirin duyduğu hasret ve iştiyak ifade edilirken kendisini bir müddetten beri ayrılık ateşi içinde bırakarak gurbete yöneldiğini, şüphesiz, güzel çocuk ve kızlar bulduğunu kayıtla şu beyitleri iyi dinlemesini ihtar eder :

گر در غمت بمیرم دل از تو بر نگیرم
تو فارغی ولیك من خسته واسیرم
دارم دلی بداغت از من ترا فراغت
رفتی و هم نرفتی یکلحظه از ضمیرم
نه شرط دوست داری باشد که باد ناری

[55] از آن دم تا که من رفته از آن شهر نکیسارم
ز غصه مانده ربخورم ز مهجوری نکو سارم
(123 b).

[56] یار همدم و انیس محرم دلدار و دلنواز خلاصهٔ ارز و نیاز راحت روح و مفتاح فتوح آسایش جان وکشایش چون مایهٔ شادی وپایهٔ آزادی بدر دین و صدر علی‌الیقین عجل‌الله الینا . . . این ضعیفهٔ زار و نحیفهٔ نزار را در آتش کدهٔ فراق نهاده خاکسار اشتیاق گردانیده (127 b)

افتادهٔ فراقم از لطف دستگیرم
رفتی که تا جوانی با کودکان برانی
صد بیش نیست عمرم پنداشتی که پیرم
ساقم بسان عاجت رخساره چون کماجست
نرم و سپید وخوبم ما بندهٔ نبیرم
قدم چو قد سروست رفتار چون تذروست
با برچو سیم خامم زاندام چون حریرم
گرزن کنی تو رازی شوی آورم حجازی
ور تو بکر یازی من نو خطی بگیرم

Burada aşk hasretini, kendisini bırakıp gittiğinden dolayı duyduğu ıstırabı güzel beyitlerle başlıyarak ifade eden, fakat bir taraftan kendisi hakkında biraz açık tasvirler kullanan, diğer taraftan da kocasının çocuklarla vakit geçirdiğine işaretten sakınmıyan bu şâir kadın bundan sonra, ona nesir halinde satırlarla, çok daha ağır itap ve ihtarlarda bulunmaktadır. Filhakika o hülâsa olarak "henüz saçlarım siyah, örgülerim zincir gibi olduktan sonra sen yüz niyazla bir kişiyi avlarsan ben bir gamze ile yüz kişiyi sürüklerim; henüz yanağıma bûse konabilir. Lâkin ne fayda ki oranın hâkimleri nasıl bir din ve iş sahibi olduğunu, ne düşündüğünü bilmezler. Sen bayağı bir gulamparasın. Çocuk ve oğlanlarla yaşamakta ve bu yüzden hasta olmaktasın; bazen sofu, bazen müftü gözükmek istersin. Sanki tasavvufun yarısı *ḫıyâṭa* ve yarısı da *livâṭa*'dır[57]. Mademki zenperver ve ev sahibi değilsin neden beni bu belâya müptelâ kıldın? Gönlün sefer ve işrette olduktan sonra ben bîçareyi kayıt ve ıstırapta tutmakta sana ne fayda vardır? Size hidayet mukedder ise bu sözler kâfidir" demektedir. Sinop hakkında yazılan manzum ve mensûr mektuplara nazaran

[57] اما چه فائده که حکام آنجایگاه واقف نیستند که ترا کدامین دین وچه کیش داری وچه اندیشه می بری وچه کار پیش گرفتی، مهدکی هستی غلا میارهٔ آوارهٔ قلتبانی یاوکی هر کاره که یکلحظه هوس قوم لوطست باشد و زمان عشق اهل فسوقست افتد . . . وکمال شرت در مباشرت غلمان و صبیان بسته و سبب ورود از آن قبل رنجور و دلخسته باشی (128 b).

daha açık olan bu mektup ayrıca aile hayatının ıstıraplarını da meydana kor. Şâir kadının Bedreddin'in zevcesi olduğuna dair işaretler de mektupta mevcuttur ve esasen zevcesine bu kadar ağır hitabın bir mânası da aradaki bağdan ileri gelmektedir. Kocasının cevabında bu hususun meydana koyan deliller mevcuttur. Selçuk devrinde bir kadın şâirin mevcudiyetini, yüksek tabakanın hususî hayatını ve hususiyle karı-koca münasebetlerini meydana koymak bakımından bu mektup yegâne vasfını hâiz bir vesîka olarak bize intikal etmiştir.

Kocasının buna verdiği cevap da hiddetli ve şiddetlidir. Dört beyitlik bir manzûme ile başlıyan mektup, onun şiirlerine telmihlerde bulunarak beddualarla doludur :

ای حشو نا بکارکه گفت دریده باد
رگهای جانت ازین گردن بریده باد
در حسرت آنچه مراد تو بوده است
خون جگر ز چشم تو هردم چکیده باد
هرگز مبین تو روی سلامت درین جهان
احشای تو ز ناخن آمده خلیده باد
چون راستی نکردی با من بهیچ باب
قدت ز حادثات زمانه خمیده باد

Yanı : Ey değersiz sözler söyliyen bayağı, yırtılasın! Canının damarları gerdanının kökünden kopsun; muradın olan her hasrette ciğerinin kanı her an gözünden damlasın; bu dünyada aslâ selâmet yüzü görme; barsakların çividen geçerek parçalansın; bana hiç bir hususta doğruluk yapmadığından boyun zamanın hâdiselerinden kanburlaşsın!

Karısının manzumesine bu beyitlerle cevap veren Cemaleddin bundan sonraki satırlarda, hülâsa olarak, kendisine yaptığı isnatların tamamiyle masal ve abes şeyler olduğunu, âlimlerden mürekkep dostlar huzurunda ve mutemet kimselerin şâhitliği ile icap-kabûl, *mihr-i mu'accel* ve *mihr-i mü'eccel* üzerine, şer'î nikâhla o menhus kadın, oğlu Emir Togan'ın arnası Erguvân Hatunla evlendiğini ve kendisini kimseye muhtaç bırak-

madığını[58] söyledikten sonra tekrar ağır hitap ve bedduada bulunmaktadır: "Şimdi ümitsiz ve bedbin olarak evden defol! Her an ıstırabından yüzünü yol, veya vüsul vaktine kadar sus! Bu kötü mektubun gönderilmesine iştirak edenlere de lânet olsun! diyerek mektubuna nihayet vermektedir [59]. Karısının Hatun ve oğlunun da Emîr unvanlariyle kaydedilmesi ailenin yüksek sınıfa mensup bulunduğuna dair diğer delilleri teyid eder. İşte bu dikkate şâyân mektupların muhtevası bu suretle verilmiş oluyor.

[58] ستر رفیع ارغوان خاتون راکه والدهٔ فرزند مقبل و مقبول امیر طغانست محتاج بیکانکی نمی کرداند (**130** a).

[59] تمت الرساله فی اوائل شهر جمادی الاول سنه تسع و سبعمایه (**130** b).

Diğer inşa kitaplarının istinsah tarihine tevafuk eden bu tarih mektubun yazılış tarihi değildir.

C. Nümûnelik İnşâ Kitapları

a. Nüzhet Ül-Küttap:

Selçuk devrine aid son zamanlarda bir takım yeni Münşeât mecmuaları daha meydana çıkmıştır. Bunlardan üçü Hoylu Hasan bin Abdülmü'min tarafından Kastamonu'da hükümet süren Çobanloğulları nâmına ithaf edilmiştir. Bu müellifin birinci eseri olan *Nüzhet ül -küttâb ve Tuhfet ül-elbâb* Fatih kütüphanesinde 5406 numarada kayıtlıdır.[1] 33a da başlayan eserin mukaddemesinde *Uc* diyârının *sipehdâr*'ı Muzaffereddin Yavlak Arslan bin Şehîd Hüsameddin Alpyürek bin Emîr Çoban nâmına yazıldığı ve İslâm bayraklarının onun sayesinde yükseldiği ifade edilmektedir[2]. Kitap Yavlak Arslan nâmına bir kasîde (58a) ile sona ermektedir, ki bunun küçük hacimde bir eser olduğu görülüyor. Kitabın hatimesinde eserin 684 yılı Muharreminin başından sonuna kadar ikmal edildiği ve istinsahının 709 da yapıldığı ilâve edilmektedir [3]. Başka bir araştırmamızda Yavlak Arslan'ın 683 denberi Kastamonu havalisinin emîrî (beyi) olduğunu ve 691 senesinde isyan eden Türkmenlerle savaşırken şehîd edildiğini tesbit etmiştik [4].

b. Kavâıd ur-risâil:

Müellifin edebî mahiyette olan ve muhtevası tarihî bakımdan ciddî bir ehemmiyet taşımıyan bu eserden sonra yazdığı

[1] چون تقریر رفت که مقصود از جمع این کلمات افادت نزهة الکتاب و تحفة الالباب نام نهاده شد و بچهار قسم مفصل کرده آید (33 b).

[2] حامی الثغور و الاکناف مظفرالدوله والدین سپهدار دیار اوج ابو الحرث یاوق ارسلان بن السعید الشهید حسام الدین البیورك بن امیر چوبان.

[3] شروع در جمع این مختصر اوایل ماه محرم سنه اربع و ثمانین و ستمایه بود و اتفاق اتمام در اواخر ماه مذکور افتاد و حصل الفراغ عن تعلیقه یوم الاربعه لاوایل من صفر سنه تسع و سبعمایه.

[4] Bak. *Selçuk Türkiyesi dîn tarihine dair bir kaynak*, Köprüsülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 533.

küçük nümunelik bir inşâ kitabı da *Kavâ'id el-risâil* (Süleymaniye, Esat Efendi kitapları, No. 3369; Fatih kütüphanesi 5406, varak 59a-71b) adlı eseridir. O bunu Yavlak Arslan'ın oğlu Emîr Mahmud'a ithaf ederken dostlarının kendisine, *Nüzhet ül-küttâb* adlı eserinden farklı olarak, zamanın kâtipleri için muhtasar ve kolay anlaşılır bir inşâ kitabı hazırlamasını arzu ettiklerini ve bu mecmuanın da bu sebep ve gaye ile meydana geldiğini söyler [5]. Bu küçük inşâ kitabının içinde de hakîkî bir vesîka mevcut olmayıp, asıl maksat, muhtelif sınıf insanlara yazılacak mektuplarda ne gibi lâkap ve hitaplar kullanılacağı hususunda bir kaç satırlık nümuneler vermektir.

Müellif, diğer bir çok inşâ sâhipleri gibi, hakîkî mektuplardan lüzumlu parçaları almak suretiyle değil, sadece hitap ve lâkaplardan müteşekkil çok kısa nümuneler verirken bunları ricalin siyasî, içtimaî mevkilerine göre bir sıra ve tasnife tâbi tutar, ki bu husus devlet mevkilerinin dereceleri bakımından bir ehemmiyet taşır. Bu eser Yavlak Arslan'ın oğlu Hüsameddin Emîr Mahmud'a ithaf edilmekle beraber, verdiğimiz bir parçanın gösterdiği üzere, babasının henüz hayatta olduğu ve Emîr Mahmud'un şehzâde bulunduğu bir zamanda yazılmıştır, ki bu, kitabın babasının ölüm tarihi olan 691 den önce telif edildiğini meydana kor.

Kitapta makam ve şahıslar şu sıraya göre tertip edilerek örnekler verilmiştir. Sultanlara, meliklere, sultanların hatunlarına, vezirlere, atabeglere, sultan nâiblerine, ordu kumandanlarına *(leşkerkeş-i memâlik)*, hâcib, emîr-i meclis, emîr-i silâh, emîr-i âhur, emîr-ud devât, emîr uş-şayd (av emiri) emîr-i'alem

[5] چنین کوید کاتب این صحایف المفتقر الی الله تعالی الحسن بن عبدالمؤمین الحویی المظفری که چون از تألیف کتاب نزهة الکتاب که بر سم خدمت حضرت خداوندکار اعظم ملك ملوك الامرا فی العالم ابدالله ایامه و نصر اعلامه بقلم آمد فراغت حاصل شد طائفهٔ از دوستان بر حسب ظنی که در بارهٔ این ضعیف داشتند صواب چنان دیدند که مختصری که شامل قواعد الرسائل موافق استعمال کتاب عهد در غایت لطف و ایجاز نه بطریق تسف و اجاز اختراع کردء... امیر محمود بن سپهداد دیار اوج ابو الحرث یولق ارسلان بن السعید الشهید الپیورك بن امیر چوبان این نجوع را قواعد الرسائل و فرائد الفضائل نام نهاده

(bayrakdar), çaşnigîr (emîr üz-zevvâk), elçi, tercümân, hazinedar gibi saray mensuplarından sonra Dîvâna bağlı makamlara geçer. Müşrif, nâzır, tuğracı, mütevelli (evkaf nâzırı) ve emîr-i dâde hitap ederken kullanılacak lâkabları kaydederek askerî şahısların lâkablarını gösterir. Bu kısımda islâmî unvan ve lâkablar yanında Türkçe unvanları da derceder, ki bu unvanlar Göktürk ve Uygurlardan Karahanlılara ve nihayet Selçuklulara intikal etmiş ve bunlar vasıtasiyle İslâm dünyasına yayılmıştır. Fakat bu unvanlar Türklere ve menşei Türk olan makamlara inhisar etmiştir. Askerî emîrlere *Uluğ hass alp uğurlu, sübaşı beg*; *uc* kumandanlarına *sipeh-bud-i diyâr-i uc*, kale muhafızlarına *Kutluğ bilge hâss kütüvâl beg*, emîr'âriz için *Kutlug bilge inanç 'âriz beg*; askerlere *Bilge inanç yahşi beg*, nâibler de *Uluğ inanç nâib beg*; valilere *Bilge inanç hâss vâli beg*, *Uluğ hâss ked-hudâ beg*, *İnanç kabız beg*, iğdiş emîrine *İnanç bilge, işdiş-başı* gibi Türkçe unvanların ilâve edildiğini görüyoruz, ki bunlara neşrettiğimiz vesikalarda, diğer şçeşitli eserlerde ve bâzı kitâbelerde de rastlamaktayız. Atabeglere yazılan mektuplarda *İci atabeg* şeklinde hitap edileceğine dair kayıt da dikkati çeker. Zira Selçuklular devrinde Ağabeg mânasına gelen *İci* kelimesinin kullanıldığını biliyoruz[6].

İkinci sınıfta kadılar, kazaskerler, müderrisler, şeyhler, seyyidler, hatipler, müzekkirler, zâhidler, kadı nâibleri, mu'îdler vakıf mütevellileri, imamlar ve hafızlar için kullanılan lâkaplar gösterildikten sonra tabibler, müneccimler, şâirler, edipler, kâtipler ve inşâ erbâbı kaydediliyor ve akraba ve taallukata yazılan mektuplara dair örnekler gösterildikten sonra fermân ve mektupların sonuna konacak ibâre ve tarih hakkındaki usuller gösteriliyor.

c. Guneyt Ül-Kâtib :

Bu inşa kitabını ihtiva eden mecmua içinde Sadeddin Mesud'a aid mektuplardan başka bir inşa kitabı daha vardır. Mecmuanın 72a—98b sahifelerini işgal eden bu eser *Ğunyet ül-kâtib ve Münyet üt-ṭâlib* adını taşımakta, fakat ne mukaddemede ve ne de başka bir yerde müellifi ve tarihi hakkında hiç bir

[6] Aksarayî, s. 85.

kayit ihtiva etmemektedir. Yalnız 709 senesinde Zâlîfre kalesinde istinsah edildiği zikrediliyor, ki diğerleri gibi aynı müstensihin kaleminden çıktığı anlaşılıyor [7]. Bu küçük inşa kitabiyle *Kavâ'id* hemen hemen aynı mahiyettedir. Bu da aynı derece sırasına göre aynı ünvan ve lâkab örneklerini vermektedir. Yalnız bazı farklarla ayrılmakta ve meselâ kaynaklara uygun olarak Emîr-i dâd için *Melik divân 'ul-adl*, iğdiş başı için, yine arapçalaşmış şekliyle, *Emîr ul-egâdişe*, göçebe Türk askerlerine *Mefhar ul-kabâil ve'l-'aşâir inanç yahşi beg* lâkaplarının ilâve edildiğini yazar. Türkçe unvanlarda evvelkine nazaran bazı takdim ve tehirleri ve kelime farklarını bir tarafa bırakırsak iki eserin tamamiyle aynı hüviyette olduğu görülür.

Süleymaniye'de bulunan *Kavâ'id-i risâil* ile Fatih kütüphanesinde bulunan *Gunyet ul-kâtib*'in sonunda bazı mektuplar mevcut ise de Selçuk devri ricaline aid isimler istisna edilirse muhtevalarında tarihî bir malûmata rastlanmıyor. Bunlardan biri "Konya'dan Efendim fazılların meliki Nasruddin'e gönderildi"; diğeri "Hakîkî dost Şerefeddin Hattât'a sadır oldu"; yukarıda adı geçen "Tabiplerin meliki ve hekimlerin reisi Ekmeleddin'e ısdar edildi,'. Yine yukarıda mezkûr Melik us-sevâhil merhum şehîd Emîr Bahaeddin'e Konya'dan gönderildi; aynı şekilde kendisinden bahsettiğimiz vezir Fahreddin Ali'nin oğlu "Emîr Nusretüddin'e Kayseriye yazıldı" başlıklarını taşıyan mektuplardır.

Yukarıda muhtevaları üzerinde durduğumuz Sadeddin Mesud'a aid mektuplar da ikinci eserin sonuna (996b-130b) ilâve edilmiştir. Sadeddin Mesud'ua aid mektuplar dışında kalan diğer inşa mecmuaları bazı tetkiklerimizde kullanılmıştır.

d. Rusûm ur-Risâil:

1. Eserin mahiyeti

Hasan bin Abdülmü'min'e aid mezkûr inşâ kitaplarından başka bir üçüncüsü de *Rusûm ur-risâil* adını taşımaktadır. Neşrettiğimiz eserde muhtevasından sık sık istifade ettiğimiz bu inşa

[7] وقع الفراغ من تحريره فى اواخر ربيع الآخر سنه تسع و سبعمايه فى قلعه يعرف بذاليفره حيث عن البليه (98 b). Eserin Fâtih nüshasında brinci sahife kenarında Karatay'in Antalya'daki zâviyesine mütealilk bir kayıd vardır (bak. Belleten XLV, s. 83).

mecmuasının mevcudiyeti, nerede bulunduğu ve mahiyeti hakkında hiç bir malûmat vermeksizin, ilk defa Feridun Nafiz Uzluk işaret etmiştir[8]. Yukarıda (s. 9) kaydettiğimiz bu eserin mukaddemesinde müellif daha evvel inşâya dair vücude getirdiği bir mecmuanın çok ağdalı olduğunu, dostlarının mübtediler için daha kolay anlaşılır bir muhtasarın hazırlanmasını istediklerini ve bu sebeple *Rusûm ur-risâil ve Nucûm ul-fezâil* adiyle bu münşeâtı hazırladığını söyler, ki *Kavâ'id ür-risâil*-in de aynı maksatla meydana geldiğini ifade etmişti. Fakat orada *Nüzhet ül-küttâb*'ı zikrettiği halde burada bir isim vermemektedir[9]. Bununla beraber biz bu ifâde ile malumumuz olmıyan bir başka inşa mecmuasını değil yine aynı eseri kasdettiği kanaatindeyiz.

Müellif mukaddemede bunu inşâ işlerine başlıyanlara bir örnek olarak telif ettiğini söylemekle beraber burada *Kava'id* gibi sâde lâkapları göstermekle iktifa etmeyip her rütbe sâhibi için tam bir metin halinde bir *takrîr* veya *fermân* dercetmekte, yâni her rütbenin mahiyeti, makam sahibinin vazifeleri, selâhiyetleri, maiyetindekilerin mükellefiyet ve mesuliyeti, *iktâ'* veya nakıd olarak maaşı, bulunduğu vilâyet, şehir veya kasabanın ileri gelenlerine onunla münasebetlerin tanzimi ve nihâyet sudur tarihi gösterilmekte, fakat tayin edilen şahıs, şehir, maaşın cinsi veya miktarı ve tarih rakamı için lûzumlu isimler ve kayıdlar ya "filan" ile doldurulmakta veyahut sadece boş bırakılmaktadır. Her makam ve şahsa göre yazılan bu fermân (*menşûr*; *takrîr*) ve mektuplar kâtipler için bir örnek olması maksadiyle konulmuş olmakla beraber bunlara isimleri çıkarılmış hakikî vesikalar nazariyle bakmak mümkündür.

Dört fasıl üzerine tertip eedilen bu inşa kitabının zeâmet, kütüvâllik, nâiblik, valilik, inşâ, işrâf, nâzırlık, iğdişler emîrliği, kadılık ve ihtisâb takrirlerini ihtiva eden (25a-29b) on

[8] Feridun Nafiz Uzluk, *Mevlâna'nın Mektupları*, İstanbul 1937, s. 13.

[9] چنین گوید الحسن بن عبدالمؤمن الحوینی که پیش ازین مجموعهٔ در فن رسایل ابداع کرده باشد و بنابر آنکه شامل ابیات نادر و جامع غرائب کلمات و افر بود و محیط بعضی از فصول اصول ابواب علم بیان و فهم مبتدیان از ادراك دقایق آن قاصر می ماند... این مجموع را رسوم الرسایل و نجوم الفضایل نام نهاده آمد (Üsküdar, Nûr-bânû kütüphanesi, No 122, 24 b).

vesikadan dördünün (zeâmet, işrâf, inşâ, kütüvâl) muhtevası, neşrettiğimiz *Takârîr ul-manâsıb*'ın tetkikler kısmında meydana konmuştur. Orada bahis mevzuu olmıyan takrirlerden biri nâibliğe tayin (*Takrîr-i niyâbet*) vesikasıdır. Türkçe *Uluğ ḫaṣṣ bilge nâib beg* unvanlariyle zikredilen bir emîri-i sipehsâlâr'ın bir şehrin dîvân nâibliğine tayin edildiğini, diğer memurlarla birlikte vergilerin arttırılması şehir ve vilâyet halkının refaha kavuşturulması için gayret göstermesi, halk arasında tefrik ve tercih yapmaması emir edilmekte, maaş ve tarihe geçilmekte, fakat bu kısım tayyolunmaktadır.[10]

2. *Vâlilik ve Nâzırlık fermanları*

İslâmî unvanlar yanında Türkçe *Uluğ ḫaṣṣ vâli beg* unvanlarını hâiz yine bir askerî emîr (*Emîr-i sipehsâlâr*)in bir vilâyete tayinine (*Takrîr-i eyâlet*) dair bir vesikada onun idaresine tevdi olunan vilâyette adalet icra etmesi, fenaların ve ayak takımı (*runûd ve evbâş*) nın zararlarını defetmekde, iyi insanları rahata kavuşturmakta ihtimam göstermesi, hâinlerin tevbihinde hiç kimseyi himâyede bulunmaması emir olunmakta, miktarı gösterilmeyen maaş kısmına geçilmektedir (27a).

Nâzırlık hakkındaki tayin vesîkası (*Takrîr-i nâzirî*) diğer inşâ kitaplarında mevcut olmadığı cihetle bir hususiyet arzetmektedir. Türkçe *Uluğ nâzır beg* lâkabını hâiz bir kimsenin bir şehrin dîvân nazırlığına (*Nâzirî-i dîvân-î mahrusa-i fulân*) tayinine dair bu vesîka bu vazifede hiç ihmal göstermemesi, mahsulâtın tamamını kalemle aydınlatması ve muhasebe talebinde devlet gelirinde (*hâsıl -i mâl-i ú*) alın açıklığı olmasını kaydederek bu vazifenin mübhem de olsa malî bir teftiş vazifesi olduğunu gösteriyor(28a). Selçuk vekayinâmelerinde *Nâzir-i memâlik*,*Nâzir-i mülk* ve *Nâzir-i memleket* şekillerinde kaydedilen bu müessese hakkında hiç bir malûmat verilmemiş olması bu takririn ehemmiyetini arttırmaktadır. Yalnız yukarıda bahsettiğimiz *Gunyet ül-kâtib* ve *Kavâ'id ür-risâil* adlı inşâ kitaplarında devlet makam-

[10] در توفیر وجوهات و تکثیر طیارات و ترفیه بال کافهٔ اهل شهر و ولایت بجد بلیغ استقصا نماید (26 b).

larının derece sıralarına göre *Nâzir-i dîvân-i memâlik*'in İşrâf dîvânı sâhibinden sonra geldiğini göstermektedir. Filhakika kaynaklar bu makamda, Hümâmeddin (II. Keyhkâvus zamanı), Zahîreddin Mütevveç ve Erzincanlı Zeyneddin Ahmed'in (III. Keyhusrev zamanı) bulunduklarını kaydederler.[11] Vesîkanın mübhem olmasına rağmen bu memuriyetin İlhanilerde olduğu gibi malî vazifesi kendini göstermektedir[12]. Yalnız bu vesîka hükümet merkezindeki dîvân sahibine (memleket nâzırına) değil bir vilâyete tayin olunan bir memure aiddir.

3. İğdişlere dair

Bu inşa dîvânında bulunan yeni vesikalardan biri de yalnız Türkiye Selçuklularında rastlanan İğdişler'e dair bir vesikadır. Anadolu Selçuk kaynaklarında zikri geçen iğdişler (bunların reisi *Emîr ül-egâdişe* veya *İğdiş-başı*)in hüviyeti, menşeleri ve vazifeleri hakkında sarih bir malûmata sâhip olmadığımız ve ancak bazı istidlâller yapmak imkânına mâlik bulunduğumuz cihetle, kısa ve mübhem de olsa, burada verilen aydınlatıcı bilgilerin bir chemmiyeti vardır[13]. Filhakika bu *takrîr-i iğdişân* vesikası Seyyid ul-a'yân ve'l-meşâhîr Şems ud-din Şahâb ul-İslâm veşîk ul-hazre 'Aziz ul-mulûk ve's-selâtin *ulug bilge kâfî emîr ul-egâdişe* lâkabılarını hâiz ve zamanın meşhurlarından ve ismi verilmeyen bir şehrin ileri gelenlerinden olan bir kimsenin bu vazifeye tayin edildiğini, *'avâriz* vergisinin taksimi sırasında herkese kudreti nisbetinde bir vergi *(vucûh)* tarhedip zengin-fakir arasında fark gözetmemesi, kimseyi himâye etmemesi, sanat sâhibplerini ve zayıfları ezmemesi emir edilmekte; herkesin kendi mekânında sâkin olup Devlet-i Kahire'ye hizmetlerini arttırması bildirilmekte ve tayin olunan maaşına tasarruf etmesi belirtilmektedir. 28b).

[11] İbn Bibî, s. 614, 656; Aksarayî, s. 93.

[12] Hinduşâh Nahcevânî, *Dustûr ul-kâtib*, II. kısım, 5. fasıl; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, s. 234.

[13] İğdişler hakkında *L'Islamisation en Turquie au Moyen âge* (Studia Islamicax. da neşredilecek olan makalemizde bir tetkik mevcuttur.

4. Ḳābızlık Vazifesi

Kābızlık *(Ḳābıżî)* hakkında verilen bu takrir de başka bir inşâ kitabında mevcut olmadığı için ehemmiyetlidir. Melik ve sultanların itimadı (siḳḳa) *bilge kâbiz-beg* lâkablarını hâiz birisinin filan şehrin divan kâbizliğine tayinine dair bu menşûr bu müessesenin vazifeleri hakkında malûmat vermektedir. Mutad, kanûnî, ihdas edilmiş, sâdır olmuş bütün vergileri kalemine geçirmesini ve dîvân ashabının işareti ve alâmetleriyle berat ve maaş erbabına eriştirmesini [14], öyle ki muhasebe zamanında vergilerin *(vucûhât)* masraf karşılığı olarak eksik gelmemesi bildirilmektedir. İbn Bîbî'nin verdiği bir kayıt sadece kâbizin, dîvân münşîlerinin bir gün önce yazdıkları menşûr, misâl ve mektupları hazırlayarak diz çökmüş vaziyette verzirin eline verdiğini, onun bunları birer birer mütalaa edip düzeltme ve değişiklikleri yaptıktan sonra onlar üzerine *tevḳî*'ını koyduğu tarzındadır. [15] Selçuk kroniği ile bizim menşûr devlet merkezinde olduğu gibi vilâyetlerde de kâbizlerin bulunduğunu, fermân, menşûr, misâl ve mektupları, berât ve maaş erbabına aid tahsisatı kendine mahsus deftere kaydederek sâhiplerine tevzi eylediğini meydana koymakta ve iki kaynak birbirini ikmal etmektedir.

5. İhtisâb İşleri

Neşrettiğimiz eserde ihtisâp menşuru hakkında malûmat verirken [16] muhtevasından faydalandığımız bu mecmuadaki vesikanın burada ihmalini caiz görmedik. *Takrîr-i ihtisâb ve 'ummâl* nâmiyle dercedilen bu menşûrda (29b) muhtesiblerin efendisi ve âmillerin reisi *Ulug yahşı beg* gibi lâkabları haiz birisini bir şeh-

[14] و تمامت وجوه را از مناد و مقن و محدث و مصادرات بقلم مضبوط دارد و باشارت و علامت اصحاب دیوان بارباب بروات و جامکیات برساند و چنان سازد که بوقت تفحص محاسبه از جواب مصرف وجوهات قاصر نیامد (29 a).

[15] قابض مناشیر و امثلهٔ دیوانی هر مکتوبی که دی روز منشیان دیوان مسطور گردانیده بودندی حاضر کردی و بزانو در آمده بدست صاحب دادی تا یکان یکان جمله را باتفاق تمام بمطالعه رسانیدی . . . تا جمله مناشیر و فرامین و امثله را بتواقع رسانیدی (İbn Bîbî, s. 571).

[16] Bak. yukarıda s. 35-37.

rin *ihtisâb* ve geçiş *('amel-i ubûr)* işlerine tayin ederken türlü ölçülerin tadili, arşınların tamamlanması, kilelerin müsavi olması ve fiyatların muhafazası için himmet göstermesi, çarşı esnafının huzur içinde bulunmasına ve fâsiklerin te'dibine çalışması, geçiş resimlerini alması, dîvân mensupları ve berât erbâbına tayin edildiği üzere muayyen kefalet akçasını (żamân) iliştirmesi ve eski muhtesiblere tahsis edilen maaşa tasarruf etmesi kaydedilmektedir.

Hinduşâh Nahcevânî'nin eserine dercettiği bir menşûrun muhtevası ihtisâb işleri hakkında burada nakle şayandır. Daima doğru yolda ve dindar bir kimse olan Ziyaeddin Mehmed'e Tebriz ve havâlisinin ihtisâb işleri tefviz edilirken müslümanları Şeriatin emir ve yasakları dairesinde tutması, fiyat ve ölçülerde hak ve kanuna göre ihtiyatlı olması; Cumhurun ittifak ettiği ve havâşş ve avâmın rıza gösterdiği fiyatları kararında sâbit bulundurması; eğer çarşı mensubu ve esnaftan biri fiyatlarda değişiklik yaparsa buna cevâz vermeyip tedip etmesi; tartı ve kileleri ayarında muhafaza etmesi, eksik ölçenleri cezalandırması, arşın (*zirâ*), kufz, tartı, kilelerin tayininde şehir halkının tam ve doğruluğuna inandığı üzere müsâvi ve muvâzi tutması, buna muhalefet edenleri tecziye etmesi ve bu suretle Allahın ve halkın rızasına uygun bir tarzda harekette buluuması emredilmekte ve böylece payitaht (*dâr ül-mülk*) Tebriz şehri ve ahalisinin hâkimleri, seyyidleri, kadıları, büyükleri, ileri gelenleri, ayân ve çarşı esnafının Ziyaeddin Mehmed'i orada kendi muhtesibleri bilip işlerinde ona müracaat etmeleri ve onun emir ve yasaklarının Şeriate uygun olduğuna inanmaları, muhalefetten sakınmaları, pazar halkı (*cemaât-i pâzâriyân*)ın her dükkândan her hafta, her ay muhtesiblere ödedikleri resmi ona ve mutemetlerine ödemeleri belirtilmektedir.[17]

6. Şer'î Makamlar

Rusûm-ur-Risâil bundan sonra Şer'î mansıblara tayinlere dair menşûr örnekleri vermektedir. İsmi zikredilmiyen bir şehrin kadılığı hakkında verilen takrirde kadının hüküm verirken büyük-küçük, itibarlı-itibarsız kimseler arasında fark gözetmemesi,

[17] *Dustûr ul-kâtib*, 209b-210a.

mirâsların taksiminde, sicillerin imzasında, nikâhların akdinde kur'an, hadis ve imamların ictihadına uyması, iltimas, hediye kabulünden ve mutavassıtların himayesinden kaçınması ve iki taraf hâzır bulunmadıkça dâvâlara bakmaması ve bu sayede İslâmın yükselmesi, Allahın ve ora halkının rızasını kazanması kaydedilerek hâkimin vazifeleri bildirilmekte, kadıların maaşı için iktâından tayin olunan tahsisata (*mersûm*) tasarruf etmesi, mezkûr şehrin emîr, nâib muteber ve sâlih kimseleri, ahalisi, fakıh ve kedhüdâlarının onu hâkim bilerek bütün Şer'î dâvâlarda ona ve naiblerine baş vurmaları emredilmektedir.

Neşrettiğimiz müderrislik menşurlarının tetkiklerinde muhtevasından faydalandığımız *Rusûm ur-risâil*'deki tedrise aid bir takririn (30b) lüzumlu kısımlarını veriyoruz. İlmî ve dinî, meziyetleri sayılan bir zatın müderrisliğe tayini yapılırken umumî ve hususî derslere riayette bulunması, gayret gösteren talebelere iltifat etmesi ve tahsile devamlarını rağbetlendirmesi, mülâzemet edenleri tayin ve azl, orada oturanların maaşlarını *(mevâcib)* vermek ve kesmekle meşgul olması, böylece orada bulunanların duaları bu hayratın bânisinin ruhuna ve devletin devamına vâsıl olması ve bu zamana kadar müderrislere kararlaştırılmış bulunan ücreti *(mevâcib)* zamanın mütevellileri eksiksiz olarak kendisine vermeleri kayd ve emredilmektedir [19].

Hatiplik takririnde (31b) neşrettiğimiz menşûrdaki kayıtların hemen aynı vazifeler zikredilmekte, Peygambere, halifelere, zamanın sultanına, İslâm askerlerine ve nihâyet câmiin bânisine dua etmesi bildirilmektedir [20]. Tababet takririnin (32a) hastahanelerde tıp tedrisatına dair mühim olan kaydı *Takarîr*'deki vesîkanın tahlilinde kullanılmış [21] olduğu ve bundan başka mühim bir malûmatı ihtiva etmediği için bundan daha fazla nâkillerde bulunmağa lüzûm kalmamıştır.

[18] Varak 30a. Bak. s. 41-47).

[19] Bak. s. 47-48.

[20] Bak. s. 48-49).

[21] در تفهیم متعلمان فن طب مشکلات مسایل را بدلایل لایح روشن گرداند وکلیات اغراض ایشان را از دقایق فنون ثانون و رموز حقایق اصول فصول بحصول رساند (32 b). Keza yukarıda s. 51, 53.

Bir zâviyenin şeyhliğine tayin vesikası (32b) Muhiddin Mahmud'a Antalya'da bir zaviyenin şeyhliğini tefviz eden takrîrin muhtavasına uygun olduğu ve ona yeni bir şey ilâve etmediğini kayıt etmekle iktifa ediyoruz [22].

Selçuk Türkiyesinde vakıfların, kurucuların şartlarına göre işlemelerini murakabe eden bir Vakıf nezâreti *(Dîvân-ı tevliyet)* mevcut idi. Buna bâzan dîvâna dahil nazırlardan biri, bâzan da devletin merkezinde bulunan baş kadı nezaret ederdi [23]. İşte bizim *Rusûm ur-risâil* bu hususa dair bir menşûr ihtiva eder. Fakat bu vesika, bütün memlekete ait Vakıf nazırının değil, bir câmi ve medresenin vâkıfın şartlarına uygun olarak, mütevellisini tayin ve tasdik etmekten ibarettir. Burada, vâkıfın şartları icabı olarak, vakfa aid bina (*musakkafât*) ve ziraat gelirleri (*vücûhât*) nin eksiksiz bir şekilde istihkak sahiplerine ve mahud masraflara eriştirilmesi, öyle ki fakıh, imâm ve sair ders ashabı ve mülâzemet edenlerin şükretmeleri, vakfın gelirlerine tecavüz edenlere imkân vermemesi, bu müessesenin imârını her işe tercih etmesi ve böylece bunun savâbı vâkıfın ruhuna aid olup eski mütevellilere tahsis edilen maaşı alması bildirilmektedir (33a).

7. *Halk ve Hükûmet Münasebetleri*

İnşâ kitabının bir vilâyet ileri gelenlerinin vâlileri hakkında teşekkür veya şikâyetlerini arz etmelerine dair derecettiği iki *maḥżar* (arz-nâme veya şikâyetname, rapor) Selçuk devrinin idarî ananeleri bakımından dikkate şayandır. Teşekkür mahiyetindeki birinci rapor *(maḥżar be-resm-i şükr)* bir şehrin emîr, asker, şadr, nâib dîvân mensupları, ileri gelenleri, büyükler, ked-hüdâ ve ahalisi ağzından devlete dua ettikten sonra vilâyetlerine tayin edilen emirin adaleti sayesinde havâss ve avâmın, zengin ve fakirlerin bütün işlerinin iyi idare edildiği, emîrin yâni vâlinin divanına mensup nâib ve memurlar (*gümâştegân*) dan hiç birinden zulüm ve taaddinin vukubulmadığını ve bütün bu diyâr ahalisinin vatanlarında gönül huzuru içinde kendi işleriyle meşgul olduğu, eğer yüksek makamımıza buna aykırı bir

[22] Bak. s. 50.
[23] Bak. s. 45-46.

şey arzedilirse bunun tamamiyle hakikate muhalif ve bühtan olduğu, zira onun idaresinde halkın adalet, insaf ve şefkatten başka bir şey müşahede etmekdikleri beyan edilmektedir (33b).

Bunun aksi olarak bir şehir ileri gelenleri tarafından hükümete yazılan diğer bir şikâyetname *(mahzar be-resm-i şikâyet)* vilâyetlerine tayin edildiği günden beri emîrlerinin ahaliye musallat olduğunu, devamlı teklifler ve mevcut olmayan vergilerle halkı ezdiğini, bu suretle tahammül edilmiyerek bir çok kimselerin vatanlarını terk ile dağıldıklarını ve vaziyet böyle olunca da gelir ve vergilere halel gelip hayvanların bulunmaz bir hale geldiğini, bunun üzerine keyfiyetin yüksek makama arzedilip din ve devlet sahiplerinin durumun ıslahını doğruluk icabı saydıklarını ve onun zulmünden kurtulmalarını rica ve bu sâyede devletin bekasına duacı olacaklarını arz ve şikâyet etmektedirler (34a).

8. Kölelerin Âzâd Edilmesi

Rusûm ur-risâil'in ihtiva ettiği son vesîka bir kölenin hürriyete kavuşmasına dair bir âzâd-nâme *(Sûret-i âzâd-nâme)* dir. Bunun lâalettayin bir kul değil, "Emîr" sıfatının gösterdiği üzere, askerî bir köle olması ehemmiyetini arttırmaktadır. Filhakika büyük sevaplardan birinin köle azad etmek olduğunu ifâde ile başlıyan köle sâhibi "orta boylu', beyzî yanaklı, açık renkli, dalgalı saçlı olup bu yazıyı hâmil bulunan aslen Rûm Abdullah oğlu filan Emîr"in iyi ahlâk sahibi bulunduğunu, iyi ve kötü zamanlarda hizmetleri sâbit olarak kendisine tâbiiyet edip rızasını kazandığını ve bu sebeple Allah rızası için onun boynundan esaret düğümünü kaldırıp kendisine hürriyeti lâyik gördüğünü beyân etmekte ve köle sâhibi olarak hayatı müddetince ve ölümünden sonra evlât ve taallukatından kimsenin bu hususta bir söz ve müddahaleye hakkı olmadığı, vakfiyelerde çok kere dercolunduğu üzere, aykırı hareket edenler de, "bunu işittikten sonra değiştiren olursa günahı değiştirenlere olsun" [24] âyetiyle tel'in edilmekte ve şahid huzurunda yazıldığı kaydolunmaktadır (35b). Selçuk Türkiyesinde kölelik müessesesi ve kö-

[24] Ayetin aslı: فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه (II, 177).

lelere dair ehemmiyeti hâiz olan bu vesîka münasebetiyle bu mevzu hakkında burada malûmât verecek değiliz. Askerî köleler ve bunların yetiştirilmesine dair tetkiklerimiz sırasında bazı malûmat vermiş isek de bu hususu ayrı bir araştırmada tafsilâtiyle aydınlatmak niyetindeyiz. Selçuk Türkiyesinde Kıpçak'dan gelen gayrı müslim Türk köleler yanında Rûm köleleri daha mühim bir yekûna baliğ oluyor ve Selçuk devlet adamlarının bir kısmı bu menşeden geliyordu. Bu vesîkadaki Rûm kaydı da bu münasebetledir. Kaynaklarda kölelerin babalarının daima "Abdullah" adiyle zikredilmeleri ya onların gayrı müslim adlarını zikretmemek veya küçük yaşta alınıp satılan bu esir çocukların babalarını bilmemek keyfiyetiyle alâkalıdır. Vesikanın hukukî mahiyeti ve kölenin tasvirine dair kayıtları Âzâd-nâmelerin bir huviyet verekası mahiyetini aldığını göstermek bakımından bizim için çok dikkate şayandır.

BİBLİYOGRAFYA [1]

AKSARAYÎ, KERÎMEDDİN MAHMUD, *Müsâmeret ül-aḫbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944.

ATEŞ, AHMET, *Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler*, Türkiyat mec. VII-VIII.

ATİYA, A. S., *The Crusade in the later Middle ages*, London 1938.

'AYNÎ, BEDREDDİN, *'Ikdul-Cumân*, Velyeddin Ef. No: 3391.

BAĞDADİ, BAHAEDDİN b. MÜEYYEDEDDİN, *al-Tavassul ila't-Tarassul*, nşr. A. Bahmanyar, Tahran 1315.

BAR HEBRAEUS, *Chronography*, İngl. terc. W. Budge, London 1932.

BALHOLD, W., *Turkestan down to the Mongol İnvasion*, GM. London 1928.

BAYBARS MANSÛRİ, *Zübdet ül-Fikret*, British Museum, Add. 2332.

———— *Baybars tarihi* : Türk. terc. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.

BEAUVAİS, VİNCENT DE, *Miroir historial*, Fr. terc. J. de Vigny, Paris 1495.

BERCHEM, V, VE H. EDHEM, *Asie Mineure*, CIA, Caire 1917.

BİLGE, RİFAT, *İstanbul Kütüphanelerinde bulunan Bâz-nâmeler*, Türkiyat mec. VII-VIII.

BLAKE R. VE R. FRYE, *History of the Nation of the Archers*. HJAS, XII. (1949) No: 3-4.

BRATİANU C. I., *Le Commerce genois dans La Mer Noire au XIII'e siècle*, Paris 1929.

CAHEN, CL., *Le Commerce Anatolien au debut du XIII'e siècle*, (Mélanges Le. Halphen).

———— *La Syrie du Nord á l'époque des Croisades*, Paris 1940.

———— *LaTughra Seljukide*, JA, 1943-1945.

CHAVANNES, E., *Documents sur les Tou-kiun (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg 1900.

CLEAVES, F., bak. R. Blake and R. Frye.

CORCİ ZEYDAN, *Medeniyet-i İslâmiye tarihi* I, İstanbul 1328.

CUVEYNİ, 'ATÂ MELİK, *Târih Cihân-guşa*, nşr. M. M. Kazvîni, GM.

DENY, J., TUGHRA, *Encyclopedie de l' Islam*.

D'OHSSON, M., *Histoire des Mongols IV*, Amsterdam 1834.

DULAURİER, E., *Recucil des Historiens des Croisades, Documents Armenien s*, Paris 1869.

[1] Kitapta faydalandığımız müellifler ve eserleri indeks'te gösterilmemiştir.

EBU'L-FEREC, (bak. BARHEBRAEUS) *Târih Muhtasar al-duval*, nşr. Salhani, Beyrut 1890.

EFLÂKİ DEDE, *Menâkıbul-'ârifîn*, Fr. terc. Cl. Huart, *Les Saints des Derviches Tourneurs*, I. II, Paris 1918-1922; Türk. terc. Tahsin Yazıcı, *'Âriflerin Menkıbeleri I. II*, İstanbul 1953-54.

ERZİ, ADNAN, *Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesîkalar*, Belleten Sayı, LIII.

ESEN, B. N., *Osmanlılarda Sigortanın Başlangıcı*, Türk Hukuk Tarihi mec I. Ankara 1944.

ESTERÂBÂDİ, Aziz b. ERDEŞİR, *Bezm u Rezm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1928.

FERİDÛN b. AHMED, *Risâle-i Sipeh-sâlâr*, Hindistan tabi.

FİNLAY, G., *History of the Byzantine and Greek Empires*, London 1854.

GROUSSET, R., *L' Empire du Levant*, Paris 1946.

HALİL EDHEM, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334.

HEYD, W., *Histoire du Commerce du Levant au Moyen âge*, Leipzoig 1936.

HÜSEYNİ, SADREDDİN, *Ahbar ud-devlet is-Selçukiyye*, nşr. M. Iqbal, Lahore 1933.

İBN BATUTA, *Seyahat-nâme*, Türk. terc. M. Şerif, İstanbul 1330.

İBN BÎBÎ, *al-Avâmir ul-'alaniya*, Tıbkıbasım, Ankara 1956.

İBN EL-'ADİM, *Bugyat ut-taleb*, British Museum Add. 23356; Topkapı III. Ahmed 2925.

İBN EL-BELKHİ, *Fars-nâme*, London 1921.

İBN EL-EŞİR, *al-Kâmil*, 1303.

İBN EL-UHKUWWE, *Me'âlim ul-qurba*, London 1938.

İBN SA'ID, *Coğrafya*, Bibliothèque National, No: 2234.

İBN VÂSIL, *Mufferric ul-kürûb*, Molla Çelebi, No: 119.

İNALCIK, HALİL, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, Belleten LX.

İNAN, ABDULKADİR, *Orun ve ülüş meselesi*, Türk Hukuk ve iktisad tarihi Mec.I.

ST. JULIEN, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs)*, Paris 1877.

KAFESOĞLU, İ., *Harezmşahlar Devleti tarihi*, Ankara 1956.

——— *Kanun-nâme-i Sultanî bermucib-i Örf-i 'Osmanî*, nşr. Anhegger ve İnalcık, Ankara 1956.

KÂŞGARLI MAHMUD, *Dîvânu lugat it-Türk*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1333.

KAZVİNİ, HAMDULLAH, *Târih-i Güzîde*, London GM.

KAZVİNİ, M. MUHAMMED, *Bîst-maqale*, Tahran 1393.

KAZVİNİ, ZEKERİYA, *Aşâr ul-bilâd*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen 1848.

KERİMEDDİN MAHMUD, Bak. Aksarayi.

KHONİATES, N., Fr. trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris 1672.

KİRMANİ, EBU-HÂMİD, *Bedâyi'ul-ezmân*, nşr. M. Bayani, Tahran 1326.

KÖPRÜLÜ, F., *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, Belleten XXVII.

———— *Bizans müessiselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, T. Hukuk ve İktisad tarihi mec. I.

———— *Cuveyni*, İslâm Ansiklopedisi.

———— *Ortazaman Türk hukuku müesseseleri*, Belleten V.

———— *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul 1934

———— *Türk edebiyatının menşei*, Millî tetebbûlar mec. IV.

LAMPROS, Sp., *Neos Ellenomnemon*, V (1908).

LATRİE, MAS, *Commerce d'Ephèse et de Milet au Moyen âge*, Bibl. école des Chartes, Paris 1864.

———— *L'île de Chypre, sa situation presente et ses souvenirs du Moyen âge*, Paris 1879.

———— *Privilège Commercial accordé en 1320 á la Republique de Venise par un roi de Perse*, Bibl. école des Chartes XXXI (1870).

———— *The Legacy of Islam*, London 1947.

LE BEAU, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1835.

MANNES, A., *İnsurance* (Encyelopedic of the Social Science), New York 1957.

MAZAHÉRY, ALY, *La Vie quotidienne des Musulmans au Moyen âge*, Paris 1951.

MARİN, A., *Storia Civile e politica del Commmercio de Venezïani*, IV Venegia 1800.

MÉRY, L., *Histoire de la Commune de Marseille*, Masrseille 1841.

MEVLÂNA CELÂLEDDİN, *Mevlâna'nın mektupları* nşr. F. N. Uzluk, İstanbul 1937.

MİCHEL LE SYRİEN, *Chronique*, Fr. terc. Chabot, Paris 1905.

MİNOVÎ, MÜCTEBA, *Dástân-i Kelîle ve Dimne-i Rúdakî*, (Ferheng-i İran-zenûn)

MÜNECCİM-BAŞI, *Câmi' ud-duvel*, Türk. terc. H. F. Turgal, nşr. N. Atsız, İstanbul 1940.

MÜNTECİBÜDDİN, *'Atebet ul-ketebe*, nşr. A. İkbal, Tahran 1329.

NAHCEVÂNİ, H., *Dustúr ul-kátib*, Köprülü Kütüphanesi.

NESEVÎ, M., *Djelal ed-din Mankobirti*, nşr. O. Houdas, Paris 1891.

NİĞDELİ KADI AHMED, *el-Veled uş-Şefik*, Fatih Ktp. 4519.

NİZAM-ÜL-MÜLK, *Siyâset-nâme*, nşr. Schefer, Paris 1891;nşr. Halhali, Tahran 1310.

NÜVEYRÎ, *Nihâyet ül-Ereb*, Köprülü ktp. No: 1118.

EL-OMARİ, *Mesâlik ul-ebsâr*, nşr. Fr. Taesehner, *Leipzig*.

ORAL, Z., *Anit mecmuası*, Konya 1949 (X).

ÖNDER, M., *Konya rehberi*, Konya 1950.

PACHYMERES, Fr. terc. COUSİN, *Histoire de Constantinople*, Paris 1672.

PEGOLOTTİ, B., *La Pratica della Mercatura*, nşr. A. Evans, Cambridg Mass. 1936.

PELLİOT, P., *T'oung Pao*, XXVII.

PİRRENE, H., *La Civilisation Occidentale au Moyen âge*, Glotz seu'si.

QUATREMÈRE, *Histoire des Sultans Mamlukes*, Paris 1837-1845.

RAUF YEKTA, *Eski Türk musikisine dair tarihî tetebbûlar*, Milli tetebbûlar mec., III.

RÂVENDİ. *Rahat us-Sudûr*, nşr. M. İqbal, GM. London 1921.

RÂSONYİ, *Tuna havzasında Bulgarlar*, Belleten XI-XII.

REŞİDEDDİN, *Câmi'ut-tevârih*, British Museum Add. 7628; Topkapı Mec. Hafız Ebrû, 282.

RUBRUCK, G., *The Journeyl of W. of Rubruck*, İngl. terc. W. Rockhill, London 1900.

SAĞLAM, O. F., *Şimdiye kadar görülmeyen Cimri sikkesi*, Belleten XXXV.

STRAUSS, E., *Prix et salaire de l'époque Mamelouke*, R. Etudes islamiques 1949.

F. TAFEL ve M. THOMAS, *Urkunden zur Alteren Hendels und Staats geseschichte der Republik Venedig*, t. II, Wien 1856.

TOGAN, Z. VELİDİ, *Umumî Türk târihine giriş*, İstanbul 1946.

TURAN, O. *Altun-aba Vakfiyesi*, Belleten XLIII.

———— *Celâleddin Karatay ve vakfiyesleri*, Belleten XLV.

———— *Eski Türklerde Oku hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten XXXV.

———— *İkta*, İslâm Ansiklopedisi.

———— *L' İslamisation en Turquie au Moyen âge*, Studia İslamica X,

———— *İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihî takvimler*, Ankara 1954.

———— *Keyhusrev I, II.*, İslâm Ansiklopedisi.

———— *Keykâvüs I, II.*, „ „

———— *II. İzzeddin Keykâvus'a aid bir Temlik-nâme*, Z. V. Armağanı, İstanbul 1955.

———— *Keykubâd I.* İslâm Ansiklopedisi,

———— *Kılıç-arslan II. IV*, İslâm Ansiklopesdisi.

———— *Mübarizüddin Ertokuş ve Vakfiyesi*, Belleten XLIII.

———— *Selçuk Kervansarayları*, Belleten XXXIX.

———— *Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak*, F. Köprülü Armağanı 1953.

———— *Selçuk Türkiyesinde fâizle para ıkrazına dair hukukî bir vesika*, Belleten LXII.

———— *Selçuk devri vakfiyeleri*, bak. *Altun-aba, Celâleddin Karatay, Mubârizüddin Ertokuş.*

———— *Selçuklular zamanında Sivas*, D.T.C. Fakültesi Dergisi IV, 9 (1951),

———— *Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, Studia İslamica I.

———— *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, Belleten XLVII;

———— *Le Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie*, R. Etudes islamiques, 1948.

———— *Türkler ve İslâmiyet*, D. T. C. Fakültesi Dergisi IV, 4.
TYAN, E., *Histoire de l'Organisation judiciaire en Pays d'Islam* I, Paris 1938.
UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı teşkilâtına medhal*, İstanbul 1941.
———— *Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı*, Ankara 1945.
———— *Kitabeler II*, İstanbul 1927.
———— ve R. NAFIZ, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928.
ÜNVER, SÜHEYL, *Selçuk tababeti*, Ankara 1940.
WITTEK, P., *Notes sur la tughra Ottomane*, Byzantion XVIII.
———— *Menteşe Beyliği*, Türk. terc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944.
———— *Yazıjıoğlu Ali'on the Christian Turks of the Dobrija*, B S O A S, XIV,3.
YİNANÇ, M. H., *Celâleddin Harezmşah*, Islâm Ansiklopedisi.
YEZDI, HASAN, *Cami'ut-tevârih*, Fatih Ktp. No: 4307.
ZEHEBİ, *Târih ul-İslâm*, Topkapı 2917 (XV), Ayasofya 3013 (XX).
———— *Kitâb ul-'iber*, British museum No: 6428.

UMUMÎ İNDEKS[1]

A

Abaga (İlhan), 4, 5, 17, 155, 156, 158 164.
'Abbâd (Sâhih), 1.
Abbâsî devri, 56.
Abhaz memleketi, 91.
Abdülkadir Merâgi, 40.
Âbid Çelebi, XI.
Adilcevaz, 79.
Afyon, bak. Karahisar.
ağa ve ini, 64, 73.
Ahali-i Ermen 100.
Ahiler 50.
Ahi Mahmud 163, 166.
Ahi Zaviyesi 39.
Ahlat 77, 82, 88, 91, 93, 94-97, 99, 100.
Ahmed bin Mahmud 22.
Ahmed Lâkûşî, 1, 2, 3.
Akça-Derbend, 79.
Akdeniz 109, 110, 117, 121-123. 127, 129, 135, 154.
Ak-koyunlular, 46.
Aksaray, 17, 45, 48, 67, 70, 71, 121
Aksaray dâruş-şifâsı, 53.
Aksaray kadısı, 46.
Aksaray müşrifliği, 21.
Akşehir 12, 32, 101, 158.
Alâeddin Keykubâd I, XIV-XV, 14, 19, 20, 22, 28, 51, 52-55, 64, 68, 73, 74, 76, 75, 77, 79-91, 93-105, 108-110, 114-118, 123-125, 127, 132-134, 136, 143, 155.
Alâeddin Keykubâd III. 2, 11.
Alâeddin Keykubâd Kervansarayı, 64.
Alâeddin Muhammed, 86.
Alâeddin Nev-müsülman, 107.
Alâeddin Siyâvuş, 10, 11.
Alâiye, 68, 71, 77, 80, 92.
Alan, 160.
Aldobrandini, 111, 117.
Alexis (Bizans) 122.
Alexis (Trabzon), 19, 110.
Ali beg, XI, 167, 168.
alp, 9.
Alp-sârû (Köy), 32.
Altun-aba, 20, 23, 97-100.
Altun-Ordu, 11.
Amasya, 10, 15, 42, 52, 162.
Amaury, 117.
amel-i 'ubûr, 179.
Amid, 79.
Amisos, 122, 123.
Anadolu, VII, VIII, XII, 1-3, 8, 10, 12, 19, 29-31, 36, 38, 43, 48, 50, 53, 54, 60, 63, 65, 66, 72, 76, 79, 81, 89, 95, 97, 105, 109, 110, 116-118, 121, 125, 131, 154, 155, 164.
Anadolu Beylikleri, 29, 130, 136.
Anadolu Selçukluları, 8, 16, 25, 45 46, 117 (bak. Türkiye Selçukluları).
Anadolu vergileri, 2.
Ani, 91.
Ankara 157.
Antakya, 114.
Antalya, XIV, XV, 2, 14, 50, 64, 68, 71, 73, 80, 101-105, 108, 110, 111, 112, 115, 117, 118, 121, 122, 124, 125, 127, 135, 147, 174 181.
Antalya Rumları, 104, 111.
Antalya Sûrları, 102.

[1] Bâzı Tarihî istilah ve maddeler italikle dizilmiştir.

Arabistan, 29.
Araplar, 117, 119.
Ârif Çelebi, X.
Arslan-doğmuş 66, 67, 70
Arslan yürekli Richard, 117.
Asıl beg Çelebi, 157.
Aşıklar-adası (Sinop), 161.
atabeg, 5, 16, 17, 173.
Atabeg Ferruh, 52.
Atsız (Harezmşah), 26.
'Attâb, 98.
attabî (-tapis), 98.
av kuşları, 28.
avcılık emîrliği, 27.
'avâriz 21, 59, 177.
Avrupa, 98, 128-130, 133.
âzâd-nâmeler, 121, 182.
Azerbaycan, 86, 87, 92, 121.

B

Baba, bak. Piser-i Baba.
bac, 56.
Bafra, 162.
Bağdad, 98.
Bahaeddin (Melik-üs-Sevahil), 152 174.
Bahaeddin Bağdadî, 21, 147.
Bahaeddin Kanii, 58.
Balaı, 115, 129.
Baltu, 12.
bargâh-i âli, 18.
bâr-i âmme, 6.
Batu Han, 66.
Batum, 164.
Baybars (Sultan), 5, 155, 164.
Baycu Noyan, 17, 63-73.
bâzdâr, 27, 29.
bâz-nâme, 30.
Bedreddin, 168, 170.
Bedreddin (Boğdın oğlu).
Bedreddin Sav-taş 14.
Bedreddin Yahya Rûmî, 147-152.
bedrika, bedrikaciyan, 56.
begler-beg, 66, 67.
Behrâm-şah, 52.
berât, 23.
Beylikler, 118, 131.
Beyşehir XI, XII, 12, 62.
Beyşehir gölü, 14.
Bîbî Müneccime 81, 82.
bilge 4, 16, 23, 73-75, 81, 173, 176, 177, 178.
bîmâristân, (hastahane), 52.
Bitlis, 79.
Bizans Anadolusu VII.
Bizans İmparatorluğu 4, 11, 12, 71, 122, 123, 137.
Bizanslılar, 117, 122, 123, 157.
Bonifatius, 136.
Borgulu (Uluborlu), 70.
Borlu (Zafranbolu), 157.
Buhayra-i Kubad-âbâd (Beyşehir gölü), XI.
Burhaneddin (Kadı), 165.
Burhaneddin Ebu Bekir, 51, 55.
Burhaneddin Muhakkık, 17.
buselîk, 40.
buyûtât-i hâşş, 20
Büyük Selçuklular, VII, 8, 16, 17, 25, 28, 76.

C

câmegî, 163.
Can, bak. Çan.
Canik, Canit 162, 164-166.
Canitî (Trabzon Kamnen hükümdarı)
Celâleddin Harezmşah XIV-XV, X XV, 19, 63, 73, 75, 79, 81-100, 101, 106, 107, 108, 133, 155.
Celâleddin Habîb, 155.
Celâleddin Hasan (Nev-müslüman) 107.
Celâleddin Karatay, 5, 9, 18, 20, 37 50, 54, 73, 80, 134, 174.
Celâleddin Mahmud 6, 7.
Celâleddin Rûmî, 5, 7, 9, 17, 18, 31, 36, 70, 147-149, 151, 175.
Celâleddin veled-i Şalâya (şeyh), 57.
Cemaleddîn (bk. İbnül Felekî).
Cemaleddin (Av emîri), 27, 32.

Cemaleddin (Seyyid), 56.
Cemaleddin Ferruh, 45, 91.
Cemaleddin Hutenî, 45.
Cemaleddin Mahmud (atabeg), 16, 17.
Cemaleddin Mehmed (Hâfız), 49.
Cemaleddin Mehmed (Hatib), 49.
Cemaleddin Saveci, 91.
cemaat-i pazariyan, 179.
Cenevizliler, 114, 116.
cevâz-i râh, 56.
Cezîret-i Kesi, XII.
Cezîret ul-uşşak (Sinop), 161.
Cihânşah (Erzurum meliki), 91, 93, 94-96, 100, 101.
Cimri, 10, 11, 150-153, 165.
Cürcân 148.
Cürcani (Fahri), 148.

Ç

Çan (kavmi), 164.
Çankırı, 52, 54, 152.
Çankırı Hastahanesi, (Dârul-âfiye), 45.
çaşnigîr, 173.
Çelebi Memed (Eşrefoğlu) XII.
Çepniler, 165
Çigiller, 31.
Çin, 41, 160,
Çoban (emîr), 3.
Çobanoğulları, 171.
Çomak, 24
Çorum 42.

D

dadgâh, 132.
Dadybra, 157.
Danişmend-ili, 158.
dâr-ül-'afiye bak. dâr us-sıhha, dâr uş şifa, bînmâristân.
Dâr ul-'alâ (Sivas), 43.
Dâr ül-feth (Kayseri), 8.
dâr ül-kaza (mahkeme), 43.
Dâr ül-izz (Amasya), 15.
Dâr ül-küfr (Canik) 162, 165.
dâr ül-muhtesib, 36.
Dâr ül-mülk (Kayseri), 8.
Dâr ul-mülk (Konya), 35, 41.
Dâr ül-mülk (Tebriz), 179.
Dâr un-nasr (Erzincan), 85, 94.
Dâr un-nusre (Tokat), 13.
Dâr ur-râha, 27.
Dâr us-sagr (Antalya), 14.
Dâr us-sagr (Denizli), 15.
dâr us-sulehâ, 50.
Dâr uş-şıfâ-i Alâi, 51, 52, 54, 55.
Dâr uş-şifa, Aksaray, 53.
Dâr uz-zafer (Aksaray), 48, 62.
Davud-şah, 94.
davul (tabl), 40.
demir-yaylı, 24.
Demirlü-Hisar, 12.
Denizli, 15, 71.
dervişân, 6.
Derya-i Mazenderan, 63.
devlet sigortası, 126, 128.
dinâr 131.
dirhem 57, 76, 131, 163.
Dış-Oğuz, 31.
dîvân-i adl, 19, 47, 61, 131.
dîvân-i'arz, 26.
dîvân-i istîfa, 3, 4, 6, 7, 16, 18.
dîvân-i işrâf, 59.
dîvân-i mezâlim, bak. d. adl.
dîvân ül-hisbe, 35.
dîvân ül-hükm, 60, 61, 155.
dîvân ül-tevliyat, 46, 181.
Divrigi, 52.
Diyârbekir, 2, 20, 79.
diz-dâr, 34.
dola, 40.
Dukak (Selçukluların Ceddi). 24.
durc-dâr, 34.

E

Ebher, 107.
Ebu Sâlim (tabib), 54.
Ebu-Bekir (atabeg), 88.
Ebu Bekir b. Hasan. (muhtesip), 37.

Ebu Bekir b. Yusuf (hekim), 55.
Ebu Bekir, Zekiyuddin, (tabîb), 149, 150, 152.
Ebu Said Bahadır Han 115, 116, 129.
Ebu Said b. İlyas, 37.
Ebu Tahir Hatûnî, 29.
Efdaleddin (müderris), 47.
Eflâki, Ahmed, 7, 53, 148, 151.
Eğridir, 154.
Ekmeleddin, tabîb, 151, 174.
Emevî devri, 56.
Emîneddin (mahkeme emîni), 43.
Emîneddin Duleycanî, 45.
emîn-i dâv ul-kaza, 43.
emîr-i 'âriz, 26, 57.
emîr-i dâd (adl), 22, 45, 66, 132, 174.
emir ül-egâdişe, 174, 177.
emîr-i şikâr, 27, 28.
erbâb-i tarab, 38.
Erguvan Hatun, 168, 170.
Ermeni(ler), 114, 119.
Ermeni krallığı, 114, 116, 131, 132.
Ermen ili, Ermenistan (Ş. Anadolu) 74, 81, 82, 85, 93, 94, 95.
Ermenistan (Küçük),88, 92, 127, 128.
Erran, 65.
Er-tokuş, bak. Mübarezeddin Ertokuş.
Erzincan 4, 41, 77, 85, 94, 95, 97, 101, 158, 162, 164.
Erzurum, 2, 66, 81, 85, 91-95, 98, 100.
Esâd-âbâdî, Mecdeddin, 89.
Eşref, Melik, 89.
Eşrefoğlu, XII, 11, 22.
evkaf nezareti, 22, 45, 46.
Eyyubîler 46, 55, 79, 80, 92, 94, 95, 100.

F

Fahreddin Ali (Sâhib), 4, 6, 7, 149, 152, 153, 174.
Fahreddin Arslan-doğmuş, bak. Arslan-doğmuş.
Fahreddin Kazvînî, 2.
Fahreddin Mehmed b. Abdurreşid, 20, 26.
Fahreddin Yunus b. Hasan, 37.
Fars, 86.
Fasıl, Cerrâh, 54.
Fatih S. Mehmed, 130.
Felek-âbâd, 154.
Felekiyye 154.
Feleküddin Dündar 154.
Ferâmurz. (Keykâvus'un oğlu), 10, 11, 12.
Fetih-náme, 81, 97, 101, 102, 106.
Filippo Giuliano, 136.
flori, 131.
Frankopul, 127.
Fransa, 98.
Frenk(ler), 84, 93, 104, 105, 127.

G

Gag (Hah), 79.
Garbî Anadolu, 115, 118, 119, 129.
Gautier (baron), 117.
Gâvele, 80.
Gazan Han, 1, 2, 45.
Germiyan oğlu Yakub bey, 52.
Gevher Nesibe Hatun, 52.
Geyhatu, 2.
Giresun, 122, 164, 165.
Gıyâseddin Ahmed b. Mahmud, 22.
Gıyâseddin Keyhusrev I, 26, 29, 102, 103, 109, 124, 122,-125.
Gıyâseddin Keyhusrev II. 18, 25, 29, 55, 73, 79, 88, 89, 108, 110, 111, 117, 125, 127.
Gıyâseddin Keyhusrev III, 4, 7, 11, 20, 26, 28, 151, 164, 177.
Gıyâseddin Mes'ud II. 2, 10, 11, 12, 22, 33, 163, 164, 166.
Gorgorum, 12, 62.
Gök-türk(ler), 8, 24, 31, 41, 173.
Guy de Lusignan, 117.
gümâşteğân. 182.
gümrük 128.
Gürçü(ler), 79, 86.

Gürcü krallığı, 79.
Gürcüstan, 91.

H

Hâcib Hüsâmeddin Alî, 89, 91.
Haçlılar, 110.
Haçlı seferi (IV), 137.
hâdisât (vergi), 59.
Hâh, bak. Gag.
Hakem divânı, hakem-i memâlik, 60, 61, 62, 154, 155.
Halep, 55, 106.
Halluh (Karluk), 160.
Hamdullah Kazvînî, 2.
Hâmid oğulları 118, 119, 154.
hânekah, 42, 50.
Harezm, 83, 84, 85, 86.
Harezmliler, 33, 79, 80, 95, 100.
Harezm Sultanı, bak. Celâleddin Harezmşah.
Harezmşah Devleti, 85, 86.
Harezmşâh, bak. Celâleddin Harezmşâh.
Harezmşahlar, 17, 46.
Harezmşah Muhammed, 63, 107, 99.
hâris, 34.
Harput, 77, 80.
Harran, 33, 79.
haş (arâzı), 9.
Hasan bin Abdülmumin, 9, 175.
Hasnon (Urfalı hekim), 54.
Hassa hafızları, 49.
Hazer denizi, 63.
Hemedan, 97.
Henri (Kıbrıs kralı), 117, 125.
Hindistan 54, 83, 86, 87.
Hinduşah Nahcevânî, 37, 177, 179.
Hoca 'Adlî (tacir), 122.
Hoca Noyan, 67.
Horasan, 83, 84, 123.
Hoy, 89.
hʷan-i yağma, 31.
Hugo, Hugues, 109-111, 114, 115, 117, 139, 141.
Hulâgü, 27, 66, 72.
Huten 63.
Husâmeddin (münşî), 27.
Husâmeddin (Şâir), 157, 158, 163, 166, 172, 177.
Husâmeddin Aktaş, 64, 68, 71, 73.
Husâmeddin Alî (bak. Hacib) 93-95.

I - İ

iduk, 30.
Irak, 29, 86, 123.
Irak Selçukluları, 107.
İbn Boğdin Kankrî, 152.
İbn ül-Felekî (Cemaleddin), XIV, 148, 154.
İbn ül-Nakîb, 47.
icen 17.
ici, ici atabeg, 17, 173.
İç-Anadolu, 122, 123.
İçel, 66.
İç-Oğuz, 31.
idrâr, 56, 58.
iduk, 30.
iğdişân, iğdişler, 174, 177.
iğdiş-başi, emîr ül-eğâdişe, 173, 174, 177
ihtisâb 35, 57, 179.
İhtiyareddin Hasan, 54.
iktâ, 8, 35, 76, 175.
İlhani (ler), XII, 1, 12, 22, 29, 30, 37, 45, 47, 60, 129, 136, 154, 158, 164, 177.
ili, 63, 73.
İlyas bey (Balat emîri), 115, 116, 129.
İmâdeddin (elçi), 89.
İmâdeddin Zencânî, 45, 159, 160, 162, 163, 164.
inanç, 1, 4, 6, 7, 16, 19, 22, 60, 73-75, 81, 173.
inanç bilge (-kabiz,-müsrif, ugurlu, ulug) bak. *inanc.*
ini (aka ve ini), 64, 73.
inşa dîvânı, 22, 23, 26.
İran, 36, 93, 107, 161.
İranlı unsurlar 161.
İranlılar, 30, 161.

İrincin Noyan, 3.
İsfahan, 2, 29, 107, 108.
İsmâililer, 107, 108.
İspanya, 98.
İstanbul, 11, 122, 134, 143.
İtalya 130.
İtalyan Cümhuriyetleri 129, 178.
işrâf dîvânı, 20, 21, 22, 45, 176, 177.
işraf-i buyutât-i hâss, 62.
işrâf-i hazâne-i 'âmire, 22.
işrâf-i memâlik, 20.
istîfâ divânı, 6-8, 14, 15, 23, 28, 38, 42, 49, 57, 75.
İzzeddin (hekim) 51, 55.
İzzeddin Abdurrahman, (Saray müzisyeni), 38.
İzzeddin b. Hubel, 55.
İzzeddin Muhammed (Kadı, vezir), 17, 18, 48, 49, 66.
İznik İmparatorluğu, 67, 68, 71, 104, 130, 134.

J

Jacobus Teopulo, 133, 134, 143, 144.
Jean Vatatzes, 130.

K

kâbız, 178.
Kadı Ahmed bak. Niğdeli,.
Kalavun (Sultan), 132.
Kanunî Süleyman, 44.
Kaco-Che'e, 41.
kapitulasyonlar 116.
kara-buğra, 96.
Kara-deniz, 104, 110, 123, 165, 166.
Kara hanlılar, 8, 28, 31, 46, 132, 151, 173.
Kara-hisar, 152, 153.
Kara-korum, 63, 73.
Kara-koyunlular, 46.
Karamanlılar (Karamanoğulları, Karamanlı Türkmenler), 10, 11, 12, 46, 119, 151, 153, 160.
Karatay (bak. Celaleddin Karatay).
Karatay Kervansarayı, 52.
kârdârân, 6.
Karluk, 160.
Kastamonu, 10, 11, 29, 33, 52, 156, 157, 168, 171, 172.
Kaşgarlı Mahmud, XIII, 24.
Kars, 91.
kâtib us-sırr, 26.
kavvalan-i hâss, 38.
Kavurt, 23.
Kayırhan, 80.
Kayseri, XIV, 7, 8, 33, 52, 73, 75, 76, 80, 81, 88, 92, 121, 153, 155, 164, 174.
Kayseri subaşılığ-zeameti, 8, 33, 75, 76.
kazı al-asakir,-leşker, 45, 64.
Kazvin 3, 107.
ked-huda, 13, 14.
Kefâlet akçası (Zamân), 179.
Kemaleddin (Kubâd-âbâd müşrifi)21.
Kemaleddin (münşî) 20.
Kemaleddîn (İsfahani), 102, 108.
Kemaleddin Ahmed (münşî, 22, 26.
Kemaleddin Ahmed b. Rahat, 27.
Kemaleddin İsmaîl, 153.
Kemaleddin Kâmyâr, XIV, 73-76, 79, 80, 81, 91, 97, 99, 100, 101 133, 155.
Kervansaray, bak. Alâeddin, Karatay, Sultan Hanı, Kılıcaslan.
keptevul, 34.
Keşmir, 160.
Keyhusrev, bak. Gıyâseddin.
Keykâvus I, İzzeddin, XV, 19, 26, 28, 31, 38, 40, 44, 45, 49, 52, 101-106, 108-112, 114-117, 124, 125, 134, 139-142, 161.
Keykâvus II, İzzeddin, XIV, 4, 10-15, 15, 17, 20, 21, 27, 33, 55, 63, 65, 66, 68, 70-73, 108, 136, 148, 158, 177.
Keykubâd, bak. Alâeddin Keykubâd.
Keyümers, bak. Rükneddin Keyumers.

Kıbrıs, 104-106, 109, 110, 117, 119, 131, 135, 141, 142.
Kıbrıs Frenkleri, -Haçlıları, Kıbrıslılar, 110-112, 114, 118, 124, 125.
Kıbrıs kıralı, 25, 112, 114, 116, 124, 125.
Kıbrıs Kırallığı, 105, 109, 110.
Kıbrıs tüccarları, 115.
Kılavuz oğlu, 28, 30.
Kılıçarslan II., 8, 33, 37, 48, 53, 54, 76, 121-123.
Kılıç-arslan IV, XIV, 4, 7, 25, 33, 63, 65, 66, 70-73, 91, 134, 153, 157, 167, 176.
Kılıç-arslan (Keykâvus II. oğlu) 11,12
Kılıç-arslan II. Kervansarayı, 70.
Kınık boyu, 24.
Kıpçak, 88, 160, 183.
Kırım 10, 88, 114, 127.
kıssa-ḫân, 35.
Kıvâmeddin (müderris), 47.
Kilikya 11, 88, 114, 117, 118.
Kirmân, 88, 91.
Kirmân Selçukluları, 23.
Komnenler, 158, 164, 165.
komerkium (gümrük), 128.
Konsil (Latran), 114.
Konya, XII, 10, 11, 14, 17, 18, 22, 34, 35, 37, 40-49, 51, 52, 54, 57, 60, 64, 66-73, 104, 106, 116, 121, 123, 136, 140, 141, 148, 149, 151-153, 174.
Konya kalesi 33.
Konya kütüvalı, 33.
Konya surları, 70.
Konyalı Kemaleddin, X.
kopuzcu, 39.
kök (beste), 40.
Köse-dağ, XIII, 18, 65.
Kubâd-âbâd XI, 14, 21.
Kubbet ül-İslâm (Ahlat) 99.
Kutbeddin Şirâzî, 42, 43.
Kumanlar, 41.
Kumar-sini 63, 73.
kutluğ bilge, 173.
kutluğ subaşı, 93, 97.
Küçük Ermenistan, bak. Ermenistan, Kilikya.
Künbed-hâne, 69.
Kürd, 63.
Kürenç, 27, 32.
Kütahya, 52.
kütüval, 12, 33, 34, 176.

L

Lâdik (Denizli), 15, 68, 71.
Lâküşî, bak. Ahmed Lâküşî.
lala, 17.
Lârende (Karaman), 11, 42.
Lâtin İmparatorluğu (İstanbul), 137.
Lâtin kilisesi 117.
Lâtinler, 116, 125, 131-133, 135, 136, 144.
Latran Konsili, 113, 114.
Lefkoşa, 117.
Lusignan hanedanı, 105, 110, 117, 118.

M

Magosa, 117.
Mahmud, bak. Celâleddin.
Mahmud bin Mehmed (Sultan), 29, 52.
Mahmud bin Yavlak-arslan, 172, 173.
Mahmud Kaşgarî, bak. Kaşgarlı.
Mahmud Tugrâî, 27.
mahzar, 181.
mâl-güzarî, 63.
Malatya, 50, 80.
Malazgird, 96, 121.
Malcndino, 136.
mâlikâne, 32, 33.
Marsilya, 125.
Marsilyalılar, 118.
Maverâünnehr, 29, 31.
Mecdeddin (Emîr), 162, 164
Mecdeddin (Kadıasker). 47.

Mecdeddin İshak. 26.
Mecdeddin Muhammed, 3, 4, 5, 6, 7.
Mehmed bey (Tercüman), 20.
Mehmed bey (Hamîd oğlu), 118.
Mehmed bey (Balat emîrî), 115, 129.
Mehmed bin Mahmud el-Hatib, 35.
mehter-hane, 40.
Melik Gazi, 40.
Melik Eşref, 19, 77, 79, 81, 91, 94, 96.
Melike Hatun, 167.
Melik-i Canit, 164.
Melik İbrahim, 103.
Melik Konstantin, 11.
Melik Mes'ud, 11.
Melikşah, 29, 31, 52, 100.
Melik ul-'Âdil, 54.
melik dîvânu'l-'adl, 174.
melik ül-kelâm, 57.
melik ül-küttab, 27.
melik ül-udeba, 147.
melik ül-umera, 66.
melik us-sevâhil, 152.
melik uş-şuara, 57, 58.
Melik uz-zahir, 106.
memlaha, 6.
Memlûkler, 17, 46, 106, 132, 155.
Mengücükler 52, 94.
Mengli, 107.
Mengü Kaan, 66.
Merâga, 82, 86, 87.
mersûm, 180.
Mes'ud II, bak. Giyaseddin.
Mes'ud, Sadeddin, XI, 156-167, 174.
Mevlânâ, bak. Celâleddin,
Mevlânâ Husâmeddin, bak. Husâmdeddin.
Mevlânâ Nizâmeddin, 5.
Mevlânâ Zeyneddin, 163, 166.
mevâcib, 180.
Mevlevî(ler), XI, 70. 147.
Meyyâfarkın, 63.
Milet (Balat), 129.
mîrî topraklar, 3, 16, 32, 333.
mişâl, 16, 19, 22, 23.
Mısır. XV, 122, 123, 127, 130, 132, 155.
Mogol(lar), XIII, 2-5, 12, 17, 26, 39, 40, 56, 64-68, 70-73, 79, 85 87, 88, 91, 94, 96, 100, 101, 108 114, 155, 158, 164.
Mogolistan 39.
Magosa, 119.
Monpellier, 125.
Mubârezeddin, bak. Çelebi Mehmed,
Mubârezeddin Er-tokuş, 104, 105. 106.
Mucîreddin Tâhir, 83, 84, 86, 88, 89.
Mueyyeddin Bağdadî, bak. Bahaeddin Bağdadî.
mudd, 163.
Mugan, 65, 66.
Muhadâb (tabib), 54.
Muhammed (Sultan), bak. Harezmşah.
Muhammed, Şemseddin (elçi), 73.
Muhammed Kazvînî, XIV, XV, 147.
Muhammed Nesevî, XV, 86, 88, 89, 90.
muhassıl, 48.
Muhiddin (dîvân hakemi), 61.
Muhiddin Ebu'l-Fezâil, 57.
Muhiddin Mahmud (Şeyh), 50, 181.
Muhiddin Mes'ud (Ankara meliki) 157.
Muîneddin Pervâne, 5, 31, 52, 148, 157, 158.
mukataa, 35.
mülkiyet 33.
münşi-i ḫâṣṣ, 26.
Muş 95.
mûsîkî, 37, 39, 40.
müşrif-i matbah, 21.
müşrif ül-eytâm, 21.
mutrıb, 40.
mutribân-i hasse, 38.
mutribân-i şehr, 38.
muvarrih-i hucce ve kabâlât, 43.
Muzaffereddin Mehmed el-Bagdadî (Kadı), 42.
Muzaffereddin Özbeg, 80, 106, 107.

Muzaffereddin Yavlak-arslan, 10, 171.
Muzafferiye Medresesi (Aksaray), 48.
Myriokephalon, 121.

N

Nahcevan, 47, 151.
Nâsır li-dînillah, 107.
Nasreddin Nusret, 60.
Nasreddin Osman, 42, 50.
Nasreddin, Emir, 174.
Nasrullah, Emîr, 158.
nâzirî-i dîvân-i memâlik, nâzirî-i mülk, 176, 177.
Necîbeddin, 167.
Necmeddin (Şeyh), 58.
Necmeddin Ebu Bekir (muhtesib), 35.
Necmeddin Ebu'l-Mehâmid (Mustevfi), 6.
Nesevî, bak. Muhammed Nesevî.
nevâ, 40.
nevbet, XII, 40.
nevbet-i pençgâne, 40.
Nicola (Cenevizli), 136.
Nigdeli Kadı Ahmed, 47, 48.
Niksar, 157, 158, 162, 163, 164, 168.
Nizâmeddin Abdullah, 42.
Nizâmeddin Ahmed, 58.
Nizâmeddin Ali b. Il-almış, 68, 69.
Nizâmeddin Hasîrî, 81.
Nizameddin Hucendi, 58.
Nizameddin Hurşîd, 66.
Nizameddin Mehmed bin el-Nakîb, 42, 47.
Nizâmeddin Pervâne, 70.
Nizâm ül-mülk-, 1, 21, 31, 37.
nöbetçiler, 40.
nöker, 64, 73.
Nureddin (Keykubâdın nedîmi), 77.
Nureddin (Aksaray müşrifi) 21, 62.
Nureddin Nuri, Hâfız, 49.
Nusretüddin Ebu Bekir, 102, 106.
Nusretüddin Hasan, 152, 153, 154, 174.

O - Ö

Oğuzlar VIII, 24, 41, 165.
ok, 23, 24, 25.
Olcaytu, 2, 52.
ongun, 30.
Ordu, 164.
Orta-asya, 14, 73, 130.
Orta-avrupa, 39.
Ortaçağ Türkiyesi, IX, 166.
orun ve ülüş, 30.
Osmancık, 4, 7.
Osmanlı İmparatorluğu, VII, 1, 44, 116, 118.
Osmanlılar, 9, 29, 40, 46, 131.
Osmanlı Tahrir defterleri, IX.
Otrar, 48.
ozan, 39.
Özbeg, bak. Muzaffereddin Özbeg.

P

Paf, 117.
Paşa Zahid, XI, 168.
Pelliot, P. 34.
Pervâne, bak. Muîneddin Pervâne.
Pervâne oğlu Ali, 52.
Pierre (Kıbrıs kıralı), 118.
Pizalılar, 125, 144.
Piser-i Baba, bak. Semseddin Mahmud Tuğrâî.
Provence, 118, 125.

R

Rakka, 33.
Resulayan, 55.
Resûl bin Hasan, 71.
Reşîdeddin, 30.
Rey, 93, 107.
Roma 128.
Roma Hukuku, 113.
Roma İmparatorluğu, 136, 143, 144.
Romania, 143, 144.
Rosudan (kıraliçe), 79.
Rubruck, 136.

Rûdaki, X.
Rükneddin Cihânşâh, bak. Cihânşâh.
Rükneddîn Keyûmers, 7, 8, 10, 11, 12, 33.
Rükneddin Kılıç-arslan, bak. Kılıç-arslan IV.
Rükneddin Kılıç-arslan (Keykâvuş'un oğlu), 10, 11, 32, 33.
Rükneddin Süleyman-şâh, 122, 123.
Rûm (Türkiye), 1, 2, 26, 43, 81, 86, 96, 97, 101.
Rûm(lar), 88, 103-105, 118, 119, 122, 158, 160, 162, 165, 176, 182, 183.
runûd, 176.
Rus, 88, 160.

S

Sa'deddin Köpek, 28, 80.
Sa'deddin Mes'ud, bak. Mes'ud.
Sa'di Şirâzî, 27.
Sâdreddin Lehâveri, 44.
Sa'dreddin Yusuf, 55, 56.
Sa'duddevlıc Yahudi, 2.
Sahîb Ata, bak. Fahreddin Ali.
Sâhib Necmeddin (vezîr), 2.
Salaheddin (elçi), 84, 88, 89.
Sancar (Sultan), 24, 26, 36, 40, 47, 100.
Samsun, 42, 93, 122, 123, 162, 164, 165.
Sarâceddin (hatîb), 162.
Sedîd ül-Merendî 91.
Selçuk, Selçuklular, hemen heyerde
Selçuk denizciliği 1,35.
Selçuk mahkemeleri, 44.
Selçuk tuğrası, 25, VIII, IX, XII.
Selçuk Türkiyesi, VIII, IX, XII, 1, 3, 6, 13, 16, 31, 35, 36, 39, 42, 46, 47, 50, 52, 53, 54, 56, 59, 61, 75, 81, 108, 109, 116, 117, 131, 164, 181, 183.
semâ'
Sem'ânî, 46.
Seraceddin Ahmed, 48.
Seyfeddîn (Emîr-i ahûr), 54.
Seyfeddin (Emîr), 154, 163, 166.
Seyfeddin Sungur mahallesi, 50.
Seyfuddevle (hekim), 54.
sigorta, 126, 128.
Sind, 83.
Sinop, 2, 10, 11, 14, 93, 103, 104, 112, 123, 135, 158, 161, 163, 165.
Sıvas, 2, 5, 7, 27, 36, 42, 43, 49, 52, 54, 81, 88, 116, 162, 164.
Sıyâvuş, Alâeddin, 10, 11.
Solhad, 10.
Sorgut, 63, 73.
sübaşı (ser-leşker), 9, 14, 15, 75, 76, 81, 85, 173.
Suğdak, 88, 127.
Sultan Hanı, 17, 65, 72.
Sûr, 132.
Suriye XV, 47, 86, 144.
Suriyeli, 119.
Surûc, 33.
Sülemiş, 2.

Ş

Şahâbeddin Suhreverdi, 81.
şahna, 69.
Şam, 55, 74, 86, 97.
şarap-sâlâr, 68, 73.
Şarkî Anadolu, 79, 100.
Şarkî Avrupa, 39.
şeker-hâne, 77.
Şemseddin, Emir, ul-Gazi, 134, 143.
Şemseddin Ahmed bin Osman Lâkûşî bak. Ahmed Lâkûşî.
Şemseddin Altun-aba, bak. Altun-aba
Şemseddin el-Hakîm (elçi), 95, 96.
Şemseddin İsfahanî, 18, 26, 108, 134, 148, 155.
Şemseddin Kayser, 153.
Şemseddin Kutlug sübaşı, bak. Kutluğ sübaşı.
Şemseddin Mahmud Tuğrâî bak. Tuğrâî.
Şemseddin Muhammed bin Salih, 64, 71.
Şemseddin Muhammed Cüveynî, 47, 154.

Şemseddin Muhammed İsfahanî bak. Şemseddin İsfahanî.
Şemseddin Tabes, 26.
Şemseddin Yav-taş, 66.
Şem'un (*Harputlu*), 54.
Şerefeddin Hattat, 174.
Şerefeddin Mahmud, 158.
Şerefeddin Şirin, 38.
Şerefeddin Yakub, 55, 55, 156, 157, 166, 167.
Şeref ül- mülk, 89, 90, 91, 96, 98.
Şeyh Paşa, bak. Paşa Zâhid
Şiráz 88.,
Şucâeddin Günek, 153.

T

Taceddin Huseyin, 153.
Taceddin Mahmud Simcûri, 20.
tapkur, 59.
taşt-dâr, 91.
Tatar(lar), (Mogollar), 44, 55, 84, 90, 92, 93, 99, 160.
Tebriz, 86, 87, 156, 158, 167, 179.
Teke (Tacca), 118.
tekke müsîkisi, 39.
tekvur (tekfur), 11, 165.
telciye, 57.
temlik-nâme, 15, 32, 33.
tercümanlık memuriyeti, 19.
teşrif-i hass, 77.
tevkî', 24, 25, 28, 178.
tevliyet, 163.
Tiflis, 88.
timâr, 9.
Timâr-hâne (Aksaray-) 53.
Timürtaş Noyan XXI, XIII, 3, 60.
Toğan, Emîr, 170.
Tokat, 13, 41, 47, 123, 158.
Tonguzlu (Denizli), 15.
Toros havalisi, 66.
Torumtay, 52.
totem, 30.
toy, 30.
Trabzon, 158, 164, 165.
Trabzon Komnenleri, 19, 93, 104, 110.
Trabzoni (Trabzon tekfuru), 165.
tuğ XIII,
tuğra, tuğracı, tuğrâî, 22, 23, 24, 25, 26, 89, 108.
tuğra dîvânı, 23, 27.
Tuğrul-beg, 28, 31.
Turan Melek 52.
turgu, 33.
tuzgu 63.
Tugtab, 92.
türbe haftzlığı, 49.
türe, 30.
Türk(ler), 24, 31, 40, 66, 104, 111, 113, 117, 118, 119, 127, 131, 135, 134, 151, 157, 162, 165, 173, 174, 183.
Türk hukuku, 30.
Türk korsanları 129.
Türk mutasavvıfları 39.
Türkiye VII, VIII, X, 1, 4, 15, 25, 32, 45, 53, 55, 56, 63, 77, 85, 89, 101, 106, 110, 111, 116,-119, 121, 123, 124, 125, 127, 130, 131, 133, 135, 136, 143, 155, 158, 161,.
Türkiye Selçukluları, VII, VIII, XIII, XIV, 8, 17, 76, 87, 117.
Türkistan, 48, 63, 64, 86.
Türkmenler, 66, 67, 151, 165, 172.
Türkmen-şahna, 67.

U - Ü

uc, 10, 12.
Ulubolu, 12.
Ulug, 4, 22, 74, 75, 81, 117, 179.
uluğ bilge 9.
uluğ hass 21, 23, 26, 173, 176.
uluğ inanç, 14, 173.
uluğ kutlug, 20, 34.
uluğ nâzır 176, 179.
ummal, 56.
Umur, 11.
Urfa, 33, 79.
uşşak, 40.

Uygurlar, 1, 155, 160, 173.
Üçüncü Haçlı seferi, 117.
üstad üd-dâr, 45, 58, 68.

V

vakıf defterleri, IX.
vakıf nâzırı, 45.
Van, 79.
vech-i maişet, 22.
Veled-i Sistani, 49.
Venedik 116, 126, 129, 135-137.
Venedik dukası, 125, 126, 133, 134, 143, 144.
Venedikliler, 109, 114, 116, 118, 121 124-127, 129-135, 143-145.
Venedik padestat'i.
vucûh, *vucûhat*, 3, 4, 5, 57, 60, 177, 178, 181.

Y

yagma, *ha"an-i*, 30.
Yahya, bak. Bedreddin Yahya.
Yahûdi, 36, 119.
yargu, 46, 61, 132.
yasak-nâme, 130.
Yassı-Çimen, 96, 101.
Yarınkuş, 29.
Yavlak-arslan, 171, 172.
Yav-taş, 67.
yay 23, 24, 25.
yır, 40.
yolak, 40, 46, 61, 132.
Yisutay, 71.
Yıva Türkmenleri, 92.
Yunan felsefesi, 81.
Yusuf beg, 14.

Z

Zafranbolu, 157.
Zaharis, 115, 142.
Zahîreddin b. Boğdin, 152.
Zahîreddin Resul b. Hasan, 64, 65, 73, 91.
Zahîreddin Mütevvec, 177.
Zâlîfre, 157, 174.
zaîm üd-dâr, 8, 9.
zaîm ul-cuyûş, 9.
Zamandu. 80.
Zara, 76, 77.
zaviye, 42, 50.
zeâmet, 7, 9, 13, 14, 15, 176.
Zekeriya Kazvini, 36.
Zencan, 107.
Zeyneddin Ahmed, 117.
Zile, 13.
zimmî, 36, 76.
Ziyâeddin Mahmud, 23, 27.
Ziyâeddin Mehmed, 41, 179.

مرعی موقوف گشته وبحکم آنکه از آنجانب این همه تقلب امور وتغیر احوال درین دیار افتاد واز اطراف واوساط جمله ملوك اسلام شرط مشارکت دلداری رعایت کرده اند ورسم سلوك که میان ملوکست باقامت رسانید نه رسیده ومیان جانبین بافتتاح مکاتبات وابتداء مواخات مباسطتی نرفته وعهد مخالطت ومخالصت ومصادقت که ملك مرحوم نصرة الدین اتابك تغمدالله تعالی بالمغفرة با این طرف معهود داشت بتجدید پیوسته بدین قدر ابرام بر مخاطبات اقدام کردن لایق اخوان صفا وخلاّن وفا ندیدم ودر قانون اخلاص موالات بناء مکاتبات زیر آسمان مهمات نپسندیدم که جوهر دوستی چنان باید که[1] بعرض هیچ غرضی نیالاید وتمهید اسباب مودت چنان شود که باد تکلف بروی نورزد[2] ازکرم عهد وصفای ودّ مجلس عالی دام علوه چشم داشت می باشد که درین معنی عنایت فرمایند وبدان حضرت در حق مذکور کمال‌الدین دام تمکینه اشارتی نماید تا برموجب معدلت وقضیت نصفت نواب را مثال که ترکهٔ پدر اورا دست تصرف نهند او مال موروث آن پدر سپرند وحق اورا بارادت باز گذارند وآنچه از سمعهٔ معدلت آن خداوند[3] بزرگوار در اقطار منتشرست بر زیادت بتحقیق مقرون گردانند واسعاف آن ملتمس را موجب سپاس ومنت دانند وحقیقت استکه مجلس عالی اعلاه الله در اثبات این منت وتقدیم این امنیت صدق عنایت وبذل رعایت دریغ ندارند
حاجت[4] چنانکه از کمال کرم او معهودست بگذارد | واز جهت 5a
تحقیق اهتمام آن حضرت بکفایت مهمات ارباب حاجات این خدمت اصدار افتاد ومعنی اتحاد ذات‌البین بدین صُداع دادن اجازت یقین استکه مذکور مقضی الحاجه باز گردد واین درخواست باسعاف پیوندد انشا الله تعالی .

[1] Metin یابدکه ; [2] Metin وزد ; [3] Metin خداوند [4] Metin . جاحت

بتلافی ظواهر مشفوع گرداند انه علی ذلك لقادر ؛ اتفاق چنان افتاد که بعد از توجیه رسول بخدمت وتحریر عزیمت بر استرجاع خانهٔ مغصوب وانتزاع حق موروث محروسهٔ انطالیه قرار گرفت وهمگی همت بر تدارك این مهم اقتضا پذیرفت ، اول روز سروری بشهر نزول کردیم وهمه روزی در مجاهدت همه روزه بسر بردیم وآنچه در امکان آید وازجد بلیغ تصور شاید در محاصرت بجای آوردیم واز دریا وخشکی لشکرهای منصور بر شهر محیط شد ومنجنیقها درکار آمد ونفّاطان مستعدکار شدند ، بعد معانات فروان ومقاسات بی پایان مدد وتوفیق یزدانی وشجرهٔ تأیید ربانی در رسید وتباشیر کامرانی از صبح نجح مطلع سعادت بدمید ؛ روز آدینه سلخ شهر غره دهر گشت وختم شهر بفتح شهر پیوست وعید فتح با عید فطر موافقت نمود ولطف توفیق الٰهی ببرکت مجاهدت درماه رمضان بعد فتح قریب فرمود وبهمت بزرگواری مجلس عالی ملك الاسلامی جلال‌الدوله والدین دام علوه جمله ثغور سواحل درقبضهٔ قدرت وحوضهٔ مملکت ما حاصل شد وشواغل از پیش دل زائل گشت واجب آمد ازان بشارت عظیم وموهبت جسیم انها کردن وآن حضرت را باعلام این کرامات درمقام مشارکت ومساهمت آوردن که هرآینه که ضمیر منیر بدین بشارت بزرگوار حصهٔ استبشار وسهمهٔ استظهار خواهد کردن وببرکت صفائی همت مجلس عالی ورود امثال این بشارت عظیم ان شاء الله بسمع شریف متواتر خواهد بود ، حامل تحیت صدر کبیر عالم کامل المنشی الاصفهانی که از جملهٔ منشیان
41 این حضرت وکاتبان این دولتست | وبفنون اهلیت مستحق انواع رعایت پدر او بمحروسهٔ اصفهان در گذشته وازفناء فنا بجانب جنان پیوسته وترکهٔ او بر موجب احتیاط شرعی وقضیت نصفت

است بسمع رضا استماع فرماید ورسول فرستاده می آید وتعریف ملتمسات ورفع مقترحات کیفیت مقامات بازداند تا نمونهٔ آن خلوص طویت وصفآء عقیدت بظهور پیوندد ان شآء الله تعالی[1] .

XVII

نامهٔ عزالدین کیکاوس بجلال‌الدین نو مسلمان 3b

بعد از فتح انطالیه[2]

مجلس عالی ملکی کبیری عالمی عادلی مؤیدی مظفری منصوری مجاهدی مرابطی جلال الدوله والدین مغیث الاسلام والمسلمین محی الملله علاًالامه عمدةالانام فلك المعالی قطب الممالك حامی البلاد ماحی الالحاد کهف الجیوش غیاث المجاهدین قاهر الکفره والمشرکین قامع الخوارج والمتمردین افتخار الملوك والسلاطین ادام الله تعالی علوّه مخلص ومحب‌است بتحایای وافر واثنیهٔ فایح وعاطر وآرزومندی طلعت زاهر ورواد باهر بیرون از تخیل اوهام وضمایر وتصور افهام وخواطر ودعاوی استحکام اوامر واستحصاف مزید در مودت ومحبت متظاهر وامداد (ا) تحاد از صفای اعتقاد متوالی ومترادف | ومتواتر، امید بتوفیق ربانی چنانست که تناجی سرایر 4a

---

[1] SA بیوستکی ورزد انشا الله تعالی اقبال مجلس عالی ومسند متعالی مستدام باد سعادت طالع ووفور کرامت متتابع ، بیت : همواره بنای دولت باد ، چون قاعدهٔ سپهر محکم بالنبی و آله الاکرم صلی الله علیه وسلم الی یوم یجمع فیه الامم

[2] Bu vesîka I.İzzeddin Keykâvus tarafından Antalya'nın istirdadı münasebetile yazılmış bir *fetihname* olup başkâtib müstensih tarafından yanlış olarak کیقباد سلطان علاء الدین şeklinde konmuştur.

خدمت را [1] ملالت خواهد افزود وجانب محروس صدرکبیر [2] عالم [3] مجیر الدوله والدین ظهیر الاسلام والمسلمین نصیر الملوك والسلاطین سنآء الدولة القاهره ضیاء الامة الباهره مجتبی الخلافة المعظمه آمر الدنیا علی الهدی ملك ملوك نواب قدوة الاکابر والصدور نعمان الزمان صدر صدور خوارزم وخراسان افتخار جهان طاهر [4] ادام‌الله تمکینه وجعل الصدق [5] قرینه رسید [6] ومشافهات [7] شریف رسانید واز مطالع [8] آن الطاف‌عمیم تباشیر خلوص عقیدت دمید و روزی چند که [9] اینجایکاه بود دلهارا بذکر معالی پادشاهانه ربود [10] واستظهار جانها بدان مکارم خسروانه [11] فزود وبجواب رسالت [12] امیر اسفهسلار صلاح‌الدین ادام‌الله تمکینه [13] موسوم‌کشت [14] توقع مستحکم [15] است‌که چون درخدمت آن حضرت بزرگوار شرف زمین بوس یابد [16] آنچه گوید و نماید بر آن جمله تعویل فرماید گفته‌ٔ این مخلص شمرند وآن قاعده‌ٔ [17] دلداری‌که نهادند [18] بتواتر مخاطبات و تعاقب اشارات متأکد گردانند [19] (لوکان فیما تراه مِن کَرَم فیه مزید فزادك الله [20])، تا این مخلص بر جاده‌ٔ خدمت متقرر [21] باشد وطریق پیوستگی ورزد [22] فرستادیم می باید که مجلس سامی سخن او را که همواره بمسامع ملوك وسلاطین گذشته

---

[1] Tr SA خدمت را yok ; [2] SA کبیر ; [3] Tr SA عالم yok; [4] Tr SA رسید yok ; [5] İb الیقین ; [6] Tr SA بجیرالدوله والدین ادام الله تمکینه ; [7] Tr SA با مشافهات ; [8] Tr از مطلع İb، از مطالعه ; [9] SA چند روزی‌که ; [10] Tr زیادت برآنچه بوده بود ; [11] Tr بدان مکارم خسروانه yok ; [12] İb SA ، مستند خدمت کشت ; [13] Ib SA ادام‌الله تمکینه ; [14] İb بجواب آن ; [15] Tr مستحکم yok ; مستند و مصحوب او بدان جناب عالی توجه نمود ; [16] İb شرف یابد SA شرف مثول یابد ; [17] SA این واقعهٔ ; [18] Tr نهاده بود ; [19] Tr متکاثر گرداناد İb کردانید ; [20] Tr فرده الله ; [21] İb مستمر SA ; [22] İb والسلام ile bitiyor. مستظهر :

چون خطاب بزرگوار [1] که مایهٔ مباهات وافتخار بود رسید ، شوق که درجوانح کامن و درسینه متمکن بود [2] مضطرم گشت وزبانهٔ آتش التیاع بثریا پیوست (وابرح ما یکون الشوق یوماً اذا دنت الخیام من‌الخیام) علم‌الله تعالی [3] که تا [4] سمعهٔ حرکت [5] رایات منصور بانتقام کفار تاتار [6] ملاعین و تحصیل تشفیٔ دلهای [7] اهل دین متواتر گشته است وسیما اکنون که بشعار علو همت [8] وامداد درود کامرانی [9] بمضای [10] عزایم مجلس عالیٔ سلطانی [11] متظاهر شده [12] لحظه بلحظه تمنای مباسطت درخدمت زیادت [13] بوده است و بواعث بشاشت [14] از روی [15] حرکت گستاخی مکاتبت افزوده اما از خدمت پوشیده نیست که پیوسته این مخلص را (رحلة الشتآء والصیف تحت ظلال السیف) با چهار جانب کفار [16] مجاهده نموده [17] است وهمان معنی چنانکه مجلس عالی درخطاب شریف فرموده است وذکر [18] قراین جنسیت تقدیم نموده در تمهید [19] عذر کفایتست ودوم آنکه از خدای عز وجل کرامت [20] افتتاح و مزیت آن حضرت را فرموده است واین لطائف عواطف را بجانب او خواسته [21] بخلاف مقدور وبر آن اقدام نمی شایست نمود [22] ؛ اکنون که اجازت مباسطت [23] فرمود همانا که [24] تواتر مکاتبات

---

[1] SA شریف ؛ [2] Tr درجوانح متمکن بود ؛ [3] İb تعالی yok ؛ [4] SA با ؛ [5] Tr حرکات ؛ [6] İb SA تاتار yok : [7] İb SA دلهای yok ؛ [8] Tr کلمت ؛ [9] İb تشفی اهل دین درود امداد کامرانی متواتر علو همت SA . درود امداد کامرانی [10] Tr İb امضاء ؛ [11] İb سلطان معظم ؛ [12] Tr İb شده است ؛ [13] Tr SA زیادت yok ؛ [14] İb SA ساعت بساعت ؛ [15] SA آرزوی ؛ [16] Tr İb کفار yok ؛ [17] Tr İb نموده yok ؛ [18] İb در ذکر ؛ [19] İb SA درتمهید عذر yok ؛ [20] Tr درین ؛ [21] Tr مزیت آن حضرت وازالطاف عواطف مزیت آن حضرت را SA آن جناب خواسته خواسته بود و آن اورا نمی شایست نمود [22] Tr [23] Tr SA مفاتحت ؛ [24] SA همان که .

LXVI

جواب سلطان مرحوم علاء الدین بخدمت سلطان مغفور جلال الدین خوارزمشاه [1]

از آنجاکه ایزد تبارك [2] و تعالی انتظام جواهر مفاخر واجتماع غرائب مناقب در ذات شریف وطینت لطیف مجلس عالیء سلطان معظم شاهنشاه [3] اعظم شهریار بنی آدم اسکندر ثانی [4] صاحب قران عالم جلال الدنیا والدین علاء الاسلام والمسلمین محی العدل فی العالمین [5]
187a مظهر الحق بالبراهین | المخصوص بعنایة الله رب العالمین ملك الملوك والسلاطین ادام الله تضاعف جلاله ولقاه فی الدارین نهایة آماله وصرف عین الکمال عن کماله بمحمد وآله [6] تعبیه وتقریر کرده [7] است وبحمدالله تعالی [8] براهین لطف عمیم وکرم جسیم هرچه صادقتر درجلوهء تحقیق آورده (لیس من الله بمستنکر ان یجمع العالم فی واحد) ؛ چنین خواست که ابتداء استمالت آرا وافتتاح استعطاف اهواکه [9] سرمایهء جهانداری وپیش پایهء [10] کامرانی است هم ازان حضرت التماس [11] رود [12] تا بکلی اقسام دلداری وتودد وانواع تلطف وتعطف آن جناب کریم لابل آن جنات نعیم را مسلم ومسخر ومیسر ومقرر شود (انی الفضل الاان یکون لاهله) ؛ هم بنابرین [13] قاعده با اینء مخلص افتتاح مکاتبت فرمود وقصب السبق در رعایت تأکد قواعد وداد ربود غیر مدفوع عن السبق الغراب

---

[1] SA جواب سلطان علاالدین المذکور ، İb başlık yok ; [2] SA تبارك ; [3] İb SA پادشاه ; [4] İb SA دوم ; [5] SA محی العدل فی العالمین yok ; [6] Tr آله وعلی محمد yok ; [7] SA فرموده ; [8] İb SA تعالی yok ; [9] Tr اهواله ; [10] SA پیش yok ; [11] Tr İb التماس yok ; [12] İb بود ; [13] İb بنابرین .

وبقایای ارکان دولت ، قرنت با لخلود والدوام بمزید تقریب ومزیت ترحیب مخصوص و در معظمات مهمات مشار الیه و متفق علیه[1] ؛ بسوی[2] آن حضرت توجه دادیم[3] وبزبان رسالتی[4] که راه مباسطت بگشاید وغبار بیگانگی ومغایرت از آیینهٔ اتحاد[5] وبگانگی[6] بزداید ، عیار مصافات ماکه دران وقوف[7] تمام دارد باز نماید ورفع[8] حجاب مباینت وبیگانگی وفتح باب موافقت ویگانگی واجب دارد[9] ، چنانکه بعدالیوم تردد رسولان[10] واختلاف سفیران[11] وآمد شد بازرگانان[12] متواتر باشد[13] ، بایدکه مجلس سامی دام سامیاً سخن اورا که همواره بر مسامع ملوك وسلاطین گذشته است بسمع رضا اصغا فرماید وجمله گفته و پیغام او را رسول و فرستادهٔ ما داند و بعرض ملتمسات ورفع مقترحات کمیت وکیفیت مصافات ما از خلوص نیت وصفآء طویت بظهور رساند والحمدلله رب العالمین[14].

---

[1] SA متفق علیه است ; [2] Tr بدان ، İb سوی ؛ [3] Tr. کردیم ؛ [4] İb SA رسالت ; [5] Tr اتحاد yok ; İb دل ؛ [6] İb یگانگی yok ; [7] İb وقوفی ; [8] SA رفع ; [9] Tr واجب دارد ... yok ; عیار مصاف ; [10] İb رسل ; [11] SA سفرا ; [12] SA شد آمد تجار و ائتلاف اهوا ; [13] SA metin bitiyor ; متحملست امید است که اقوال وکلمات او را بسمع رضا اصغا وارزا (؟) وکفتهٔ این مخلص داندکه پادشاهی وجهانبانی روز افزون باد بجوده وفضله بجهوده . [14] Tr bunu den sonra ilâve ediyor

مدت غیبت رایات همایون ما ازین[1] ممالك مملکتی طویل وعریض از دیار هند وسند[2] در ضبط کارداران ما آمده[3] وهمگی همت وعزیمت ما بر انتقام[4] اعدای دین وسلوت[5] دلهای[6] اهل اسلام قرار گرفته ومحقق است که مجلس سامی دام سامیاً[7] برونق طراوت حال ملك ودولت ما که استنامت[8] رعیت واستقامت کار ملت[9] در آن پیوسته است چگونه مبتهج وبا چه حد[10] شادمان شود[11]، هر سعادتی[12] که آن مجلس را[13] روی نماید ما[14] خویشتن را دران سهیم وقسیم می دانیم ؛

درین حال صدر معظم عالم مجتهد قوام الملك مجیر الدوله والمله والحق والدین[15] شرف الاسلام[16] والمسلمین نصیر الملوك والسلاطین سناء الدولة القاهره ضیاء الملة الباهره مجتبی الخلافة المعظمه امام الدنیا علم الهدی[17] علامة الزمان[18] ناقعة الدوران[19] افتخار خوارزم و خراسان ملك النواب قاضی القضاة فی الممالك ابو الملوك والسلاطین[20] طاهر را[21] ادام الله تمهیده[22] وحرس تأییده[23] که واسطهٔ عقد اکابر وخلاصه[24] زمرهٔ مفاخر است واز قدمأ اعیان حضرت

---

[1] Tr İb درین ؛ [2] İb SA و سند yok ؛ [3] SA آمد ؛ [4] İb از انتقام ؛ [5] İb SA تشفی ؛ [6] SA صدر ؛ [7] SA اسماعالله ؛ [8] SA استدامت ؛ [9] İb ملت yok ؛ [10] İb چه غایت ؛ [11] SA فرحان باشد ؛ [12] İb سعادت ؛ [13] SA آن مجلس را ؛ [14] Tr ما yok. [15] S A صدر معظم مجیر الدین ؛ [16] SA ظهیر الاسلام ؛ [17] İb نصیر الملوك... الهدی yok ؛ [18] SA نعمان الزمان ؛ [19] SA ناقعه الدوران yok ؛ [20] SA ... والسلاطین قاضی القضاة... yok ؛ [21] Tr ادام الله تأییده yani lâkaplar yok ؛ [22] Tr صدر معظم مجیر الدین طاهر را yok ؛ [23] Tr SA حرس تأییده yok ؛ [24] S A خاصه .

وخليلك [1] مَن وافقك فی دينك وملتك) از پادشاهان مغرب مجلس سامی است دام سامیاً [2] که واسطهٔ سد ثغور وقمع اهل کفر وفجور است ودر دیار مشرق [3] مابیم که بواسطهٔ شمشیر آبدار آتش فتن [4] کفار من نیشانیم ؛

پس بوجود چندین [5] قراین جنسیت اگر راه مکاتبه ومفاتحه [6] گشادهٔ نداریم وجادهٔ اتحاد نسپریم [7] ودر جذب منافع ودفع مضارّ مشارك ومشابك [8] نشویم ؛ شعر [9] :

فایّ الناس نجعله صديقاً وای الارض نسلکه [10] ارتیاداً

186 b | این مفاوضه از شهر مراغه عمرها الله تعالی [11] که این ساعت مرکز رایات ماست حفّت [12] بالمیامن والنصر والظفر در اواخر جمادی‌الآخر [13] که بر مجلس سامی غرهٔ کامرانی وصباح شادمانی باد محرر می‌گردد وبحمدالله تعالی ومنّه [14] وبیمن همت وتأیید آن مجلس [15] اسماه الله غایة السموّ [16] احوال دولت واعمال مملکت ما موجب صد هزار حمد است ؛ اسباب کامرانی وآلات جهانبانی از اجتماع لشکر [17] وانبوهی حشر [18] واتفاق کلمات ویك گروهی ومطاوعت اکابر ملوك ومشایعت خانان بزرك وضبط ممالك [19] موروث [20] ومکتسب یکبارگی [21] بنام ایزد [22] فراهم آمده است ودر

---

[1] Tr خلتك ، İb خلتك ; [2] Tr SA دام سامیاً yok; [3] Tr از پادشاهان . [4] Tr فتن yok ; [5] Tr İb با چندین ; [6] İb SA مباسطت : مشرق ; [7] Tr نسپریم yok ; [8] İb SA متشارك ومتشابك ; [9] İb SA شعر yok; [10] Tr نسلکها ; [11] İb تعالی yok ; [12] Tr SA خصت ; [13] SA جمادی‌الاول ; [14] Tr SA منه yok ; [15] SA همت آن مجلس ، İb وتأیید دولت آن مجلس ; [16] İb حشم ، SA لشکر منصور İb SA سامی دام سامیاً ; [17] İb مضبوط وموروث Tr ، ممالکی Tr ، ملك İb ; [18] İb اجتماع ... واتفاق yok ; [19] Tr یکبار SA ، بنامیزد SA ، بنام ایزدی

معزالاسلام[1] والمسلمین فخرالملوك والسلاطین قامع‌الکفره والمشرکین قاهرالخوارج والمتمردین حافظ الثغور حامی‌البلاد راعی العباد جمشید عهد ذوالقرنین وقت سلطان غازی شهنشاه مغرب دام سامیاً[2] ولحمی‌الملك[3] حامیاً توجه می یابد ، آرزومندی باحراز سعادت اجتماع ونزاع بادراك کرامت التقا که بر مؤثات دولت ومساعدت روزگار آن امنیت[4] باقیست نه بدان حد است که قلم هرچند سرتیز ودو زبانست[5] بواسطهٔ تقریر آن تواند کرد ، مصراع[6] :

ایحیط ما یفنی بما لاینفد

واگر پیش ازین تغیر[7] روزگار وتقلب احوال[8] راه مکاتبت ومراسلت راکه در هنگام مهاجرت واوقات[9] مفارقت سلوت دوستان وسرور محبان[10] بدان تواند بود مسدود می داشته است ، بعدالیوم در رفع[11] حجاب مغایرت وبیگانگی[12] وفتح باب مودت[13] ویگانگی می باید گوشید واز جانبین (تمسك ان ظفرت بود حرّ ، فان الحرّ فی‌الدنیا قلیل) برخواند[14] ، چه بحمدالله تعالی ومنّه[15] مشارکت در مشایعت سنت جهاد ومحاربت اهل عناد[16] ثابت است[17] ومساهمت در توافق[18] دین وملت حاصل (وانّ اول الناس بودّك

---

[1] Tr فخرالملوك ... دام سامیا İb ؛ [2] İb قطب الاسلام ، مین الاسلام yerinde فلك المعالی شمس الاعالی ظل الله فی العالمین افتخار آل سلجوق ویحمی‌الملوك ibâresi vardır; [3] SA ملك ملوك السلاطین برهان امیرالمؤمنین . [4] İb آن امنیت yok; [5] İb SA دونده است ؛ [6] Tr İb مصراع yok ; [7] Tr İb تغایر ؛ [8] İb ادوار ؛ [9] İb اوقات yok ; [10] İb سرور محبان yok ; [11] Tr رفع ؛ [12] Tr İb بیگانگی yok; [13] Tr SA مودت yok ; [14] İb برخواند ; [15] Tr S A و منه yok ; [16] İb اهل عناد yok ; [17] Tr یاراست ؛ [18] S A توفیق .

بنیاد کارها عظیم وکامل نهاده آید و تعاضد هردو دولت دریکدیگر پیوندد وفواید بسیار مدخر گردد ، اگرچه بدین استظهار مزیدی نیست واز جانبین ضمایر وعقاید بولا وهوا آراسته است همواره در انتظار ورود مفاوضات راحت بخش سلوت افزای می باشد ؛ اقبال وکامرانی جاویدانی باد .

LXV

صورت نامهٔ[1] که مرحوم[2] سلطان جلال الدین خوارزمشاه[3] رحمه الله تعالی[4] بخدمت[5] سلطان علاالدین کیقباد رحمه الله[6] بافتتاح فرستاده بود

المفتخر بولایة
منکبرتی بن محمد[7]

186 a امداد سلام واوراد تحیت ووظائف ثنا[8] و رواتب[9] مدحتی[10] که نسیم صفاء عقیدت ونقاء طویت[11] بمشام دل رساند وقواعد وداد ومبانی اتحاد[12] راسخ گرداند ، هر لحظه سوی مجلس سامی سلطان معظم عالم عادل مؤید مظفر مجاهد مرابط[13] علاالدنیاء والدین

---

[1] S A مکتوب : [2] S A مرحوم yok ; [3] S A خوارزمشاهی ; [4] S A ... محمد [7] S A ; سلجوقی [6] S A ; بسلطان روم [5] S A ; رحمه الله تعالی yok ; بافتتاح yok ; İb'de başhk mevcut değil; منکبرتی Tr de منکری gibidir ; [8] Tr در وظائف ثنا yok ; [9] S A رویت ; [10] S A مدحی ; [11] S A سلطان معظم İb yok ; [12] SA اتحاد را ; [13] Tr مرابط yok ; و شمیم بقاً طویت ... مرابط yok ;

سزای افعال و جزای اعمال بد خویش یابند [وسیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون] ، خطابی وعتابی که پیش ازین مجلس اسمی را[1] با صاحب دار النصر ارزنجان رفته است بجای خویش بوده است وا گر نه آنستی که چنان معلوم شدکه صاحب ارزین الروم ایمان یأسی[2] آورده است وباذیال طاعت مجلس اسمی اعتصام نموده درین وقت سزای خویش یافته بودی ، این مفاوضه عاشر ذی حجه حجه[3] خمس وعشرین وستمایه نوشته[3] از حدود ارمن صادر گشت وباعث برین نهضت درین فصل همی آن بود که واردان این اطراف
185 b می نمودند که مجلس اسمی برادری سلطانی | لازال سامیاً[4] بحدود ارزنجان است شغف ادراك سعادت اجتماع وآرزوی ملاقاتی که سالها است تا در سمیر ضمیر است بر نهضت باعث شد ، خود بر سرحد ارزن الروم روشن شد که دیرگاهست تا مراجعت فرموده است ، آن آرزوی دردل ماند [وای نعیم لایکدره الدهر] وچون زیادت ازسال می گذردکه امیر سفهسلار کبیر عالم عادل مؤید مظفر شمس الدولة والدین ظهیر اسلام نصیر الملوك والسلاطین ملك الامرا قتلغ همایون سو باشی دام تأییده برسالت اینجانب نامزد شده است ومدافعتی که حصاد لیم طبیعت می نمایند مانع مبادرت او گشته ، همانا که رسالاتی که کارهاء کلی و قرارهاء اصلی بدان باز بسته است متکفل ومتحملست از ینجانب نیز اندیشهاء خوب که در ضمیر موج می‌زند موقوف رسیدن اوداشته آمد و این نوبت بزرگی ومعروفی که در حسابست فرستاده شد که چون او برسد ورسالت تبلیغ کند کلمات او را استماع فرماید که آنگه

[1] Metin اسمی ; [2] Metin böyledir ; [3] okunuşu takribîdir ;
[4] Metin آسما

اجتماع دردل جای همه اندیشها فرو گرفته است ورخت همه
هستیها بیرون نهاده از صنایع لطف ولطایف صنع آفریدکار جل
185 a ذکره نومیدی نیست (من حیث لایحسب) راهی | بوصول گشاده‌کند؛

ان لله بالبریة لطفا سبقاً الامهات والآباء

پارسال که بسب مادهٔ قطع تاتار وقمع ملاعین کفار اطبق الله علیهم البوار ازین دیار غیبتی افتاد، جماعت مخالفان ضعیف بنیت خبیث، عقیدت مانند خفّاش که خفّاش ظهور تمام دارد پرواز کردند، وغیبت رایات همایون را غنیمتی انگاشتند واز مواد خویش ببغی[1] حافظ ثغور اسلام وضابط امور عام وتجدید معاهدات با اهل حرب مستحیل گردانیدند ایشانرا مساعی خویش ثمره نداد ومارا ازان فواید بسیار روی نمود ومعلوم شده است که مجلس اسمی را در آن وقت باطفآء نائرهٔ فرنك ابادهم الله اشتغال تمام بوده است ولله الحمدکه این روزکار بزرك فراخور مصلحت دین ودولت نشست ولولا ذاك امروز نعوذ بالله جهان از طوفان فتنها موج بر آورده بودی وآسیب آن بمخلص وممازق ومخالف وموافق ومؤمن وموافق رسیدی (وان لهذا الناس ربّاً ینصره)،

اکنون وقتست که مخالفان فرصت جوی از برای فرصت خویش سفك دما وهتك استار مؤمنین ومؤمنات می خواهند وفراغت خویش در پریشانی عیال اسلام نصره‌الله واللهم لاتنصرهم می‌طلبند؛ نه ایشانرا درتقویت دین وحمایت بلاد ورعایت عباد اثری، نه از مجاهدت حماة وکماة غزات خبری؛ سرهٔ ممالك در دست گرفته وهمگی همت بر فسق وفجور مقصور گردانیده

[1] Metin فی

LXIV

صورت نامهٔ سواد سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه 184 b
منکبرتی[1] بن محمد (بن) تکش (ب)سلطان
علاءالدین انار الله براهینهما

المفتخر بولایة
منکبرتی[1] بن المحمد

ریاض دولت مجلس اسمی سلطان معظم عالم عادل مؤید مظفر منصور مجاهد مرابط علاءالدنیا والدین غیاث الاسلام والمسلمین سید الملوك والسلاطین قاتل الکفره والمشرکین قاهر الخوارج والمتمردین کهف الغزاة والمجاهدین حامی العباد ماحی الحاد شهریار ایران وتوران سلطان العرب بریاحین امانی وازاهر شادمانی جاودانی ناضر[2] باد ؛ ورود وفود اقبال بدان منبع جلال بر توالی بخت کامکاری مکافی و مجازی و معادی وموالی بحمد وعترته سلام و تحیتی که خورشید ازخجلت صفاء آن حجله بندد تبلیغ می افتد وثناء ومدحتی که فوایح آن برکلبهٔ عطار خندد ارسال می آید واگر در شرح اشتیاق که زوایاء ضلوع واحناء سنیه را مستوعبست شروعی رود در عبارت ازان حال (ولو ان مافی الارض من شجرةٍ اقلام) باید خواند وباز آنکه حدیث بحد اطناب واسهاب کشد در ضمیر آید که همانا طریق ابناء وقت مسلوك داشته اند وگرد تکلف و تصلف برآمده لا وحق الکعبه که اندیشهٔ ادراك سعادت

[1] Metin منکری gibidir ; [2] Metin ناظر .

ومفصل می گرداند اسباب امارت ولایت[1] وادوات سر لشکری منسوق ومنتظم می دارد ، مبلغ ۱۸۰[2] وعین من‌العین .

سبیل کافهٔ امرا و سفاهیان وسروران وسرکردنان ومعارف ومشاهیر محروسهٔ قیصریه حماها الله تعالی واحسن حراستهم آنست که امیر وحاکم وسر لشکر خویش جانب کریم امیر اسفهسلار اجل کبیر عالم عادل مؤید منصور مظفر مجاهد مرابط کمال‌الدین جلال الاسلام محی‌الدولة ظهیرالملة نصرة الامة زعیم جیوش المسلمین ناصر عساکر الموحدین عضد الملوك والسلاطین عون الغزاة والمجاهدین ملك‌الامرا والخواص والحجاب صاحب السیف والقلم قدوة اساطین العلم والحکم اینانج بلکا طغرلتکین الغ سو باشی خاصبك ابی المؤید کامیار بن اسحق المذکور ادام‌الله کرامته دانند ومطاوعت ومتابعت او دربندگی دولت قاهره وحضرت زاهره از مواجب ولوازم شمرند وطریق انقیاد او وارتسام سپرند واز صواب دیدن اونکذرند ودر جملهٔ مآرب ومطالب ومهمات که تعلق ونسبت بسر لشکری دارد مراجعت باوی کنند ودرین جمله مآرب ومطالب ومهمات وغیر ذلك من اهم المقاصد اعتماد بر توقیع عالی اعلاه الله سازند وکتب المنشور الاصل فی اول سنه ٦٣٢ وهذا فی غرة شهر محرم الحرام[3] حرر[4] بثغر انطالیه واستتم ببعض . . .[5] والحمدلله ربّ العالمین .

---

[1] Metin امارات ولات ; [2] Metin *divânî* rakkamlarla ماں şeklinde olup 180 e tekabül etse gerek.

[3] Bu iki kelime okunamayacak şekilde olmakla beraber yılbaşı kaydı bu tesbitin doğruluğunu gösterir; [4] okunuş takribîdir ; [5] Burada üç kelime okunmaz bir şekildedir ;

وچریده وموقوف ومرموق ومنظور ومذکور ومغبوط ومحسود ومعضود صادر و وارد وسانح وبارح گشته ومستجمع ومستوعب جملگی ادوات امارت وسیادت شده ؛ رأی انور زاده الله اشراقاً چنان اقتضا کرد که سروری وسر لشکری محروسهٔ قیصریه حماها الله که در حوزهٔ مملکت بزرگترین مرتبتی ودر بیضهٔ سلطنت بلندترین منزلتی است بشهامت اسناد فرمودیم واختصاص این عوارف وعواطف ارزانی داشتیم تا در اعتناق این منصب کبیر ومنقبت خطیر شرائطی که ازان نیت برزك وهمت بلند وحزم مصیب وعزم ماضی معهود است بجای آورد ودر آبادانی ولایت ورعایت جانب رعیت وبریت وترتیب استنامت[1] واستقامت
184 a وتربیت لشکرهای | که بطریق استقلال واستبداد واتباع در اهتمام وی اند بدان نسق که از رزانت رأی وحصافت عزیمت او معهود است ازسپاهیان معروف با مردات[2] مألوف وعُدّت مشغوف مذکوران که مردان باحماست ومباسل اندکه روز محاربت ومساجلت از مجارات[3] ومبارات از شیر نرحذر نکنند ودر میدان کروفر گوی ازقضا وقدر بربایند آراسته ومتسلح ؛ بعدتی واهبتی که طراوت ورونق آن با عمود صبح برابری وبا تیغ آفتاب هم سری کند وسماك رامح را درپای ماچان اعزل مثارکند معد بر ذات[4] مبارك می دارد چه بمردان کار توان بوقت سرّا وضرّا وخوف ورجا وگیرودار در غمرات روزکار ودرکات روزگار بر حصار نصر وظفر پیروز گشتن وداد از دشمن ومعاند بستدن وبدانچه بقلم توان در دیوان استیفا نمودن خاصهٔ او تعیین کند

[1] Metin اسامت ؛ [2] Metin وبامرادات ؛ [3] Metin مجازات

[4] Burada dört kelime çok karışık yazılmakla beraber bu okunuş doğrudur.

تام واصطناع معروف و اعانت و اغاثت ملهوف الی ما سوی ذلك تا رعایا که ودایع حق اند در مهاد عدل و داد بیاسایند و در مراد رامش وآرامش یابند وحلاوت تخفیف و ترفیه بچشند واین معنی میسر نگردد و عروس این امانی از خجلهٔ نجز ونجح روی ننماید الا باستعباد واسترقاق ومعاونت ومعاضدت بندگانی که با نوار عدل و عقل وافر و بخرد وافی مهتدی باشند وبخلال خوب و خصال مندوب و بذکاهٔ کامل ودهای شامل مقتدا[3] وبحصافت رای و شجاحت[4] روا متحلی باشند ، | 183 b

وچون جانب کریم عظیم وجیه مؤقر مجتبی عطوف مربی شفوق امیر اصفهصلار کبیر عالم عادل مؤید منصور مظفر مجاهد مرابط کمال‌الدین جلال الاسلام امین الحضرة مقرب السلطنة المعظمه نصرة الامة زعیم جیوش الاسلامیة ناصر عساکر الموحدین عون الغزاة والمحافل[4] ملك الامرا والمجاهدین[5] والحجاب عضدالملوك والسلاطین صاحب السیف و القلم قدوة اساطین العلم و الحکم پهلوان الروم والشام و الارمن اینانج بلکا طغرلتکین الغ سوباشی بك ابی المؤید کامیار بن الاسحاق ادام الله کرامته ساعد سعادت دولت و عضد معاضد سلطنت وسرگردنان لشکرکش وپشت صفدران حرب وروی مبارزان ظفر وضرب بود ومیامن نصر وپیروزی بهرجای که رفت ورود خدین ، وتباشیر ظفر وبهروزی[6] بهر مهمی که روی آورد با او هم نشین واز مبداء ولادت وتا غایت وقت اخلاف انام واقاویق اکرام این خاندان مبارك مزیده ودر ریاض مرحمت وراحت ومکرمت ورأفت این دودمان میمون حمیده

[3] Metin معنی ; [4] Metin سحاوت ; [5] Bu kelimenin altında okunmayan bir kelime vardır. [5] المحافل ile المجاهدین yer değiştirmiş gözüküyor ; [6] Bnrada بهر جای که رفت ورود tekrar yazılmış ve silinmiş.

کنه حمد وثناء واجب او احاطت نیابد وقوت افهام ومنت اوهام از حصر واحصای آن قاصر ماند (لااحصی ثناءً علیك انت کما اثنیت علی نفسك) ؛ اما بر قدر قدرت وامکان و اندازهٔ توان شکر نعمت منعم مطلق واجب ولازم است ومقصد از تمهید این مقدمات و تشبیب این کلمات احصای بعضی از نعما وآلاء ایزدیست که مارا بدان اختصاص فرموده است وغرض از نشر اوصاف
183 b شطری از آنچه بلطف عمیم وصنع بدیع مارا کرامت کرده است شکر ایادی ومواهب اوست نه اظهار تفخیم وعظمت وتعداد عدت ومواهب واهبت وسطوت وشوکت که غرر واوضاح وشواهد وبراهین آن از صبح ساطع واضح تراست واز انوار آفتاب لایحتر واز تقریر وتحریر واطناب واسهاب مستغنی ووســاطت بیان وبنان محتاج نیست ؛

اما از باری تبارك وتعالی بیاد کرد عوارف وعواطف او مأموریم (قال عز من قائل وامّا بنعمة ربك فحدّث ولقوله علیه السلام التحدث بالنعم شکر) واز آفریدگار جلت قدرته وتوالت آلأوه بر توطید قواعد شکر وتوکید معاقد سپاس وحمد بمزید نعمت موعودیم (لئن شکرتم لازیدنکم ولئن کفرتم ان عذابی لشدید) وگزاردن[1] شکر ایزدی را عز اسمه را ابواب[2] واسباب است از ترشیح نهال معدلت وتنقیح وتفتیح جادهٔ نصفت ومحافظت حوزهٔ اسلام ومراعات مصالح کافهٔ انام وترفیه رعیت وترتیب استتامت واستقامت بریت وابتنای قواعدصیت سائر واقتنای سمعهٔ خوب که ذکرش مخلد ومؤبد بماناد وظهور منابر وبطون دفاتر برآن زیب وزیور فزاید واشاعت خیرات عام وافاضت مبرات

[1] Metin گزاردین ؛ [2] Metin ابواب ؛

ناموس سلجوقیان بکلی شکسته گردد وتا روز قیامت بد نامی در گردن بماند و بد گویان (خسرالدنیا والآخرة) بر خوانند و هذه کفایة وپیش از ملاقات خدمات فرمایند و مهمات نمایند تادر اتمام آن مسارعت رود ، انشاالله تعالی ، الدعا کما مضی و الحمد لولیه والصلوة علی نبیه ،

LXIII

182 b صورت منشور کمال‌الدین کامیار رحمه الله تعالی

ولقد کتبنا فی‌الزبور من بعد ذکر ان‌الارض یرثها عبادی‌الصالحون .

چون باری سبحانه وتعالی مالك الملك بحقیقت اوست و منایح ومواهب بر قضیت مشیت او هر موجودی را خلعت جود او پوشانید و هر معدومی را از قفر آباد نیستی بریاض وحیاض هستی آورد و بر حسب استعداد و استحقاق هریك آنچه حد کمال اوبود ارزانی فرمود (فسبحانه ما اتم نعمه واعم کرمه واجزل احسانه واکمل امتنانه) عنان جهانداری دردست تصرف اقتدار ما نهاد و رتبت ومنزلت السلطان ظل‌الله فی‌الارض وریاست سلطنت وکامکاری و چتر شهریاری و بختیاری بما ارزانی داشت وعزمات و نهضات مارا مفتاح فتوح گردانید وآیات نصر وظفر در شان رایات ما منزل گشت وازکمال مرتبت وجلال منقبت بدرجهٔ رسانیدکه ملوك روی زمین کمر بندگی باین میان طاعتداری طوعاً و قصراً بسته اند ودهان وزفان موافق چنان بحمد وثنای ما گشاده و بر قواعد بندگی ملتزم و برمنهاج عبودیت منتهج و بخدمتکاری عتبهٔ جلالت ما مبتهج گشته وارباب الباب واصحاب خرد را واضح وروشن و مقرر ومصور است که قبای شکر ادمیان بر قد اداء حقوق ایزدی عزشانه که عرصهٔ فراخ دارد تنك ونطاق شرح وبسط عالمیان

عدله گردیم چه ما روز سه شنبه هشتم ذی‌القعده سنه (٦٥٤)[1] عزیمت درست فرمودیم (ومن یتوکل علی‌الله فهوَ حسبه) بر خواندیم ؛ باشدکه بموافقت ما برادران سدّ رمق که ملك خراب را مانده است روی بعمارت نهد وازین تشنیع مصون مانیم که (یخرّبون بیوتهم بایدیهم وایدی المؤمنین فاعتبروا یا اولی الابصار) واگر بخلاف آن فرماید اشارت (ما ذلّ ذوحق وان اصفق العالم علیه وما عز ذو باطل وان طلع من جبینه القمران) ناصحی است بس معتبر وآنچه مشافهه است بر زبان امیر سپهسلار اجل اخص کبیر عالم عادل مؤید منصور ظهیرالدین تاج الاسلام عمدة الدولة منتجب الملك شرف الامرا قدوة التراجمة لسان الملوك والسلاطین بلکا خاص ترجمان بك رسول بن الحسن شرفه‌الله ومکنه ارسال رفت ، حقیقت است که بسمع رضا اصغا فرماید چه قدوة التراجمة ظهیرالدین بنده وبنده زادهٔ خاندان ماست وخداوند جد وپدر ما اکرم الله مآبهما برو اعتماد داشته اند ونیکی ما برادران خواهد ویقین صادق فرماید شناخت که اگر بسخن مردم بد بد سیرت مذموم سریرت که ملازم اند التفات نماید ودیگر باره جمعیتی سازد لشکر مغل هنوز شمشیر انتقام در نیام نکرده اند عزم ساحل انطالیه وعلائیه مصمم[2] دارد وآن دوسه دیه که از آن طرف معمور مانده است خراب شود ودرویشان وضعفا وزیردستان وعیال واطفال ایشان اسیر گرداند وطلسم

[1] Sene yeri boş. Sahya müsadif 8 Zilkaâde 651 ve 659 senelerine aiddir. Fakat mektubun 654 yılına aid olduğu anlaşıldığı (İzahla kısmına bak.) için bir günlük fark meydana çıkmaktadır, ki ilmî hesaplarla rûyet arasında bu fark olağandır.

[2] Bu kelimenin okunuşu şüphelidir.

از خزانه خالی یافتیم و در عقب والدهٔ ما ستر عالی ملکة الخواتین صفوة الدولة والدین عصمة الاسلام والمسلمین ام الملوك والسلاطین دامت صفوتها بسعادت رسید وملاقات افتاد وآنچه مخ مصلحت بود گفته شد وامیر سپهسلار اجل اخص کبیر حسام الدین سیف الدوله عدة الملة زعیم الجیش سفیر السلطنة شرف الامرا سید الخواص عمدة الملوك والسلاطین اینانج[1] بلکا الغ سوباشی[2] خاص شرابسلار بك اقناش[3] مجده الله و نوکران او که رسول جناب مجلس عالی بودند بر آن وقوف یافتند وبجواب امیر سپهسلار اجل کبیر عالم مؤید منصور مختار مبجل شمس الدین نجم الاسلام رضی الدوله صفی الملك مفخر الامرا قدوة التراجمه لسان الملوك والسلاطین اینانج بلکا خاص ترجمان بك محمد بن صالح اکرمه الله و نوکران او متوجه آن جناب گشتند و تا غایت وقت خبری نیامد ودرین حال چنان استماع افتاد که آن شخصی چند که ملازم عبودیت اند باز مفسدت را اساس نهاده اند وبجوانب فرمانها فرستاده که جمعیت سازند بدفع دشمن ؛ اگر مراد دشمن این
182 a برادرست | اینك متوجه جانب جناب پدر ما نوین اعظم زید عدله گشت واگر لشکر ترکستان است هرکه با ایشان مقابل شد سزای خویش یافت ، چنانکه در دیباجهٔ نامه تقریر رفته است ،

فی الجمله ازان آن قوم که در بندگی حضرت مجلس عالی لازال عالیاً ملازمت نموده اند بعض استحقاق نوازش دارند آن قوم را بنوازد ودیگرانرا که سرمایهٔ فتنه وفساد از ایشانست بگیرد ومقید گرداند وخویشتن بمبارکی وطالع سعد عزیمت مصمم فرماید تا بموافقت یکدیگر متوجه خدمت پدر ما نوین اعظم اید

[1] Metin اسلام ; [2] Metin سوبای ; [3] Metin اقناش

دولت بر آن نسق می رفتند ، پدر ما شهریار عادل سپهکش کیتی نوین اعظم بایجو بر سر شفقت پدرانه بود و ما دو سه یتیم را که از دودمان سلطنت سلجوق رحمه الله الماضین منهم وابد دولة الباقین مانده ایم از طعن طاعنان نگاه می داشت ودر آن وقت که پدر ما نوین اعظم بایجو بحکم یرلیغ پای در حوزهٔ خطهٔ روم نهاد با لشکر ترکستان بر سم علف خوار ، واجب چنان بود که مجلس عالی اعلاه الله بنفس خویش بخدمتش رفتی وطزغو بداشتی واگر جماعت مردم بد اورا نمی‌ترسانیدند من برادر را از حبس خلاص دادی تا چنانکه حق برادری واغا واینی باشد بخدمتش رفتمی رضاء نوین ولشکر ترکستان بحصول رسانید می با آنکه این هردو نفرمود مردم بد را تمکین داد تا لشکر کشیدند واسباب واسبان لشکر مغل را بشب می دزدیدند ؛ بدان سبب ولایت منهزم[1] شد وبدان بسنده نکردند بر در کاروانسرای خداوند جد ما سلطان مغفور علاالحق والدین بیض الله غرته مقابل شدند وبیشتر علف شمشیر گشتند ، اگرچه که از لشکر هنوز دانگی نرسیده بود عیاذاً بالله اگر تمامت لشکر می رسید یك آدمی جان نمی برد وچون این حکایت واقع شد مجلس عالی خداوندی برادری سلطانی معظمی لازال عالیاً بعد از اتلاف چندین مال ومردم آنچه درخزانه ازنقد وجنس وزر وجوهر وقماش بود وچهارپا وغیر آن برداشت و بجانب انطالیه رفت ودر آن واقعهٔ هائل باری سبحانه وتعالی رحمت (ونجیناه من الغم) ارزانی داشت وباقبال پادشاه روی زمین زیدت عظمته ودولت پدر ما نوین اعظم بایجو زید عدله ما را خلاصی روی نمود ودارالملك قونیه را لازالت معموراً

[1] Bu kelime pek uygun gelmiyorsa da okunuşu şüpheli değildir.

در اسلام واسلامیان بدید آمد از مخالفت پادشـــاهان مسلمان بود وناساز کاری ایشان با یکدیگر ؛ تا لاجرم سر الهی که (تؤتی الملك من تشآء) غیرت ظاهر گردانید وپادشـــاه لشـــکر ترکستان را با چندین هزار حشم که درحصر وعد نیاید بیرون آورد واگر سلطان محمد خوارزمشاه در اول خروج بخصمئ ایشان بر نخاستی چنان [1] منکوب در دریای مازندران بر سرچوبی بی کفن جان بحق تسلیم نکردی وبعد ازو پسرش جلال الدین خوارزمشاه اگر رقم عصیان بررخسار عقیدت خود نکشیدی درحوالی میافارقین بر دست دو سه کرد بی سر و پا کشته نشدی وهرکه بر خلاف لشکر ترکستان دمی زد هرگز بکام خود نرسید ؛

پس معلوم شـد که ملك ملك خداست جل جلاله بهرکه خواهد دهد واز هرکه خواهد ستاند وهرچه خواهد کند [یفعل الله ما یشـــآء ویحکم ما یرید] وهمچنین اگر پیران وکار دیدگان
181 b دولت| خاندان کریم ما مصلحت در ایلی ومال گزاری و بندگی پادشاه روی زمین زیدت عظمته ندیدندی این برادررا در صغر سن بل که در عهد طفولیت از روم تا ختن نفرستادندی وسرد وگرم وتلخ وشور سفر قرار قرم وقمرسینی [2] وسرغوت پادشاه روی زمین زیدت عظمته نچشانیدندی وبدان واسطه اول ایلی که صاحب مرحوم مهذب الدین علی رحمه‌الله تا درمیان نهاد ودیگر بندگان

---

[1] Metin جان , [2]) Metin قرسی . Ortaasya'da Türkçe bir ad taşıyan bu mevkii tesbit edemedik. *Dîvân*'da ve diğer eski kaynaklarda geçen *Hatun - sini* (hatun mezarı) gibi bunun da *Kumar - sini* (bak. Pelliot, *Notes sur l'histoire d l' Horde d'Or*, p. 210 - 211) olması, yani bir şahsa aid bir mezardan gelmesi iktiza eder. Bundan sonra gelen mevki adı Sorgût'un da yerini tesbit edemedik.

مکاتبات رسمیه[1]

LXII

181 a صورت مکتوب مرحوم سلطان رکن‌الدین
قلج ارسلان بخدمت برادرش سلطان
عزالدین کیکاوس رحمهما الله تعالی

بسم‌الله الرحمن الرحیم ، خدمت اخیه قلج ارسلان بن کیخسرو .

قواعد اقبال مجلس عالی خداوند وبرادر ما سلطان معظم اعلم اعدل مؤید مظفر منصور منصف منتصف مجاهد مرابط معاون عزالدنیا والدین غیاث الاسلام مغیث المسلمین ناصر بررة الموحدین قامع الطغاة والمفسدین شهاب سمآء الخلافة معدن العدل والرأفة مجیر الانام ظهیر الامام فلك المعالی قدوة الملوك فخر السلاطین افتخار آل سلجوق خسرو یونان شهریار مغرب برهان امیرالمؤمنین پایدار ومستحکم باد وگلبن دولتش از تندباد حوادث مصون ، بمحمد ومن نباه ، خدمت وادعیهٔ فراوان که از توی آن بوی صفا بمشام اخوین رسد واخلاصی که بدان[2] اتحاد مواخات[3] میان طرفین تأکید پذیرد تبلیغ می افتد وآرزوونیاز بطلعت جان پرور همایونش چون مکارم اخلاق مجلس عالی خداوند برادر ما لازال عالیاً نهایت ندارد انشاءالله ملاقات واجتماع بخدمت علی اسرع الحال وایمن الفال میسر ومهیا گردد وبانها می پیوندد که اول وهنی که

[1] Zeylde geçen bu vesikalar için mukaddimeye bakınız;
[2] Metinde بدان yok; 3) Metin مواخات

LX

تقریر اشراف

اختیار معارف کفاة وطوائف ثقاة جهت مصالح مهمات مشروط است واظهار احوال هر موضعی واطلاع بر وبحر هر بقعهٔ بکفایت و درستکاری ویقظت وبیداری ایشان مضبوط وتقدیم تربیت هرکه از ایشان براست قلمی وخویشتن داری و راستکاری ودرایت وقدمت خدمت مذکور باشد واستعداد وامانت اودر هرکاری مسبور از اعاظم کبار ماضی رحمهم‌الله مشهور وهمت همایون ما نیز بر اقتفاء آثارحمید ایشان مقصور، مبنی برین مقدمات عنان عنایت وزمام رعایت را بجانب فلان گردانیده اشراف محروسهٔ دارالظفر اقسرا را بوی مقرر ومفوض داشته شد ، الی آخره .

LXI

نوعی دیگر

چون صدر موقر مبجل داهی سید الصدور والاماجد مجدالاشراف نورالدین الخ کدخدا مشرفبك نوری ادام‌الله صدره از مشاهیر زمانه ودر کفایت وراست قلمی وحصافت وکم طمعی متمیز ومتحیز بود وبر غوامض اعمال ولایت ودقائق احوال رعیت واقف وبهر مهمی‌که متقلد بوده است سیرت او در تمشیت آن مهم گزیده | وآثار او پسندیده نموده بحسب این مقدمات ومقتضاء 38 b
این خصائص وکلیات اشراف بیوتات خاص را بوفور امانت وفرط حصافت او مقرر ومفوض داشته شد تا [1]

[1] Metin cümle bitmeden sona eriyor.

LVIII

تقریر نیابت و کدخدایی

صرف همت بر تطییب بال وتنقیح احوال وتحری مراضی وآمال اماجد عصر و اماثل دهر که برای [1] رزین و عقل دوربین حل مشکلات کرده باشند وبحسن تدبیر و لطف تقریر گره گشای مُلیات بوده و بزواکی اعراق و مکارم اخلاق مشکور و مشهورشده موجب نظم کافهٔ امور و سبب صلاح مصالح جمهور تواند بود ؛ چون فلان بدین صفات موصوف بود نیابت فلان شهر را بوی مقرر داشته شد .

LVIX

نوعی دیگر

بر مقتضای (اعط القوس باریها وانزل الدار باینها) تفویض مناصب و اعمال وتقدیم مراتب واشغال را مناسب کسی تواند بود که بحلیهٔ کفایت و درایت و شعار امانت متحلی ومتزین باشد تا بواسطهٔ حسن رای وروّیت وکاردانی وشهامت او امور جمهور انتظام یابد وملك وولایت معمور ومال ووجوه موفور گردد بحکم این مقدمات وموجب این کلمات نیابت وکدخدایی ولایت غرغروم را بفلانی که بصفات اَعلام موصوفست و بخصائص مذکور مشهور مقرر ومفوض فرمودیم ، الی آخره کما یکتبون .

[1] Metin برأ

مقدمات مطالع تقاریر مناصب اوسط اصحاب دیوان

LVII

تقریر حکمی

همواره اهتمام جمیل واکرام جزیل دربارهٔ کسانی که حسن عبودیت وصدق خدمت شایسته بتقدیم رسانیده باشد وباداء حقوق خدمات پسندیده وقضاء مقامات برگزیده موصوف ومشهور بوده رعایت وعنایت، مصروف داشتن احسن عاداتست وچون امیرکبیر ممکن مالك ازمة الاماجد والاکابر عمدة الدواوین ناصرالدین جمال الاسلام منتجب الملوك والسلاطین اینانج حاکم دیوان الحکم نصرت ادام‌الله تمکینه وجعل‌السداد قرینه در اشغال خطیر واعمال کبیر شهرت کلی داشت وباوصاف کارگزاری ودلائل نیکوکاری موصوف ومتحلی بود شغل حکمیٔ محروسهٔ قونیه را بوفورکفایت وظهورامانت او تفویض افتاد تا بفراغت کلی واستبداد اصلی ملابس ومتصدی آن شغل گردد ودرمراسم ومعالم وضبط مصالح ودقائق آن مهم گوشد ودر تقریر معاملات وکشف وجوهات کوشد ورعایت قوانین وادراك جمیع امور غایب مجهود مبذول دارد و علم خود را برهمگی مهمات محیط گرداند تا هیچ کاری ازکفایت معتهود ومتعارف او از قلیل وکثیر ونقیر وقطمیر منهمر وپوشیده نماند ودر ترفیه صلحا وتوبیخ طلحا استقصا نماید ونگذارد که بآفریده ظلم وجور جائز دارند وچون بدین مقدمات اقدام نماید بوجه معیشت اوآنچه معین می گردد متصرف ومنتفع بوده اسباب قیام خدمت بدان مهیا دارد ؛ والمعین له .

قواعد صدق وهدم بنیان باطل مصروف ومنوط بوده است ورعایت آن دقیقه موجب دوام دولت وسبب نظام امور مملکت دانسته ودرین وقت عامهٔ ناس از اقامت شرائط صلوات خمسه که اقدم فرائض است | واشارت زبدهٔ کائنات وخلاصهٔ موجودات علیه 37a
افضل التحیات بر آنجملت صدور یافته که (الصلوة عماد الدین فمن اقامها فقد اقام الدین ومن ترکها فقد هدم الدین) اعراض نموده اند وباغراض نفسانی وهواجس شیطانی بکلی مشغول ومستغرق گشته وائمهٔ مساجد را متابعت ننموده وبدان سبب ائمه از مساجد متفرق شده ومساجد خالی ومعطل مانده ،

مبنی برین مقدمات مثال دیوانی برآنجملت بقلم آمد که در تمامت ولایت که در اهتمام نواب ماست ائمهٔ مساجد که غیبت نموده[1] اند وآنان که از ضلالت رعایا مرغوب عنه شده از جملگی عوارض وتکالیف وحادثات[2] دیوانی معاف ومسلم باشند وبدواب ومواشی وافدنهٔ ایشان تبقوری نیندازند، نواب وحکام ولایت وکدخدایان جانب ائمه را عزیز دارند وداخل سویت نکنند تا ائمه مجتمع شده بوظائف طاعات وشرائط اداء صلوات در مساجد مشغول شوند وکافهٔ خلائق وعامهٔ رعیت را بحکم (حافظوا علی الصلوات) تحریض وترغیب والزام لازم شمرند وهرکه ازمقیمان ومتمکنان استماع اذان کند وهنگام قامت (حیّ علی الصلوة) شنود از اداء فرائض وسنن تقاعد نماید وبجماعت حاضر نشود اجازتست که زجر وتعنیف برمقتضاء امر شریعت بجا آورند تا عامهٔ برایا بامتثال وانقیاد حکم (واقیموا الصلوة) سعادت دارین یابند وثواب این بدوام دولت روز افزون شید الله قواعد ارکانها متواصل ومتلاصق گردد ، انشاء الله تعالی ، فی صفر سنه[3] ۷۱۷

[1] Metin نموده mükerrer; [2] Metin حادثات
[3] Tarih divânî rakamlarla yazılıdır ;

LIV

تقریر ادرار بنام عزیزی از شیوخ

37 a

بنابر آنکه امام ربانی حبیر معظم شیخ اعظم جامع العلوم والفضائل مقتدی اهل التوحید علم الهدی اعلم الوری جامع الفرائض والسنة هادی الامة ظهیر الشرایع قدوة علماء راسخین قطب رحی الایمان شیخ المشایخ نجم الملة والدین یُدم الله برکة انفاسه از فحول[1] ائمه وقروم[2] شیوخ وفضلا است واز علماء دهر ومشایخ عصر بمزیت علم وفتوی وزهد وتقوی ممتاز ومستثنی گشته وبروفق (من کانت قناعته سمینةً طابت له کل مرقة) از سر قدرت واختیار نه از روی عجز واضطرار در سلك (رجال لاتجارةٌ ولا بیعٌ عن ذکرالله) شرف انخراط حاصل گردانیده انقطاع وانزواء کوشه کناری گزیده واوقات شریف خود را بر افادت مستفیدان وطاعات ربانی وتعلیم درس وفتوی وعبادات سبحانی مستغرق گردانیده وچون تحری مراضی او از واجبات بود همت بر فراغ بال خدمتش باعث آنجه بخامهٔ دیوان اشراف ثبت وتعیین می رود ادرار بر دوام واحسان مالا کلام خود دانسته متصرف گردد وبدان تعیش ساخته بدعوات دوام دولت وآباء سوالف مرحوم ما مواظبت نماید ؛ وهذا ما عین له .

LVI

مثال دیوانی بمسلمی ائمه ولایت والزام رعیت بطاعت

چون همت ونهمت مبارك ما براعلاء اعلام امرشریعت محمدی وامضاء احکام دین احمدی وتشیید مبانی کلام حق وتمهید ارکان

[1] Altta صدور ؛ [2] altte سادات

الاقالیم واضع اقوام التعالیم استاد الملوك والسلاطین الخجندی ادام الله فضله از آنهاست که صیت سائر وفضل وافر او در آفاق واقطار جهان رفته است وبسمع قاصی ودانی در اقاصی وادانی رسیده وپیوسته ملوك وخسروان آفاق بمطالعهٔ طلعت او مشتاق وفضل وهنرمندی اورا خاضع الاعناق بوده اند ودائماً جلیس وانیس ومسامر ومحاضر پادشاهان بوده وگوی تقدم در انواع هنر وخطوط والسنه وفنون علوم واصناف هنرها ربوده جوامع عزمات شاهانه بران تصمیم یافت که اورا بمنصبی از مناصب بزرك مخصوص گردانیده شرف مجالست ومؤانست حضرت کرامت گردانیم وبر صدر صفهٔ اختصاص وتقرب نشانیم وچون اندیشه رفت هیچ منصبی مناسب تر از استادی حضرت ندیدیم ، لاجرم از سر رغبتی تمام اورا بآن مهم نصب فرمودیم واستاد السلطنة المعظمه در جملهٔ القاب او افزودیم تا از فراغت کامل وبهجت شامل آن مهم بزرك را متقلد ومتعین گردد وبحکم استادی ملازمت کرده ، ارشاد وتعلیم وتهذیب وترتیب وتنقیف واجب داند واز خط وانواع هنر چون کتابت وترسل وحساب وتواریخ وغیرآن در هر وقتی هرچه مناسب بیند واز تعلم آن ناگزیر بود جهت مصلحت باز نموده بتحصیل آن مستغرق گرداند وهیچ شرطی از شروط مناصحت وارشاد مغفل نگذارد وچنان سازد که بمدت اندك اثر سعی نجاح او بر صفحات احوال لایح وظاهر گردد وهر آنچه تعیین افتد اسباب ملازمت ومعاش خویش آماده داشته بمزید آن ترقب افزاید ، وهذا ما عیّن وبین .

نه ، کما قال الشاعر :

و فی الجهل قبل الموت موتٌ لاهله و اجسامهم قبل القبور قبور
و کل امرئ لم یحی بالعلم قلبه فلیس له عند النشور نشور

و اگر نه شرف علم و هنر بودی آدمی با ملائکهٔ کرام در یك سلك انتظام کی گرفتی و بر وحدانیت کردگار گواهی چه گونه دادی که (شهدالله انه لاآله الاهو والملائکة واولوا العلم) وچون این معنی ضمیر منیر ما را نصب العین است هرآیینه همت خسروانه و نظر شاهانه آن اقتضا فرماید که دواعی درون را براکتناز جوهر عزیز و ادخار آن متاع نفیس مقصور گردانیم وخود را در تحلی بدان[1] فضیلت بمقام اکابر علما و اماثل فضلا برسانیم تا قصب سبق در باب ملکداری وجهانبانی و تزین بفضائل انسانی از اضراب ملوك واقران شاهان جهان ربوده باشیم و جوهر پاك که جز بفضیلت فهم وادراك فرو نیاید بعامهٔ متأملان احوال و حالات ما نموده،

مبنی برین مقدمات بیوسته می خواهیم که حوالی سریر سلطنت ما باماثل علما و اکابر فضلا مشحون باشد و بر وفق خاطرکار فضلا و هنرمندان در زمان دولت ما روز افزون هرجاکه در آفاق هنرمندی می شنویم احبولهٔ صنایع وفضائل گسترده بکمند ادلال[2] طوعاً و رغبةً در دوام[3] دعاگویی وملازمت آوریم وچون[4] مجلس
36b سامی مولانا مالك ازمة الصدور والفضلا | زبدة الاکابر والعلما مشهور الممالك ارشدالمسالك ذوالفضائل والمآثر نظام الدین همام الاسلام زین الامام شهاب الملة بهأالامة افتخار الافاضل مشکور

---

[1] Metin بدن
[2] Altta ; نازکردن
[3] Metin دام
[4] bu kelime tamamile silinmiş

و رعایت منظور گردانیده ملك الشعرائی را بوی مقرر و مفوض داشته شد تا از سر فکرت صائب و صادق و رویّت واضح و موافق بشرائط و لوازم آن مهم علمی و نازك قیام نماید و هربار مجالس انس مارا تشریف داده مسامع حرفا و مصاحبان را از مخترعات خاطر عاطر و خیالات ضمیر منیر خود مشنف و مقرط گرداند و ببدایع خوب و مستعارات محبوب آثار فصاحت و بلاغت باظهار رساند و در هر فصلی باعجاز نظم از ثمرهٔ علم موافق آن فصل اصلی نهاده خواطر را ترویح و دلها را مستریح گرداند و در ایام شریف و مراسم اعیاد بعد از تقدیم شرائط تهنیت بلطائف اشعار و ظرائف گفتار و حسن کردار ارباب قلوب ولطیف طبعان را تنزهی تازه بخشد و هیچ شرطی از شرائط آن مهم مهمل نگذارد و دعاء دوام دولت مارا در آخر هر نظمی موظف و مرتب دارد و بدانچه محرر و مقرر خامهٔ دیوان استیفاست اسباب معاش خویش بدان ساخته دارد ، وهذا ما عیّن له و بیّن .

LIV

مثال استادیٔ سلطان 36 a

از آنجا که باری سبحانه وتعالی در هدایت بر ما گشاده است وتوفیق ادراك حقایق درکنار طبیعت ما نهاده بنظر ثاقب و فکر صائب چون تأمل و تدبر می‌فرماییم درآیینهٔ ضمیر انوار و خاطر از هر مفهوم و مصور می گردد که از فضائلی که نفس انسانی بدان متحلی تواند شد هیچ فضیلتی در مقابلهٔ علم و دانش و هنرمندی نیست و همچنان رذیلهٔ از رذائل مقابل جهل و غباوت

رود واز هر جا که آید خرید وفروخت کند از جمیع حقوق وباج وبدرقه وجواز راه معاف ومسلم باشد وفارغ البال ومرفه الحال بدعاء دوام دولت بیفزاید وایام همایون ما را بدان حسن اعتقاد ونیکنامی وثواب جزیل وثناء جمیل مدخر گردد ، سبیل کارداران وعمال وبدرقجیان وغیرهم سید جمال‌الدین را معزز داشته از جمیع حقوق معاف ومسلم دانند ومزاحم نیایند برینجملت اعتماد نمایند ، انشاء الله تعالی .

LIII

مثال ملك الشعرايى

تطییب بال اصحاب براعت وفضلا ترحیب حال ارباب بلاغت وشعرا که بوساطت انفاس شریف وقریحت خاطر منقاد نقاد
35 b وفکرت وطبع وقاد لطیف ایشان ذکر خوب نامی ما | بر صفحات ایام ولیالی مرقوم می شود وکرم عهد مبارك ما برروی روزگار سمت خلود می یابد از اکرام شیم شاهانه واکمل عادات خسروانه می دانیم ، سیما چون حقوق دعا گویی وثنا گوستری از قدیم باز در خاندان کریم مؤکد گردانیده باشند وعنفوان شباب را که طراوت عمر وخلاصهٔ زندگانی وزبدهٔ حیاتست از زمان عهد میمون آبا واجداد کرام ما در خدمت وملازمت حضرت سلطنت صرف کرده اسباغ نعم در بارهٔ ایشان مستحسن مذهب شهریاری می شناسیم ،

مبنی براین مقدمات جانب صدر معظم ملك الصدور والافاضل ذوالبیانین معزی الوقت انوری الزمان حسّان الاوان نادرة الدوران مالك ازمة الشعرا محی‌الدین مهذب الاسلام مادح الملوك والسلاطین ابو الفضائل محتمی ادام الله فضله وافضاله بعنایت

وبرهانی ساطع شناسند وهر بار احکامی نو نطلبند وبرای تازه نخواهند (فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه ان الله سمیع علیم) وامرا ونواب سلطنت وامرا ونواب قوم ادام الله رفعتهم اینجملت فرمودهٔ ما دانند واعتماد نمایند، ان شاء الله.

LII

فرمان بمسلمی یکی از سادات

شکرانه آنرا که روحانیان عزت جبروت وکروبیان قدرت ملکوت در جامه خانهٔ (سبحان الذی الحی لا یموت) طراز شهریاری
35a برآستین | قباء جهانداری ما دوخته اند وذات اشرف ما را که سرمایهٔ حیوة عالمیان است بنوازش اشارت السلطان ظل الله فی الارض مشرف گردانیده می خواهیم که تتبع شیم مرضیهٔ آبا واجداد خویش سلاطین سلجوق اسکنهم الجنان باقامت رسسانیم وپاس نصّ (خلّفت فیکم الثقلین کتاب الله وعترتی) باز دانیم ومنتمیان خاندان نبوت ودودمان فتوت را باعزاز واکرام تلقی نمایم وبدان وسیلت متوقع نجات آخرت باشیم،

بنابرین مقدمات چون طهارت اصل ونسب وغزارت فضل وحسب امیر سید اجل اشرف ازهر انور اطهر جمال الدین کمال الاسلام شهاب الدوله شمس الملة افتخار السیاده خلاصة الفتوه سلالة الهاشمیة مجدالطالبیة زین المعالی قدوة آل یاسین وطه ادام الله توفیقه رای جهان آرای ما را معلوم ومحقق گشت وبصحت نسب او معتبران گواهی دادند عوارف بی گرانهٔ خسروانه وعواطف نا محصور شاهانه شامل حال گردانیدیم وتوقیع اشرف امضاه الله ارزانی داشتیم تا در ممالك محروس زادها الله بسطة بهر جا که

افتخار آل الرسول قرة عین البتول تاج العترة الطاهرة سید السادات حاوی المکرمات جلال الدین کمال الاسلام ضیاء الملة شمس الائمه حامی السنة هادی الملوك والسلاطین ابوالمکارم والمفاخر القاسم بن الصلایا ادام الله فضله وکرامته از علماء زمان وفضلاء گیتی بغزارت علم واهلیت وسبوغ دانش وفضیلت ممتاز ومستثنی بود واز شجرهٔ طیبهٔ [1] رسالت که اصلها ثابت وفرعها فی السماء | غصنی مورّق مثمر و در 34 b
بوستان سیادت زهری مؤنق مزهر، حسب طاهر او در اطراف وارجاء عالم ظاهر ومتکاثر (له جوهر الساری یُومیمُ [2] شخصه، یجوب الیه مُحْتداً بعد محتد) وبا این همه وسائل ومحاسن شمائل بنزاهت عرض ونباهت قدر ووجاهت ذکر مشهور ومذکور،

همت همایون ونهمت میمون برتحری مراضی شریف او مصروف فرمودیم واز وجوه وجهات محروسهٔ قونیه از خاصه سلطنت مبلغ سه هزار عدد [4] رسم ادرار بروی واولاد احفاد وی نسلاً بعد نسلٍ وعقباً خلف عقبٍ وبطناً عقب بطن مقرر گردانیدیم وبتأکید وتقریر آن وجه که ادراریست مخلد وانعامی مؤبد وسرمد منشور همایون لازال نافذاً صدور یافت تا امرا ونواب وکارداران [5] محروسهٔ قونیه آن مقدار را از وجوه وجهات رایج وممکن الحصول سال بسال بقسط الشهور یوماً بیومٍ وشهراً بشهرٍ بتمام وکمال مجُری دارند وبرسانند وقصور واحتباس وتلجیه بدان راه ندهند وازو صمت تغییر وتبدیل وشائبه بهانه نقص وتحویل مصون دانند وحکم این منشوررا بتقریر واجرا آن وجه که ادرار بردوام واحسان مالا کلام است حجتی قاطع

---

[1] Bu kelime siliktir ; [2] üstte خوب
[3] altta قصد میکند
[4] عدد yani dirhem mânâsında ع konmuştur
[5] Metin کاران

آفتاب شارق ولامع وطائفه كه چهرهٔ دعوی ایشان از جمال آن سعادت خالی وعاطل ودر قید خسار (من ادعی الی غیر ابیه او انتمی الی غیر مواليه فعليه لعنة الله البالغة الی یوم القيامة) افتاده فرق
34a واجب شمرد وصادقان را رعایت واهتمام نموده | مدعیان را زجر وتوبیخ تقدیم دارد ، تا حق از باطل ظاهر شود وصادق از کاذب امتیاز یابد وهیچ دقیقه از دقائق آن مهم شریف نا مرعی نگذارد ووجه معیشت وادرار را برموجب مشروح تصرف نماید ومزید انعام را وثوق افزاید (وذلك فضل الله يؤتيه من يشآء) ،

سبیل سادات کرام وامرا وصدور واعوان دولت وارکان سلطنت ادام الله رفعتهم آنست که صدر معظم مالك ازمة السادات صدرالدین یوسف را درسبد اجلّی ونقابت مستقل دانند ودر اعزاز واکرام واحترام او توفر نمایند ، اینجملت فرموده وارزانی داشتهٔ ما تصور کنند واعتماد بر علائم نمایند ، ان شاء الله تعالی .

LI

فرمان ادرار سید جلال‌الدین ولد صلایا

چون برمقتضای فرمان (قل لا اسئلكم عليه اجراً الا المودة فی‌القربی[1]) رعایت جوانب شریف سادات کرام که صحت انتساب ایشان بخاندان مبارك نبوت مانند صبح صادق وخورشید شارق جهانگیر شده باشد وکسوت معالی همم ایشان بطراز اشارت خاتم نبوت علیه من الصلوات اکملها ومن التحیات اجلها (خلّفت فیکم الثقلین کتاب الله وعترتی) معلم گشته موجب نظم عقود شهریاری وسبب شمل وفود[2] بختیاری است وصدر معظم مرتضی اعظم مالك ازمة العلما والافاضل جامع فنون الفضائل محرز العلوم ناظم فرايد القلائد

[1] Üstte اقربا ؛ [2] hâşiyede وفود کروهها .

جاودانی خویش میسر و مدخر دانسته وچون جانب شریف صدر معظم مرتضی اعظم عامل اکمل افضل مؤید امجد مکین ممتاز ذوالمناقب والمآثر حاوی‌الفضائل والمکارم افتخار الاماجد والاعاظم فخرآل الرسول قرة عین‌البتول قدوة السادات یمین‌الملك صدرالدین ضیاالاسلام صفی[1] الدوله عدة الملوك والسلاطین ابوالمفاخز یوسف | ادام‌الله رفعته وکرامته از سادات کرام ایام وخلاصهٔ 33b
انامست و بطهارت عرق وصحت نسب مقبول نقبا و کمال حسب او از توسط شرح و بیان استغناء تمام یافته و از عنفوان عمر وشباب تا زمان کهولت در حجرٔ صلاح وعفاف وحصانهٔ دیانت پذیرفته وصیت جمیل واحدوثهٔ جزیل او ذایع[2] وشایع گشته و عقائد وضیع وشریف در اصالت نسب و صدق اعتزا[3] وانتمأ او بخاندان نبوت از درن ظن مصفی ودیون امانت از مکارم ومحاسن اوموفی، عارفت و عاطفت کامل شامل احوال او گردانیدیم وسید اجلی و نقابت سادات ممالك محروس را زیدت بسطةً و اتساعاً چنانکه تا غایت داشت بران قرار بوفور دیانت و صیانت عرض و طهارت ذیل و نباهت قدر ووجاهت ذکر وحسن استعداد اومسند گردانیدیم و بتقریر آن وجه ادراری که بموجب احکام سابق بروی و اولاد و احفاد وی مقرر شده‌است، امر مطاع لازال مطاعاً، بتجدید ارزانی داشتیم تا بفراغ بال بتقدیم لوازم آن مهم بزرك و امر عظیم اقدام نماید و در ضبط احوال سادات و مراعات جوانب ایشان گوشد و احتیاط علّوی و مدّعی و صادق وکاذب واجب شمرد وبر وفق حدیث نبوی مصطفوی میان جماعتی که صحت نسب ایشان چون صبح صادق وساطع باشد و انوار سیادت ایشان چون

[1] Birinci harf siliktir.

[2] Metin ذرایع ؛ [3] Metin اعترا

L

منشور نقابت سیادت

چون از حضرت عزت وبارگاه عظمت پادشاه ذوالجلال وملك متعال (نوالت نعماؤه وتعالت اسماؤه) فرمان (قل لااسألكم عليه اجراً الاّ المودّة فی القربی) بواسطهٔ سعادت (ما نزل به روح الامین علی قلبك) درسواد سویداء | باراحت محمد مصطفی علیه 33 a
افضل الصلوة نافذ شد، سلاطین جهان فرمان دهان زمان که عراص ضمائر ایشان بمشاعل (یهدی الله لنوره من یشآء) منور و ازکلستان (قل انتم کنتم تحبّون الله فاتّبعونی یحببکم الله) بفوایح (والذین آمنو وعملوا الصالحات وآمنوا بما نزل علی محمد وهوالحق من ربکم) مشام جان ایشان معطرشده بود، در اعزاز واکرام وتبجیل واعظام جوانب سادات که منبع سعادت اند علی آبائهم الصلوات والتحیات وقدوه انام واسوهٔ کرام وبتقریر بشیر ونذیرکه (خلّفتُ فیکم الثقلین کتاب الله وعترتی) میراث برگزیدگان (کنتم خیر امة اخرجت للناس) باشد مبالغت لازم شمردند وبدان واسطه درجهان بسیر محمود ممدوح گشتند وآبا واجداد کرام ما نیز بمتابعت وتفیّل آثار وسیر ایشان مبادرت نموده در توقیر وتعظیم سادات از صالح وطالح بروفق (وسارعوا الی مغفرةٍ من ربکم) وسعی، (وما اتاکم الرسول فخذوه) مجهود مبذول فرمودند ودر تحری مراضی عشیرة طاهره وعترت زاهره باقصی الغایة وابعد النهایة کوشیدند،

مانیز برقضیت (انا وجدنا آبائنا علی امةٍ وانا علی آثارهم مقتدون) همواره بر رعایت جانب عزیز سادات مبذول داشته ایم ومأمول ایشان را بانجاز مقرون گردانیده وسعادت دوجهانی وکرامت

[1] Bu kelime siliktir.

XLIX

نوع آخر

32 b

استقامت مزاج را بمداومت علاج احتیاج تمام است و تدبیر صحت بدن را در محافظت قوت اصلی و دفع لواحق عارضی بصحبت و مداوات اطبا افتقاری ، هرچه بیشتر و حصول این مقاصد جز بترمیم احوال و تنظیم آمال حکماء صادق و اطباء ماهر صورت نبندد و چون مولانا سید الاطبا عمدة الحکما راحة الارواح مصحح الاشباح متبرك الانفاس میمون النقیبه جالینوس الوقت ابقراط الزمان جامع المعانی شرف الدین موفق الاسلام و المسلمین مداوی الملوك والسلاطین یعقوب ادام الله برکته درین ایام از جملهٔ حکما واطباء عهد در معالجت و مداواة قصب السبق ربوده است و بقدم انبساط بساط اماجد و اعاظم سپرده و در صدر علما و اکابر در صدد دوست ودشمن بوده و در معالجه امتحان و تجارب فروان حاصل داشته ، مبنی برآن چهرهٔ حال خدمتش را بنظر عنایت مرموق داشتن از لوازم و لوازب نمود و باستیفاء تعیین ضمن تقریر مخصوص گردانیدن از واجبات بود تا بتصرف آن وجه اسباب خود را آماده دارد و در سفر و حضر شرائط ملازمت و طبیبی خاص راکه وظائف استعادت و استیناس در آن مدرج است بجا آرد ومزید عنایت ورعایت مارا وثوق و ترقب افزاید ، وهذا ما بیّن وعیّن له ، مطالعه کنندگان برینجملت تعویل وارتسام بعلائم نمایند ، ان شاء الله تعالی .

تجربت ربوده باشند ودر معظمات مسائل از فضل مكمل وطبع مصقل خويش دلائل چون چشمه خرشيد لايح وبراهين چون جرم ناهيد واضح نموده ، موجب استقامت امزجهٔ اكابر وصدور وسبب مصالح امور جمهور تواند بود وچون مولانا ملك الحكما والاطبا جالينوس الوقت مسيح العهد مصحح الاشباح مروح الارواح حامى الاستقساط ماحى العلاّت ابقرات الايام برهان الدين ذخر الاسلام رضى الانعام مداوى الملوك والسلاطين ابو بكر ادام الله بركة انفاسه بحسن صفات اعلى موصوف بود وبيمن معالجت معروف ، طبيبئ دارالشفاء علائى را كه در محروسه قونيه است رحم الله بانيها بفرط حذاقت و يمن معالجت او مقرر ومفوض داشته شد تا از سر تدبير تمام وتأمل كامل مباشر ومزاول آن شغل بزرك وكار نازك وخير گردد ودر معالجت و مداوات مرضى ومعلولان بر قاعدهٔ استادان واصحاب تجربت مجهود خويش مبذول دارد ورفق ومجامله در هر بابى مقدمه سازد و از ملالت وتفريط مجتنب باشد واز نفايس انفاس عيسوى خود آثار معجزه دست موسوى باظهار رساند وعامهٔ مرضى ومجانين را يكسان گيرد و فرقى ننهد ودر معالجه شفقت على العموم مصروف دارد تا ثواب آن بروان واقف مرحوم وروزگار ميمون ما متصل باشد وبدانچه مرحوم عزالدين طبيب در تصرف داشت از تحويل او از اوقاف وى نيز متصرف شده بمزيد عنايت وفيض رعايت ما وثوق افزايد ، نواب وحكام ومتوليان ومتصرفان اوقاف مذكور اعزهم الله برينجملت اعتماد نمايند ، ان شاء الله تعالى .

ایقان وفرط عرفان آن شغل دینی را امتثال نماید وخلاصهٔ ضمیر ونقاوهٔ فکر را بر اقامت وظائف طاعات وادامت نوافل عبادات واعتصام بحبل مسنونات ومفروضات مصروف گرداند وبشعار ودثار اصحاب صفه وتقوی وارباب ورع ومعنی تردی نماید وجماعت ملازمان ومقیمان آن بقعهٔ شریف را که ملازم ومقتدی وبآثار او مهتدی باشند بر ملازمت سجاده وذکر ومحافظت اوقات وفکر واقامت اوراد تحریض وترغیب نماید وطائفهٔ مسافران وزمرهٔ فقرا وصلحا که در آن مقام مبارك توقف وتمکن سازند رعایت واهتمام بواجبی بجا آورد ودرعقب هر صلاتی بعد از تمجید وتحمید وتهلیل حضرت پروردگار جلی‌جلاله وعم‌نواله وِرد ورد دعاء حضرت سلطنت قرنیها الله بالخلود بمناجات شکفته دارد ، مطالعه کنندگان از امرا وکارداران ومتولیان اوقاف مرحوم[1] مکنهم‌الله مواجب و رواتب خدمت شیخ معظم محی‌الملة والدین وباقی ملازمان خانقاه مبارك را ادام الله توفیقهم برموجب شرط واقف بمصرف وجوب واستحقاق رسانند برینجملت روند واعتماد نمایند ، انشآءالله تعالی .

XLVIII

تقریر اطبا و معالجان

تقدیم منزلت اصحاب علم وتعظیم مرتبت ارباب فضل وتوقیر نحاریر حکما وتکریم | مشاهیر اطبا که در مضمار بحث تجارب معالجات 32 a
ومحضار استخارهٔ مداوات گوی تدقیق وتحقیق بچوگان قریحت خاطر وقاد وطبع منقاد نقاد از فحول اهل حکمت وقروم زمرهٔ

[1] İsim yeri boş bırakılmıştır

بوی مقرر و مفوض داشته تأکید را مثال دیوانی صدور یافت تا از فراغت مباشر و مزاول آن مهم دینی گردد و در آنا الرواح و اطراف الصباح صلوات خمس را در آن بقعهٔ شریف موظف دارد و تلاوت کتاب خداء عزوجل که اسرار درج سماوی و انوار دُرج فتاوی است مرتب دارد و در تقاوت کسوت ونظافت خلقت مبالغت واجب شمرد وهیچ دقیقه از فرائض وسنن که رعایت آن واجبست مهمل ونا مرعی نگذارد وعمارت رقبات [1] اوقاف را بر جمله مقدم دارد ونگذارد که غبار اندراس بر چهرهٔ طراوت آن نشیند ووجه معیشت که آنچنانکه امامان ما قبل تصرف کرده اند او نیز متصرف گردد ، اعیان واخیان وجماعت محلهٔ مذکور احسن الله احوالهم برینهجملت روند واعتماد بتوقیع همایون سازند ، ان شآء الله تعالی .

XLVII

تقریر شیخیٔ خانقاه

بنابر آنکه شیخ زاهد عابد متقی متدین سالك ناسك قاطع التّخلوات واصل الخلوات هادی الخلق الی الحق قطب العارفین برهان السالکین جنید الوقت کرخی الزمان ابا یزید الاوان ترجمان الرحمن مشید قواعد
الادیان [2] محی الملة والدین سراج الاسلام والمسلمین | داعی الملوك 31a
والسلاطین محمود ادام الله توفیقه از جملهٔ سالکان اهل طریقت ومتوجهان حضرت صمدیت است وبزیور صلاح وسداد متحلی وّبزینت زهد وتقوی متجمل ، همت اشرف بر تحری حصول مراضی او مصروف فرمودیم وشیخیٔ خانقاه مرحوم فلان رحمه الله که در محروسهٔ انطالیه است بدو مقرر ومفوض داشتیم تا از سر

[1] Altta تفوس ؛ [2] Metin silikıir

XLV

تقریر حافظیهٔ تربه

حافظیهٔ تربهٔ معطر وحظیرهٔ منور خداوند سعید شهید جد ما اطاب الله ثراه وجعل الجنة مثواه که در محروسهٔ سیواس است بنام سیدالصلحا والقرا افتخار الحفاظ والأئمه نورالدین نوری وفقه الله مقررداشته شد وتقریر آن بتحریر پیوست تا از سر فراغت ملابس ومباشر آن مهم گردد ودر زمرهٔ باقی حفاظ که در آن بقعهٔ شریف ملازمت می نمایند منخرط گشته در اوقات معهود وایام معتاد شرائط دعا گویی را بواجبی بجا آورد وپیوسته بتلاوت کلام مجید وقرآن حمید مشغول باشد ووجه معیشت حافظی را از تحویل ولد سیستانی تصرف نموده اسباب معاش بدان مرتب دارد وروان واقف را تغمده‌الله بالرحمة [1] | ترحم فرستاده بدعوات صالحات شاد 31 a
ومستریح گرداند وبمزید عنایت ما مترقب باشد ؛ وهذا ما عین له .

XLVI

مثال امامت مسجد

چون وفور فضیلت وتدین وظهور اهلیت وتصوّن وفرط تقوی وحسن سجیت صدر امام وحبر همام عالم فاضل متقی متبحر مختار ممتاز ابرع اورع شرف الائمه جمال الامة ناصرالدین رکن الاسلام علَم الهدی اعلم الوری نصیرالشریعة الزاهرة محی السنة الباهرة داعی الملوك والسلاطین عثمان ادام الله توفیقه معلوم ومصور بود امامت مسجد محلهٔ سیف الدین سنقور را [2] در محروسهٔ ملطیه

[1] Altta tercümesi بیوشاند کناه اورا برحمت
[2] Metin سنقورا

XLIV

تقرير حافظی خاص

پیوسته ضمیر منیر وخاطر عاطر و نهمت شاهانه ما بدان مصروفست که ریاض سلطنت بنسیم دعوات صالحات علما وحفاظ آراسته باشد وبارگاه جلالت ما بمصاحبت وملازمت طائفهٔ ابرار پیراسته وچون صدر امام عالم عامل فاضل متدین زین الائمه جامع الفضائل جمال الدین شهاب الاسلام نور الملة سیدالقرا ملك الحفاظ کسائی الزمان داودی الالحان خازن اسرار الرحمن داعی الملوك والسلاطین محمد وفقه الله بحسن تلاوت وجودت قرآءت وتحقیق علم سبعه وتدقیق رموز معانی کتاب شاطبی از سائر حفاظ شرف امتیاز حاصل گردانیده است و در تلفیق آیات ورعایت مناسبات برمقتضاء (ورتل القرآن ترتیلاً) شرائط ترتیب ودقائق ترکیب را رعایت نموده ودرآن فن مشهور ومشار الیه گشته است جانب او را بعنایت ومراحم شاهانه
مشمول فرمودیم | ودر سلك حفاظ خاص منخرط گردانیدیم وفرمان 30 b
انفذه الله ارزانی داشتیم تا بفراغ بال وفسحت آمال درسفر وحضر ملازمت خدمت حضرت سلطنت ما بجای آورد ودر اوقات سمع شریف ما را از درر ولآلیٔ اسرار رب العالمین مشنف ومقرط گرداند وبحسن صوت والحان لطیف خاطر عاطر ما را ترفیه وترویح بخشد تا برموجب حدیث نبوی علیه السلام که (القاری والمستمع شریکان فی الاجر) ثواب جزیل وثناء جمیل ایام همایون ما را مدخر گردد ومیامن برکات آیات طیبات بروزگار دولت ما پیوندد وبعد از فراغت قرآءت وختم تلاوت دعآء بی ریا درخلا وملا باقامت رساند وهر آنچه درضمن فرمان بقلم دیوان استیفا مقرر میگردد بوجه معیشت خود تصرف نموده اسباب معاش خود مرتب ومهذب دارد ومزید انعام واصطناع را وثوق افزاید، وهذا ما عین له .

داعی الملوك والسلاطین محمد اعاد الله علینا وعلی کافة الاسلام برکات انفاسه ، چون از خلاصهٔ زمرهٔ مذکور وافراد زهاد عصر واخیار عباد دهر بود ومارا بادعیهٔ مستجاب واثنیه مستطابش اغتنام ووثوق حاصل واهل سنت وجماعت وطاعت را نیز در حق او اعتقادی صافی واعتمادی وافی هرچه بیشتر بوده ، مبنی برآن خطابت وامامت جامع مبارك مرحوم قاضی عزالدین در محروسهٔ قونیه حمیت عن البلیه بکمال زهد وتقوی وفرط تدین وهدی او مقرر ومفوض داشته تا برعادت معهود ابهت خطابت واهلیت امامت خویشتن را حاصل آرد ودر نقاوت کسوت ونظافت خلقت مبالغت واجب شمرد وامینان امت ومنادیان سنت در ایام جمُعات ومراسم اعیاد واوقات صلوات خمسهٔ ایام وشبهاء عزیز مثل رغائب وبرات وقدر چون وندداء (یا ایها الذین آمنوا اذا نودی للصلوة من یوم الجمعته فاسعوا الی ذکرالله وذروا البیع وحیّ علی‌الصلوة) بگوش اهل سنت وجماعت رسانند در آن بقعهٔ خیر حاضر آمده بشرائط ولوازم آن مهمات دینی قیام نماید ووظائف طاعات وعبادات | وتلاوت خطُب غرّا بواجبی بجا آرد وبمواعظ 30 a
ونصایح وتنبیه واذکار واعلان واخطار حاضران ایام جمعه وشبهاء عزیز راکه طالبان راه حقیقت وسالکان جادهٔ طریقت اند محفوظ ومتیقظ گرداند وبعد از اداء حمد ربانی وتقدیس وتنزیه سبحانی عز شانه وصلوات وارسال درود وتحیات بروح مطهر وتربهٔ معطر محمد مصطفی صلی‌الله علیه وسلم فرق منبر را بالفاظ همایون ودعاء دوام دولت روز افزون وثناء حضرت میمون ما بنیت صافی واعتقاد وافی مزین کند وخطبه را بپایان برد وآنچه خطباء ماقبل بوجه معاش خود از حاصل اوقاف تصرف کرده اند او نیز متصرف شود ، مطالعه کنندگان برینجملت روند واعتماد نمایند ، ان شآء الله تعالی .

موافق هركس علمی و مطابق هرنفس درسی موظف دارد وعلوم راکه اشرف مواهب والطف مراغب است در موضع ومحلش صرف کند وبنا اهل وغیر محل ضایع نکرداند تا امتثال این حدیث که (لا تعطوا الحکمة غیر اهلها فتظلموها ولا تمنعوها عن اهلها فتظلموهم) کرده باشد وطلبهٔ علوم نیز در وظائف تکرار وتحصیل میامن وبرکات ، شعر :

بقدر الکدّ تکتسب المعالی ومن طلب العلی سهر اللیالی

را نصب العین دارند وملك المدرسین مولاناء معظم را دام معظماً بحکم (وخیر الآباء من علمك) کرامی وعزیزتر از پدر بینند وآنچه مدرسان ما قبل از حاصل اوقاف مدرسه تصرف کرده اند متولی وقت بخدمت مولانا ملك المدرس دامت فضائله وباقی طلبهٔ علوم وخدمتکاران مدرسه برموجب شرط واقف راست دارد وبرساند ،

سبیل متولی وملازمان ومحصلان وطلبهٔ علوم مدرسهٔ مظفریه اعزهم الله آنست که مولانا مالك ازمة المدرسین والمحققین تاج الملة والدین را دامت فضائله مدرس آن مدرسه دانند ودر احترام واکرام جانبش بیفزایند برینجملت اعتماد نمایند ، ان شآء الله تعالی .

XLIII

منشور خطابت

29 b

تفخیم قدر وتبجیل محل وصدر ائمه وعلما واصحاب ورع وفضلا وحفاظ وقراکه خزنهٔ اسرار حق وسدنهٔ کعبهٔ صدق ونجوم آسمان هدایت ودراری بروج درایت اند موجب حصول مراضی الٰهی وسبب دوام دولت پادشاهی باشد ومولانا مالك ازمة الائمه والحفاظ عمدة العلما والخطبا خازن درر درج التنزیل داودی الحان کسائی الاوان مبدع خطب الغرّا معجز کلمات الرقطاء جمال الدین فخر الاسلام والمسلمین

XLII

نوعی دیگر

اعلاء معالم علم واحیاء مراسم فضل وفهم واصفاء مشارع دین واستصفاء[1] دروع یقین بتعظیم جوانب علما وتفخیم مراتب فضلا میسر ومحصل است واتمام این معانی وتشیید این مبانی نفاذ اوامر ونواهی سلطنت واستمرار امور ومصالح دولت را اقوی الاسباب ، مبنی برین مقدمات تدریس مدرسهٔ مرحوم[2] مظفریه را در محروسهٔ اقسرا بکمال فضل واهلیت وفرط فنون علوم وفضیلت مولانا مالك ازمة العلما والافاضل محرز العلوم ذوالبیانین علم الهدی اعلم الورى حجة تفضیل الاواخر علی الاوائل ظهیر السنة نصیر الملة مُظهر شعائر الاسلام هادی الخلق الی الحق برهان الحق علی الخلق نعمان الزمان شریح الاوان ینبوع المعانی تاج الدین سراج الاسلام والمسلمین مفید الملوك والسلاطین ابو الفضائل احمد الاترارى ادام الله فضله | اسناد فرمودیم وتوقیع 29 a
همایون لازال نافذاً بتقریر آن ارزانی داشتیم تا خلاصهٔ ضمیر منیر ونقاوهٔ فکر خاطر خطیر را باقامت وظائف وشرائط آن مهم بزرك وشغل نازك مصروف گرداند وابواب افادت وارشاد وتعلیم علوم وسداد برمتعلمان وطلبهٔ علوم مفتوح دارد وایشانرا از بحار فضائل ومناقب خود اغتراف نماید واز تحصیل وعُطلت ایشان با خبر باشد وهر ماه ماضی طلبهٔ علوم را استکشاف فرماید وطباع وهمت مختلف ومراتب ومتفاوت واستعداد ونهمت هر یك از محصلان در یافته

[1] Hâşiyede الاضفاء پاکیزه کردن . Fakat اضفاء ne bu manâya ve ne de metne uymaktadır. Bu münasebetle hâşiyede verilen izaha ve metne uyan استصفاء kelimesi konmuştur. Bu takdirde *hakikat zırhlarının temizlenmesi* de mecâzî bir manâ alır.

[2] مرحوم dan sonra medresenin kurucusunun adı dercedilmemiştir.

از هواجس ووساوس منقی وخاطر را جهت تلقی فهم وادراك مصفا دارند وآنچه مفهوم نشود و ذهن بر حقیقت آن مشتمل نگردد از اعادت سوآل استنکاف ندارند وتا همگی دون بر استقبال آن اقبال ننماید از سرآن فرو نگذارند وتا معنیً ولفظاً صفحهٔ دل کالنقش فی‌الحجر نگردانند ابتداء درسی تازه نکنند ، دیگر چون علم خوبترین فضائل و سبب خلاص از رذائل است وچنانکه تزکیهٔ نفس وتطهیر اعراق واکتساب مکارم اخلاق بی تحصیل آن ممکن نه هدایت بدان نیز جز بدلالت تقوی و صیانت عرض از خبائث میسر نگردد و فحواء (هذا للمتقین) را مصداق آن تقریر

28b دانند بر محصل سلوك راه تقوی و دیانت | واستدامت شروق نور هدایت ختم مقضی وتخلق بدان اگر نیز بر سبیل تکلف وتشبه باشد از جملهٔ سیر مرضی است بایدکه طلبه ومستفیدان که غواصان بحر معنی اند همت در یافت دررشاهوار عالی داشته وبادبان طلب افراشته ولنگر ثبات وسکینه فروگذاشته تقوی را شعار ودثار خود سازند و در وظائف تکرار:

ومن طلب العلی سهر اللیالی [1]

را یاد دارند وهر چند در طبع ملالی[2] ودر خاطر کلالی افتد وحالیا از آنچه خوانند واستفادت کنند اکر انشراح صدری نیابند قطع رجا از انحاء وارجاء ضمیر دور کردانند ومعنی (العلم یعطی وان کان یبطی) را ذاکر باشند (وانّ فی ایام دهرکم نفحات) را متعرض وبر ملازمت شرائط سابقهٔ مثابر و مواظب باشند والسلام .

[1] Bu beytin birinci mısrâı için sahife 62 ye bak.
[2] Metin ملال

جسّیات[1] دورتر[2] باشد وبمعرفت مناظرهٔ احکام تکلیفی نزدیکتر ترخیص شاید ، دیگر بعد از رعایت تحصیل یومی هر هفته مجمعی سازند وبمطارحه ومناظرهٔ منصفانه اشارت کنند وهر ماه یکروز بر سبیل امتحان از ماضی شاگردان در هر فن سطری استکشاف فرماید ومبتدیانی که در حفظ الفاظ وضبط معانی گوشیده و از تکاسل وتغافل اجتناب نموده باشند بمزید تعلیم وارشاد مخصوص گرداند ومتوسطانی که در تشعیب فروع وتفریع اصول وتفصیل جمل واستخراج نکات روز افزون باشند وبقرب مرتبهٔ (یکاد زیتها یُضیءُ)
28a رسیده | بر تقریب وترحیب ایشان مبالغت فرماید واعلام ازحال آنجماعت واجب شناسد تا بعد از اختبار بمزیت انعام واختیار محتظی شوند وثمرهٔ رنجی که در اقتناء علوم متحمل بوده اند اجتنا کنند ، ان شاالله ، طلبهٔ علم نیز چون صدر امام فلان الملة والدین مدرس بدین شرائط قیام نموده باشند جانب شریف اورا بر دیگر مدرسان ما قبل مرجح دارند ، چه پدر سبب وجود حیاة فانی واستاد سبب تحصیل بقاء جاودانیست ویقین دانندکه علم را شرف وکمالیست که بتغیر زمان وتصرف حدثان در ارکان آن انهدامی ودر حصن حصین آن انثلامی صورت نبدد وهرکس که برداء آن[3] مرتدی وبآثار آن مقتدی باشد (فقد فاز فوزاً عظیماً) باید که از غفلت وملالت ودر تکرار ازضجرت وکسالت دور باشند وعاجلاً وآجلاً موجب جذب خیرات ومثوبات وقطع عقبات عقوبات آنرا دانند ، دیگر وقت استفادت درس فکررا که شفیع نفس است در استجلاب کمالات مبرّا وضمیر راکه سفیری صاحب تدبیر است

[1] Metin جسّیات ; metne göre bunun *cass (tacassus)* aslından uydurulmuş bir kelime olduğu anlaşılıyor

[2] Metin دورتر

[3] Metin آن yok

باشد جزای آن (یوم تجزی کل نفس بما کسبت) از خدا بینند
ان شآء الله ، شرط اول آنکه متعلم صالح را فرزند روحانی
وغرس دوحهٔ زندگانی داند وشکر علومی راکه بدان حالی
وبواسطهٔ کسب آن از گنج استفادت باوج افادت رسیده در تفهیم
وتعلیم تلامذه از ملالت وزجرت برحذر باشد ، دیگر چون
27b طباع متفاوت ومدارج نفوس بحسب | مراتب تسویه مختلف
واستعداد تلامذه بحدس (والجواد عینه فراره) را تفرس فرموده
موافق هر طبعی علمی ومطابق هر نفسی درسی موظف گرداند[1]
ودر تفهیم کل‌الناس را رعایت نموده بعد از اجتهاد رای در وظائف
ارشاد نصیحت (ومن منّح الجهال علماً اضاعه ، ومن منع
المستوجبین فقد ظلم) نصب‌العین دارد ، دیگر چون قصواء أمنیت
وقصاراء همت ابنآء روزگارکه در مدارج تحصیل تدرجی می نمایند
ودر مراقی علوم طلب ترقی می کنند ، آنست که بر دیگری از راه
مجادله غلبه یا بطریق مشاغبه بر قرین تفوق جویند نه دانستن
حقیقت اشیا ومعرفت آنچه خلاصه است از علوم دین ودنیا بیشتر
متعلمان در بدْو تعلیم میل بفنون جدل می نمایند وبخدعهٔ ومیض
برق خلاف ومغالطات منخدع شده وازان نیز بدرجهٔ تحقیق
نارسیده بچند مسئلهٔ معدود اکتفا نموده از اقتباس انوار علوم
اصلی بی بهره می مانند (مثلهم کمثل‌الذی استوقد ناراً فلما اضآئت
ماحوله) را واجب باشد تا از علوم اربعه بحظ او فرنرسند
ذهن متعلمان را مستغرق جدلیات نگردانند واکر در اثناء تحصیل
جهت تشحیذ خاطر بدان جنس تعلیم احتیاجی افتد نوعی که از

1 Metin کردند

XLI

تقریر تدریس مدرسهٔ نخجوان از انشاء مرحوم شمس‌الدین صاحب دیوان

27a

استیفاء ثناء جمیل وادخار ثواب جزیل را برسم یادکار (ان آثارنا تدل علینا فانظروا بعدنا الی الآثار) اتابکان ماضی انار[1] الله براهینهم ازجملهٔ بقاع خیرکه درممالك خود ساخته اند دو مدرسهٔ نخجوان است وتدریس هر دو بنابر (اعط القوس باریها وانزل الدار بانیها) بنام مرحوم افضل‌الدین وبعد از انقضاء مدت اعمار بر اولاد واعقاب اوکه شایان آن منصب رفیع او باشند مقرر فرموده وامثله درین وقت صدر امام قوام الدین که خلف صدق سلف ودرّ یتیم آن صدفست واز بستان علوم ریحان ایقان چیده واز بستان فضائل لبان اتقان مکیده ، بلکه مکارم اخلاق با ذات شریف او حکم (عادة ترضعت بروحها تنزعت) گرفته اند وحال استحقاق وامثلهٔ که اتابکان ماضی باتفاق داده بودند در دیوان نمود وامضاء آن التماس کرد ، چون حکم برلیغ همایون چنانست که ابواب‌البر ووقوف از شوائب تغییر وتبدیل مکفوف وبر موجب شرط واقف موقوف باشد وملتمس او باسعاف رسانید تدریس مدرسهٔ مذکور بشرف فضل وعلم او تفویض افتاد وهر چند (مثلك لا یقرع له العصا) موافق حال (وارسل حکیماً ولا توصیه) مناسب شرف وکمال اوست رعایت امر (فذکر فان الذکری تنفع المؤمنین) را چند شرط که چون ملتزم شده

[1] Motin انارالله

XL

نوعی دیکر مختصر وموجز

26 b

تقلید مهمات شرعی وتفویض اموردینی بمشاهیر علما وجماهیر فضلا که در انواع فضائل مشارالیه ودرتقریر احکام معتمد علیه باشند مستدعی دوام دولت و مقتضی نظام سلطنت تواند بود وچون صدر امام فاضل کامل متقن متیقن بارع ورع محق ناصرالدین جمال الاسلام نجم الملة شرف الائمه زین[1] العلما عمدة الفضلا مجدالافاضل اقضی القضاة والحکام ظهیر الشرایع والاحکام مفیدالملوك والسلاطین ابوالفضائل عثمان ادام الله فضله بحلیهٔ علوم متحلی بود ودر حلیهٔ فضائل سابق ومجلی جانبش را بعاطفت شاهانه مخصوص فرمودیم وقضا وحکومت محروسهٔ لارنده را بوی ارزانی داشتیم وبتقریر آن توقیع اشرف زاده الله شرفاً بنفاذ رسانیدیم تا بفراغ خاطر واهتزاز وافر آن مهم دینی را اعتناق نماید ودر قطع دعاوی وفصل خصومات ومنازعات میان خصوم سویت نگاه دارد وجادهٔ (اذا احتکم الیك اثنان فسوّ بینهما فی اللحظ واللفظ) مسلوك گرداند ودر تعدیل وتزکیهٔ شهودکه بناء احکام برقول ایشانست طریق تحری ورزد وبوقت عقود انکحه وتقسیم مواریث وتحریر وثایق وسجلات دقایق اجتهاد واحتیاط بتقدیم رساند ودر استخلاص حقوق مستضعفان وازالت عدوان متعدیان باقصی الغایه کوشد. وبهیچ گونه در اهمال جانب قضا که بدان رضا نداده ایم شروع نکند ووجه معیشتی را که بخامهٔ دیوان استیفا تعیین می رود تصرف نماید وبدان انتفاع جوید ، وهذا ما حرر وقرر له ، الی آخره .

[1] Okunuşu müphemdir.

واجماع امت کند و بمردم قوی و ضعیف و وضیع و شریف یکسان نگرد وطریق (فسوّ بینهما) سپرد واز میل ومداهنت قولاً وفعلاً بپرهیزد وخود را بعدل[1] وراستی وزهد وکوتاه دستی مشهور ومذکور گرداند ودین نفیس را بدنیاء خسیس نفروشد ودر اختبار احوال واعتبار اقوال شهود استقصاء بلیغ کند وتا عدل ومتدین ومتقی وزکی نباشد بکفتار ایشان اعتماد ننماید وبشهادت ایشان حکم نکند ، قال‌الله تعالی: (واشهدوا ذوی عدل منکم) ؛ ودر عقود انکحه اکفا طلبد ودر آن احتیاط واجب داند ودر حفظ اموال ایتام جدّ تمام نماید وآن را از مستأکله محافظت کند وبا قوام امنا وحفظهٔ اعفا سپارد تا مراعات اموال ایشان بواجبی تقدیم دارند[2] تا از ضیاع (الذین یأکلون اموال الیتامی ظلماً) ایمن وسلیم ماند وهیچ دقیقه از دقایق آن مهم مهمل ونامرعی نگذارد ودر سرّا وضرّا سراً وعلانیةً تقوی ایزد تعالی را که بهترین زادی وسودمند ترین عبادتی است شعار ودثار خود سازد وهر آنچه بوجه معیشت او معین می‌شود متصرف شده بمزید انعام واصطناع متطلی باشد ، وهذا ما عین له .

سبیل ائمه وعلما وشیوخ وامرا وگماشتکان واخیان وخواجه‌گان واهالی محروسهٔ قونیه اعزهم‌الله وحرسها مولانا مالك ازمة العلما والفضلا را قاضی وحاکم آن بقعه دانند ودر امور شرعی رجوع بوی کنند بر اینجملت اعتماد نمایند ، ان شآء الله تعالی .

---

[1] بعدل mükerrer

[2] درند Metin

XXXIX

نوعی دیکر

معظمتر عملی از اعمال دین ومهمتر شغلی از اشغال شرع که عنایت بترتیب مناظم آن مصروف داشته آید وهمت نهمت بر تمهید قواعد آن موقوف گردانیده شود قضا وحکومتست ونظام امور عالمیان بدان منوط ومصالح جمهور جهانیان بدان مربوط ومتقلد این عمل هر آیینه کسی باید که بسداد وتصون ورشاد وتدین وبفضل کامل وعدل شامل آراسته بود ودر دقایق اصول وفروع آن متبحر گشته وبدرجهٔ هرچه بلندتر وطبقهٔ هرچه بزرك تر رسیده وصدر امام وحبر همام ملك العلما والفضلا قدوة البلغا والفصحا ذوالبیانین صاحب اللسانین سیبویه الثانی مظفر الدین ضیاء الاسلام والمسلمین محی السنة قامع البدعه مفتی الفرق قاضی القضاة والحکام حجة الحق علی الخلق افضل المتأخرین جامع علوم الیقین ناصح الملوك والسلاطین محمد البغدادی ادام الله فضله بدین صفات موصوفست وبدین خصائل معروف ، قضا وحکومت محروسهٔ دار الملك قونیه را بدو مقرر ومفوض فرمودیم وبتأکید وتقریر آن منشور همایون بنفاذ رسانیدیم وزمام[1] آن شغل خطیر که از معظمات امور شرع است | بدست امانت وسداد وصیانت 26 a
ورشاد او سپردیم تا بدل منشرح وامل منفسح مباشر آن شغل دینی گردد وبوقت استماع دعاوی وفصل خصومات وامضاء حکومات رجوع بنصوص کتاب منزل وفصوص نبی مرسل صلی الله علیه وسلم واحادیث مشهور ومسند وآثار صحابهٔ کرام رضوان الله علیهم اجمعین[2]

---

[1] Metin زمان

[2] Kelime bozuktur.

اجتناب نماید ودر سر وعلانیه فعل ونیت بزینت تقوی که وسیلت نجات عقبی باشد متحلّی دارد ودر استیفاء حقوق ضعفا بالزام وحبس از اقویا جدّ بلیغ نماید ودر تزکیت شهود که بناء احکام برقول ایشانست مساعی تقدیم دارد واموال غائبان وایتام واطفال را باعفّا وامنا سپارد تا از تصرف واستیکال مستأکله محفوظ ماند ومذهوب نشود ودر حفظ ترکات موتی وتسلیم آن بارباب استحقاق تهاون نورزد ودر عقود انکحه احتیاط کفأت بجا آورد ودر اختیار واختیار ملازمان محکمه تاکم طمع وخویشتن‌دار باشند تنوق تمام ورزد ونظر بر اوقاف مساجد ومدارس وزوایا وخانقاهات وباقی مواضع برّ اندازد تا برموجب شرط واقف بمصرف رسد وعمارت ، قبات وقف را مقدم دارد تا ازمذمت [1] ترك مرمت آن آمن ماند وهیچ دقیقه از دقائق امور شرعی مهمل نگذارد وبدانچه بقلم دیوان استیفا معین می‌گردد اسباب معاش خویش را مرتب داشته بمزید انعام ما ترقب افزاید ؛

25b سبیل امرا وکبرا وحکام ونواب وائمه وعلما واعیان واخیان واهالی محفوظهٔ سامیسون وولایت آن احسن الله احوالهم آنست که مولانا ملك ازمة القضاة والحکام نصیر الشرایع والاحکام نظام الدین همام الاسلام ناصح الملوك والسلاطین محمد بن النقیب را ادام الله فضله ومدّ ظلّه قاضی وحاکم سامیسون وولایت آن دانند ودر اموری که تعلق بقضا دارد رجوع بوی ونواب وی کنند ودر توقیر قدر وتوسّع صدر جانبش توفر نمایند وبتحری رضاء او توسل جویند وبحصول شکرش توصل نمایند برینجملت روند واعتماد بتوقیع همایون سازند ، ان شاء الله تعالی .

---

1 Metin مذ

منافست پوشانيم وسمع شريف مارا از ادراك حل مشكلات ودر يافت غوامض معضلات مقرط ومشنف گردانيم وچون مولاناء معظم وحبر مكرم عالم فاضل كامل بارع ورع متقى متقن محق محقق مجتهد متهجد اقضى القضاة والحكام نصير الشرايع والاحكام نظام الدين ركن الاسلام نجم الملة افتخار الائمه تاج الامة عمدة العلما زبدة الفضلا جامع الفضائل محرز العلوم مفتى الشرق امام المذاهب صاحب النظم والنثر شرف المحققين مفيد الملوك والسلاطين ابوالمناقب محمد بن النقيب ادام‌الله فضله ورفعته بوفور فضيلت وكمال اهليت وسبوغ دانش موصوف ومذكور بود ودر استجماع انواع علوم ومطارح فصاحت وبلاغت مشار اليه گشته وتقلد مناصب دينى وتكفل اتمام احكام شرعى را معين شده ودرين ايام از سر اعتمادى وافى واعتقادى صافى رو ببندگى درگاه اعلى اعلاه الله تعالى نهاده وحقوق مناصحت ودعاگوئى وشرائط مخالصت وهواخواهى ثابت ومؤكد گردانيده وبدان واسطه ملحوظ عين رافت ومرموق نظر
عاطفت گشته | وداعيه ضمير وجاذبه خاطر خطير براعلاء مكانت 25 a
وارتقاء منزلت او مقتضى وباعث آمده ، بنابرين مقدمات عنان عنايت وزمام رعايت برصوب او معطوف فرموديم وقضا وحكومت محفوظه سامیسون وولايت آنرا بدو ارزانى داشتيم ومنشور همايون درآن باب بتحرير پيوست تا بفراغ بال ورفاغ حال وفسحت آمال بتقديم شرائط ولوازم آن مهم دينى قيام نمايد ودر تمشيت اين شغل شرعى برمقتضاى (انا انزلنا اليك الكتاب بالحق فاحكم بين الناس بما اراك الله) طريق راستى ومنهج عدل مسلوك دارد ودر وقت استماع دعاوى وفصل خصومات وامضاء حكومات برموجب اين حديث كه (اذا اختصم اليك اثنان فسوّ بينهما فى اللحظ واللفظ) التفات خاطر باهر دو برابر دارد واز ترجيح وتفضيل كه بارتشا منسوب باشد

برهمگنان واضح ولایح گرداند ودقایق شرع را که از منزلات عرش مجید است بواجبی رعایت کند ومناصب شرعی را درمواضع مذکور بارباب استحقاق واصحاب تقوی وورع تفویض کند ودر قطع دعاوی وفصل خصومات میان قوی وضعیف وسخیف وثقیف ووضیع وشریف فرقی ننهد ودر عقود انکحه وقسمت مواریث وتقدیم وصایا وتحریر وثائق وسجلات وتزکیت شهود شرائط احتیاط بجا آورد ودرتثمیر وانماء اموال ایتام کوشد ومحافظت وجوه غایبان از واجبات داند ونظر برمصالح اوقاف مساجد ومدارس وخوانیق ورباطات وترب اندازد واحتیاط ملازمان محکمه نیکو بجا آورد ووجه معیشت را برموجب تعیین خامهٔ دیوان استیفا تصرف نماید ومزید انعام واصطناع را ترصد افزاید ، والمبین له والباقی الی آخره یکتب کما یکتبون .

XXXVIII

نوعی دیگر

24 b

چون ریاض سلطنت وحیاض مملکت ما بنسیم دعوات صالحات علما وفضلا وائمه وصلحا پیوسته سرسبز ومنهمراست وبارگاه جلالت، وسرادق رفعت ما باصحاب فتوی وارباب تقوی مزدهر[1] ومفتخر ، لاجرم همگی ضمیر منیر وخاطر عاطر ونهمت همت ما بدان مقصور ومصروف گشته که این طائفهٔ اخیار وزمرهٔ ابرارکه برگزیدهٔ عنایت ربانی وپسندیدهٔ رعایت سبحانی (والذین اوتوا العلم درجات) اند وبتشریف خطاب (قل هل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون) مخصوص ومشرف بشمول عاطفت وقبول مکرمت ممتازگردانیم وجمال علم ونهال حلم ایشان را لباس مجالست وکسوت

[1] Metinde مزدهین gibidir.

وتفخيم قدر فضلاكه ورثهٔ انبيا وحمـلـهٔ انبا وحاميان حوزهٔ شريعت وحارسـان غرهٔ طريقت وسـياحان بيداء تحقيق و ملاحان درياء تصديق وسدنهٔ كعبه عرفان وخزنهٔ درر محكمات متشابهات آيات قرآن اند كه (لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه) وبوجود ايشان عـلم عـلم خافق وعاديات الباقيات الصالحات مجلى وسابق باشد وبمحبت هوالله الظاهر الباطن ظاهر وباطن خودرا موشح ومشحون داشته وبردقايق حقايق علوم ظاهر وباطن اطلاع كلى يافته صورت نبندد وچون صدر معظم امام كبير حبر خطير عـالم عامل كامل فاضل عادل متبحر مجتهد متهجد محقق سالك ناسك اقضى القضاة نظام الدين جلال الاسلام حجة الملة قوام الامة عـلم الهدى محرز الفضائل حاوى العلوم نصير الشريعة الطاهرة حامى السنة الزاهرة شُريح الزمان مطلبى الوقت ذخير الافاضل امام الائمه ناصح الملوك والسـلاطين
24a ابوالمناقب والمفاخر قاضى عساكر الممالك عبدالله ادام الله فضله | ورفعته ازاكابر علما واماجد فضلااست ودر علوم دينى من التفسير والحديث والفقه والاصولين مشارالیه ومتفق عليه ايام غزيزش روزنامهٔ فضائل وكارنامهٔ علما وافاضل عقائد وضيع وشريف در وراعت او ازدَرَن ظن مصفى وديون دين از امانت وديانت او مُوفى وبحقيقت نور حدقهٔ فضل ونَورْ حديقهٔ قول وفعل گشته ، همت همايون برتحرى مراضى او مصروف فرموديم وقضا ولشكر ممالك محروس را زاده الله بسطةً واتساعاً مضاف با قضا وحكومت محروسهٔ اماسيه وچرملو چنانكه داشت بدو ارزانى داشتيم وبتقرير آن توقيع اشرف امضاه الله صدور يافت تا[1] از سر فراغت بشرائط آن مهم دينى اقامت سازد ودلائل وبراهين ورع كه از روع كردگار وفزع روز شمار باشد

[1] Metin با

تصور لازم دارند و نظر بر جملکی اوقاف مساجد ومدارس وخانقاهات وزوایا وترب وسبلانات وسایر ابواب خیر اندازند ودر رقبات وبترفیه[1] ارباب استحقاق گوشند ودست مستأکله ازان کوتاه گردانند وطرف حق را رعایت کنند و راستکاری را که سبب رستگاریست شعار ودثار[2] خویش سازند و وجه معین را که خاصه مجلس سامی مالك ازمة القضاة والعلما اقضی القضاة فی الممالك حاکم[3] الجیوش المنصوره ضیا الملة والدین ادام الله سموه وفضله در ضمن منشور همایون بخامهٔ دیوان استیفا مجده الله مقرر می‌شود تصرف کنند ومزید انعام را علی ترادف الایام وتعاقب اللیالی تطلع افزایند ، وذلك ما عین له .

سبیل امرا وکبرا ونواب وکماشتکان دیوانسرای سلطنت وخواص وائمه وصلحا وسادات ومشایخ وکارداران واخیان واعیان وخواجه‌گان وکافهٔ اهالی محروسهٔ دارالملك قونیه | حماها الله واحاطهم بعنایته 23b
وباقی بلاد آنست که نواب اعزه خدمتش را در نیابت قضا وتنفیذ امور وتمشیت احکام شریعت استقلال تمام دانند ودراعزاز واحترام وتوقیر واکرام ایشان توفر نمایند وهیچ آفریده کائناً من کان در امور احکام شرعی ودینی که بایشان تعلق دارد مدخل نسازد ومراقبت نمایند ، مطالعه کنندگان برینجملت اعتماد برتوقیع همایون سازند ، ان شآء الله تعالی .

XXXVII

نوعی دیکر

استقامت بنیان ملت واستدامت ارکان سنت واحیاء معالم شریعت واشـادت قواعد حقیقت جز بمراعات جانب ائمه وعلما

[1] Metin و ترفیه

[2] دثار iki defa yazılı.

[3] Metin حاکم جیوش

خلق ونباهت قدر مستثنی وممتاز است ودر استجماع انواع فضائل واستبداع روایع شمائل مشارالیه ومتفق علیه گشته وهمگی ایام ولیالی براحراز سعادت ومعالی[1] مستغرق گردانیده وصفحات روزگار خویش بیمن مناصحت وحسن مصاحبت حضرت جلال سلطنت مزین داشته ودر کفایت مصالح دولت واهتمام مهمات مملکت همواره مساعی جمیل بذل کرده وبمظاهرت ومساعدت او امور حضرت مضبوط مانده وبوجود شریف او استیناس واسترواح تمام بحصول پیوسته وبدین وسائط ووسائل حقوق بی نهایت برذمت شاهانهٔ ما ثابت ومؤکد گردانیده مجازات آن ازجملهٔ لوازم شمردیم وکسوت مقاصد اورا بطراز اعزاز مُعْلَم فرمودیم وقضا وحکومت محروسهٔ دارالملك قونیه را حرسها الله تعالی که خلاصه وزبدهٔ امصار وبلاد ممالك محروس است وسریرگاه سلطنت ومقر مملکت ومنشاء دولت مضاف
23 a با قضاء ممالك وقضاء محروسهٔ توقات وارزنجان | وحاکمیٔ عساکر منصورکه تا غایت داشت دردست معدلت وقبضهٔ هدایت او تفویض کردیم وبتأکید تقلید آن شغل نازك ودینی توقیع مبارك انفذه الله بامضا پیوست تا بفراغ بال نظر براموور واحوال وقضایا شرعی آن بلاد اندازد ونواب با ورع وامانت وکم طمعی نصب کند تا دروقت فصل دعاوی وقطع خصومات ومنازعات وامضاء حکومات میان توانگر ودرویش وبیگانه وخویش برحسب (فسوّ بینهما فی اللحظ واللفظ) طریق مساوات مسلوك دارند واز ترجیح وتفصیل ومیل وعنایت اجتناب کنند ودر عقود انکحه وتقسیم مواریث وتحریر وثائق وسجلات وصکوك وتقدیم وصایا ومحافظت اموال ایتام وغُیَّب وتثمیر وانمآء آن شرط امانت ودیانت بجا آورند ودر تعدیل وتزکیت شهود که بناء احکام برقول ایشانست احتیاط واجب شمرند واز تصدیق کلام ربانی که (فاحکم بین الناس بالحق)

[1] Metin معالی

ان اشـكر نعمتك التی انعمت علیّ) مواظبت می نمایم و مناصب
و مراتب درگاه اعلی را باکابر و اکارم کرام که زبدهٔ انام و نخبهٔ
شهور و اعوام باشـند و صدور ایشان بانواع فضائل منشرح و فضاء
شمائل ایشان باصناف الطاف منفسح تفویض می کنیم و همت اعلی
و نهمت میمون بر مراعات جانب و تحری حصول مقاصد و مطالب
اکابر علما و اماجد و ائمه و فضلا که در ساحت درگاه الهی از عداد
تخلق بخلق افضل رسل که مقوم سبُل و شارع شارع انهج مناهج
ذلك علیه افضل التحیات و اکمل الصلوات باشند و در احکام مبانی
احکام سبع المثانی اصلی قوی و بنیادی وثیق وصیت سایر ایشان
در اطراف عالم چون صبح صادق و خورشید شارق جهانگیر شده
و سمعهٔ فضیلت و مکارم ایشان گوش و گردن آفاق را مقرط و مشنف
گردانیده منصرف می داریم تا لاجرم بواسطهٔ آن نعت شریف
و وصف کریم امداد سعادت روز بروز تواتر و توافر می پذیرد و قواعد
اقبال و کامرانی مهید و اکید می گردد | مبنی برین مقدمات چون 22b
مجلس سامی مولاناء معظم امام اعظم عالم عادل فاضل کامل بارع
ورع متبحر فائق مالك ازمة القضاة والحکام ضیاء الدین بهاء الاسلام
سراج الملة مفتی الامة امام المذاهب محرز العلوم جامع الفضائل علّم
الهدی اعلم الوری کاشف الحقایق واضح الدقایق نعمان الزمان مطلبی
الدوران ظهیر السنة الزاهره نصیر الشریعة الطاهره قاضی القضاة الممالك
حاکم عساکر المنصوره وارث الانبیا والمرسلین ناصح الملوك والسلاطین
ذوالمناقب والمراتب والمناصب محمد ادام الله سموه و رفعته از علماء عالم
و فضلاء جهان بمزیت فضیلت و رفعت و علو قدر و طهارت ذیل
و سمو مکانت و طیب اعراق و مکارم اخلاق و طهارت نفس و سجاحت

از اوازم [1] وچون مفخر المغنين افتخار اهل الموسيقيه عبد المؤمن الوقت مصنف الحان مؤلف الاوزان مزين المجالس والمآنس شرف الدين شيرين [2] ادام الله عزه بحليهٔ حسن الحان از جملهٔ اقران خود مستثنی بود عنايت در بارهٔ او مبذول داشته بدانچه مقرر می‌گردد اسباب خود را
21a بآن آماده | دارد وسفراً وحضراً ملازمت خدمت نموده مزيد عنايت مارا وثوق افزايد [3].

22a

تقريرات مناصب شرعی وعلمی ودينی

VXXVI

منشور قاضی القضاتی

چون صانع قديم ومبدع حكيم عز شانه وجل سلطانه بفضل عميم وطول جسيم خويش انوار لطف وكرم موفور بر صفحهٔ روزگار ميمون ما هر روز تابان فرموده است وآثار عنايت نا محصور بر احوال همايون ما هر لحظه زيادت از توسط شرح وبيان گردانيده وعنان كامكاری وزمام شهريارى دردست اقتدار ما نهاده وعزائم مبارك مارا بامداد فتح مبين وتواتر نصر عزيز مؤيد كرده وطاعات ما را در بسيط روی زمين بروفق (اطيعو الله واطيعوا الرسول واولوا الامر منكم) باطاعت خويش قرين ساخته ، ما نيز بوسائط اين عنايت ووسائل اين رعايت پيوسته بتلاوت (رب اوزعنی

[1] Bir kelime eksik bırakılmıştır.

[2] İsmin okunuşu takribidir;

[3] Bu sahifenin mutebaki kısmı boş bırakılmış ve arka sahife de eserle alâkası olmayan bir metinle doldurulmuştur.

ارباب طرب که از نغمات و الحان داودی ایشان هر لحظه دل را فتوح واشباح را رَوح رُوح مجدد می‌شود صورت نبندد و چون ملك المغنین معدن اللطف والطرب مروح الأرواح | افتخار 20b
الخنیاگریه باربد الایام عزالدین عبدالرحمن ادام‌الله تمکینه انیس سلوت وجلیس خلوت امراء عظام و ملوك کرام بوده است وپیوسته بقدم انبساط بساط سلاطین سوده وهم در صدر اکابر در صدد دوست ودشمن بوده وگوی تنزه وطرب از جمیع اکفا واقران خود ربوده، آنچه بقلم دیوان اشراف محرر ومقرر می گردد بوجه معاش او معین می‌افتد، بدان اسباب ملازمت خود تنظیم داده سفراً وحضراً شرائط ملازمت ونیکو خدمتی بجا آورد واز غنا وترنم لطیف هردم جان را فرخی بخشد وخاطر را استفرازی واستراحتی دهد تا از مصاحبت او استیناسی وازالت کروب وهموم حاصل شده مستحق نوازش گردد، مطالعه کنندگان برینجملت روند واعتماد بعلائم نمایند، ان شآء الله تعالی.

XXXV

نوعی دیگر

برقرایح سلیم وطبایع مستقیم معلوم ومصوراست که علم موسیقی واُغنیه صناعتی شریف وبضاعتی لطیف‌است ومحافل ملوك ومجالس سلاطین را باصحاب این فن احتیاج تمام وزینتی بردوام بوده واهتمام جانب ایشان بحسب سخنان فضلا وحکماء ما تقدم که (علموا اولادکم الغنآء فان استغنوا غنوا لانفسکم وان افتقروا رکبوا صدور المجالس)

دیوان الحسبه ابوبکر ادام الله تمهیده احتساب محروسهٔ دار الملك قونیه را حماها الله بوی مقرر و مفوض داشته شد تا بفراغت خاطر وصفاء فکر ملابس و مباشر آن مهم گردد ودر ضبط موازین واسعار ومحافظت کیل وعیار آن ومنون ومثاقیل و دراهم بازارها اجتهاد بلیغ تقدیم دارد ودر هنگام بیع و شرا ملازمان او نظر براحوال بایع ومشتری دارند تا حیف و میل دران مبایعه راه نیابد ورعایت اصحاب حرف واهالی بازار واجب شمرد واز قواعد محدث مجتنب باشد ودلالان امین ومعتمد علیهم که درحقیقت خزنهٔ مردم اند در بازار نصب کند وبی ضامنان را تمکن ندهد ومجرمان را بقدر جریمه توبیخ نماید وتمامت شرائط احتساب را مرعی ومحفوظ دارد وچون بدین مقدمات اقدام نموده باشد آنچه محتسبان ما قبل از رسم احتساب تصرف نموده اند او نیز متصرف شده بوجه مقاطعه که درعهده رفته است در مدت یکسال از . . .[1] بارباب بروات برساند، امرا ونواب واعیان واهالی بازارهاء محروسه دارالملك قونیه اعزهم الله وحرسها صدر معظم خواجه مکرم ملك الحسبه نجم الدین را دام توفیقه محتسب وحاکم بازارها دانند برینجملت اعتماد برتوقیع همایون سازند ، ان اراد الله تعالی .

XXXIV

تقریر ارباب طرب

نشر صحائف کامرانی وبسط نشاط شادمانی در اوان بزم وعشرت وزمان ذوق وطیبت جز برعایت جانب واسعاف وانجاح مآرب

[1] Yazıldığı tarihi ihtiva ettiği anlaşılan bu yer, tarih çıkarılarak, boş bırakılmıştır.

واهالی قلعه را مرفه وآسوده دارد[1] واکر کسی بحرکات نا واجب اقدام نماید توبیخ وتغییر بواجبی بجا آورد ومستحفظان وحرسهٔ قلعه را استمالت واهتمام نیکو تقدیم وهرکس را بی ضامن بقلعه نگذاردکه مدخل کند ودرُج داران وحفظهٔ قلعه را ملازم دروازه وبروجها دارد واز غیبت وحضور هر یك از ایشان با خبر باشد وبی حاجت ضروری تمکن ندهد که از قلعه بیرون آیند ، چنان کندکه همواره خلق از او شاکر باشند واو مستحق مزید نوازش گردد وبدانچه معین می گردد اسباب معاش خویش بدان مهیا دارد ، والمعین له ؛

مطالعه‌کنندگان ازامرا وکبرا وخواص وخدم ونواب وگماشتکان واهالی شهر ومعارف ومنظوران محروسهٔ قونیه اعزهم الله وحرسها فلان را کوتوال وحاکم قلعهٔ محروس دانند ودر توقیر او توفر نمایند برینجملت روند واعتماد وتعویل بتوقیع همایون سازند ، ان شآء الله تعالی .

XXXIII

تقریر احتساب

بنابر وفور امانت وفرط سداد وظهور درایت وکمال استعداد صدر کبیر مختار مجتبی امجدٌ ارشد شرف الاعیان وجیه البلاد والعباد
20 a ملك الحسبه نجم الدین | عزیز الاسلام وثیق الدوله عمدة الکفاة قدوة الدهاة سیدُ الاماجد والجماهیر مؤتمن الملوك والسلاطین اینانج[2] کافی حاکم

[1] Metin درد

[2] Metin XXIX. vesikada olduğu gibi ایناج şeklinde yazılmıştır.

رساند ، امرا ونواب سلطنت ايدهم‌الله وابدها برموجب امر مطاع روند وديه البسارو را با حدود وسينور وتوابع ملك طلق وحق محض برادرم ، گرامی حسيب نسيب جلال الدوله القاهره سنآء الملة الزاهره شرف آل سلجوق تاج الملوك والسلاطين ذو الميامين والسعادة قلج ارسلان اسماه الله دانند وارزانی داشتهٔ ما تصور كنند واعتماد نمايند، ان شآء الله تعالى .

XXXII

تقرير كوتوالى قلاع

تمهيد قواعد امور وتشييد مبانى مصالح جمهور ومحافظت ولايت وثغور ومراقبت احوال وحصول آمال جز بمراعات جانب دهاة عصر وكفاة دهركه برازنت راى ورويت وحسن تدبير ويمن نقيبت مشهور باشند وبكمال دها وجمال ذكا مذكور صورت نبندد وچون . . .[1] بوفور منقبت ومزيت حصافت وفرط | درايت ممتاز 19b
ومستثنى بود وبنباهت قدر وطهارت ذيل معروف وساحت صدارت بوجود او روشن وعرصهٔ پسيادت بحضور او كلشن ، مبنى برين مقدمات كوتوالى قلعهٔ محروس قونيه را بنام او مقرر ومفوض داشته شد وبكمال كفايت وحزم او گذاشته تا از سر يقظت آن مهم بزرك وكار نازك را اعتناق نمايد ودر محافظت قلعه ومراقبت احوال وضبط بيوتات وانبارها وذخائر وزردخانه واسلحه كوشد

[1] İsim yeri boş bırakılmıştır.

گردد تصرف نماید واسباب معاش بدان مرتب ومهذب دارد وبمزید عوارف وعواطف شاهانه وثوق[1] افزاید ، وهذه ما عین له ،

امرا واکابر دولت واعوان وانصار مملکت ادام الله رفعتهم اینجمله فرمودهٔ ما دانند واعتماد بر توقیع همایون سازند ، ان شآء الله تعالی .

XXXI

منشور بتمليك ضياع 19 a

دواعی شفقت برادرانه وبواعث محبت خداوندانه باعزاز جانب وانجاز مآرب مجلس اسمی ملکی معظمی عالمی عادلی مؤیدی مجاهدی مرابطی مظفری رکن الدینی قطب الاسلامی کهف الدوله ذخر الملة قوام المعالی نظام المکارم شرف آل سلجوق عضد الملوك والسلاطین ابوالمظفر قلج ارسلان اسماه الله از مکمن خفا بمظهر وجود واعلان آورده دیه البسارورا تا حدود تخوم وسینور وتوابع از ولایت محروسه اقشهر حمیت عن التهر بملکیت بوی بخشیدیم وبتملیك آن منشور همایون لازال مطاعاً بنفاذ رسانیده ارزانی داشتیم تا از سر فراغت بملکیت تصرف نماید وهر حکم مالکانه که خواهد از داشتن وفروختن وبخشیدن واقرارآوردن ووقف وگروکردن ودیگر تصرفات ملاّك درآن دیه وحدود وسینور وتوابع بی مانعی ومزاحمی ومعارضی بامضا

[1] XXXV. vesikanın sonundaki şekline göre böyle okunacaktır.

كبير سيدالامرا شرف الخواص قدوة الاماجد جلال الدين همام الاسلام
ليث[1] الدوله مجتبى الحضره مقرب السلطنة المعظمه مالك ازمة الامير
شكاريه عدة الملوك والسلاطين الغ امير الصيد خاصبك ادام الله تأييده
بزينت شهامت وحليهٔ حصافت وشرف محتد وفرط بسالت مزين
ومتحلى بود وحقوق خدمات مشكور وعبوديات بوفور ثابت ومؤكد
گردانيده وآثار اخلاص وجانسپارى بظهور رسانيده وبدان واسطه
بنظر عاطفت وعين مرحمت منظور ومرموق شده جانب اورا بمزيد
رعايت مخصوص فرموديم وامطار مدرار عارفت برعرصهٔ مرادات
ورياض آمال او منهمر گردانيديم ومنصب امير شكارى ممالك را كه
از مهمات خطير است بوفور كفايت وفرط شهامت او تفويض فرموديم
وبتقرير آن فرمان همايون لازال قرين النفاذ بنفاذ رسانيديم تا از
سركفايت وصرامت بتقديم لوازم آن مهم نازك قيام نمايد وبازداران
ماهر در خدمت وعبوديت ملازم دارد ودر گذرانيدن بازان
بمرغان آثار حزم باظهار رساند واحتياط شرائطى كه معرفت كامل
دقايق اين شغل را شامل بود واجب ولازم شمرد ودر وقت كرنج[2]
مرغان وجانوران بازداران جلد وصاحب معرفت ملازم گرداند
تا اهتمام مرغان بواجبى بجا آورند ودر موسم صيد مرغان صيادان
استاد در كمينها[3] بنشاند وهيچ دقيقه از دقايق آن مهم نازك نامرعى
نگذارد ووجه معيشتى كه بقلم ديوان استيفا حماها الله تعالى مسطور

---

[1] Bu kelimenin okunuşu meşkûktür.

[2] Telâffuzu *kürenç*, *gürenç* şeklinde olup türkçe menşeden geldiği anlaşılan bu kelime Osmanlı devrine kadar yaşamıştır [İzahlar kısmına bak.] ; [3] Metin كمها

الطغرا والانشآء [الذی اذا انشی وشی واذا اخترع خرع] ضیاءالدین بها الاسلام وثیق‌الدوله یمین‌الحضرة اینانج[1] کافی بلکا محمودالطغرائی، دامت فضائله وزادت اخلاقه وشمائله، بفرط اهلیت وغزارت دانش قصب‌السبق البراعه از اماثل وافاضل دهر ربوده است وگوی بلاغت وحسن خط از متنبی وابن مُقله برده تبجیل جانب واعلاء مراتب او از واجبات دانسته ؛ مشروح خامهٔ دیوان استیفا را مجده‌الله بنام او مقرر داشته شد تا متصرف گشته ملازمت دیوان انشا باقامت رساند ومراسلات ومکاتبات را از آثار انامل ومقطرات اقلام خود مزین گرداند وشرط اخلاص وهواخواهی وفرط مزاولت وحق گزاری چنانکه از خصائص او سزد بواجبی بجا آورد واین ایادی واصطناع را در مقابلهٔ بحار معانی وامطار معالی خویش (واول الغیث رش ثم ینسکب) تصور نموده تضاعف جاه واعلاء منصب ومزید عنایة وحمایت را ترصد وتطلع افزاید ، والمعین‌له ، الی آخره .

XXX

تقریر امیر شکاری ممالك محروس

تقدیم مراتب ومنازل بندکان دولت فرمودن وجانب ایشان را بمزیت عنایت مخصوص گردانیدن واز شجرهٔ مکرمت ذوق ثمره مرحمت بمذاق احوال وآمال خدمتکاران مخلص رسانیدن موجب استحکام قواعد شهریاری وسبب تنفیذ اوامر ونواهی تواند بود ولله الحمد که همت اشرف شاهانهٔ ما پیوسته بر ارتقآء منزلت واعلاء مکانت بندکان هوادار وملازمان جانسپار مصروف ومقصور بوده‌است ورعایت این معنی موجب دوام دولت | دانسته چون امیر سپهسلار 18b

[1] Metin اسام şeklindedir.

XXIX

نوعی دیکر

رفعت منزلت وعزت مرتبت ونباهت قدر و مکانت صدر ارباب علم وکفایت واصحاب قلم ودرایت مستلزم ومستوجب آنست که غایت همت شاهانه ونهایت نهمت خسروانه برانتظام احوال والتیام مقاصد وآمال واعزاز جانب وقیام باتمام مطالب ایشان مصروف وموقوف دارند که آلات شهریاری وادوات بختیاری تیغ وقلم اند ، چنانکه در امور سیادت وسیاست بدلیران گزیده ومبارزان کاردیده احتیاج است در ضبط مصالح ملك وملت بکبار فضلا ودهاة وخیار کتاب وکفاة نیز[1] بیشتر از آنست وشرف مزیت قلم سرتیز دوزبان بر شمشیر وسنان ببراهین قاطع ثابت وساطع گشته چنانکه خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان رحمه‌الله بنظم گفته است ،

ما رأینا ضربةً واحدةً من حسامٍ قطعت الف قلم
بل رأینا مشقةً واحدةً فی سجلٍ نکست الف علم

هرآنکو قلم را نورزید وتیغ برو کر بمیرد مکو ای دریغ
قلم زن نکودار وشمشیر زن نه مطرب که مردی نیاید ززن

ولله الحمد که محافظت هر دو معنی از فضائل ذات ومخایل صفات ماست وآثار رعایت مراسم روز بروز برصفحات اقبال ما لایح است وانوار حمایت لوازم ساعةً فساعة بر وجنات دولت ما واضح [وذالك فضل الله یؤتیه من یشآء] | وچون صدر معظم 18 a
مالك ازمة الصدور والفضلا قدوة العلما والادبا ملك الکفاة والکتاب ذوالبلاغه والفصاحه رئیس‌الاصحاب سیدالامرا والاکابر حاکم دیوان

[1] Belki نیاز olacak.

ودعائم جاه و رفعت بمیامن قلم وکمال درایت ایشان استوار ومحاسن کلم وجمال خصائصشان پایدار باشد ؛ موجب دوام اقبال وسبب احوال واجلال تواند بود وچون صدر معظم وحبر مکرم مالك ازمة البلغا والفضلا حسان الزمان سحبان الاوان سیبویه الثانی معجز الاقلام منشی الکلام ذوالبراعه والیراعه کمال الدین ضیا الاسلام قدوة الاماجد ینبوع الفصاحه منتجب الملوك والسلاطین ابوالفضائل احمد ادام الله تمکینه وجعل السداد قرینه بحلیهٔ فضیلت وعلم وزیور اهلیت وفهم موصوف وبخلال گزیده وخصال پسندیده معروف وباوصاف کیاست مشهور واصناف کفایت مذکور ودر فنون کتابت ید بیضا وانواع کفایت دم احیا داشت واجب نمود در مراعات واکرام جانبش افزودن وانشآء دیوان اعلی بحسن فراست وفرط استعداد او تقریر وتفویض گردانیدن تا از آنجا که ظهور علم ووفور دانش اوست بشرائط ولوازم شغل انشا وملازمت دیوان اعلی وتحریر مکاتبات وتقریر مراسلات آثار بلیغ در اظهار فضل باقامت رساند وکلمات عذب ومليح ولغات خوب وصحیح درج کند ومناشیر وفرامین وامثلهٔ دیوانی را بقلم افکار موشّی ورقم ابکار محلی گرداند وراست قلمی را شعار خود سازد وهیچ دقیقه از دقائق شغل انشا وشریطهٔ از شرائط
17 b آن نا مرعی نگذارد ووجه معیشت را برموجب | مشروح تصرف نماید واسباب خود بدان مهیا گرداند وبمزید عنایت ما مترقب باشد ؛ ان شاء الله تعالی ، الی آخره کما یکتبون .

چمن زندگانی و مستجمع فضائل ومعانی است و با حداثت سن وصغر بنیت مبلغی آداب وادوات تحصیل وخود را از اتراب واقران تفضیل ورجحان حاصل گردانیده ، بنابرین مقدمات اورا بشمول عاطفت مخصوص گردانیدیم واشراف خزانهٔ عامره بنام او مقرر فرمودیم ومنشور همایون لازال نافذالامر ارزانی داشتیم تا بفراغت بتقدیم لوازم آن مهم نازك وشغل بزرك قیام نماید وآثار امانت وکفایت بظهور رساند ودرتحریر مراسلات، وضبط وجوهات ودفاتر اجتهاد وسعی بلیغ تقدیم دارد وتمامت دخل وخرج را روشن ومنقح در دفاتر ثبت گرداند واز تخلیط واختزال وتفریط واهمال که عاقبت وخیم دارد محترز ومجتنب باشد وامانت وراستی را که موجب ترقی منزلت وتازه روئی است شعار ودثار خویش سازد وهیچ دقیقه از دقائق وشریطهٔ از شرائط آن مهم مهمل[1] نگذارد وبدانچه معین می‌گردد اسباب ملازمت خود بدان منظوم دارد ، وهذا ما عین‌له، الی آخره کما یکتبون .

XXVIII

فرمان منصب انشاء 17 a

انجاز اوطار ومآرب وانجاح آمال ومطالب وحصول مرام ونجح مقاصد والتیام اصحاب براعت وبلاغت وارباب یراعت وفصاحت سیما زمرهٔ کتاب وفرقهٔ انشا وحساب که جُهینهٔ اخبار مملکت وحفظه وحذیفهٔ[2] اسرار دولت‌اند وقوائم ملك وملت

[1] Metin منهمر , bu kelime de manâya uyar.

[2] Haşiyede : حذیفه نام کاتب وصاحب سر رسول است علیه السلام

همچنان وبرهمان قرار بی شائبهٔ تغییر وتبدیل ونقض وتبدیل تصرف نماید وادوات خویش را بدان تنظیم دهد ، امرا ونواب وصدور واصحاب دیوانسرای سلطنت ایدهم‌الله وخلدها صدرکبیر عالم بارع فائق اوحد ارشد فخرالدین مجدالاسلام اختیارالدوله مخلص الملك ملك‌الصدور والافاضل عمدة الدواوین عدة الملوك والسلاطین الغ اینانج صاحب دیوان الاشراف فی الممالك ابو المحامد محمد بن عبدالرشید ادام الله رفعته را در تمشیت امور اشراف مستقل ومستبد شناسند وبی معرفت وقلم او در اشغال دیوانی مدخل نسازند ودر تعظیم امر وتنویه قدر او مبالغت نمایند وبشکرش متوسل واز شکایتش محترز باشند برینجملت روند واعتماد نمایند ، ان شآء الله تعالی .

XXVII

تقریر اشراف خزانه

اشرف همت [1] وغایت نهمت برحسن تربیت ویمن تقویت وترقی مرتبت بنده زادهگان دولت | واولاد واحفاد مخلصان حضرت که 16 b
آثار رشد ونجابت در وجنات وخدود ایشان لایح وظاهر باشد مصروف ومقصورگردانیدن وایشان را بمرتبهٔ نهایت مطلوب وغایت مأمول رسانیدن موجب انتظام امور پادشاهی‌که از منایح [2] تأیید الهی‌است تواند بود وچون امیر مقبل مبجل مکرم انجب اسعد کافی مختار داهی مغیث‌الدین زین‌الاسلام رضی‌الدوله شرف الامرا سیدالمشرفین سلالة الاکابر افتخار الحضره جامع المحاسن مختارالملوك والسلاطین اینانج الغ مشرفبك احمد بن محمود ادام الله اقباله نوباوهٔ

---

[1] Metin همت اشرف

[2] Haşiyede منایح عطاها

XXVI

تقرير اشراف ممالك

خدمات مبرور ومقامات مشهور ومساعي مشكور ومباغي موفور كافيان هنرمند وداهيان خردمند وناصحان دولت واعيان سلطنت چون منتج سيادت دنيا ومثمر سعادت عقبي است صرف اهتمام در باره صدر معظم عادل عامل ماجد فائق بارع ورع اوحد ارشد فخر الدين مجد الاسلام اختيار الدوله والدين مخلص الحضرة مختص المملكه ملك الصدور والاكابر ذوالمناقب والمحامد سيد الامرا عمدة الدواوين قدوة كفاة الدهر فريد العصر عدة الملوك والسلاطين الغ قتلغ بلكا يكانه صاحب ديوان الاشراف في الممالك ابو المحامد محمد بن عبد الرشيد ادام الله رفعته كه تير دولت وكهف ملت است ودر فنون مفاخر
16a وصنوف مآثر مشار اليه | ومعتمد عليه واجب ولازم تواند بود ؛

بنابرين مقدمات اشراف ممالك محروس را ، زيدت بسطة واتساعاً ، چنانكه تا غايت داشت بوفور حصافت وفضائل عتيد[1] او مسنّد ومفوّض فرموديم تا از آنجا كه وفور اشفاق وحسن اخلاق اوست از سر استيهال [2] واستحقاق آن مهم خطير را اعتناق نمايد ودر ضبط ممالك وتصحيح دفاتر اعمال واستخراج اموال ديواني وتعرف احوال بلاد ومعاملات وبيوتات خاص وموارد ومصارف آنچنانكه ازوى معتاد بوده است با قصى غاية الامكان كوشد ودر تقرير وبروات نشان كند وعلم خويش برتمامت امور ومصالح ممالك محيط گرداند ووجه معيشت را بر موجب مناشير همايون از اطلاقي واقطاعي كه [3] داشته است

---

[1] Haşiyede عتيد حاضر ;

[2] استيهال altında ترسيدن .

[3] Metin كه yok.

الاسلام رضی الدوله صفی المملکه لسان الملوك والسلاطین اینانج بلکا ترجمانبك محمد ادام الله تمکینه وجعل السداد قرینه پسندیدهٔ رتبت دولت وصنیع حضرت ماست وبفنون حصافت وصنوف کیاست آراسته وبمکارم اخلاق ومطایب اعراق متحلی گشته وهمواره جلائل اعمال را تصدی نموده وحقوق خدمات مشکور ثابت ومؤکد گردانیده، بنا بر آن کسوت مقاصدش را بطراز انجاح وانجاز معلم گردانیدیم ومنصب ترجمانی درگاه اعلی اعلاه الله را بدو ارزانی داشتیم وتوقیع اشرف شرفه الله صدور یافت تا از سر فراغت واهتزاز وافی ملازمت
15b بارگاه عالی ما را باقامت رسـاند وقصص مظلومان | واحوال متظلمان را بی توقف در خدمت پایهٔ تخت اعلی اعلاه الله عرضه دارد ودر قطع دعاوی وفصل آن میان قوی وضعیف فرقی ننهد[1] واز ترجیحی که بغرض منسوب باشد احتراز نماید وهیچ دقیقه از دقائق آن منصب جلیل ومهم خطیر که بکفایت او مفوض است نا مرعی نگذارد ووجه معیشتی که در ضمن منشور همایون بخامهٔ دیوان استیفا تعیین می شود تصرف نماید، وهذا ما بیّن وعیّن له،

سبیل امرا وکبرا ونواب وگماشتگان وخواص وخدم آنست که فلان را در منصب ترجمانی مستبد ومستقل دانند وبامور ومهماتی که بآن منصب تعلق دارد رجوع بدو کرده در اعزاز واعظام واحترام واکرام جانبش بیفزایند برینجملت روند واعتماد نمایند، ان شآءالله تعالی.

---

1 Metin نهند

ولوازم آن مهم کبیر را مراعات نماید ودر جملگی امور ومصالح باقصی الغایه وابعد النهایه مبالغه کند وآثار خلوص نیت وصدق عبودیت بظهور رساند ودر تعظیم سلطنت وتأسیس قواعد سریر مملکت غایت مجهود مبذول دارد وتمامت قوانین را معین ومقرر وهیچ مهمی ومصلحتی مهمل نگذارد ونظر بر تمامت
15a امور دیوانی محیط گرداند | وغبطهٔ خاص را مرعی دارد وآنچه بقلم دیوان استیفا معین می گردد تصرف نماید وبمصالح خاصه صرف گرداند واسباب امارت خویش بدان تنیظم دهد وبمزید مرحمت واصطناع ما ارتقاب نماید ، وهذا ما عین له ،

سبیل ارکان دولت وعرانین ملك وملت ونواب دیوانسرای سلطنت اجلها الله ومکنهم آنست که فلان را در منصب وشغل اتابگی حضرت سلطنت اجلها الله وادامها مستبد ومستقل دانند ودر جمیع مصالح وامور با او اتفاق ومشورت کنند واعظام واکرام واعزاز واحترام اورا واجب شمرند وفرمودهٔ ما دانند وتنویل بر توقیع همایون سازند ، ان شآء الله تعالی .

XXV

فرمان ترجمانی

انتظام امور شهریاری والتیام مصالح جهانداری واحکام قصر کامگاری را هیچ ذریعهٔ گزیده تر وشفیعهٔ پسندیده تر از مراعات جانب وانجاز[1] مقاصد ومآرب صنایع دولت که بفرط کفایت وذکا وکمال درایت ودها مشهور باشند نتواند بود وچون امیر سپهسلار کبیر ممکن ماجد داهی انجب اکمل سید التراجمه کمال الدین جمال

[1] Metin انجار

XXIV

فرمان تقریر منصب اتابکی

14b

چون ایزد عزّشانه بکمال فضل النّهی وعمیم عنایت نامتناهی خویش باشعّهٔ آثار انوار مرحمت جزیل وعاطفت جمیل حضرت آسمان شکوه خان اعظم خاقان معظم خلاصة المآء والطین پادشاه ربع مسکون ایلخان روی زمین[1] لازالت اعلام دولته منصورةً واعداء حضرته مقهورةً وجود مارا مستفیض گردانید وتشریف سلطنت ومملکت پوشانید ومانیز که تمشیت مصالح دولت واتمام مهام مُلکت بمعاونت اصحاب کفایت وارباب فطنت[2] ودرایت مهمل وموقوف مانده بود وهمگی همت نهمت بر دعوت واستمالت ومراعات ورعایت بندگان قدیم ومخلصان سلطنت کریم مصروف فرموده منصب اتابکی راکه اشرف مناصب واعلاء مراتب است بجانت شریف مجلس اسمی صدر معظم عالم کامل کافی ماجد مکین[3] داهی ملك الصدور والاماجد حاوی المحامد سیدالامرا والاکابر جمال‌الدین کمال‌اسلام ذخرالملك عون السلطنه اختیار المملکه مخلص‌الدوله مشیرالحضره نصیرالمله ظهیرالامه مختص‌الملوك والسلاطین بلکا یکانه اینانج اتابك معظم محمد بن محمود ادام‌الله سموّه مقرر ومفوض فرمودیم تا آنچنانکه از کمال کفایت ودها وحسن طریقت ووفاء او معهود است ملابس این شغل خطیر گردد ودر اتمام مهمات سلطنت ورعایت غبطهٔ ملك وملت مساعی جمیل تقدیم دارد

---

[1] ایلخان روی زمین ibaresi yeri boş bırakılmış ve sahifenin kenarına konmuştur:

[2] Metin وار فطنت dir

[3] Metin مکن .

XXII

نوعی دیکر

اعتنآء عمیم پادشانه وارعاء جسیم خسروانه واحسان جمیل شاهانه وامتنان جزیل کیانه در بارهٔ خدمتکاران وفادار وبندگان حق‌گزار که در هنکام وفا جان بازی کرده باشند ودر صف وغا برکیوان دست درازی نموده ، از خلال ودأب سدید خسروان وخصال وآداب رشـــید شهریاران تواند بود وچون فلان بصفات مذکور موصوف وبمقدمات مبرورمعروف بود وگوی فرزانگی وقدمت خدمت از میان اکفا واقران خود ربوده جانب او را بتحری حصول مراضی وترضی شمول مباغی مزین ومتحلی فرموده، امارت وسروری وزعامت وسرلشکری فلان شهر را بولایتش بفرط شهامت وظهور صرامت وشجاعت او مقرر داشته شد ، تا الی آخره کما یکتبون .

XXIII

در مطالع أمثله که جهت پادشاه زادکان باشند نویسند

تعظیم جوانب آل ملوك عظام وتنظیم مآرب وآمال بزرك زادگان کرام که بمصاحبت ومرافقت موافقت نموده باشند مستوجب دوام دولت مستوعب نظام رفعت بودند وچون مجلس اسمی ملکی معظمی حسبی نسبی سلیل‌الملوك والسلاطین کما یکتبون[1] .

[1] 14 a Mukaddemede işaret ettiğimiz şiirleri ihtiva eder.

XXI

نوعی دیکر

چون باری تعالی مقالید تقلید امور جهانداری ومفاتیح تکفیل مهام خسروی وتاجداری در قبضهٔ قدرت ما نهاد ومارا مالك نواصی امم ومليك اقاصی وادانی عالم گردانید وبکمال فضل روضهٔ جلال را بنسیم ایام سلطنت ما نضارت ارزانی داشت ودوحهٔ اقبال را بهبوب لواقح عهد قدرت ما طراوت کرامت فرمود ، واجب نمودکه استمداد امداد آن معانی تقدیم فرمایم ومخفی نیست که پادشاهان کیتی که حماة عرصهٔ عالم اند دراستدامت دوام آن مبانی باعلاء درجت جماعتی که کسوت عرض ایشان بطراز دها ودرایت مطرز باشند کوشیده اند وارتقآء منزلت این طائفه که بحلیت مضا ودُربت متحلّی بوده برخود لازم شمرده ، ما نیز چون درهمه احوال بانی نیکو افعال پادشاهان ماضی وتابع اقوال خسروان کیتی بوده ایم ، لاجرم همت همایون برآن مصروف داشته ایم که جماعتی را که
عمدهٔ اکابر دولت ومشهوران | سلطنت بوده اند رعایت فرمایم 3 b
ودر تقدیم مکانت ایشان بکوشیم واکنون بحکم آنکه فلانی پیوسته متصدی دست امارت وسروری ومتقلد امور صدارت و مهتری بوده است وخلاصهٔ عمر بر درگاه جهانپناه بسر برده وبرانتهاج منهج خلوص ونیکو بندگی مواظبت نموده واز عهدهٔ مهمات عظام که برکمال حزم او مفوض گشته است بواجبی تفصّی جسته رفع منزلت او لازم دیدیم وامارت وزعامت فلان شهر را با ولایت بفرط درایت وافی وکفایت کافی او مقرر مفرمودیم ، الی آخره کما یکتبون .

واعلاء شرفهٔ شرف بتقديم مرتبهٔ کسانی که نهال وجود مذکوران برجوبیار تربیت خاندان مبارك ما ترشیح یافته باشد مربوط وچون فلان بدین ذرایع مهید وشوافع اکید استعداد اقامت درجهٔ عوارف ما حاصل دارد دربارهٔ او عنایت پادشاهانه صرف فرمودیم وفلان مهم را بوی ارزانی داشتیم .

XX

نوعی دیکر

13 a

انتظام اسباب شهریاری والتیام مصالح خسروی وکامکاری وتسخیر اوابد مطالب وتیسیر شوارد مآرب ظن صادق واعتقاد واثق است که بتربیت بنده زادگان ستوده که در سباق خداوند پرستی سیاق غایات وصاحب آیات برده باشند وهر لحظهٔ ولحهٔ از حسن عبودیت واخلاص طواعیت ایشان آثار جمیل مشاهده افتاده وبرهمگنان قدمت خدمت وکمال شهامت ووفور بسالت فلان که درمضمار هواداری ودولتخواهی ما اباً واکتساباً گوی فوز وظفر از کافهٔ اقران وهمسران ربوده است پوشیده نیست ، برموجب این مقدمات جانب اورا بنظر عنایت ملحوظ فرمودیم وجناح رأفت ومکرمت براحوال او گسترانیده ، امارت وسروری وزعامت وسراشکری محروسهٔ فلان شهر را بوی مرحمت وارزانی فرمودیم ، الی آخره .

بهتر از رعایت حقوق بندگانی که در هواداری وخدابند پرستی مساعی محمود بقدر مجهود بذل کرده باشند وخلقهٔ اخلاص درگوش وغاشیهٔ | محض وفاداری بردوش نهاده ، خاصه در انقلاب زمان 12 b
وهجوم حدثان که خول وخدم وغلمان وحشم روی گردان (کانهم حمرٌ مستنفرة فرت من قسورة) متنفرشده نتواند بود وچون فلان بمقدمات مبرور وصفات مشکور متحلی ومذکور بود ودر مصالح دولت کمر خدمت برمیان بسته وجان فداکرده در سرّا وضرّا سرّاً وجهراً سفراً وحضراً مجازات ایادی وشرائط خداوند پرستی وحق گذاری بحکم (ثانی اثنین اذهما فی الغار) بواجبی باقامت رسانیده بود ما نیز بحسب

ان الکرام اذا ما اسهلوا ذکروا من کان یألفهم فی المنزل الخشن
و انّ اولی البرایا ان تواسیه عندالسرور لمن واساك فی الحزن

واجب ولازم دیدیم که جانب اورا بعنایت عمیم ورعایت جسیم مخصوص ومحظوظ گردانیده دیه فلان را از ولایت فلان شهر معاف ومسلم با جمیع جدود وسینور[1] بوی مرحمت فرمودیم وتوقیع مبارك بتملیك آن بنفاذ رسانیدیم تا هر حکم مالکانه که خواهد در تصرف آن دیه بامضا رساند ، الی آخره .

XIX

نوعی دیکر

ارتقاء معارج دولت وانتهاج مناهج بسطت باکرام بنده‌زادگان قدیم که منشاء ذات ایشان در دودمان ما بوده باشد منوط است

[1] Türkçeye Rumca'dan geçtiği anlaşılan *sinor* > *sınır* (sunoros) kelimesi Aksarayî, Niğdeli Kadı Ahmed ve Aziz b. Esterâbâdî tarafından da kullanılmıştır;

بدین سجیت خوب وشیمت محبوب ریاض امور دولت نضارت یابد وآن مقاصد در مساق اتساق اتفاق اعتناق نماید وچون فلان بحلی قدمت خدمت وزیور فرط مخالصت موشح ومتحلی بود ودر مضمار وفاداری از اکفا وامثال خویش باستثبات حق‌گزاری سابق ومجلّی وبنظر رأفت آباء کرام ما قدس الله ارواحهم ملحوظ شده وبحصّهٔ از انعام عارفت محظوظ گشته جانبش را بجمیل ارعا وحسن اعتنا مخصوص فرمودیم وامارت وسروری وزعامت وسرلشکری محروسهٔ دارالثغر لاذیق[1] را حرسها الله برموجب مشروحی که بخامهٔ دیوان استیفا معین می شود بدو تقریر کردیم وبتفویض آن توقیع مبارك بنفاذ رسانیدیم تا از سر فراغت در اقامت وظائف زعامت برقضیت شجاعت وحماست تمشیت نماید ومردان گزیده وسپاهیان کاردیده با عدت پسندیده جهت پیکار مبارك استخدام کند ودر ایضاح هواداری واظهار دلائل اخلاص کستری مبالغت لازم شمرد وادوات امارت وسروری ساخته گرداند وبمزید انعام ما استظهار فزاید .

XVIII

نوعی دیکر

پادهاشان را که سایه آفریدگار وبرگزیدهٔ پروردگار عز اسمه اند وروضهٔ ملت بواسطهٔ عدل ورحمت مدرار[2] ایشان مأنوس وبیضهٔ شریعت بوسیلت شکوه وشوکت ایشان محروس است ، هیچ عادتی

[1] Bugünkü Denizli [İzahlara bak.] olması gerektiğinden دارالثغر okunuşu şüphesizdir;

[2] Kenarda مدراربارات

سلطنت روز افزون ما اجلها الله تعالی نموده است وبسفرهاء (لم تکونوا بالغیه الا بشق الانفس) سوار و پیاده در بندگی رکاب همایون دویده وسعادت دنیا وآخرت در آن شناخته وباظهار آن اخلاص ثمرهٔ اختصاص یافته وگوی صدق و صفا از اکفا واقران خود ربوده، سلسلهٔ مراحم بی دریغ بتربیت او تحریك فرمودیم وامارت وسروری وزعامت وسرلشکری دارالعز[1] آماسیه بشجاعت ومردانگی وشهامت وفرزانگی او باز گذاشتیم وتوقیع نافذ لازال قرین النفاذ ارزانی داشتیم تا از سرحزم وعزم سپاه وحشم گزیده با عدّت واهبت وشوکت پسندیده ملازمت پیکار مبارك را معدّ دارد و بروفق مشروحی که برخامهٔ دیوان استیفا گذشته است اسباب امارت و سروری را منظوم ومرتب گرداند ومترقب مزید اصطناع نا محصور ما باشد، والمعیّن له.

XVII

نوعی دیکر

اشاعت نعم وافاضت کرم وبذل عوارف وصرف عواطف
12 a در بارهٔ بندگان قدیم دولت و دودمان | کریم سلطنت بذل فرمودن
در مذهب خسروان سنتی قویم و طریق مستقیم واصلی ممهّد ورکنی
مؤکّد می شناسیم وفراغت بال وانجاه آمال ایشان را سبب استمرار
اوامر ونواهی ومستدعی تمالك نواصی ادانی[2] واقاصی می دانیم تا

[1] Metinde دار الثغر gibi görünmekte ise de başka kaynaklarda دارالعز olduğundan bunun bir istinsah hatasından ileri geldiği şüphesizdir [Bu vesika hakkında notlar kısmına bak.].

[2] Metin و ادانی

محظوظ و مخصوص و مستثنی گردانند و بحسب (سنشدّ عضدك باخیك) استظهار و مساعدت و اخلاص و حسن عبودیت از ایشان منتظر و متوقع باشند ، بنابرین مقدمات چون فلان از جملهٔ خویشان نزدیك بود و وفادار نظر رأفت و عاطفت بر جانب او معطوف فرموده محرر قلم دیوان اشراف را بوی مرحمت فرمودیم ، الی آخره .

XV

نوعی دیکر

از جملهٔ لوازم مُلکداری و شرائط مراحم بختیاری پادشاهان و بزرگان کامگار[1] یکی آنست که بندگان خود را بشمول عاطفت و فرط مرحمت مخصوص و مستثنی گردانند و در تکثیر عَدد و تکمیل عُدد ایشان مبالغت نمایند ، بحکم این مقدمات نظر عنایت و پرتو رعایت در بارهٔ فلان ، الی آخره .

XVI

نوعی دیکر

11 b

شمول عواطف جسیم خسروانه و کمول عوارف عمیم شاهانه در بارهٔ بندگان خداوند پرست از شیم مرضیهٔ شهریاران نامدار و جهانداران کامگار می‌شمریم و روان پاك آباء کرام خود سلاطین سلجوق انارالله براهینهم بدان احدوثهٔ جمیل و ادخار اثوبهٔ جزیل شاد می‌گردانیم و چون فلان از عهد طفولیت تا زمان شباب که سرمایهٔ زندگانی و پیرایهٔ کامرانی است ملازمت عبودیت جلال

[1] Metin کامکار را

XIII

نوعی دیکر

چنانکه برقضیت شکر المنعم واجب ، عرفان شکر نعمت برخول وخدم فرض عین است ادا ورعایت حقوق خدمت[1] ایشان نیز برحسب (واحسن کما احسن الله الیك) در ذمت همت خسروان نیز قرض ودین بود علی‌الخصوص در بارهٔ بندگانی که همگی اعمار خویش در مصالح دولت قاهره ثبتها الله صرف کرده باشند و درشدت ورخا
11 a بقدم صدق وصفا نیك بندگی بجا آورده وخود را درورطه انداخته | واز جملهٔ مجاهدین (یجاهدون فی سبیل‌الله باموالهم وانفسهم) شده ودر دنیا وعقبی مستحق ومستوجب اعظم درجةٍ وارفع مرتبةٍ گشته، انعام واحسان فرمودن واهتمام واجمال تقدیم داشتن ودر تبجیل قدر وتعظیم صدر ومجازات ایشان افزودن مستوعب دوام دولت وسبب نظام رفعت تواند بود وچون فلان بصفات مذکور ومقدمات سابق معروف ومشهور بود عنان عنایت وزمام رأفت برصوب تربیت او معطوف فرمودیم ؛ الی آخره .

XIV

نوعی دیکر

گزیده ترین موهبتی وپسندیده ترین عطیتی که برذمت همت پادشاهان وبزرگان لازم ولازب بود آنست که همواره برادران وخویشان وپیوستکان وعشایر خود را بحکم (ان الله یأمر بالعدل والاحسان وایتآء ذی‌القربی) ببذل عنایت وصرف رعایت خویش

[1] خدمت Metin haricinde.

XI

نوعی دیکر

10 b

دلائل میامن شهریاری ومخایل [1] محاسن جهانداری آنست که خدمات مشکور ومقامات مبرور ومشهور بندگان قدیم دولت وبنده زادگان دودمان کریم سلطنت را بانعام عام شاهانه واکرام تام پادشاهانه مجازات [2] فرمایند وسعی جمیل ونیك بندگیها ایشان را برقضیت (من جآء بالحسنة فله عشر امثالها) تلقی نمایند وچون فلان بقدم فرزانگی وحصافت بساط قربت سپرده است وگوی قدمت خدمت ازمیان اضراب واقران خود بیرون برده مصابیح عنایت کیانه ولمعان مکرمت ملکانه در بارهٔ او روشن تر فرموده امارت وسروری وزعامت وسرلشکری فلان موضع را اضافت بآنچه داشت بدو مقرر فرمودیم ،

XII

نوعی دیکر

محافظت مصالح بلاد وعباد ومراقبت حدود صلاح وفساد ضبط امور مملکت وبسط بساط معدلت جز باعزاز جانب وانجاز مآرب ومطالب وتطییب بال وتحصیل مقاصد وآمال امراء دولت وکبراء حضرت که حسب ظاهر را بنسب زاهر آراسته باشد ودر مضمار مفاخرت ومحضار مبادرت گوی مسابقت از اماثل روزگار ربوده صورت نبندد وچون فلان بمقدمات سابق مشهور بود [3] ،

---

[1] Metin مخایل : [2] Metin مجازات ; [3] Metinde cümle tamamlanmamıştır.

از اضراب واکفاء خود ربوده موجب استقرار قواعد جهانا
وسبب استمرار اوامر شهریاری تواند بود وچون امیر سپهسلار
مؤید منصور باسل مقدام ضرغام اثیرالدین همام الاسلام حزبر
رضی الحضرة شبل الملك قدوة الکماة شرف الابطال مفخر ا
صارم الملوك والسلاطین الغ اینانج یخشی سوباشی بك یوسف اد
تمکینه بمقدمات سابق از اقران وهمسران خویش قصب ال
ربوده است وبمردانگی وفرزانگی مبعوث ومذکورشده ودر ا
شرائط حسن عبودیت همواره مواظبت نموده ، همت همایون خد
برترمیم احوال وتنظیم آمال او مصروف فرمودیم وامارت وزء
ولایت قبادآباد را بدو ارزانی داشتیم وبتقریر آن توقیع مبارك امض
نفاذ یافت تا بفراغت خاطر آن ولایت را تصرف نماید وجهت ملا
بیکار مبارك سپاهیان با برك وعدت استخدام کند وهیچ دقیة
دقایق نیك بندگی نامرعی نگذارد وهرآنچه در طی منشور م
خامهٔ[2] دیوان استیفا معین گرداند متصرف شود واسباب اه
بدان منظوم دارد ومزید عنایت پادشاهانهٔ مارا منتظرباشد ، وذ
سبیل اهالی ومعتبران وکد خدایان ولایات قبادآباد احسن الله اح
آنست که فلان را امیر وسرور خود دانند ومشایعت ومطابع
واجب شمرند ، وشکر وشکایتش مؤثر دانند واعزاز[3] واکرام
لوازم شمرند ، امرا ونواب سلطنت ایدهم الله وابدها اینج
فرمودهٔ ما دانند واعتماد نمایند ، ان شآء الله تعالی .

---

[1] Metin م şeddeli, [2] Burada irtibatsız gözüken bu kelimenin ibaresinin yerinde ve ondan kopmuş olduğu anlaşıldığından buna göre okunmuştur.

[3] Metin اعرام

مکرمت وضبط امور دولت بتحریٔ فراغ بال وتحصیل مآرب واوطار ایشان مربوط والحمد لله که همت اعلی ونهمت اشرف شاهانهٔ ما پیوسته بر ارتقآء منزلت واعلاء مکانت بندگان هوادار وملازمان جانسپار مقصور ومصروف بوده است وتمهید این قاعده موجب استحکام قواعد پادشاهی وسبب تنفیذ اوامر ونواهی شده وچون فلان از امرا وبندگان سلطنت ومقربان وخواص حضرت بمزیت قربت وملازمت بشرف اختصاص مستثنی وممتاز بود واز عهد صبا تا آوان شباب که ریعان عمراست در حضرت بارگاه معلاء سلطنت ملازمت نموده وحقوق نیك بندگی ثابت ومؤکد گردانیده وبنظر شفقت وعین عنایت مرموق ومنظور شده ودر حداثت سن بحلیت حصافت وزینت شهامت وفرط مضا ودُربّت وحنکت مزین ومتحلی گشته ، جانب اورا بمزیت مرحمت مخصوص فرمودیم وادرار مدار عاطفت برعرصهٔ مراد او[1] منهمر گردانیدیم وامارت وسروری وزعامت وسرلشکریٔ محروسهٔ دارالثغر انطالیه را بوی ارزانی داشته منشور همایون بتحریر پیوست که .

X

نوعی دیگر

اشباع انواع مرحمت وافاضت اصناف مکرمت وبذل غارفت
10a وصرف اهتمام | در بارهٔ بندگان وبنده زادگان دولت که بفرط بسالت وکمال شجاعت معروف ومنعوت باشند وبوسائل نیك بندگی متوسل گشته وبحبل طلاء اعتصام نموده در مضمار مردانگی گوی مبارزت

[1] Metinde و mevcud olmayıp مرادا şeklindedir.

VIII

نوعی دیکر

تربیت ونوازش بندکان حق‌گزار وخدمتکاران وفادارکه در سرّاً وضرّاً سرّاً وجهراً سفراً وحضراً ملازمت عبودیت جناب سلطنت روز افزون ما ادامها الله نموده باشند وطریق جانسپاری سپرده از خوالص شیم شاهانه وخصایص کرم خسروانه می‌شمریم وچون فلان بدین ذرایع مهید ووسائل اکید متوسل بود عنان عنایت وزمام رعایت وبنده‌نوازی وچاکرفرازی برصوب او معطوف فرمودیم ودیه فلان را ازولایت فلان شهر بدو مرحمت وارزانی داشتیم تا بفراغت تصرف نموده بعدت واهبت تمام درحضر وسفر ملازمت خدمت ومواظبت عبودیت‌را حاضر وآماده باشد وشرائط جانسپاری وشطارت بظهور رساند ، الی آخره .

IX

نوعی دیکر

نظم عقود سلطنت وشمل وفود مملکت والتیام مصالح شهریاری واحکام قواعد جهانداری بتلفیق اهوا ومراعات اقوال وانجاز مقاصد وآمال بندگان دولت که ایام عمر عزیز خودرا درملازمت خدمت حضرت سلطنت صرف‌گردانیده باشند وبوسائل حسن عبودیت همواره متوسل وبذرایع اخلاص مشفوغ منوط است وبسط بساط

VII

نوعی دیکر

برسنت سدید وعادت حمید وسیرت پسندیده وشیمت گزیدهٔ جدّان کرام وپدران عظام ما سلاطین سعید ومرحوم رحمه الله از بدو جوانی وتباشیر کامرانی رعایت حقوق هواداران واصطناع در بارهٔ نیکو کاران که بخدمت محمود ومساعی مشکور در حلبهٔ مسابقت ومضمار مبادرت گوی فرزانگی از اقران واتراب خویش ربوده در ذمت پادشاهانهٔ خود فرض عین می‌شمریم ، لاجرم بمیامن آن نیت خوب وعقیدت مرغوب ومحبوب مخائل کامرانی ودلائل شادمانی هرساعت برچهرهٔ روزگار وصفحات ایام ما واضح ومعین می‌گردد وچمن دولت وریاض سلطنت ما را طراوتی تازه ونضارتی بی اندازه روی نماید والحمدلله علی هذه المواهب السنیه وزعامة الهنیه وچون فلان که از امراء قدیم وسروران دیرینه‌است ودربندگی دولت روزافزون سلطنت آثار اخلاص ودولتخاهی ظاهر[1] کرده، مبنی برین مقدمات عنایت دربارهٔ او شامل فرمودیم وامارت وزعامت فلان موضع اضافت برآنچه تا غایت در تصرف داشت بدو ارزانی داشتیم تا از سر شهامت وفرزانگی وفرط صرامت ومردانگی این مهم خطیر را تقلد واعتناق نماید ، الی آخر .

[1] Bu kelime silikdir.

ولازم می‌شمریم ، مبنی برین مقدمات اعلاء مرتبت ورفع منزلت بندگان مقرب دولت که باصناف حسن اخلاص وهواداری موصوف باشند وبصدق وفاداری معروف در مذهب شاهانه از موجبات می‌دانیم وچون فلان بدین خصائل حمید وخلال سدید از اکفا واقران خود ممتاز بود وبرجحان کمال شهامت از اضراب وهمسران مستثنی جانب اورا بزیادت عارفت مخصوص فرمودیم وامارت وسروری وزعامت وسرلشکری محروسهٔ فلان شهر را که از ثغور محروس است با حکومت قلعهٔ آن بدو ارزانی داشتیم وبتقریر آن توقیع اشرف انفذه‌الله فی الآفاق بنفاذ رسانیدیم تا از سر فراغت خاطر باستظهار تمام مزاول ومباشر امور امارت گردد ودرتمشیت مراسم وامور آن مهم خطیر جد[1] بلیغ نماید وجهت عبودیت[2] پیکارهمایون مردان گزیده وسپاهیان کاردیده با عدت پسندیده واهبت کامل اختیار کند وملازم دارد ودر مراقبت مصالح آن دقائق یقظت برعایت رساند وبهمه وجهی دلائل جانسپاری وآثار هواداری که همواره شیم معتاد اوست ظاهرگرداند وبرای احتیاط قلعهٔ محروس کوتوال امین ومتیقظ که بامانت وبیداری وکفایت وهوشیاری مشهور باشد نصب کند ومواجب وجرایهٔ او ومستحفظانش را مجری دارد وچنان کندکه درکار قلعه اهمال واختلال راه نیابد وهرآنچه بقلم دیوان اشراف تحریر می‌افتد ادوات امارت را منظوم ومرتب دارد ، الی آخره .

[1] Metin حد

[2] Metin böyledir.

تقدم می یابد وفرط اختصاص او بظهور می پیوندند ، برموجب این مقدمات اعطاف مراحم شاهانه وعوارف پادشاهانه باکرام جانب او در هزّت آوردیم وعنان عاطفت خسروانه برصوب رعایت حقوق او معطوف گردانیدیم وامارت و سروری وزعامت وسرلشکری محروس زیله را از اعمال دارالنصرة[1] توقات حماها الله بدو ارزانی داشتیم ومنشور همایون اعلاه الله صدور یافت تا بفراغ بال و رفاغ حال آن مهم را تقلد نماید ومردان گزیده وسپاهیان کاردیده با عدت تمام واهبت پسندیده ملازم بندگی پیکار دارد وتحریض ایشان بر مزاولت خدمت واظهار جانسپاری لازم شمرد وهر یکی را بقدر نیکو خدمتی در نوازش واحترام بیفزاید و رعایت وحمایت مقیمان وسکان وکدخدایان آن بقعه را از جملهٔ فرائض داند ، الی آخره .

VI

نوعی دیکر

چون باری عزّ شانه وعم امتنانه وافاض احسانه ذات همایون وطینت میمون وعنصر مطهر ومحتد منور ما را بزیور سلطنت وحلیّ مملکت مزین کرد وبکرامت (السلطان ظل الله فی الارض) شرف اختصاص داد وزمام قدرت وشهریاری وحطام بسطت وبختیاری بما مسلّم گردانید (ذلك فضل الله یؤتی من یشآء) | شکر آن موهبت 81b
فراوان وحمد آن منایح وعطیت بی پایان که مستدعی ترتیب این عطیت ومستلزم توافر این هبتست برقضیت (الشاکر یستحق المزید) واجب

[1] Tokat şehrinin bu lâkabı Selçuk-nâme'lerde kaydedilmemiştir [İzahlar kısmına bak].

وصلاح حال ومآل خود در اعمال آن دیده ، برموجب این مقدمات عنان عنایت بر صَوْب جانبش معطوف فرمودیم وهمت علیا را بفراغ بال او مصروف گردانیدیم و زعامت وسروری محروسهٔ دارالفتح قیصریه[1] را بدو ارزانی داشتیم تا در تقدیم مصالح وتمشیت دولت روز افزون ما ثبّتها الله آثار نجابت وشهامت وصرامت وحزامت باظهار می‌رساند واسباب وعدت پسندیده مرتب پیکار همایون دارد[2] وسپاه ومتجنده بر جانسپاری وطاعتداری حضرت سلطنت ما ثبّتها الله تعالی تحریض لازم شمرد وبدانچه در ضمن منشور بقلم دیوان استیفا مجدّه الله مسطور می‌گردد ادوات زعامت وقیادت را ترتیبی | بشکوه 8a
وتزیینی بآیین دهد وبرتجدد ایام وتبدل شهور واعوام مزید احسان بی پایان ما را ترقب وتطلع افزاید الی آخره ، فی سنه لدن[4] ستّماية .

V

نوعی دیگر

چون برتوالی ایام وترادف شهور وتتابع اعوام وفور اخلاص عبودیت فلان دولت سلطنت مارا اجلها الله تعالی مقرر می گردد ورتبت او درخدمت بارگاه همایون وجناب میمون ازکافهٔ مقربان حضرت احضرها الله الکرامات وسایر همسران واضراب منزلت

[2] Selçuk Türkiyesinde hemen bütün şehirlerin bir ünvanı olduğundan kayseri *Dâr-ül-Feth* ve, Selçuk sultanlarına Konya' dan sonra ikinci bir paytaht vazifesi gördüğü için de, bazan *Dârül-mülk* unvanile zikredilir.

[3] Metin درد

[4] Dîvânî rakamlarla gösterilen bu işaret 88 e tekabül etse gerek,

حيث قال عم نواله (ان الله يأمر بالعدل والاحسان وايتآء ذى القربى) تحليت داد واز اوصاف ذميم كه دلائل اصل لئيم باشد -حين امرتم افضاله (وينهى عن الفحشآء والمنكر والبغى) تخليت كرامت فرمود وما را در سلوك جادهٔ سرفرازى وانتهاج سنن بنده‌نوازى توفيق رفيق گردانيد تا بهترين صفات وخوبترين عادات را دأب ذات خويش فرموده‌ايم وبدان متخلق ومتحقق گشته ويكى ازين سير مرضى وشيم كريم ما آنست كه رعايت جانب اقارب ومقربان را بر ذمت همت خويش لازم وفريضه مى‌شمريم وهريك را از اقسام انعام واحسان بى‌امتنان پادشاهانه حصّهٔ تام وبهرهٔ كامل حاصل مى
فرماييم وچون برادر اعزّ اشرف اكرم ما مجلس اسمى | ملكى مؤيدى 7b
كبيرى عالمى منصورى ركن الدولة والدينى مغيث الاسلام والمسلمينى قامع الكفرة والمشركينى قالع الخوارج والمتمردينى فلك المعالى قطب الاعالى افتخار آل سلجوق ظهير الملوك والسلاطين ابو المظفر كيومرث[1] اسماءالله واطال بقاه ولاعدمنا لقياه از دوحهٔ پادشاهى غصنى مورق واز سرحهٔ بختيارى شعبهٔ مونق است مخائل صلاح وسعادت از جبين زاهرش لامع ودلائل كرامت از جبههٔ فرخش ساطع وبا اين خصال حميد وخلال رشيد همواره ملازمت خدمت ومواظبت حضرت سلطنت ما اختيار كرده است وسعادت كبرى ودولت عظمى در آن دانسته ومُلْهم اقبال از بارگاه ذوالجلال هر لحظه بگوش او بعد از (سنشدّ عضدك باخيك) بانشاد ؛

بشب بخدمت او همچو شمع باش بپاى — بروز بر در او همچو صبح خيز بگاه
كه آفتاب سعادت بر آنكسى تابد — كه همچو سايه رود در ركاب ظل الاه

نصيحت او كرده واو از غايت نيك بختى واجتنآء ثمار برخوردارى اين نصيحت را كه مُقْتضى است بمنايح[2] الهى بگوش جان شنيده

[1] Metin كيمورث
[2] Haşiyede عطاها

منشور همایون محرر می‌شود اسباب صدارت خود بدان ساخته دارد وبمزید انعام ومزیت اصطناع واکرام ما ترقب می‌آید ، امرا ونواب واعوان دولت وارکان سلطنت وصدور وکافهٔ مقیمان ممالك محروس
7a زادها الله بسطةً | ادام رفعتهم اینجملت فرموده وارزانی داشتهٔ ما دانند ودر تعظیم وتوقیر وتبجیل وتکریم نواب خدمتش کوشید ودر کلیات وجزؤیات امور رجوع بدوکنید ومکان اورا در خدمت بارگاه اعلی سلطنت رفیع دانید واعتماد وتعویل بر توقیع همایون سازید انشاء الله تعالی .

IV

منشور زعامت قیصریه بنام رکن‌الدین ملك کیومرث[1]

تجدید لباس شهریاری وتمهید اساس کشورداری را هیچ بانی معظم تر وبانی محکم تر وعروهٔ وثقی وجنّة اتقی از تحری مراضی یزدانی وتباغی مستحبات ربانی نیست تا بخلاف ادوار وتباین لیل ونهار بدان واسطه عماد ملك پایدار وسناد سرفرازی استوار ماند ودست دواهی طوارق حوادث ودواعی بوائق کوارث علی مدی الآماد والعصور والاعیاد والدهور من جمیع الجهات علی تباین‌الحالات از آن منقطع وممتنع گردد ولله الحمد حمداً یکون لحوله وانعامه مجازیاً ولطوله واکرامه موازیاً والصلوة علی شمس الهدی وبدر الدجی محمد المصطفی وآله مصابیح الظلام ومفاتیح الاسلام که ذات همایون مارا از مبدأ فطرت ومنشاء خلقت[2] باخلاق عدل که نتایج عقل است

[1] Metin کیمورث
[2] Metin خلمت

ودهاة کیتی ملتقط موائد فوائد او در هیچ عهدی دست توفیق
دردست صدارت چون او[1] صدری کامل ذات عدل صفات
6b ننشانده | وبرجویبار وجود از لواقح چون او[1] نهالی غضّ وطری
نخاسته ، بروفق این مقدمات ومقتضی این کلمات منصب استیفاء
ممالك محروس را زادها الله بسطةً واتساعاً له اقامت عماد پادشاهی
ورفعت طاق خسروی در رواج بازار آن منحصراست در دست
کفایت وقبضهٔ درایت او تفویض فرمودیم ودر اقامت شرائط
ورعایت ضوابط آن مهم بزرك بررزانت[2] او اعتماد مستأنف کردیم
وتوقیع اشرف امضاه الله ارزانی داشتیم تا باستظهار وافی واعتقاد
صافی آن امر خطیر را مباشرت ومزاولت نماید ونظر بر تمامت
احوال ومهمات ومصالح وامور مملکت اندازد واعمال مناصب دیوان
وولایات وبلاد را بکارداران امین ومعتمد تفویض کند وبر معادن
وملاحات ومعاملات عمال مستظهر نصب کرداند ودر حراست
واستخراج اموال ومحافظت خزائن همگی مجهود مبذول دارد ومراقبت
احوال قلاع وبقاع وثغور وحدود واجب شمرد ودر سلوك مناهج
معدلت وهدم قوانین بغی وعدوان کوشد وهمت عزیزش را در ازاحت
عوارض علل وازالت دواعی خلل مصروف دارد ودر جمیع امور
رعایت طویت رعایا ودرویشان که ودایع آفریدکار اند واجب شمرد
واز نص حدیث نبوی (کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیته) با خبر باشد
ودر تمشیت احوال دولت اهتمام بجای آورد وبار عامه بر خاص وعام
گشاده دارد وچنان سازد که بواسطهٔ مساعی مشکور او مصالح دولت
نظام پذیرد وولایت روی بعمارت نهد ورعایا وزیردستان مرفه ماند
ورایحهٔ اثنیهٔ صالحه بمشام دولت قاهره ما رسد وبدانچه در ضمیر

[1] Metin جنو

[2] Bu kelime metinde رر زنات şeklindedir.

6a وکمال هیبت ما مزین شد | وروزگار عزّ وشرف مارا انقیاد نمود وذکر معال ونعت پادشاهی ما بقلم عطارد در پیکر ماه نوشته شد (وذلك فضل الله یؤتیه من یشآء) ، ما نیز جهت استدامت آن موهبت واستزادت آن عطیت شکر او جل ذکره واجب می شمریم وبرای استکفاء مهمات دین ودولت واستبقاء مصالح ملك وملت امور سلطنت را در دست کفایت وقبضهٔ هدایت اعوان دولت وارکان حضرت که در فضائل مشارالیه ودر فنون هنر متفق علیه باشند ودر جلیات وخفیات آداب بزینت کمال متحلی ومکارم اخلاق ووفور استحقاق ایشان مستفیض ومستبین بدیده حقیقت وبصر بصیرت، عواقب امور بینند ودر تیره شب حوادث بنور عقل جادهٔ مصلحت یابند ، احوال مملکت بی‌جریان واصاریر اقلام بی قرار ایشان قرار نگیرد ومصابیح دولت بی‌رای روشن روش نگردد ، تفویض می فرماییم تا لاجرم بدان واسطه قواعد دین ومبانی ملت مشید ومولد می[1] شود وامور مملکت مضبوط ومحفوظ می‌ماند وچون صدر معظم عالم عادل مؤید منصور مظفر اکمل افضل محسن مشفق نجم الدین شرف الاسلام عماد الملة یمین الملك نصیر الممالك کهف الاماجد حاوی المناقب والفضائل ذخرالدهاة مالك ازمة الکفاة ملك الصدور والاکابر مشیر الملوك والسلاطین اینانج بلکا همایون معظم صاحب دیوان الاستیفا ابوالمحامد محمود ادام‌الله شرفه واسطه عقد احرار وغرّة جبههٔ روزکارست کفایت بلیغ او گره گشاء مهمات ورای مبین او انگشت نماء حل مشکلات ، فکر او در مضایق حقایق صائب ودر سوانح مصالح ثاقب کفاة عالم خوشه[2] چین خرمن کفایت او

[1] می Mükerrer ; [2] Metin خواشه

ما اعلاها[1] الله و اجلها ومجدهم جانب محروس صدر معظم عالم عادل مؤید منصور افضل اکمل فائق متبحر مجدالدین بهاءالاسلام ضیاءالدوله شمس الملك جلال المعالی ملك الصدور وزعیم الریاستین خالصة الحضرتین ذوالمکارم والسعادات اکفی کفاة العصر مخترع المعانی سید الاکابر عمدة الارکان اختیار سلطان السلاطین الغ اینانج بلکا وفادار حاکم دیوان الاستیفا ابو المناقب محمد بن الحسن را دام محروساً در مباشرت دیوان استیفا حماها الله ومجد صاحبه مستقل ومستبد شناسند و در وجوهات جهات ممالك محروس لازالت محروسةً رجوع بدو ونواب ومحرران او از لوازم شمرند والبتة واصلا رخصت نمی فرمائیم که حضور ومشورت وعلم ومعرفت او در مهمات درگاه دیوان اعلی اعلاها[1] الله حوضی نمایند وشکر وشکایت اورا موجب رضا وسخط ما دانید برینجملت اعتماد بتوقیع همایون سازند ان شآء الله تعالی .

III

نوعی دیکر

چون دستیاری قدرت و پیشکاری عنایت ایزدی عز اسمه برحسب (ان الارض لله یورثها من یشآء) نوبت شهریاری بما رسانید وطاعت مارا دربسیط معمور زمین باطاعت خود بحکم (اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولو الامر منکم) مقرون گردانید ومقالید بسط وقبض وزمام ابرام ونقض امور جمهور در دست شفقت وقبضهٔ ارادت ما نهاد وعزایم میمون مارا بامداد فتح مبین وتواتر نصرت مؤید کرد وبدان سبب خطهٔ اسلام وواسطهٔ عقد عالم بجمال عدل

[1] Metin اعلاها

صدارت وامارت بچوکان کیاست وریاست از اکفا واقران خویش
می رباید وبهر مهم که روی می نماید صبیح الوجیه درمیان می آید
واز آنچه عواقب آن نا محمودست کناره می جوید ، اعتقادی که
تا غایت وقت درباره‌ٔ او داشته‌ایم بیفزودیم و منصب دیوان استیفا
وقاه‌الله مجد صاحبه‌که اکرم مناصب واعظم مراتب است وپیش ازین
او مباشر آن کار بوده و از عهدهٔ کارگزاری ضبط وجوهات جهات
ممالك محروس لازالت محروسةً من کل وجهةٍ تفصی جسته برسبیل
(الرجوع الی الحق اولی من التمادی فی الباطل) بدو اسناد فرمودیم
وتوقیع نافذ لازال قرین النفاذ ارزانی داشتیم تا از سر خبرتی که
ازو مشاهده افتاده‌است ملابس ومعانق آن شغل نازك شود وبفسحت
امل و فراغت خاطر واستقلال مکمل (الشروع ملزم کالنّذر) برخواند
وهیچ دقیقه از دقایق احتیاط اگرچه بوصیت محتاج نیست مهمل
نگذارد ونگذارد که نظارگیان معطل که از پیرایهٔ سعادت نظر
(نحن الزمان من رفعنا ارتفع) عاطل مانده باشند وسراسیمهٔ روزگار
ناکامی گشته مجال طعن یابند وبسخن ندما (وما للبحر من ولغ الکلاب)
التفات ننماید و (الحزم سوء الظن) را شعار ودثار خود سازد واسباب
رفاهیت رعایا راکه مؤدیان مال ومنال ومتمنیان سرادقات جلال اند
معد وآماده دارد ودر بحث وکشف واستخراج وجوهاتی‌که متعدیان
مجهول از سرغباوت در ورطهٔ تلف انداخته باشند باستقصاء تمام برسد | 5b
ووجه معیشتی که تعیین فرموده ایم از اقطاعی واطلاقی خاصه حواشی
آن مواضعی‌که مشروح منشور مبارك بدان ناطقست متصرف شود
وروز بروز مترصد ومتطلی مزید اصطناع نا محصور وبی دریغ ما باشد
می فرماییم که امرا وصدور واکابر ونواب درگاه دیوانسرای سلطنت

موهبت سنی که حاوی حال ماشده است ابتهاج ومسرت تضاعف پذیرفت وحسن تدبیر (لا ملك الا بالرجال) بتصحیح حکم نص (قلوب الملوك خزائن الله) برخاطر عاطر ما گذاشت، می خواهیم که بروفق شیم مرضیه اکاسره نامدار واستشارت (وشاورهم فی الامر، لکل عمل رجال) برخوانیم ومناصب دیوان ودرگاه اعلی اعلاه الله جز برزانت رای صدور صاحب قدر ووقار وامرآء ممالك یسارکه در مصالح دولت قاهره لازال قاهرة تأملی وافر وتفکری صائب وصافی داشته باشند وضعفا و زیردستان را ودایع آفریدکار شمرده واز تهدید (یوم یفر المرء[1] من اخیه وامه وابیه وصاحبته وبنیه) هراسان بوده وتصدیق (الملك یبقی مع الکفر[2] ولا یبقی مع الظلم) باقامت رسانیده (والسیف اصدق انباءً من الکتب) را اعتبار نهاده تفویض بفرمایم (ووضع الندی فی موضع السیف بالعلی، مضر کوضع السیف فی موضع الندی) وچون جانب محروس صدر معظم عالم عادل مؤید مظفر منصور مجاهد افضل اکمل فائق مفلق متبحر مجد الدین بهاء الاسلام ضیاء الدولة سناء الملة شمس الملك ملك الصدور قدوة الافاضل جلال المعال سید الاکابر منبع الافادة ملجأ الرشادة صاحب البراعة والیراعة اکفی کفاة العجم ضابط الاقالیم بالقلم محرر العلوم | 5a
ناظم البیان واللسان زعیم الریاستین خالصة الحضرتین عمدة الارکان حاوی الفضائل اختیار سلطان السلاطین اینانج بلکا وفادار حاکم دیوان الاستیفا ابوالمحامد محمد بن الحسن حرص الله تمهیده با آنکه بمناقبی که ذکر رفت معروف وموصوف است واز فنون علم خط اوفر ونصیبی اجزل حاصل دارد ودرمیان کفایت ودرایت کوی

[1] Metinde و yoktur.

[2] Metin المؤمنین yok

زاده جهان[1] زیدت عظمته بر بساط مزرعهٔ آخرت مبسوط گشت وساکنان عالم کون و فساد درخانقاه امن وامان (کلوا واشربوا) قرار گرفتند وآثار دلائل شهریاری بروجنات دودمان کریم کرام سلطنت روز افزون ما ادام الله جلالها که از قدیم باز اباً عن جدٍّ الی یومنا هذا قدوهٔ آمال انسان وقبلهٔ اقبال غسّان[2] بوده استٍ وملوك اطراف بتشریفات و خلع گرانمایهٔ آبآء واجداد ما سلاطین سلجوق جزاهم الله عنا خیرالجزآء وصب علیهم سجال الآلآء تفاخر نموده از پردهٔ (هذا من برکة البرامکة) چهرهٔ خویش جلوه‌داده ملازمان عبودیت حضرت ما اخضرها المیامن درمتنزهات حدائق (فیها ما تشتهی الانفس وتلذ الاعین) باجتناآ ثمرهٔ شجرهٔ (اصلها ثابت وفرعها فی الاسمآء تؤتی اکلها کل حین) مشغول شدند وآیت (و فضل الله المجاهدین علی القاعدین درجةً) رایت کامرانی ما بر اوج رفعت افراشت وافسر ودیهم شاهی بفیض عوارف نامتناهی الهی ذات مقدس ما ارثاً واکتساباً محلّ وموقع خود یافتند وبتجدید تحدید قلاع وبقاع ووهاد ویفاع ومزارع وضیاع
4b وادیه وبحار وریاض وانهار | وبراری وجبال کشور روم که مُلك ومِلك موروث ماست بتأکید (ان الارض لله[3] یورثها من یشآء من عباده) فرمان مطاع ویرلیغ همایون بنفاذ پیوست وزمام حل وعقد وبسط وقبض ورفع وخفض وابرام ونقض وعزل ونصب وداد وستد وکیرودار بتقریر (اطیعوالله واطیعوا الرسول واولو الامر منکم) در قبضهٔ مقدرت جهانداری ما بسط الله راحتها آمد وعرب وعجم وبدوی وحضری را از ترك وتازیك ودور ونزدیك بدین

[1] İsim yerinin boş bırakıldığına dair işaret konmuştur.
[2] Altında اسم قبیله yazılıdır.
[3] Metinde لله yok

از مفترضات تصور می نماید که ، شعر

صلاح العباد و رشدالانام و امن البریة من کل غم
بشیئین مالهما ثالث بخرق الحسام و رفق القلم

چنانکه بواسطهٔ مکرمت او کافهٔ طوائف وعامهٔ انام از خواص وعوام درکنف حمایت و حریم حیاطت او فارغ البال ورخی الحال کردند و مصابیح دولت سلطنت باقتباس رای ورؤیت او روشن شود و عهد کریم او رشك زمان عهد صاحب عبّاد وآصف و نظام الملك ودیگر وزرا شود و ذکر جمیل واحدوثهٔ خوب او بر صفحات ایام ووجنات اعوام مخلد ومورخ ماند ، مطالعه کنندگان کائناً من کان فلان را قائم مقام ما ووزیر ومشیر مطلق دانند و جملگی امور ممالك محروس را برای روشن اومفوض شناسند و حکم وامر او را نافذ وممتثل شمرند و ازحکم او عدول نجویند برینجملت اعتماد بتوقیع همایون سازند انشاالله تعالی .

II

تقریر منصب استیفا

(رب ادخلنی مدخل صدق واخرجنی مخرج صدق واجعل لی من لدنك سلطاناً نصیراً) بحکم آنکه زمرهٔ کرّوبیان قدرت ملکوت درسلك روحانیان عزت جبروت ازبارگاه لم یزل ولایزال جل وجناب الحق بزبان (العظمة ازاری والکبریاء ردائی) پیش تفحص (فلبثت سنین فی اهل مدین ثم جئت علی قدر) بشارت اشارت (ونجیناك من الغم) بمسامع اشرف خسروانه ما ملیئت سروراً رسانیدند وبساط پرتو آفتاب اقبال بنده پرور وسایه گستر پادشاه

و اذناب ونواصی در قبضهٔ هدایت او گذاشتیم و امارت و سروری وحکومت فلان شهر بکفایت نواب شریف او تفویض کردیم واگرچه ذات کریم و عادت پسند او جز سلوك جادهٔ معدلت وتقویم کوی انجاد نیست وفکر اودر مضایق حقایق ثاقب است ورای او در سوانح مصالح صائب و حدیث (اعط القوس باریها) محقق شده واز وصایت استغناء تمام حاصل اما برحسب (وذکر فان الذکری تنفع المؤمنین) بیاد شریف او داده می شود که نظر شفقت وعین رأفت بر ساکنان ممالك محروس مصروف دارد وهمت مبارك برعمارت امصار وبلاد و محافظت قلاع وبقاع وصقاع[1] وحصون وصیاصی[2] واطراف وثغور وحدود مقصور فرماید ودر ازالت ظلم وعدوان وازاحت[3] بغی وطغیان وبسط
3b | بساط معدلت ورعایت جوانب رعایا وضعفارا که ودایع آفریدکاراند اشارت (کلکم راعٍ وکلکم مسئول عن رعیته) ودر بسط بساط معدلت وربط اوابد نصفت فضیلت (العدل میزان الله بین العباد وهو فی الاخرة خیر الزاد) ملازم خاطر و سمیر ضمیر منیر دارد چه شجرهٔ عدل ونیکوکاری را ثمرهٔ تمتع وبرخورداری باشد ومقدم شفقت وداد گستری را سعادت ونیك اختری نتیجه روزی شود و چون مهمات مملکت بی مهابت شمشیر آبدارکه (وانزلنا الحدید فیه بأس شدید) تیسر نمی پذیرد ومصالح دولت بی قلم کار گزار که محل قسم و محك تجارب امم است مضبوط نمی شود، رعایت جماعتی که بدان دو آلت شریف وآداب منیف منسوب باشند

[1] Altında نواحی ;

[2] Altında قشلاغ , fakat bu kelime evelkinin müradifi ve kale manasınadır.

[3] Altında دور کردن

قوی و رکنی وثیق بود وازلوح وتقدیر بر جوبیار وجود چون او نهال غضّ وطری نخاسته ودست توفیق دردست بزرگی چون اوْ سروری ننشانده ودراعتناق سری وسروری مثابت واین السری حاصل گردانیده رای متین او گره بند مهمات وفکر ثاقب او انگشت نماء حل مشکلات ،

له رای یحاکی حدّ سیـ ـف باین عضب حسام
اذا ماتنزه (۲) فی وجه خط ـب تولّی بانصرام وانهزام

وتیر دعآء (واجعل لی وزیراً من اهلی هارون اخی اشدد به ازری) بر هدف اجابت رسید و فحوای (اذا اراد الله بملك خیراً قیض له وزیراً ان نسی ذکره وان نوی اعانه) صفت حالّ ونعت مقال
3a شد | وسعادت خطاب (وشاورهم فی‌الامر) کرامت‌گشت بمشاورت ومناصحت ومعاونت و مساعدت آن وزیر کریم ذات ومشیر عادل صفات اغتنام[3] وتعویل نموده وبیمن عادل شامل وعقل کامل او استظهار فزوده و از حضرت عزت استعانت طلبید (رب اوزعنی ان اشکر نعمتك التی انعمت علیّ وعلی والدیّ وان اعمل صالحاً ترضاه) خوانده وزارت تمامت ممالك محروس را زادها الله بسطةً واتساعاً بحکم اقتدار او مسندگردانیدیم وزمام همگی مصالح از حل وعقد وقبض وبسط ونصب وعزل و داد وستد وکیرودار کافهٔ اکابر وامرا وعظما وخواص وصدور وجواشی وعامهٔ خول وخدم وحشم واصحاب مناصب وارباب مراتب وادانی واقاصی

[1] Metin جنو şeklinde;

[2] Metin و شدد

[3] Bu kelîmenin yanında haşiyede اهتمام اعتبارکردن kelimeleri konmuştur.

سلجوق ارزانی داشتند وخورشید[1] مسرت مشتری بهجت سایه راحت وحزم (؟) فرح براولیا و تیر[2] ترح براعدا انداخت و نیابت حضرت علیا[3] وحکم وزارت در جملکی ممالك طولاً وعرضاً بمجلس عالی قادر مشفق صاحب اعظم عالم عادل مؤید ممکن مظفر مجاهد منصف متصف دستور معظم شمس‌الدنیا والدین شرف‌الاسلام والمسلمین جلال الملة کهف الامة قوام المملکة صلاح المعالم باسط الامن والامان ناشر صحائف العدل والاحسان ناظم امور الدهر مدبر مصالح عصر فلك المعالی قطب الاعالی حاوی مفاخر الامم جامع محاسن الشیم ذخر الوری مالك ازمة الوزرا معین الملوك والسلاطین اینانج همایون خواجهٔ جهان نظام الملك نائب الحضرة العلیا[3] | ابی المکارم والمحاسن احمد بن عثمان اللاکوشی 2b
ادام الله علوه تفویض کردند وطراوت کسوت جلال و طلاقت عظمت اقبال وطراز حله کلیات مآرب و مطالب و ابتهت روزکار واهبت روزکار ماست و بر تجدد ایام و لیالی لآلی حفاوت او برتمت احوال سلطنت انتظام پذیرفته و نضارت ریاض دولت ورفعت بواسطهٔ اهتمام او متزاید گشته ودر فتح باب امور مملکت در موافقت اسعاد واتحاد مساعی مشکور مبذول داشته حسب زاهر ونسب طاهر او در اکناف واطراف عالم ظاهر وآثار مآثر او متزاید ومتظاهر،

له الجوهر الساری یؤم شخصه یجوب الیه مجتداً بعد مجتد[4]

وچون بیاری باری وعارفت وشفقت و مرحمت بندگی حضرت[5] کار بوفق ارادت و خواستاری آمد ووجود شریف او در حیاطت حریم دولت ومحامات حوزهٔ سلطنت اصلی

[1] Metin خورسند .
[2] Metin سیر
[3] حضرت علیا ve حضرت العلیا hâşiyede
[4] Kelimenin altında قرارگاه ;
[5] حضرت hâşiyede.

و استمرار مسامع جهانیان را مقرّط و مشنّف گردانیدند و بروفق فحوای حدیث نبوی صلوات الرحمن علیه که (ان الله یبعث لهذه[1] الامة فی رأس کل مأیة سنة مَن یجدّد لها دینها) [2] بر اعلاء کلمهٔ حق و تمهید قواعد اسلام و تشیید مبانی دین احمدی و تقویت ملت و سنت و اهانت ارباب ضلالت واماطت احزاب جهالت همت اعلی مصروف فرمودند و سایهٔ عدل گستر آن سایهٔ پروردگار | 2a
بر بسیط مزرع آخرت مبسوط شد و سکان هفت کشور در خانقاه امن و امان (کلوا واشربوا هنیاً) قرارگرفتند و در متنزهات حقایق (فیها تشتهی الانفس وتلذّ الاعین) باجتناء ثمرهٔ (شجرهٔ طیبة اصلها ثابت و فرعها فی السمآء تؤتی اکلها کل حین) مشغول شدند وعرصهٔ آفاق و صفحات ایام بعدل شامل ومرحمت کامل ایشان مزین گشت وآستان سما رفعت و سدّهٔ کیوان جلالت ایشان سجده‌گاه جباران جهان و بوسه جای قهاران عالم شد وطوائف امم وکافه برایا در ریاض حفظ وعیش ودعت و راحت وسلوت سکون و استقامت یافته ، در دعاء دوام دولت روزافزون افزوده ، آیت (وان تعدوا نعمة‌الله لا تحصوها) می‌خوانند ومی گویند (بقیت بقآء الدهر یا کهف اهله : وهذا دعآ للبریة شامل) وبنابرآنکه روایح عواطف یزدانی بر احوال ما فایح بود وآثار عنایت سبحانی بروزکارما ظاهر ودولت قرین واقبال همنشین ازبندگی حضرت[3] الطاف بی‌گران وبی‌پایان در بارهٔ ایشان[4] متواتر فرمودند وحکم استقلال در سلطنت تمامت ممالك محروس روم برطریق سنت آبآء کرام با سلاطین

---

[1] Metin هذه

[2] Bu hadis İslâmiyet uğrunda büyük hizmetler ifa etmiş olan hem din ve hem devlet adamları hakkındadır.

[3] حضرت hâşiyede; [4] Metinde ایشان yoktur.

تقارير المناصب

I

صورت منشور وزارت

چون معماران اقتدار آفریدکار جلّ جلاله جناب الحق وجود آباد عالم کون و فساد را بنیاد عمارت نهادند و نزهت جای (هوالذی خلق لکم مافی الارض جمیعاً) را معمور کردند ونعمت سرای (والارض وضعها للانام فیها فاکهة والنخل[1] ذات الاکمام) را برومند گردانیدند واز اول هبوط ابو البشر آدم صفی صلوات الرحمن علیه مقالید امر و نهی ومفاتیح حل وعقد آنرا در قبضهٔ کرامت ایشان نهادند و بر قضیت (ان الارض لله[2] یورثها[3] من یشآء من عباد والعاقبة للمتقین) ، درهر قرنی جهانداری و در هر دوری تاجداری جهت نظام کار عالم و قوام امور بنی آدم و ترویج کاسد واصلاح فاسد اظهار می فرمودند. واز خزانهٔ (یختص برحمته من یشآء) افسر شاهی بر فرق ایشان می نهادند تا این عهد میمون وعصر فرخنده که زمرهٔ کرّوبیان قدرت ملکوت درسلك روحانیان عزت جبروت از بارگاه لم یزل ولایزال بزبان (العظمة ازاری والکبریآء ردائی) بشارت ظهور دولت روزافزون پادشاه روی زمین غازان[4] خلدالله ملکه که تا ابد پایدار باد و بردوام

---

[1] Metin النحل âyet;

[2] Âyet, لله yok;

[3] Metin یرثها

[4] غازان Haşiyede, yeri boş bırakıldığına dair bir işaret konmuştur,